تاريخي خاترلر

سىماچيەن

تارىخىي خاتىرىلەر

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ
«24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر
ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش
گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تەرجىمە قىلغۇچىلار:
قاسىم ئارىش
ھاجى ياقۇپ يۇسۇپ
تۇرغۇن ئالماس
خۇدابەردى سەلىم
سەلىمجان
ئەلىسەردىن مۇسا
چېن شىملىڭ
ئارسلان ئابدۇللا

تەھرىرلەر:
ھاجى ياقۇپ يۇسۇپ
قاسىم ئارىش
چېن شىملىڭ
زارىپ دولات
خالىق ساقى

مەسئۇل مۇھەررىر: مامۇت ساۋۇت

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز .... 1 ـ 15
تارىخىي خاتىرىلەر 1 ـ جىلد بەش چولاق ئاقساقال تەزكىرىسى...... 16 ـ 21
تارىخىي خاتىرىلەر 2 ـ جىلد شيا خانلىرى تەزكىرىسى........... 22 ـ 36
تارىخىي خاتىرىلەر 4 ـ جىلد جوۋ خانلىرى تەزكىرىسى .... 37 ـ 61
تارىخىي خاتىرىلەر 5 ـ جىلد چىن بەگلىرى تەزكىرىسى......... 62 ـ 89
تارىخىي خاتىرىلەر 6 ـ جىلد چىن خاقانى شىخۇاڭ تەزكىرىسى... 90 ـ 94
تارىخىي خاتىرىلەر 8 ـ جىلد خەن خاقانى گاۋزۇ تەزكىرىسى...... 95 ـ 99
تارىخىي خاتىرىلەر 10 ـ جىلد خەن خاقانى ۋېندى تەزكىرىسى... 100 ـ 113
تارىخىي خاتىرىلەر 11 ـ جىلد خەن خاقانى جىڭدى تەزكىرىسى... 114 ـ 116
تارىخىي خاتىرىلەر 12 ـ جىلد خەن خاقانى ۋۇدى تەزكىرىسى... 117 ـ 118
تارىخىي خاتىرىلەر 14 ـ جىلد 12 بەگلىك يىلنامىسى............ 119 ـ 124
تارىخىي خاتىرىلەر 15 ـ جىلد ئالتە بەگلىك يىلنامىسى......... 125 ـ 131
تارىخىي خاتىرىلەر 16 ـ جىلد چىن، چۇ بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى ئاينامە................................ 132
تارىخىي خاتىرىلەر 17 ـ جىلد خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بەگلەر تەزكىرىسى...................... 133 ـ 134
تارىخىي خاتىرىلەر 18 ـ جىلد خەن گاۋزۇنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەن تۆرىلىرى يىلنامىسى 135
تارىخىي خاتىرىلەر 19 ـ جىلد خەن خاقانى خۈيدى بىلەن خەن خاقانى جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرىلەر يىلنامىسى............ 136 ـ 139
تارىخىي خاتىرىلەر 20 ـ جىلد جيەنيۈەن سەلتەنەت دەۋرىدىن بۇيانقى تۆرىلەر يىلنامىسى............................ 140 ـ 167
تارىخىي خاتىرىلەر 22 ـ جىلد خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئاتاقلىق سەنگۇن، ۋەزىرلەر يىلنامىسى.............. 168 ـ 175

تارىخىي خاتىرىلەر 28 ـ جىلد تەزكىرنامە.................... 176 ـ 178
تارىخىي خاتىرىلەر 30 ـ جىلد بازارنامە توغرىسىدا.......... 179 ـ 185
تارىخىي خاتىرىلەر 31 ـ جىلد ۋۇ بەگلىگى بېگى يۈجى تەزكىرىسى .... 186 ـ 187
تارىخىي خاتىرىلەر 32 ـ جىلد چى تېيگۈلۈك بەگلەر تەزكىرىسى .... 188 ـ 193
تارىخىي خاتىرىلەر 33 ـ جىلد لۇ بېگى جوۋگۈلۈك خانىدانى تەزكىرىسى............ 194 ـ 196
تارىخىي خاتىرىلەر 34 ـ جىلد يەن بېگى جاۋگۈلۈك خانىدانى تەزكىرىسى............ 197
تارىخىي خاتىرىلەر 37 ـ جىلد ۋېي بېگى كاڭشۇ خانىدانى تەزكىرىسى............ 198 ـ 201
تارىخىي خاتىرىلەر 38 ـ جىلد سۇڭ بېگى خانىدانى تەزكىرىسى 202
تارىخىي خاتىرىلەر 39 ـ جىلد جىن بېگى خاندانى تەزكىرىسى .... 203 ـ 214
تارىخىي خاتىرىلەر 40 ـ جىلد چۇ بېگى خانىدانى تەزكىرىسى .... 215 ـ 216
تارىخىي خاتىرىلەر 42 ـ جىلد جېڭ بەگلىرى خاندانى تەزكىرىسى............ 217 ـ 220
تارىخىي خاتىرىلەر 43 ـ جىلد جاۋ بېگى خاندانى تەزكىرىسى... 221 ـ 240
تارىخىي خاتىرىلەر 44 ـ جىلد ۋېي بەگلىكى خانىدانى تەزكىرىسى .... 241 ـ 243
تارىخىي خاتىرىلەر 48 ـ جىلد چېن شې تەزكىرىسى.......... 244 ـ 245
تارىخىي خاتىرىلەر 49 ـ جىلد شىرەم تۇققانلار تەزكىرىسى...... 246 ـ 247
تارىخىي خاتىرىلەر 50 ـ جىلد چۇ بېگى يۈەنۋاڭ تەزكىرىسى..... 248 ـ 249
تارىخىي خاتىرىلەر 52 ـ جىلد چى بېگى داۋخۇيۋاڭ تەزكىرىسى .... 250 ـ 251
تارىخىي خاتىرىلەر 55 ـ جىلد لىيۇ خۇ تۆرىسى تەزكىرىسى........ 252 ـ 255
تارىخىي خاتىرىلەر 56 ـ جىلد باش ۋەزىر چېن پىڭ تەزكىرىسى... 256

تارىخىي خاتىرىلەر 57 ـ جىلد جياڭ تۆرىسى جوۋبو خاندانى تەزكىرىسى............ 257 ـ 258
تارىخىي خاتىرىلەر 60 ـ جىلد ئۈچ بەگ تەزكىرىسى.......... 259 ـ 262
تارىخىي خاتىرىلەر 62 ـ جىلد گۇەن، يەن تەزكىرىسى........ 263
تارىخىي خاتىرىلەر 68 ـ جىلد شاڭجۈن تەزكىرىسى.......... 264 ـ 266
تارىخىي خاتىرىلەر 69 ـ جىلد سۇچىن تەزكىرىسى.......... 267 ـ 270
تارىخىي خاتىرىلەر 70 ـ جىلد جاڭ يى تەزكىرىسى.......... 271 ـ 272
تارىخىي خاتىرىلەر 71 ـ جىلد چۇلىزى، گەن ماۋ تەزكىرىلىرى .... 273 ـ 276
تارىخىي خاتىرىلەر 80 ـ جىلد يۆيى تەزكىرىسى.......... 277 ـ 279
تارىخىي خاتىرىلەر 81 ـ جىلد ليەن پو، لىن شياڭرۇ تەزكىرىلىرى .... 280 ـ 283
تارىخىي خاتىرىلەر 83 ـ جىلد لۇ جۇڭليەن، زوۋياڭ تەزكىرىلىرى .... 284 ـ 290
تارىخىي خاتىرىلەر 86 ـ جىلد پىدائىلار تەزكىرىسى.......... 291 ـ 292
تارىخىي خاتىرىلەر 87 ـ جىلد لى سى تەزكىرىسى.......... 293 ـ 297
تارىخىي خاتىرىلەر 88 ـ جىلد مېڭ تيەن تەزكىرىسى.......... 298 ـ 301
تارىخىي خاتىرىلەر 93 ـ جىلد خەن شىن، لۇۋەن تەزكىرىلىرى .... 302 ـ 322
تارىخىي خاتىرىلەر 94 ـ جىلد تيەن دەن تەزكىرىسى.......... 323 ـ 324
تارىخىي خاتىرىلەر 95 ـ جىلد فەن كۋەي، لېي شياڭ، شاخوۋيىڭ، گۇەن يىن تەزكىرىلىرى.......... 325 ـ 328
تارىخىي خاتىرىلەر 97 ـ جىلد ئالىم لى يىجى، لۇجيالار تەزكىرىلىرى 329
تارىخىي خاتىرىلەر 99 ـ جىلد ليۇ جىڭ، شۇ سۈن تۇڭ تەزكىرىلىرى............ 330 ـ 340
تارىخىي خاتىرىلەر 100 ـ جىلد جى بۇ، لۇەن بۇ تەزكىرىلىرى .... 341 ـ 342
تارىخىي خاتىرىلەر 102 ـ جىلد جاڭ شىجى، فېڭ تاڭ تەزكىرىلىرى .... 343 ـ 347

تارىخىي خاتىرىلەر 103 ـ جىلد ۋەن شى، جاڭ شۈلار تەزكىرىسى 348
تارىخىي خاتىرىلەر 104 ـ جىلد تيەن شۇ تەزكىرىسى .... 349 ـ 351
تارىخىي خاتىرىلەر 106 ـ جىلد ۋۇ بەگلىكى بېگى ليۇبى تەزكىرىسى .... 352 ـ 353
تارىخىي خاتىرىلەر 108 ـ جىلد خەن چاڭرۇ تەزكىرىسى .... 354 ـ 368
تارىخىي خاتىرىلەر 109 ـ جىلد لى سەنگون تەزكىرىسى .... 369 ـ 390
تارىخىي خاتىرىلەر 110 ـ جىلد ھۇنلار تەزكىرىسى .... 391 ـ 447
تارىخىي خاتىرىلەر 111 ـ جىلد ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سەنگون تەزكىرىسى .... 448 ـ 480
تارىخىي خاتىرىلەر 112 ـ جىلد پىڭ ـ جىن تۆرىسى تەزكىرىسى .... 481 ـ 482
تارىخىي خاتىرىلەر 118 ـ جىلد خۇەيىنەن، خېڭشەن ئەللىرى تەزكىرىسى .... 483 ـ 486
تارىخىي خاتىرىلەر 123 ـ جىلد پەرغانە تەزكىرىسى .... 487 ـ 529
تارىخىي خاتىرىلەر 125 ـ جىلد خۇشامەتگۆيلار تەزكىرىسى .... 530 ـ 531
تارىخىي خاتىرىلەر 128 ـ جىلد بالچىلار تەزكىرىسى 532
تارىخىي خاتىرىلەر 129 ـ جىلد سودا ـ تىجارەت تەزكىرىسى .... 533 ـ 535
خانىدانلىقلار يىلنامىسى .... 536 ـ 592
ئىندېكس .... 593 ـ 672

كىرىش سۆز

خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن 24 تارىخ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا ئاساسلىق، سىستېمىلىق ۋە ھۆججەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرى بۇ ماتېرىياللارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە. روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى بارتولد (1869 — 1930 ـ يىللار) مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرى يازغان «تۈركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى»دا: «مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ئىچىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بىز بىلەلەيدىغان ھەممە مەلۇمات پۈتۈنلەي دېگۈدەك جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدىن ئېلىنغان» دەيدۇ. فرانسىيىنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق جۇڭگوشۇناسى لۇئىس ھامبىس (1906 — 1978 ـ يىللار) ئۆزىنىڭ 1966 ـ يىلى نەشردىن چىققان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچىلەر» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەگەر جۇڭگوشۇناسلىق تەتقىقاتى بولمىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى ئاساسىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى»، «2000 يىلدىن بۇيانقى خەنزۇچە ۋەسىقىلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ھۆججەت بولۇپ كەلدى. چۈنكى، بىز خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرى ئارقىلىقلا ئېنىقراق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز» دەپ تەكىتلىگەندى. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەرەبچە، پارسچە ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ يېزىقى

(ئۆلۈك يېزىقلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)دىكى ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى ئويناپ كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن ھازىرغىچە ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ خەنزۇچە ۋەسىقىلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا يەنىلا ئەڭ ئاساسىي ماتېرىيال دەپ قاراپ كەلگەنلىكى شەكسىز.

17-ئەسىردىن بېرى، غەرب ئەللىرىدىن جۇڭگوغا كەلگەن خرىستىيان جەمىيىتىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن بەزىلىرىنى جۈملىدىن كۆپرەكى تارىختا دائىر ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىشتى. بۇ غەرب ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققەت-نەزىرىنى قوزغىدى. روسىيە ئورتودوكس چېركوسىنىڭ ھەر قېتىملىق بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق مىسسيونېرلار ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرىدىن بەزىلەر خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. بولۇپمۇ بىچۇرىن 24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىدىن بىر قىسمىنى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرمىللەت خەلقلىرىنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى توپلىمى» دېگەن نام بىلەن 1851-يىلى سانكت-پېتېربۇرگدا نەشىر قىلدۇردى. غەرب ئالىملىرى بۇ كىتابتىن ھازىرغىچە پايدىلىنىپ كەلدى. بۇ كىتاب 1951 — 1953-يىللىرى قايتا نەشر قىلىندى. فرانسۇز ئالىمى ئې. ئې. شاۋان (1865 — 1918-يىللار) 1880-يىلدىلا «تارىخىي خاتىرىلەر»نى تەرجىمە قىلىشقا باشلىغانىدى. 1895 — 1905-يىللىرى ئارىسىدا 130 جىلدلىق «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ 47 جىلدىنى ئارقا-ئارقىدىن تەرجىمە قىلىپ چىقتى. 1903-يىلى پېتېربۇرگدا خەنزۇچە «تارىخىي خاتىرىلەر»دىن تەرجىمە قىلىپ چىققان «غەربىي تۈركلەر تارىخى»نى ئېلان قىلدى ھەم تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىغا سېلىشتۇرۇپ چىقتى. 1907-يىلى «كېيىنكى خەننامە»نىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىسى»نى تەرجىمە قىلدى.

بىلىشىمىزچە، بۇ كۈنگىچىلىك 24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىنى ھېچكىم سىستېمىلىق ۋە مۇكەممەل ھالدا باشقا تىل-يېزىقلارغا جۈملىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ باقمىدى.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كەڭ رايونلار ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان. تارىختا بۇ يەرلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مىللەتلەردىن بەزىلىرى ھېلىمۇ ئېلىمىز مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى. ئۇلاردىن بەزىلىرى ئۆز مىللىيەتلىرىنى يوقىتىپ تارىختىن ئۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى پائالىيەتلىرى ئېلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئېلىمىزدە ھازىر ياشاۋاتقان مىللەتلەردىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبى بار. بەزىلىرى يىراق جايلارغا مۇھىمى غەربكە كۆچكەن. كۆچۈشتىن بۇرۇن ۋە كۆچ جەريانىدا بولسۇن، ئۇلار ئېلىمىزنىڭ تارىخى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ماتېرىياللارنى تەدرىجىي، پىلانلىق تاللاپ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش — ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشتا ۋە ئۇلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى جەريانىدىكى رولىنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىشكە، ۋەتەن بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىگە ۋە ئىناق بولۇشىغا، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىشتە ئىجابىي رولى ۋە ئەھمىيىتى زور. بۇنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئىكەنلىكى شەكسىز، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈنمۇ ئىلمىي قىممىتى زور.

مۇشۇ مەقسەتتە، 1981 ـ يىلى ئىيۇندا، شىنجاڭ داشۆدە 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تۈزۈش تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ۋە تۆۋەندىكى قەدەم باسقۇچلار بويىچە رەسمىي خىزمەت باشلىۋەتتى.

بىرىنچى قەدەمدە، جۇڭخۇا كىتابچىلىقى بەلگە قويۇپ نەشر قىلغان 24 تارىخ ئاساس نۇسخا قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار تاللىنىپ، «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى» تۈزۈپ چىقىلدى.

ئىككىنچى قەدەمدە، توپلاپ چىقىلغان ماتېرىياللار قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئايلاندۇرۇلدى ۋە زۆرۈر ئىزاھلار بېرىلدى.

ئۈچىنچى قەدەمدە، ئەسلى تېكىستكە ئاساسلىنىپ ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئايلاندۇرۇلغان تېكىستتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زۆرۈر ئىزاھلار بېرىلدى.

ھازىر 24 تارىخنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» قىسمىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە يىلنامىلىرى تەرجىمىسى ئىزاھلىرى، ئىندېكىسلىرى بىلەن نەشردىن چىقىپ، كەڭ كىتابخانلار بىلەن يۈزكۆرۈشتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بەزى ئالاقىدار مەسىلىلەر ئۈستىدە تېگىشلىك ئىزاھاتلارنى بېرىپ ئۆتمەكچىمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا چۈشەنچىسى ھەققىدە، ئۇزاقتىن بېرى ئالىملار ھەرخىل قاراشتا بولۇپ كەلدى. بىز ئاساسىي جەھەتتە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» تىزىسلىرىدا كۆزدە تۇتۇلغان دائىرە بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى —

موڭغۇلىيە ئېگىزلىكى، خېشى كارىدورى، چىڭخەي (كۆككۆل)، شىنجاڭ، ئامۇدەريا، سىر دەريا ۋادىسى، قازاقىستان دالىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ۋە پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارايمىز. شۇڭا، ئومۇمەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۇشۇ رايونلار ھەمدە بۇ رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قەبىلىلەر، مىللەتلەر ۋە بۇ مىللەتلەرنىڭ پائالىيەتلىرى جەريانىغا چېتىشلىق بولغان دۆلەتلەر، رايونلار، مىللەتلەر، شەخسلەر، مۇھىم تارىخىي ۋەقە ـ ھادىسە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى توپلامغا كىرگۈزۈلىدۇ، دەپ بەلگىلىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، توپلامنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولدى.

24 تارىخ ئېلىمىز تارىخىدىكى 24 قىسىملىق تارىخنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇلار: «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»، «ئۈچ خانلىق خاتىرىلىرى»، «جىننامە»، «سۇڭنامە»، «چىنامە»، «لياڭنامە»، «چېننامە»، «ۋېينامە»، «جوۋنامە»، «شىمالىي چىنامە»، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»، «جەنۇبىي خانلىقلار تارىخى»، «سۇينامە»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، «لياۋ (قىتانلار) خانلىقى تارىخى»، «جىن خانلىقى تارىخى»، «سۇڭ خاندانلىقى تارىخى»، «يۈەن خاندانلىقى تارىخى»، «مىڭ خاندانلىقى تارىخى»دىن ئىبارەت بولۇپ، جەمئىي 3,259 جىلد، 79,841 بەت، تەخمىنەن 47904600 خەت (ھېروگلىفلىق) تۇر. بۇ تارىخلاردا رىۋايەتلەر بويىچە، قەدىمكى زاماندىكى بەش چوڭ ئاقساقال دەۋرىدىن يېقىنقى زاماندىكى مىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئېلىمىزنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخى بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق بايان قىلىپ بېرىلگەن. ھەر قايسى

دەۋرلەردە باشقا خانىدانلىقلار بولسا، بۇ تارىخنامىلەرنى «رەسمىي تارىخ» (ئەنئەنىۋى خانىدانلىقلار تارىخى) دەپ ئېلان قىلىشقان. ئەمەلىيەتتە، 24 تارىخ ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ياراتقان تارىخى بولۇپ، ئۇ مەزمۇن جەھەتتە مىللەتلەرنىڭ تارىخ ئەھۋاللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇنىڭدەك 24 تارىخ خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى قۇرغان خانىدانلىقلارنىڭ تارىخىلا بولۇپ قالماي، يەنە «ۋېينامە»، «جوۋنامە»، «شىمالىي چىنامە»، «بەش دەۋر تارىخى» ئىچىدىكى كېيىنكى تاڭ ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن، «قىتانلار تارىخى»، «جىن خانىدانلىقى تارىخى»، «يۈەن (موڭغۇل) خانىدانلىقى تارىخى» قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان خانىدانلىقلار تارىخىدىنمۇ ئىبارەت. 24 تارىخنىڭ كۆپلىگەن ئاپتورلىرى ئىچىدە خەنزۇ ئالىملىرى بولغىنىدەك، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئالىملىرىمۇ خېلى بولغان. بۇ ئالىملارنىڭ ئىدىيىۋى قاراشلىرى ۋە تارىخ ئىلمىدىكى سەۋىيىسى ئوخشاشمىغاچقا، يېزىلغان تارىخلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار فېئودالىزملىق دەۋرنىڭ تارىخچىلىرى بولغاچقا، دەۋرنىڭ ۋە سىنىپنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. لېكىن بىز بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنى ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر، ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلىپ پەرق ئېتىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى قالدۇرۇشىمىز، يالغىنىنى چىقىرىۋېتىپ راستىنى ئېلىپ قېلىشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيمىز.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 24 تارىخنىڭ بىرىنچى قىسمى. شۇنىڭدەك، ئېلىمىزدە بىرىنچى بولۇپ تەزكىرە شەكلىدە يېزىلغان ئومۇمىي تارىختىن ئىبارەت. «تارىخىي خاتىرىلەر» ياراتقان مۇنداق شەكىل كېيىنكى 23 تارىخقا ئاساس بولۇپ بەردى. بۇ يەردە چۈشىنىشكە

ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇشۇ شەكىل (فورما)نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«خاقانلار (ئاقساقاللار) تەزكىرىسى» (本纪) مەخسۇس خاقانلارنىڭ پائالىيەت خاتىرىسىدۇر. ئۇ ئاساسىي جەھەتتە ۋاقىت تەرتىۋى بويىچە يېزىلغاچقا، مەلۇم بىر خانىدانلىقنىڭ خرونولوگىيىسى دەپ قارىلىدۇ.

«تۆرىلەر تەزكىرىسى» (列传) ۋەزىر-بەگلەر تەزكىرىسى (ئەنئەنىۋى بولمىغان خانىدانلىقلار تەزكىرىسى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، ئۇ شەخسلەر (بەزىدە دۆلەتلەر، بەگلىكلەر، مىللەتلەر، رايونلار)نىڭ پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان. خاقانلار (ئاقساقاللار) تەزكىرىسى يىلنى مېرىدىئان قىلغان بولسا، تۆرىلەر تەزكىرىسى شەخسلەر ۋەقەلىرىنى باراللېل قىلىدۇ. ئىككىسى بىرىكىپ، بىر پۈتۈن تارىخىي كۆرۈنۈشنى تەشكىل قىلىدۇ.

«يىلنامە» (年表) مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇئەييەن قانۇنىيەتلەر (يىل، شەخس، ئەمەل-ئۇنۋان قاتارلىقلار)گە ئاساسەن، تەكشۈرۈپ ئوقۇشقا قۇلاي بولۇش ئۈچۈن جەدۋەللەشتۈرۈلگەن ئىسخېمىلاردىن ئىبارەتتۇر.

«نامە» (书) بۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت، جازا قانۇنى، ئەمەللەر، دىپلوماتىيە، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، دەريا-ئۆستەڭلەر، سۇ ئىنشائاتلىرى ساھەلىرىنىڭ تۈزۈم تارىخى ياكى خاس تارىخىدۇر. كېيىنكى تارىخلاردا «تەزكىرە» ۋە «خاتىرە» دەپمۇ ئېلىنغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» كېيىنكى 23 تارىختا ئوخشاشمايدۇ، ئۇ بىرلا خانىدانلىقنىڭ دەۋر تارىخى بولماستىن، بەلكى بەش چوڭ ئاقساقال (五帝)، شيا (夏)، شاڭ (商)، جوۋ (周)، چىن (秦) خانلىقلىرىدىن خەن خانىدانلىقىنىڭ خاقانى ۋۇدىغىچە بولغان بىر نەچچە

ىلك سىلسىلە تۈزۈمى، تارىخىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ناھايىتى مول ماتېرىياللار بار. مەسىلەن: «ھۇنلار تەزكىرىسى»نى ئالىدىغان بولساق، بۇ تەزكىرىدە ھۇنلارنىڭ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ، خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىگىچە بولغان تارىخى بايان قىلىپ بېرىلگەن. «پەرغانە تەزكىرىسى»دە پەرغانە، ئۇيسۇن قاتارلىق غەربىي ئەل (ۋۇرغار)دىكى خانلىقلارنىڭ ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، يۈكسەك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

«تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئاپتورى سىماچيەن، يەنە بىر نامى زىچاڭ. خەن دەۋرىنىڭ پايتەختى ئەتراپىدىكى شىياڭ (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ ناھىيىسى)دىن بولۇپ، خەن خاقانلىقى خاقانى جىڭدى دەۋرىدە (يەنى م. ب.① 145-يىلىدا) تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس. بەزى ئالىملار م. ب. 86-يىلى يەنى خەن خاقانى جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى شىيۈەننىڭ تۇنجى يىلى ئۆلگەن دېيىشىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى سىمايەن بىلىملىك ئالىم بولۇپ، تارىخ، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ياخشى بىلەتتى. جۇڭجيۇ، يىغلىق دەۋرىدىن بۇيانقى تۈرلۈك ئىلىم ئېقىملىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتى. سىماچيەن بالىلىق ۋاقتىدىلا ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، 10 ياش چېغىدىلا قەدىمكى كىتابلارنى ئوقۇشقا باشلىغانىدى. 20 ياش ۋاقتىدىن باشلاپ جايلارغا ساياھەت قىلىپ، ئۇستاز-پىر ئىزدەپ، دوست تۇتۇپ، ئەسلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «ئەللەرنىڭ ھەممە يەرلىرىدىن مەلۇمات توپلىدى»، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەسەر يېزىشىغا بۇ مەلۇماتلارنىڭ زور ياردىمى تەگدى. م. ب. 108-يىلى (خەن

① مىلاددىن بۇرۇن ۋە مىلاددىن كېيىن دېگەن سۆزلەر م.ب. ۋە م.ك. دەپ ئېلىندى.

خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئاتىسىنىڭ ئورنىغا دۆلەت تارىخچىسى بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن تارىخ ماتېرىياللىرى توپلاشتا جىددىي كۆرۈشتى. م. ب. 104-يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۇنجى يىلى) سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر»نى رەسمىي يېزىشقا باشلىدى. بەش يىلدىن كېيىن، ئۇ ھۇنلارغا تەسلىم بولغان لى لىڭ (لى ئۇۋاڭشىنىڭ نەۋرىسى)نى ئاقلاپ سۆز قىلغانلىقى ئۈچۈن، خاقان ۋۇدى تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىپ، ئاختىلاش جازاسى بېرىلگەنىدى. جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازابلانغان سىماچيەن غەزىپىنى غەيرەتكە كېلىپ، زىنداندا كىتاب يېزىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. م. ب. 96-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيشىنىڭ تۇنجى يىلى) ئازات قىلىنىپ، پەرمانچى (中书令) بولىدى. تەخمىنەن م. ب. 91-يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىڭخېنىڭ ئىككىنچى يىلى) «تارىخىي خاتىرىلەر» ئاساسىي جەھەتتىن يېزىلىپ بولىدۇ. بىراق، بەن گۇ «خەننامە. سىماچيەن تەزكىرىسى»نى يازىدىغان ۋاقتىدا، ئون قىسمى (بابى) يوقالغان بولۇپ، ھازىر بىز ئوقۇۋاتقان «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ ئازغىنا قىسىم-بابلىرىنى چۇ شاۋسۇن (褚少孙) ناملىق بىرزات ھەم كېيىن ئۆتكەن بەزى كىشىلەر تولۇقلىغان.

24 تارىختىكى مەسىلىلەرگە ھەرقايسى دەۋر ئالىملىرىنىڭ قارىشى ئوخشاشمايدۇ، بۇ ھەقتە يېزىلغان ئەسەرلەرمۇ كۆپ. بۇنداق ئوخشاشمىغان ئىلمىي قاراشلار ۋە ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە نىسبەتەن بىز قانداق مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك؟ تاللاپ-توپلاش ۋاقتىدا، يەنىلا 24 تارىخنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسلىنىشنى ئويلىدۇق. ئۇنداق بولمىغاندا، ھېچقانداق ئاساسىي ئۆلچەم بولمىغان بولاتتى. لېكىن ئىزاھلار تەرجىمىسىدە، ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ

نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىشتا ئەھمىيەت بېرىلدى. ئەينى ۋاقىتتا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە قاراشلار ئىزاھاتتا قىسقىچە بايان قىلىندى.

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ۋاقتىدا، بىز مۇنۇ پرىنسىپلارغا رىئايە قىلدۇق: ئەسلى تېكىستتە قېرىنداش مىللەتلەرگە ھەم چېگرا رايونلارغا قارىتا ئىشلىتىلگەن ھاقارەتلىك ئاتالمىلارنىڭ ھەممىسى ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان سۆز-ئىبارىلەر بىلەن ئېلىندى. ئەسلى تېكىستتىكى بەزى كىشى، ئەمەل، يەر، دۆلەت (خانلىق، بەگلىك)، مىللەت ئىسىملىرى، قانۇن-نىزام، تۈزۈم قاتارلىقلارنىڭ ئەگەر ئۇيغۇرچىدا تەگدىشى بولمىسا، توغرىدىن-توغرا ئەينى ئاھاڭى بويىچە ترانسكرىپسىيىسى بېرىلىپ، تىرناق ئىچىدە شۇ سۆزنىڭ خەنزۇچىسى يېزىلىش بىلەن بىللە، ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بېرىلدى.

24 تارىختا ئەمەل ئىسىملىرى بەك كۆپ. مەسىلەن: باش مىرزا (尚书) دېگەن بىر ئەمەل ئىسمىنى ئالىدىغان بولساق، ھەر-قايسى خاندانلىقلاردىكى خىزمەت مەسئۇلىيىتى ئوخشاشمايدۇ؛ شۇنىڭدەك پۈتۈن مەملىكەت بويىچە، ئەڭ ئالىي ھەربىي باشلىقنىڭ خاندانلىقلاردىكى ئاتىلىشىمۇ ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمەل تۈزۈملىرى ئۆزگىرىپ بەك مۇرەككەپلىشىپ كەتكەنىدى. يالغۇز غەربىي خەن خاقانلىقىنى ئالىدىغان بولساق، خاقان جىڭدىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەن (中元) يىلى ۋە خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇ (太初) يىللىرىدا ئىككى قېتىم زورراق ئۆزگىرىش قىلىنغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى بىر ئەمەلنى ئالىدىغان بولساق، غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرىدە، ئەمەللەرنىڭ ئىسمىمۇ ئوخشاشمىغان بولۇشى ئېھتىمال. خەن خاقانلىقى چىن خاقانلىقىنىڭ تۈزۈملىرىگە ۋارىسلىق قىلغاچقا، خەن دەۋرىنىڭ ئەمەل تۈزۈملىرى چىن دەۋرىدىكى ئەمەل تۈزۈملىرىنىڭ تەرەققى

قىلىپ ئۆزگىرىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، چىن خاقانلىقى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنىڭ ئالدى-كەينىدە، ئەمەل بىلەن ئۇنۋانلار ئايرىلدى. غەربىي خەن دەۋرىدىمۇ، ئەمەل-ئۇنۋانلار ئايرىلغانىدى. ئەمەلىي ھوقۇقى بار، ئەمەلىي مەسئۇلىيىتى بار ئەمەلدارلار، مەسىلەن، باش ۋەزىر، ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى، باش تەپتىش بېگى قاتارلىقلار؛ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۇنۋانلار غەربىي خەن دەۋرىدە 20 دەرىجىلىكتى. مەسىلەن، چوڭ تۆرە، قوۋۇق ئىچى تۆرىسى قاتارلىقلار؛ يەنە بىر خىلى يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئەھۋالغا ئوخشىمايدىغان بەزى نام-ئاتاقلار، مەسىلەن، قىران چەۋەنداز سەنگۈن، ئوقياچىلار سەنگۈنى، ھەرىكەتچان سەنگۈن، شۇڭقار لەشكەر بېشى قاتارلىقلار مۇئەييەن خىزمىتى بار ئەمەل نامى ياكى ئۇنۋان بولماستىن، مەلۇم بىر سەنگۈنگە خاقان ۋاقىتلىق بەرگەن بىر خىل ئاتاقتىنلا ئىبارەت. بىز يۇقىرىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللارنى پەرقلىق تەرجىمە قىلدۇق ۋە ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردۇق.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەر ئىسىملىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە كۆپ ئۆزگىرىپ كەلگەن. 24 تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا يەر ئىسىملىرىنىڭ بەزىلىرىگە خەنزۇچە ئىسىم بېرىلگەن بولسا، بەزىلىرى ئۆز دەۋرىدە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تىلىدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان تەرجىمە ئىسىملىرىدىن ئىبارەت. بۇ يەر ئىسىملىرىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كۆپ قىسمىنى تېخى كىشىلەر تەتقىق قىلمىغان، تەكشۈرۈپ بېكىتمىگەن. بىز مۇمكىن قەدەر ئۆتمۈشتىكى ئىسمى بىلەن بۈگۈنكى ئىسمىنى ئېنىقلاشقا تىرىشتۇق. زادىلا ئېنىقلىيالمىغانلىرىمىزنى ترانسكرىپسىيە بىلەن بەردۇق. يەر ئىسىملىرىنىڭ خېلىلا بىر قىسمىنى ئۆتمۈشتىكى ئىلىم ئەھلىلىرى تەتقىق قىلغاچقا، بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئەكس

ئەتتۈرۈپ بېرىشكە ئۈرۈنغان بولساقمۇ، سەۋىيىمىزنىڭ ۋە ماتېرىيالنىڭ چەكلىكلىكى تۈپەيلى، بۇ تەلەپنى دېگەندەك ئورۇنلىيالمىدۇق.

بەزى يەر ئىسىملىرى (دۆلەت، رايون ئىسىملىرى) كىشىلەرگە تونۇش بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەقتە ئۇزۇندىن بېرى مۇنازىرە بولۇپ تولۇق ھەل بولمىغاچقا، ئۆزىمىز توغرا تاپقان بىرقاراشنى تاللىۋېلىپ، ئاندىن ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردۇق.

24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىدىكى خېلىلا بىر قىسىم سۆز-ئىبارىلەر ئۆز دەۋرىدىكى مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تىلىدىن خەنزۇچىغا ئاساسەن (ترانسكرىپسىيە) تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىلىرىنى شۇ دەۋردىكى كىشىلەر بىلەتتى. لېكىن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇ مىللەتلەرنىڭ تىلىنى بىلمىگەچكە، بۇ سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىلىرىنى بارغانسېرى كىشىلەر بىلمەس بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە مۇمكىن قەدەر بۇ سۆز-ئىبارىلەرنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە مۇشۇ ئاساستا سۆزنىڭ مەنىسى بېكىتىلدى.

بۇ باسقۇچتىكى خىزمىتىمىزدە ئۇچرىغان ھۇنچە سۆز-ئىبارىلەرنى ئالىدىغان بولساق، جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەندەك قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، ھۇنچە تىل ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

بىز ھۇنلارنىڭ 左右谷蠡王 (زويۇگۇلىۋاڭ)لىرىنى ئالىدىغان بولساق، «谷» ھەرپىنى شەرقىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان فۇچيەن (服虔) دېگەن كىشى «鹿» (لۇ) دەپ ئوقۇغان. شۇڭا، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئالىملارنىڭ ھەممىسى بۇ ئەنئەنىگە ئەگىشىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 谷蠡 (گۇلى) ھازىرغىچە 鹿蠡 ئوقۇلۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما مەنىسىنى

چۈشەنگىلى بولمايدۇ. ئەگەر «谷» ھەرپى ئۆز ئاھاڭى بويىچە (گۇ)، 鹿蠡 (گۇلى) ئوقۇلسا، بۇ تۈركى تىلدا 手 (قول) دېگەن مەنىدە بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئوڭ قول قان (خان)، سول قول قان (خان) بولىدۇ-دە، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تىل ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز فۇچيەننىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلەتمەستىن، «قول» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

يەنە بىر مىسال، ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىقى كۇنبەگ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، «昆弥» (كۇنمى) ياكى «昆莫» (كۇنمو) دەپ ئېلىنغان. تۈركى تىلدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان قەدىمكى تەرجىمىلەردە دائىم دېگۈدەك «ب» ھەرپى «م» ھەرپى بىلەن ئېلىنغان. ھالبۇكى، تۈركى تىلنىڭ ئۆزىدىمۇ «ب» ئاۋۇشىنىڭ «م» ئاۋۇشىغا ئۆزگىرىش ھادىسىسى مەۋجۇت. مەسىلەن: قەدىمكى تۈركچىدە «بەن» (ھازىرقى زامان غەرب تۈركچىسىدىمۇ بەن)، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «مەن» دېيىلىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ تىلىغا ترانسكرىپسىيە قىلىنغان تۈركى سۆزلەرنى ئەسلىگە قايتۇرۇشتا «م» ھەرپى «ب» ئوقۇلىدۇ. بەزى تۈركىيە ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ: «مىلاددىن بۇرۇن ئەڭرى تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ياشىغان ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىقى چىنچە ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ‹كۇنبەگ› (ياكى كۇنبېي) دېيىلەتتى. بۇ قۇن (ھۇن)لار تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن بىر بەگ (بېي) بولۇشى مۇمكىن» دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە تۈركىيە ئالىملىرىمۇ «م» ئاۋۇشىنى «ب» قىلىپ ئالغان. شۇڭا، بىز 昆莫، 昆弥نى كۇنبەگ، كۇنبېي دەپ ئالدۇق.

«تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى يولداش جيايىڭيى ئاللاپ تۈپلىدى، يولداش فېڭ شىشى تەكشۈرۈپ بېكىتتى.

يولداش ئۇۋياڭ كېيى قەدىمكى خەنزۇچىنى ۋە ئىزاھلىرىنى ھازىرقى

زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇپ چىقتى. يولداش ئوۋياڭ ۋېنلىن قىسمەن تەرجىمە ۋە ئىزاھلارنى ھازىرقى زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇشقا قاتناشتى.

ھازىرقى زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇلغان تېكىست-ئىزاھلارنى يولداش جاڭ شىجۇڭ كۆرۈپ چىقتى. يولداش فېڭ شىشى قىسمەن بابلىرىنى كۆرۈپ بەردى.

بۇ خىزمەتنىڭ مۇناسىۋەت دائىرىسى كەڭ، خىزمەتنىڭ سالمىقىمۇ ئېغىر بولغاچقا، مەكتەپ ئىچى-سىرتىدىكى نۇرغۇن يولداشلارنى بۇ ئىشقا تەكلىپ قىلدۇق. ئۇلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان خىزمەتلىرىدە تەجرىبىدىكى يېتەرسىزلىك، ماتېرىيال قىسلىقى، ۋاقىتنىڭ جىددىيلىكى قاتارلىق قاتمۇ-قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ۋەتىنىمىز مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىجادىي خىزمەتلەرنى قىلىپ بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يولداشلىرىمىزغا سەمىمىي تەشەككۈرلىرىمىزنى بىلدۈرىمىز.

24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىنى توپلاپ تەرجىمە قىلىش خىزمىتى جۇڭگو ۋە چەتئەل تارىخلىرىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ خىزمەتكە قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممە ساھەدە پۇختا بىلىمى بولۇشى، قەدىمكى خەنزۇچە بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يالغۇز تەرجىمىدىكى ئىسىملارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈنمۇ زور كۆلەمدە ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەشكە توغرا كەلدى ۋە ئىلمىي چىگىش مەسىلىلەر ئۇچراپ تۇردى. لېكىن بۇ خىزمەتكە قاتناشقان شەخسلەرنىڭ سەۋىيىسى ياكى پۈتۈن گۇرۇپپىمىزنىڭ كۈچىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەلەپكە لايىق ئەمەسلىكىمىزنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. شۇنداق بولسىمۇ، قاراپ تۇرغاندىن كۆرە، قول تىقىپ ئىشلەشنى ئەۋزەل كۆردۇق. بۇنىڭدىن مەقسەت، سەۋىيىمىز چەكلىك

بولسىمۇ، ۋەتىنىمىز تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇشتىن ئىبارەت.

ئاخىرىدا، كەلگۈسى خىزمىتىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن كەڭ كىتابخانلىرىمىزنىڭ ۋە ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرىمىزنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشلىرىنى سورايمىز.

شىنجاڭ داشۆ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تۈزۈش، تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى

بەش چوڭ ئاقساقال (五帝) تەزكىرىسى[2]

(ئۈزۈندە)

خۇاڭدى شاۋدىيەننىڭ ئوغلى[3] ئۇنىڭ فامىلىسى گوڭسۇن، ئىسمى شۈەنيۈەن. باشقىلاردىن ئۆزگىچىرەك تۇغۇلۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي تىلى چىقىپ، ئىنتايىن ئەقىللىق بالا بولغان. سەل چوڭ بولغاندا، مۇئامىلىدە سەمىمىي، ئىشتا چاققان، ئەپچىل، ياش قۇرامىغا يەتكەندە، ئېغىر - بېسىق، دانا بولغانىدى.

شۈەنيۈەن دەۋرىدە، شېن نوڭشى[4] ئەۋلادلىرى زەئىپلەشتى. ئاقساقاللار ئۆز ئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، ئاھالىگە شەپقەتسىز زۇلۇم سالدى. لېكىن شېن نوڭشى ئەۋلادلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلالمايتتى. شۇ تۈپەيلى، شۈەنيۈەن زىيارەتكە كەلمەي، باج - خىراج تاپشۇرمىغان ئاقساقاللار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن، ھەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئىتائەت قىلدى. لېكىن، چى يۇ بەگ[5] ياۋۇز بولغاچقا، شۈەنيۈەن ئۇنى جازالىيالمىدى. يەندىنىڭ[6] ئەۋلادلىرى ئاقساقاللارغا تاجاۋۇز قىلىپ، بوزەك قىلماقچى بولغاندا، ئاقساقاللار شۈەنيۈەنگە بېقىندى. شۇنىڭ بىلەن شۈەنيۈەن قائىدە - يوسۇننى يولغا قويۇپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالدى. بەش ئەناسىرنىڭ[7] تەبىئىتى بويىچە بەش خىل زىرائەت ئۆستۈردى. ئاھالىلەرگە غەمخورلۇق قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، ئۇلارنىڭ باش - كۆزىنى

سىلىدى. ئېيىق، بىلىپىز، پى (貔)، شيۇ (貅)، چۇ (貙)، يولۋاسلاردەك[8] باتۇر جەڭچىلەرنى تەربىيىلەپ، بەنچۈەن[9] دالاسىدا يەندى بىلەن ئۇرۇشتى، ئۈچ قېتىم جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭدى. ئەمما خۇاڭدىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا چى يوۇ قۇلاق سالماي، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خۇاڭدى ئاقساقاللاردىن قوشۇن توپلاپ، جولۇ[10] ئېتىكىدە چى يوۇ بىلەن ئۇرۇشۇپ، چى يوۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئاقساقاللار شېن - نوڭشى ھاكىمىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا شۈەنيۈەننى تەختى خان قىلىپ كۆتەردى ۋە خۇاڭدى دەپ ئاتىدى. ئەلدە بويسۇنمىغان ئاقساقاللار چىقسا خۇاڭدى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلاتتى ۋە تىنجىتقاندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ تاغلارنى يېرىپ، يوللارنى ياسىدى، تىنچ - خاتىرجەم ياشىمىدى.

خۇاڭدى شەرقتە دېڭىز بويىغىچە بېرىپ، ۋەنشەن[11] تېغىغا چىقتى، تەيشەن[12] تېغىغا باردى. غەربتە، كۇڭتۇڭ[13] تېغىغىچە بېرىپ، جىتوۋ تېغىغا چىقتى. جەنۇبتا، چوڭ دەرياغىچە بېرىپ، شيوڭشەن ۋە شياڭشەن[14] تاغلىرىغا چىقتى. شۈنيۈلەرنى[15] شىمالغا سۈردى. فۇشەن[16] تېغىدا ئاقساقاللارنى يىغىپ، جولۇشەن تېغى ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىككە شەھەر سالدى. خۇاڭدى ھەر تەرەپكە قاتناپ، كۆچۈپ يۈرگەچكە، مۇقىم تۇرار جايى يوق ئىدى. ئەتراپقا چېدىر - بارگاھ قۇرۇپ ئۆزىنى قوغداتتى. سىپاھ - بەگلەرگە بۇلۇتلارنىڭ رەڭگىگە قاراپ نام بېرەتتى. ئوڭ - سول چوڭ مۇپەتتىشلەرنى قويۇپ، بارلىق قەبىلىلەر ئۈستىدىن نازارەت قىلاتتى. بۇ مەزگىلدە ھەممە يۇرت تىنچ - ئاسايىشلىقتا ياشىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇاڭدى ئاسمان - زېمىن، تاغ - دەريا، جىن - ئەرۋاھلارغا ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزدى. بۇ جەھەتتە، خۇاڭدى تەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان ئاقساقاللار ئىچىدە ھەممىدىن كۆپ ئىش قىلدى.

خاسىيەتلىك ئىسرىقدانىغا[17] مۇيەسسەر بولدى. داناۋ، رۇڭ چىلىڭ[18] قاتارلىق ئىككى ئەمەلدارنى كالىندار تۈزۈشكە بەلگىلىدى. فىلىڭ خوۋ، لى مۇ، چاڭ شيەن، داخۇڭ[19] قاتارلىق تۆت كىشى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنى ئىدارە قىلدى. ئۇ ئاسمان-زېمىن، ئاي-كۈن، تۆت پەسىل ھەرىكىتىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتىگە قاراپ، ئاي-كۈن ۋە بەش ئەناسىرنىڭ راۋاجلىنىشى، ئۆزگىرىشلىرىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، خەلقنىڭ تىرىكچىلىك يوللىرى ۋە دەپنە مۇراسىملىرىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۆي-جاي سېلىپ، كىيىم-كېچەك تىكىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلدى. ھەر خىل زىرائەت ۋە ئوت-گىياھ، دەرەخلەرنى ۋاقتىدا تېرىپ، تىكىپ ئۆستۈردى. ئاسمان-زېمىن، ئىسسىق-سوغۇق ئەپلىشىپ كېلىپ بەرگەن شارائىتتا، قۇشلار، ھايۋانلار، قۇرت-قوڭغۇزلار[20] تۆرەلدى. كۈن-ئاي، يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتى نورماللاشتى. دېڭىزدا شامال توختاپ، دولقۇن تىنچىدى. تاغلاردىن قىممەتلىك گۆھەر-مەدەنلەر چىقتى. ئۇ بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ھەممە يەردە خەلق ئۈچۈن بەخت-سائادەت ئىزدىدى. خەلقنى سۇ، ئوت ۋە ھەممە بايلىقنى تېجەپ ئىشلىتىشكە ئۆگەتتى. تۇپراقنىڭ تەبىئىتى خاسىيەتىدىن[21] بىشارەت بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇاڭدى دېگەن نام قارار تاپتى.

(ئەسلى كىتاب 1 — 8-بەتلەر)

* * *

چوڭ ئاقساقال جۇەنشۈ گاۋياڭ[22] خۇاڭدىنىڭ نەۋرىسى، چاڭ يىنىڭ ئوغلى. ئۇ ئېغىر-بېسىق، تەدبىرلىك ئىدى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتەتتى. ئۇ، يەرنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، بايلىق يېتىشتۈردى. تەبىئەتتىكى ئۈزلۈكسىز ھەرىكەتلەرگە قاراپ، تۆت پەسىلنىڭ ھەر بىر مەۋسۇمىنى ئىگەللىدى.

جىن-ئەرۋاھلارغا بولغان ئېتىقادى بويىچە، مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەپ-قائىدىلەرنى بەلگىلىدى. تۆت پەسىل، بەش ئەناسىرنىڭ تەقدىر-قىسمەتلىرىنى رەتلەش، تىزىش ئارقىلىق ئاھالىنى تەربىيىلىدى ۋە تەسىرلەندۈردى. سەمىمىيەت ۋە ساداقەت بىلەن ئاسمان-زېمىن، جىن-ئەرۋاھ ۋە ئاتا-بوۋىلار ئۈچۈن نەزىر-چىراق بەردى. شىمالدا يوۋلىڭغا[23]، جەنۇبدا جياۋجىغا[24]، غەربتە ليۇشاغا[25]، شەرقتە پەنمۇغا[26] قەدەر باردى. ئەنە شۇكەڭ رايون دائىرىسىدىكى قۇشلار، ھايۋانلار، ئوت-گىياھلار، چوڭ-كىچىك روھلار، ئومۇمەن، قۇياش نۇرى يورۇتالىلىكى يەرلەر تىنچىپ، چوڭ ئاقساقال جۇەنشۈگە ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلمىغىنى قالمىدى...

(ئەسلى كىتاب 11 — 12-بەتلەر)

* * *

خۇەندوۋ[27] چوڭ ئاقساقال ياۋغا گۇڭ گۇڭنى[28] تونۇشتۇردى. ياۋ لايىق كۆرمەي، ئۇنى ھۇنەر-كەسپلەر ئەمەلدارى[29] قىلىپ ئىشلىتىپ سىناپ كۆردى. گۇڭ گۇڭ دەرھەقىقەت ئوساللىق قىلىۋەردى. قەبىلە ئاقساقاللىرى[30] گۇنىنى[31] كەلگۈن تىزگىنلەشكە كۆرسەتتى. ياۋ بولسا، گۇن مۇنداق مۇھىم خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، دەپ قارىدى. قەبىلە ئاقساقاللىرى سىناپ كۆرۈشنى تەلەپ قىلغانىدى. 9 يىل سىنالغان بولسىمۇ، نەتىجە چىقمىدى. شۇنىڭ بىلەن خالايىققا ئىنتايىن زىيان يەتتى.

* * *

سەن مياۋ[32] چاڭجياڭ، خۇەيخې دەريالىرى ئارىلىقىدا ۋە جىڭجوۋ ئايمىقى دائىرىسىدە بىرنەچچە قېتىملاپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغاچقا، شۇن قايتىپ كېلىپ، چوڭ ئاقساقال ياۋغا مەلۇم قىلدى. گۇڭ گۇڭنى يوۋلىڭغا سۈرگۈن قىلىپ، شىمالىي دىلارنىڭ[33]

ئۈرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى؛ خۇەندوۋنى خۇگشەنگە[34] ھەيدەپ، جەنۇبىي بەدۆلەرنىڭ ئۈرپ ـ ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى؛ سەن مياۋنى سەنۋېيگە[35] كۆچۈرۈپ، غەربىي رۇڭلارنىڭ[36] ئۈرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشنى؛ گۇننى يۈشەن[37] تېغىغا سۈرگۈن قىلىپ، شەرقىي يىلارنىڭ ئۈرپ ـ ئادىتىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تۆت جىنايەتچىگە بېرىلگەن جازادىن خوشاللىققا چۆمگەن يۇرتتىكى ھەممە ئەمەلدار ۋە خەلق ساداقەت بىلدۈردى...

(ئەسلى كىتاب 28 ـــ 29 ـ بەتلەر)

* * *

بۇ 22 ۋەزىر ئۆز بۇرچلىرىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇنلاشتى: گاۋتاۋ (皋陶) چوڭ يارغۇچى بولۇپ، قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئادىلانە باشقۇردى. ئۇ خەلقنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلىپ يەتكەچكە، خەلق ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي قايىل بولدى. بويى (伯益) ئەدەپ ـ قائىدىلەرنى باشقۇردى. مەرتىۋىلىك، مەرتىۋىسىزلەر، چوڭلار، گۆدەكلەر ئۆزئارا ئەدەپ ـ تەۋازۇ بىلەن مۇئامىلە قىلىشتى. ئۆز ئارا يول قويۇشتى. چۇي (垂) تۈرلۈك ھۈنەر ـ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىنى باشقۇردى. ھەر كەسىپتىكى ئۇستىلار ئىخلاس بىلەن ئىنچىكە ئىشلىدى. يى (益) تاغ، سازلىق، ئوت ـ چۆپ، دەرەخ، قۇش، ھايۋانلارنى باشقۇردى. تاغلار، سازلىقلار ئېچىلدى؛ چى (弃) دېھقانچىلىقنى باشقۇرغانلىقتىن، ھەر خىل زىرائەتلەر ئىنتايىن بولۇق ئۆستى؛ چى (契) ئىلىم ـ مەرىپەت ئەمەلدارى بولۇپ، مائارىپ ـ ئاقارتىش ئىشىنى باشقۇرغاچقا، ئاھالە ئۆز ئارا ئىناق ئۆتۈشتى. لۇڭ (龙) مېھمان كۈتۈش ئىشلىرىنى باشقۇردى، يىراق يەرلەردىن نۇرغۇن كىشىلەر كېلىشتى. 12 ئايماق بەگلىرى[38] ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى. پۈتۈن يۇرتتا يامان ئىش قىلىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى، ۋەزىرلەر ئىچىدە پەقەت يۇ ناھايىتى

چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، توققۇز چوڭ تاغنى[39] يېرىپ، توققۇز كۆلنى[40] دەرياغا تۇتاشتۇردى. توققۇز دەرياني[41] ئېقىنغا سالدى، توققۇز ئايماقنىڭ سۈيىنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ساقلاپ قالدى. ئايماقلاردىن بەلگىلىمە بويىچە باج ـ خىراج تاپشۇرۇش، شارائىتقا قاراپ ئىش قىلىش تەلەپ قىلىندى. ۋاڭچېڭنىڭ دائىرىسى بەش مىڭ چاقىرىمغىچە ئۆزىرىپ، ئەڭ يىراقتىكى داللارغا يەتتى. جەنۇبتا جياۋجىز، بېيفانى[42]، غەربتە رۇڭ، شىجىز، جۇسوۋ[43]، دى، چياڭ قاتارلىق قەۋملەرنى تىنچلاندۇردى، شىمالدا تاغ رۇڭلىرى[44]، فا[45]، شىشېن[46] قاتارلىق قەۋملەرنى، شەرقتە چاۋيى[47]، نياۋيىلارنى[48] خاتىرجەم قىلدى. يۇرتتىكى خەلقلەر ئاقساقال شۈننىڭ ساۋاپلىق ئىشلىرىدىن قايىل بولدى. شۈننىڭ بىلەن يۇ توققۇز پەدىسلىك مۇقامنى[49] كەشپ قىلدى. بۇ مۇقامغا سازچېلىنغاندا، ئاجايىپ جانىۋارلار يېتىپ كېلىشەتتى. فىنىكس قۇشى كېلىپ، پەدىسگە تەڭكەشلەپ، قاناتلىرىنى كېرىپ ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. يۇرت خەلقىنىڭ گۈزەل پەزىلەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ شۈن دەۋرىدىن باشلانغاندى.

(ئەسلى كىتاب 43 ـــ 44 ـ بەتلەر)

① «تارىخىي خاتىرىلەر» (史记) ـــ ئاپتورى غەربىي خەن خاندانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر تارىخچى سىماچيەن. ئەسەر جەمئىي 130 جىلد بولۇپ، م.ب. 104 ـ 91 ـ يىللاردا يېزىلغان.

(«سىخەي» 辞海 خەنزۇچە قامۇس، 1979 ـ يىل نەشرى 1657 ـ بەت)

[2] بەش چوڭ ئاقساقال (五帝) ـــ جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە ئېيتىلغان بەش چوڭ ئاقساقال بولۇپ، بۇلار: خۇاڭدى (黄帝) جۇەنشۈ (颛顼)، دىكۇ (帝喾)، تاڭياۋ (唐尧)، يۈشۈن (虞舜) لەردىن ئىبارەت. يېقىنقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقاللىرى.

(«سىخەي» 71 ـ بەت)

[3] شاۋدىيەن (少典) — قەبىلە ئىسمى. ئەسلى تېكىستتە: «شاۋدىيەننىڭ ئوغلى» دېيىلگەن. بۇ، خۇاڭدى ـ شاۋدىيەننىڭ ئەۋلادى دېگەنلىكتۇر.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 2 ـ بەت)

[4] شېن نۇڭشى (神农氏) — رىۋايەتلەردىكى دېھقانچىلىق بىلەن دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ كەشپىياتچىسى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى زامان ئادەملىرى بېلىقچىلىق ۋە مېۋە ـ چېۋە تېرىپ ئىرىكچىلىك قىلاتتىكەن. شېن نۇڭشى ياغاچتىن جىش ـ ساپان ياساپ، خەلقلەرگە دېھقانچىلىق قىلىشنى ئۆگەتكەن. شۇنىڭدەك، ئۇ ئوت ـ چۆپلەرنى ئىچىپ دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تېپىپ ئادەملەرنى داۋالىغان ۋە داۋالاشنى ئۆگەتكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە: شېن نۇڭشى يەندى (炎帝)نىڭ ئۆزى دېيىلىدۇ.
(«سىخەي» 2628 ـ بەت)

[5] چى يوۋ (蚩尤) — ئەپسانىلەر بويىچە، شەرقتە ياشايدىغان جيۇلىزۇ (九黎族) لارنىڭ ئاقساقلى، 81 قېرىنداش بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇلار ئالتۇندىن ياسالغان قورال ئىشلىتەر ئىكەن. بۇلۇت پەيدا قىلىپ يامغۇر ياغدۇراتتىكەن. جولۇ (涿鹿) دا بولغان ئۇرۇشتا خۇاڭدى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.
(«سىخەي» 2507 ـ بەت)

[6] يەندى (炎帝) — رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان قەدىمكى ئاقساقال. جياڭ (姜) فامىلىلىك، ئوتنىڭ شاپائىتى تۈپەيلى ئاقساقال بولغاچقا، يەندى (ئوت ئاقساقلى) دەپ ئاتالغان. چىش ـ ساپان ياساپ كىشىلەرگە دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەچكە، شېن نۇڭشى دەپمۇ ئاتالغان. مەنىسى «دېھقانچىلىق پىرى» دېگەن بولىدۇ.
(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1094 ـ بەت)

[7] بەش ئەناسىر (五行) — قەدىمكى زاماندا تۆرلۈك شەيئىلەرنى ھاسىل قىلغۇچى بەش خىل ماددا — سۇ، ئوت، ئۆسۈملۈك، مەدەن، تۇپراق بەش ئەناسىر دېيىلەتتى. بەش ئەناسىرغا ئاساسەن، قەدىمكىلەر «ئەناسىرلارنىڭ بىر بىرىدىن ھاسىل بولۇشى، بىر بىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى» نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراش بويىچە، «ئوت ئۆسۈملۈكتىن، تۇپراق ئوتتىن، مەدەن تۇپراقتىن، سۇ مەدەندىن، ئۆسۈملۈك سۇدىن ھاسىل بولۇپ، سۇ ئوتتىن، ئوت مەدەندىن، مەدەن ئۆسۈملۈكتىن، ئۆسۈملۈك تۇپراقتىن، تۇپراق سۇ ئۈستىدىن غەلىبە قىلاتتى». شۇنىڭدەك، بۇ بەش ئەناسىر بۇرجەلار بويىچە بەش تەرەپنى كۆرسىتەتتى. يەنى ئەتىياز ـ ئۆسۈملۈك، ياز ـ ئوت، تومۇز ـ تۇپراق، كۈز ـ مەدەن، قىش ـ سۇ ئەناسىرلىرى بولۇپ، ئەتىياز شەرقنى، ياز جەنۇبنى، تومۇز ئوتتۇرىلىقنى، كۈز غەربنى، قىش شىمالنى بىلدۈرەتتى.
(«سىخەي» 69 ـ بەت)

[8] قەدىمكى زامان مەنبەلىرىدىكى ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى. «سويىن» دېگەن كىتابىدا: «بۇ ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھايۋان ئۆگىتىش ئارقىلىق جەڭگە سېلىنغان» دەپ ئىزاھلانغان. «ھەقىقى شەرھ» ناملىق كىتابىدا: «ئەسكەرلەرگە ئۇرۇش قىلىش تەربىيىسى بېرىشتە، ئۇلارغا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ نامى بېرىلگەن. بۇ دۈشمەنلەرگە ھەيۋە قىلىش ئۈچۈن» دېيىلگەن. ھازىرقى زامان ئالىملىرىدىن بەزىلەر بۇ ئالتە خىل يىرتقۇچ ھايۋاننى ئالتە قەۋمنىڭ توتېمى دەپ ھېسابلايدۇ. بىزنىڭچە، «سويىن»دىكى ئىزاھ ئىشەنچىسىز بولۇپ، كېيىنكى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇۋاپىقراق. بۇ ئالتە خىل يىرتقۇچ ھايۋان: ئېيىق (羆)، ئادەم ئېيىقى (貔)، يولۋاسسىمان ئېيىق (貔貅)، بۆرىنىڭ ئەركىكى پى (貔)، چىشىسى شيۇ (貅) بولۇپ، تىۋىسى كۆلرەڭ، ئاق بولغاچقا، لياۋدۇڭلۇقلار ئاق ئېيىق دەپ ئاتىشىدۇ. چۇ (貙) چوڭلۇقى ئىتتەك، مولۇنسىمان بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 5 ـ بەت»

[9] بەنچۈەن (阪泉) — فۇجىيەن: «بەنچۈەن يەرنىڭ ئىسمى» دەيدۇ. «ئومۇمى جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «بەنچۈەننىڭ ھازىرقى ئىسمى خۇاڭدىچۈەن، خۇەيرۇڭ ناھىيىسى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىنباۋئەننىڭ قېشىدا) نىڭ 56 چاقىرىم شەرقىدە، ۋۇلىدىن چىقىپ، جولۇ (ھازىرقى خېبېي جولۇ ناھىيىسى)نىڭ شەرقىي شىمالىدا جۇشۇي دەرياسىغا قوشۇلىدۇ» دېيىلگەن، ئېنىقكى، بۇ دەريا ئىسمى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 5 ـ بەت)

[10] جولۇ (涿鹿) — قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى جولۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 5 ـ بەت)

[11] ۋەنشەن تېغى (丸山) — ۋەن 丸 ئەرەبچە فەن 凡 دەپمۇ يېزىلغان. جاڭ شوۋجيې: "«ئومۇمى جۇغراپىيە مەلۇمات» تا، فەنشەن دەپ تىلغا ئېلىنغان" — دەيدۇ. "فەنشەن" "ۋەنشەن"لەر بىر تاغ. قىسمەن كىشىلەر خەتنى خاتا يازغان (چۈنكى، بۇ ئىككى ھەرپىنىڭ شەكلى ئوخشىشىپ كېتىدۇ). بەزىدە

"فەن" يازسا، بەزىدە "ۋەن" بىرىشقان، يېڭىچە: "ۋەنشەن بولسا، لاڭشى جۇشۈي ناھىيىسىدە" دەيدۇ. جۇشۈينىڭ قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ لىنچۈ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 6 ـ بەت)

[12] تەيشەن (泰山) ـــ ئېلىمىزنىڭ شەرقىتىكى تاغلىرىدىن بولۇپ، بەش چوڭ تاغنىڭ بىرى. شەندۇڭ ئۆلكىسى تەيئەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سىخەي» 3694 ـ بەت)

[13] كوڭتۇڭ (空桐) تاغ ئىسمى بولۇپ، 笄头، 鸡头، 空同، 崆峒 دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى پىڭلياڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، جىڭشۈي دەرياسى بۇ تاغدىن ھاسىل بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[14] شيۇڭشەن، شياڭشەن تاغلىرى (熊山، 湘山) ـــ شيۇڭشەن تېغى، شيۇڭئېرشەن (熊耳山) يەنى ئېيىق قۇلاق تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خېنەن ئۆلكىسى لۇشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، چىنلىڭ تېغىنىڭ شەرق قىسمىنىڭ بىر تارمىقى. شەرق ۋە غەربىدىكى بىر بىرىگە قارىشىپ تۇرغان ئىككى چوققا ئېيىق قۇلىقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئېيىق قۇلاق تاغ دەپ ئاتالغان. شياڭشەن خۇنەن ئۆلكىسى يۆياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دۇڭتىڭخۇ كۆلىنىڭ ئىچىدە، جۈنشەن (君山) مۇ دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[15] خۈن (荤粥) ـــ جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى تۈملەردىن بىرى. خەتىرۇچىدا، ئادەتتە ئېيتىلىۋاتقان 匈奴نىڭ باشقىچە بىر ئېيتىلىشى. قەدىمكى تاڭ 唐، يۈ (虞) زامانلىرىدىن بۇرۇن، شەنرۇڭ(山戎) لار، شۈنيۇ (獯粥)لەر، شياخانلىقى دەۋرىدە چۈنۋېي(淳维)لەر، يىن(殷) دەۋرىدە گۈيفاڭ (鬼方)، جوۇ دەۋرىدە شيەنيۈن (猃狁، 獯狁)لەر، چىن، خەن دەۋرىدە شيۇڭنۇ (匈奴)لار دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[16] فۇشەن (釜山) ـــ قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 7 ـ بەت)

[17] خاسىيەتلىك ئىسرىقدان (宝鼎) «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «زىيا-

رەتگاھ ھەققىدە» دېگەن قىسمىدا: «خۇاڭدى خاسىيەتلىك ئىسرىقداننى مۇيەسسەر بولۇپ، كارامەت تاپقان... شۇنىڭ بىلەن كارامەت ئارقىلىق كېلەچەكنى كۆرگەن» دېيىلگەن. بۇ يەردە «خاسىيەتلىك ئىسرىقدان» تىلغا ئېلىنىپ، «كارامەت» تىلغا ئېلىنمىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 8 ـ بەت)

[18] داناۋ (大挠)، رۇڭ چېڭ 容成 ـــ بۇ ئىككەيلەن خۇاڭدىنىڭ تارىخچىلىرى. خۇاڭدى داناۋغا يۇرج ۋە مۇچەلنى ئاساس قىلىپ (بىرىكتۈرۈپ) كۈنلەرنى خاتىرىلەشنى، رۇڭ چېڭغا كالىندار تۈزۈشنى بۇيرۇغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 8 ـ بەت)

[19] فېڭ خوۋ (风后)، لى مۇ (力牧)، چاڭ شيەن (常先)، دا خۇڭ (大鸿) لار خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرلىرى. «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «زىيارەتگاھ» قىسمىدا: «گۇي يۇچۈنىڭ ئەقىمى دا خۇڭ بولۇپ، خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرى» دېيىلگەن: «خەننامە. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەزكىرىسى»دە: «گۇي رۇڭچۇ ئەربى ئىلمى»دىن ئۈچ قىسمى تىلغا ئېلىنغان. جىڭ شۇەن: «فېڭ خوۋ خۇاڭدىنىڭ بەگلىرىدىن» دەيدۇ؛ بەن گۇ: «لى مۇ خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرى بولغان» دەيدۇ. «خەننامە. ئەدەبىيات ـ سەنئەت تەزكىرىسى»دە، 13 قىسىملىق «فېڭ خوۋ ھەربى ئىلمى»، ئىككى جىلدلىق خەرىتە، 20 جىلدلىق «گۇشۇ»، 15 قىسىملىق «لى مۇ ھەربى ئىلمى» تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن فېڭ خوۋ، لى مۇ، داخۇڭ ئۈچ كىشىنىڭ ھەربى ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. چاڭ شيەننىڭ ئەھۋالى مەلۇم ئەمەس.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 8 ـ بەت)

[20] سەمىمى تەربىيەلەش (淳化) ـــ «سۇيىن»دا: «سەمىمى تەربىيە ئەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلدى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 9 ـ بەت.)

[21] تۇپا خاسىيىتىنىڭ ھېكمىتى (土德之瑞) ـــ چىن، خەن خاندانلىقلىرى دەۋرىدە كاھىنلار (پالچىلار) مەدەن، ئۆسۈملۈك، سۇ، ئوت، تۇپىلاردىن ئىبارەت بەش ئەناسىرنىڭ بىر بىرىدىن ھاسىل بولۇشى، بىر بىرىنى يېڭىشى نەزەرىيىسى بويىچە، خاندانلىقنىڭ تەقدىرىنى ئىزاھلىغان. بۇ بەش خاسىيەت دېيىلەتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يەنىدى ئوتنى ئىسلاھ قىلغان. خۇاڭدى بولسا، تۇپىنى ئىسلاھ قىلىپ، بەدىنىنىڭ ئورنىغا چوڭ ئاقساقال

بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا جوڭگۇدىكى ئادەم بىلىدەك، ئۇزۇن-لۇقى 50 نەچچە گەز كېلىدىغان بىر «سىرلىق سازاڭ» قۇرتى پەيدا بولغان. سازاڭ — تۆپىنىڭ جەۋھىرى بولغانلىقتىن، توپىنىڭ ھىكمەتلىك خاسىيىتى دەپ قارالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 9 ـ بەت)

[22] چوڭ ئاقساقال جۇەنشۇ گاۋياڭ 帝颛顼高阳 — قەدىمكى ئالىم سۇڭ جۇڭ: «جۇەنشۇ ئىسمى، گاۋياڭ چوڭ ئاقساقال بولغاندىن كېيىنكى تەخەللۇسى» دەپ ئىزاھلايدۇ («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 12 ـ بەت)

[23] يۇۋلىڭ (幽陵) — يەنى يۇۋجۇ ئايمىقى (幽州) — قەدىمكى دەۋردىكى 12 ئايماقنىڭ بىرى، بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە لياۋنىڭ ئۆلكىسى دائىرىسىدە بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 12 ـ بەت)

[24] جياۋجى (交阯) — «دەي دى نەدەپ ـ قائىدىلىرى» (大戴记) ياكى (大戴礼记)نىڭ «بەش چوڭ ئاقساقال يەزىلىشى» دە، 交阯 دەپ يېزىل-غان بولۇپ، قەدىمكى زاماندىكى جاي ئىسمى. ۋۇلىڭ — بەش تاغ (ۋۇچېڭلىڭ (越城岭)، مېڭجۇلىڭ (萌渚岭)، دۇپاڭلىڭ (都庞岭)، چىتيەنلىڭ (骑田岭)، دايۈلىڭ (大庾岭) لەردىن ئىبارەت)نىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 12 ـ بەت)

[25] ليۇشا (流沙)، قۇملۇق (沙漠) — سەھرا (قۇم بوران) تۈپەيلى قۇملار كۆچۈپ تۇرغاچقا، «كۆچمە قۇم» دېيىلگەن. «شەرھىلەر توپلىمى» ناملىق كىتابتا، «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» (括地志) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «ليۇشا گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيېنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 12 ـ بەت)

[26] پەنمۇ (若木) — «شەرھىلەر توپلىمى» دېگەن كىتابتا «تاشقى دۇنيا» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، شەرقىي دېڭىزدىكى تاغ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 12 ـ بەت)

[27] خۇەندۇۋ (驩兜، 讙兜) يەنە بىر ئاتىلىشى خۇندۇن (浑沌) — ئادەم ئىسمى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋنىڭ ۋەزىرى ئىدى. گۇڭ گۇڭ (共工)، گۇن (鲧)، سەن مياۋ (三苗)لار بىلەن بىر قاتاردا تۆت ياۋۇز دەپ ئاتال-

غان. ياۋ ئۇنى چوڭشەن تېغىغا سۈرگۈن قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 20 ـ بەت)

[28] گۇڭ گۇڭ (共工) — كىشى ئىسمى. يەنە بىر ئىسمى چيۇڭ جى، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋغا ۋەزىر بولغان. خۇەندۇۋ، سەن مياۋ، گۇنلەر بىلەن بىر قاتاردا تۆت ياۋۇز دەپ ئاتىلىپ، ياۋ تەرىپىدىن يۇۋلىڭغا سۈرگۈن قىلىنغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 20 ـ بەت)

[29] ھۈنەر-كەسىپلەر ئەمەلدارى (工师) — ئەمەل ئىسمى. باش ۋەزىرگە ياردەمچى سۈپىتىدە، تۈرلۈك كەسىپ، سانائەت، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قول سانائەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلاتتى.

(ئۇزىتىلگەن «سىيۇەن» 500 ـ بەت)

[30] ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى (四岳) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋ ۋە شۈن دەۋرىدىكى تۆت ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى. ياۋ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولغان ۋاقىتتا، ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى شۈننى ئىز باسارلىققا، يۈنى شۈنگە ياردەمچىلىككە كۆرسەتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 21 ـ بەت)

[31] گۇن (鲧) يەنە بىر ئىسمى تاۋۇۋ (梼杌) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئېلىمىزدە باشلانغۇچ قەبىلىلەر ئاقساقىلى. چۇڭ (崇) ئېلىدە ياشايتتى. ئۇنى چۇڭبو (崇伯) دەپمۇ ئاتىشاتتى. ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن چوڭ ئاقساقال ياۋ ئۇنى سۇتىزگىنلەش ئىشىغا مەسئۇل قىلغان. ئۇ توغان ياساش ئۇسۇلى بىلەن توققۇز يىل ئىشلەپ، سۇنى تىزگىنلىيەلمىگەچكە، يۈشەن تېغىدا ئاقساقال شۈن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئۇ يۈ بىلەن بىرلىكتە سۇ تىزگىنلەش ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. يەنە ئۇنى يۈنىڭ ئاتىسى دەيدىغان گەپلەرمۇ بار.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، «ئاقساقاللار تەزكىرىسى»

1 ـ توم 50 ـ بەت.

[32] سەن مياۋ (三苗) — ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان قەۋملىرىدىن بىرى. تاۋتې (饕餮) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋۇچى: «سەن مياۋ بەگلىكىنىڭ سول تەرىپىدە دۇڭتىڭ (洞庭) بولۇپ، ئوڭ تەرىپىدە پېڭلى (彭蠡) بار» دەيدۇ. ئۇنداق بولغاندا، بۈگۈنكى جياڭشى، بوياڭ (鄱阳) كۆلى بولۇپ، سەن-

مىلاۋلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن چاقچىياڭ دەرياسى ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا ياشىغان بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 29 ـ بەت)

[33] شىمالىي دىلار (北狄) — قەدىمكى قەۋملەردىن. بۇ 狄 دەپمۇ يېزىلىدۇ. چۇنچيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى چى (齐)، لۇ (鲁)، جىن (晋)، ۋېي (卫)، سۇڭ (宋)، شىڭ (邢) قاتارلىق بەگلىكلەر ئارىلىقىدا ئۇزۇن مۇددەت پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە بۇ بەگلىكلەر بىلەن كۆپ مۇناسىۋەتتە بولغان. م.ب. 7 ـ ئەسىردە ئۇلار قىزىل دىلار (赤狄)، ئاق دىلار (白狄)، ئېگىز دىلار (长狄) دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۇلارنىڭ يەنە تارماقلىرى بار ئىدى. شىمالدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، شىمالىي دىلار دەپ ئاتالغانىدى.

(«سىخەي» 1873 ـ بەت)

[34] چۇڭشەن تېغى (崇山) — خۇنەن ئۆلكىسى دايۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، تيەنمېنشەن تېغىغا تۇتىشىپ كېتىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئاقساقال شۈن ياۋۇز خۇەندوۋنى چۇڭشەن تېغىغا سۈرگۈن قىلغانىكەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 493 ـ بەت)

[35] سەنۋېي (三危) — تاغ. «تۇمۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «سەنۋېي تېغىدا ئۈچ چوققا، سەنۋېي دەپ ئاتالغان. ئادەتتە بېيۇشەن (卑羽山) دەپ ئاتىلىدۇ. شاجۇ ئايىمىقى دۇڭخۇاڭ (دۇخان) ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ» دېيىلگەن. جىڭ شۈەن، سەنۋېي تېغى گەنسۇ ئۆلكىسى نياۋشۇ (鸟鼠) تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مىنشەن تېغى (岷山) بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ. كۇڭ يىڭدا: «جىششەن (积石山) تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا» دەپ قارايدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 29 ـ بەت)

[36] رۇڭلار (戎) — قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. يىن (殷) جۇۋ (周) خانلىقلىرى دەۋرىدە، گۈيرۇڭلار (鬼戎) ۋە غەربىي رۇڭلار بار ئىدى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىرۇڭلار (已氏之戎) ۋە شىمالىي رۇڭلار (北戎)، يۈنرۇڭلار (允姓之戎)، يىلو رۇڭلىرى (伊洛之戎)، چۈەن رۇڭلىرى (犬戎)، لىرۇڭلار (骊戎)، رۇڭ بەدىۋىلىرى (戎蛮) دىن ئىبارەت بولغانىدى. چىن بەگلىكى دەۋرىدە، غەربىي شىمالدا دىغۇەن گۈيجى رۇڭلىرى (狄獂邽冀之戎)، يىچۈ رۇڭلىرى

(义渠之戎)، دالى رۇڭلىرى (大荔之戎) قاتارلىقلار؛ جەنگو دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا لىنخۇ رۇڭلىرى (林胡之戎)، لۇفەن رۇڭلىرى (楼烦之戎) بار ئىدى. يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا تاغ رۇڭلىرى (山戎) بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تاغ ـ جىلغىلاردا ياشايتتى. ھەممىسىنىڭ ئۆز باشلىقلىرى بولاتتى. قەدىمكى دەۋردە ئوتتۇرا جۇڭگودىكى كىشىلەر غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنى «رۇڭلار» ياكى «غەربىي رۇڭلار» دەپ ئاتىشاتتى.

(«سىخەي» 3090 ـ بەت)

[37] يۈشەن تېغى (羽山) a) شەندۇڭ ئۆلكىسى تەنچېڭ (郯城) نىڭ شەرقىي شىمالىدا. رىۋايەتلەردە، يۈ نىڭ دادىسى گۇن (鲧) نى ئاقساقال شۈن مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرگەنىكەن. b) شەندۇڭ ئۆلكىسى پېڭلەي (蓬莱) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، گۇننى ئاقساقال شۈن مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرگەنمىش.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 30 ـ بەت)

[38] 12 ئىككى ئايماق بەگلىرى (十二牧) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۈ، سۇنى تىزگىنلىگەندىن كېيىن، جۇڭگونى جى (冀)، يەن (兖)، چىڭ (青)، شۇ (徐)، جىڭ (荆)، ياڭ (扬)، يۈ (豫)، لياڭ (梁)، يۇڭ (雍)لاردىن ئىبارەت توققۇز ئايماققا بۆلگەن. شۈن بولسا، جى ئايمىقىدىن يۇۋجوۋ (幽州) بىلەن بىڭجوۋ (并州) ئايمىقىنى، چىڭجوۋ (青州) ئايمىقىدىن يىڭجوۋ (营州) ئايمىقىنى ئايرىغان، شۇنىڭ بىلەن 12 ئايماق بولغان. بۇ 12 ئايماقنىڭ باشلىقى ئايماق بېگى دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 223 ـ بەت)

[39] توققۇز تاغ (九山) — «كىتابى يۈگۇڭ» قاتارلىق ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز تاغ — گۈيجى (会稽)، تەي (泰)، ۋاڭۋۇ (王屋)، شوۇ (首)، تەيخۇا (太华)، چى (岐)، تەيىخاڭ (太行)، ياڭچاڭ (羊肠)، مېڭمېن (孟门)لاردىن ئىبارەت. «تارىخىي خاتىرىلەر. شيا ئاقساقاللىرى تەزكىرىسى»: سىماچيەن «سۇيىن»دا: چيەن (汧)، خۇكوۋ (壶口)، دىجۇ (砥柱)، تەيخاڭ (太行)، شىچىڭ (西倾)، شيۇڭئېر (熊耳)، بوجۇڭ (嶓冢)، نېيفاڭ (内方)، چى (岐) دەپ بۇ توققۇز تاغنى كۆرسىتىدۇ.

(«سىخەي» 143 ـ بەت)

[40] توققۇز سازلىق (九泽) — «گۇڭ-گۇڭ تەزكىرىسى» دە: «توققۇز-تاپماس-تىكى سازلىقلاردىن ئىبارەت» دېيىلگەن*.

[41] توققۇز دەريا (九河) — «كىتابى يۈگۈڭ» دا: ئۇز دەۋرىدە خۇاڭخې دەرياسى ئېقىپ، خېبېي تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەندىن كېيىن «توققۇز ئېقىمغا بۆلۈنەتتى» دەپ يېزىلغان. «ئەريا. شىشۇي» (ئەريا قامۇسى) دا: بۇ توققۇز ئېقىم توخەي (徒骇)، تەيشى (太史)، ماجيا (马颊)، فۇفۇ (覆釜)، خۇسۇ (胡苏)، جيەن (简)، شې (絜)، گوۋپەن (钩盘)، گېجىن (鬲津) لاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھازىر ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر: توققۇز دەريا، توققۇز دەريالا بولماي، بەلكى قەدىمكى زامانلاردا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى نۇرغۇن تارماقلىرىنىڭ ئومۇمى ئاتىلىشى دېيىشمەكتە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 56 ـ بەت)

[42] بېيفا (北发) — «سويىن» دا: «بېيفا، بېيخۇ (北户) بولۇشى كېرەك. جەنۇبىدا بېيخۇ دېگەن جاي بار» دەپ يېزىلغان. «ئەريا. شىدى» ناملىق كىتابىدا: «گۇجۇ (觚竹)، بېيخۇ (北户)، غەربىي خان ئانا (西王母)، رىشيا (日下) لاردىن ئىبارەت تۆت قاقاسلىق بار» دېيىلگەن. بىزنىڭچە، مۇشۇ قاراش مۇۋاپىقتۇر. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 43، 44 ـ بەتلەر)

[43] شىجى (析枝)، چۈسوۇ (渠搜) — بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى غەربىي رۇڭلارنىڭ دۆلەت نامى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 751 ـ بەت)

[44] شەنرۇڭ (山戎) — «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇن تەزكىرىسى»، «خەنـنامە. ھۇن تەزكىرىسى» دە: «شەنرۇڭلار ـ ھۇنلارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى» دېيىلگەن. شەنرۇڭلار قەدىمكى قەۋملەردىن بولۇپ، شىمال رۇڭلىرىمۇ دېيىلىدۇ. چۈنچيۇ دەۋرىدە ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئۇلار سۆكچىياز، ھەرخىل پۇرچاق تېرىشنىڭ ماھىرلىرى ئىدى. م.ب. يەتتىنچى ئەسىردە كۆچىيىپ، جېڭ (郑)، چى (齐)، يەن (燕) بەگلىكلىرىگە تاجاۋۇز قىلغان. م.ب. 663 ـ يىلى چى خۇەنگۇڭ شەنرۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ،

———

* بەلگىسى — تەرجىماندىن بېرىلگەن ئىزاھنى كۆرسىتىدۇ.

سۆكچىياز ۋە پۇرچاقلارنى چى بەگلىكىگە ئېلىپ بېرىپ تېرىتقۇزغان.

(«سىخەي» 1791 ـ بەت)

[45] فا (发) — «سويىن» دا: «فا ـ بېيفا (北发) دەپ يېزىلىپ، شىمالدىكى بىر ئەلنىڭ نامى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 44 ـ بەت)

[46] شىشېن (息慎) — ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان قەدىمكى قەۋمنىڭ نامى. سۇشېن (肃慎) مۇ دېيىلىدۇ. [«بەگلىكلەر تارىخى» (国语)، «زوۋچيۇ مىڭ تەزكىرىسى» (左传)، «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابلارغا قارالسۇن]. بەنە «جوۋنامە» دە "جىشېن" (稷慎) دەپ يېزىلغان. بىزنىڭچە، «息»، «肃» بۇ ئىككى ھېروگلىپ قەدىمدە ئوخشاش ئىشلىتىلەتتى. ئىككى ھېروگلىپنىڭ ئاھاڭى بىر بىرىگە يېقىن كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 43 ـ بەت)

[47] ئىگىز بىلار (长夷) — «سويىن» دا: جاڭيى (长夷) دەپ بېرىلگەن. «بۈيۈك دەي دي ئەدەپ ـ قائىدىلىرى» دىمۇ (长夷) يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، 1 ـ توم، 44 ـ بەت)

[48] نياۋيى (鸟夷) — داۋيى (岛夷) دەپمۇ يېزىلىدۇ («كىتابى يۈگۈڭ» غا قارالسۇن). جېڭ شۈەن: «شەرقىي شىمال خەلقلىرى قاغا ـ قۇزغۇن، ھايۋانلارنى كۆپ يېگەچكە، نياۋيى دېيىلگەن» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 44 ـ بەت)

[49] توققۇز پەدىلىك مۇقام (九招之乐) — جاۋ (招) — شاۋ (韶) دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. يەنى ئاقساقال شۈننىڭ نەغمىسى كۆپ ئوينىلاتتى (بىر كۈينىڭ ئاخىرلىشىشى بىر پەدە دېيىلەتتى). شۇڭلاشقا، توققۇز پەدە (九招) مۇ دېيىلىدۇ. «كىتابى بىجى» دا: «توققۇز نەغمە ئوينىلىشى بىلەن فېنىكس قۇشمۇ سورۇنغا كەلدى» دېيىلگەن. بۇ نەغمە توققۇز مۇقامنى ئۆز ئىچىگە ئالسا كېرەك.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 44 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 2 - جىلد

شيا (夏) خانلىرى تەزكىرىسى

خۇاڭخې (1) دەرياسىنىڭ تارمىقى — خېيشۈي (2) دەرياسى بىلەن لۇڭمېننىڭ غەربىگە جايلاشقان بۇ كەڭ رايون يۇڭجوۋ (3) ئايمىقىدۇر. بۇ يەردە روشۈي (4) دەرياسى غەربكە، جىڭشۈي (5) دەرياسى ۋېيشۈيگە (6) ئاقىدىغان قىلىندى. چىشۈي (7) جۈشۈي (8) دەريالىرى ياۋاشقىنا ئېقىپ، ۋېيشۈي دەرياسىغا قوشۇلاتتى. فېڭشۈي (9) دەرياسىمۇ ۋېيشۈي دەرياسىغا قوشۇلاتتى. جىڭشەن، چىشەن (10) تاغلىرىدا تەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈلەتتى. جۇڭنەنشەن (11)، دۇنۋۇشەن (12) تاغلىرىدىن ئۆتۈپ تاكى نىياۋشۇشەن (13) تېغىغىچە، ئېگىز تەكشىلىكتىن تۆۋەن تەكشىلىككىچە، تاكى دۇيېگە (14) بارغىچە تىزگىنلەنگەندى. سۇ ئاپىتى تۈگىتىلىپ، سەنۋېيدە ئادەم ئولتۇراقلىشىشقا مۇمكىن بولۇپ، ئۇ يەردىكى سەنمياۋ خەلقلىرى خاتىرجەم ۋە تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغاندى. يۇڭجوۋ ئايمىقىنىڭ تۇپرىقى سېرىق يېرى ئەلا دەرىجىلىك بولسىمۇ، يەر بېجى نورمىسى ئوتتۇرا دەرىجىدىن تۆۋەن (ئالتىنچى) قىلىپ بېكىتىلگەندى. سوغا - سالام بۇيۇملىرى، ئۈنچە (璆)، زۇمرەت (琅玕)، قاشتېشى (珠) (15)، مارجان قاتارلىق چىرايلىق ئېسىل تاشلاردىن ئىبارەتتى. يۈ (禹) جىشىدىن (16) دەريا ئېقىنىنى بويلاپ، ئۇ يەردىن شەرققە يۈرۈپ، يەنە ملۇڭ چاقىرىمچە يول يۈرۈپ، جەنۇبدا

لۇڭمېن (17) شىخېلارغا (18) باردى. ئۇ يەردىن خۇاڭخې دەرياسى ئېقىنىغا قارشى مېڭىپ، ۋېيشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىغا بېرىپ، ئاندىن يۇڭجوۋغا قايتقانىدى. كۆنچىلىك قىلىدىغان، يۇڭدىن رەختى توقۇيدىغان (19) كۇنلۇن (昆仑) (20)، شىجى (析支)، چۈسوۋ (渠搜)، غەربىي رۇڭلار قاتارلىق غەربتىكى ئەللەرنىڭ ھەممىسى يۈنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۆزكەسپلىرى بىلەن شۇغۇللانىدى. خاتىرجەم، تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈردى...

(ئەسلى كىتاب، 65 — 67 - بەت)

* * *

ئۇ يەنە شەرقتە دېڭىزغىچە، غەربتە لىيۇشاغىچە باردى. شىمال ۋە جەنۇبدا ئۇنىڭ شان - شۆھرىتى پۈتۈن يۇرتقا داڭ كەتتى. شۇن ئاقساقال زۇمرەت جامىنى يۈگە تۇتۇپ، ئۇلۇغ يۈنىڭ سۇنى تىزگىنلەشتىكى شانلىق نەتىجىسىنى يۇرتقا جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرت تىنچ - شادىمان ياشىدى.

(ئەسلى كىتاب، 77 - بەت)

---

[1] خۇاڭخې (黄河) — سېرىق دەريا، (ياشىل ئۆگۈس، سارى ئۆرماق.) ئېلىمىزنىڭ ئىككىنچى چوڭ دەرياسى.

[2] خېيشۈي (黑水) — قاراسۇ. ئىچكى موڭغۇل ئوردوس يۇۋېيجۇڭ خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، كۆكۈر قاراسۇيى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. غەربكە ئېقىپ ۋۇدىڭخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. شەرقىي جىن دەۋرىدە شياخانلىقىنىڭ خانى خېليەن بوبو (赫连勃勃) مەركەز شەھىرىنى شوفاڭ خېيشۈينىڭ جەنۇبىغا بىنا قىلدۇرتانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1718 - بەت)

[3] يۇڭجوۋ (雍州) — قەدىمدە توققۇز ئايماقنىڭ بىرى. «كىتابى بۈگۈڭ»دا: «خېيشۈي، شىخې يۇڭجوۋ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى دەريا خۇاڭخېغا قارىتىلغان بولسا كېرەك.

(«سىخەي» 824 - بەت)

[4] روشۇي (弱水) — «شۇيجىڭ» ناملىق كىتابتا: «روشۇي جاڭيې، ...ەندەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. جيۇچۇەن، خۇيشۇي ناھىيىسى ...ارقىلىق خېلىشەن تېغىغا كىرىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[5] جىڭشۇي (泾水) — دەريا. كۆك يىلدا: «جىڭشۇي دەرياسى ئەن...ڭ جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربىدەجيەنتۇۋشەن تېغى، ...ەرقىي جەنۇبىدا فېڭيى، ياڭلىڭ ناھىيىلىرىدىن ئۆتۈپ، ۋېي (渭) دەرياسىغا ...ۇيۇلىدۇ. 1600 چاقىرىم يولنى بويلاپ ئۆتىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[6] ۋېيشۇي (渭水) — دەريا. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئاساسىي تارماق-لىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[7] چىشۇي (漆水) — دەريا. چىشۇينىڭ مەنبەسى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ تۇڭچۇەن شەھىرىدىن باشلىنىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[8] جۇشۇي (沮水) — دەريا. شەنشى خۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى زىۋۇلىڭ تاغ تىزمىلىرىدىن ھاسىل بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 65 ـ بەت)

[9] فېڭشۇي (沣水) — دەريا. شەنشى چىنلىڭ تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شىمالغا ئېقىپ، شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا كېلىدۇ. جۇشۇينى قوشۇۋېلىپ، بۆلۈنۈپ ئېقىپ، ۋېيشۇيغا قۇيۇلىدۇ. گۇەنجۇڭ رايونىدىكى سەككىز دەريانىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[10] جىڭشەن (荆山)، چىشەن (岐山) — ئىككى تاغدۇر. جىڭشەن تېغى شەنشى فۇپىڭ ناھىيىسىدە، چىشەن تېغى شەنشى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. شەكلى تۈۋرۈكسىمان بولغاچقا، كۆك تۈۋرۈك تاغ (天柱山) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[11] جۇڭنەنشەن (中南山) — چىنلىڭ تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى. شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا. جەنۇبىي تاغ (南山)مۇ دېيىلىدۇ. قەدىمكى

ئىسمى جۇڭنەنشەن (中南山)، دىفېيشەن (地肺山)، تەيىشەن (太一山)، جوۋنەنشەن 周南山 لەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئومۇمەن، چىنلىڭ (秦岭)، چىنشەن (秦山) دەپ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[12] دۇنۇۋشەن (敦物山) — تاغ. «كىتابىي يۇگۇڭ» دا: «دۇنۇۋ (惇物)» دەپ يېزىلغان. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى چۇيشەن (垂山) دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[13] نياۋشۇشەن (鸟鼠山) — تاغ. گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېييۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1686 ـ بەت)

[14] دۇيې (都野) — كۆل. ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شۇتۇق كۆل (休屠泽). تاڭ دەۋرىدە بەي تىڭخەي (白亭海) دېيىلگەن. ھازىر يۇخەيزى (鱼海子) دېيىلىدۇ. ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاجا (ئالاشەن) سول خوشۇنىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 66 ـ بەت)

[15] قىممەتلىك تاش (璆) — قاشتېشى (球)، زۇمرەت (琅玕). «كىتابىي يۇگۇڭ» دا: «球» شەكلىدە يېزىلغان، بۇ گۈزەل، رەڭدار تاش بولۇپ، قوراللارغا ئىشلىتىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[16] جىشى (积石) — تاغ. چوڭ جىشى ۋە كىچىك جىشى تاغلىرىغا ئايرىلىدۇ. چوڭ جىشى تېغى بۈگۈنكى چوڭ قارلىق تاغ بولۇپ، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا. يۈ سۇنى تىزگىنلىگەندە مۇشۇ يەرگىچە كەلگەندى. تېكىستىمىزدە كىچىك جىشى تېغى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇپ، بۇ تاغ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى لىڭشيانىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قەدىمكى تاڭشۇشەن تېغى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[17] لوڭمېن (龙门) — شەنشى ئۆلكىسىدىكى خىجىن بىلەن شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەنچېڭ ئارىلىقىدىكى تار ئېقىن بولۇپ، رىۋايەتلەرگە قارى-

ماندا، دايۇ (大禹) كېچىكتىپ قازدۇرغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[18] شىخې (西河) — «ھەققىي شەرھىدە»: «خۇاڭخې دەرياسى جىجوۋ- نىڭ غەربىدە بولغاچقا، خۇاڭخې دەرياسى "شىخې" (西河 غەربىي دەريا) دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[19] يۇڭ رەخت (织皮) — كۇڭ ئەنگو: «جىزبىي — يۇڭ رەخت» دېگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 67 ـ بەت)

[20] كۇنلۇن (昆仑)، شىجى (析支)، چۈسوۋ (渠搜)، غەربىي رۇڭلار (西戎) ھەققىدە كۇڭ ئەنگو: «بۇ تۆت ئاقسالالىق چۆللۈكنىڭ تېشىدا بولۇپ، ليۇشا (كۆچمە قۇملۇق) دائىرىسى ئىچىدە» دېگەن. دېمەك، بۇ تۆت ئاقسالالىق ئىسمىدىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 67 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 4 ـ جىلد

جوۋ (周) [1] خانلىرى تەزكىرىسى

...خوۋجى [2] ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى بۇجۇ (不窋) ئاتىسىنىڭ ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئاقساقىلى بولدى. بۇجۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا شيا خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ھۆكۈمدارى تەي كاڭنىڭ [3] سىياسىي تۈزۈمى خارابلىشىپ، دېھقانلار ئاقساقىلى دېگەن بۇ ئەمەل بىكار قىلىنىپ، دېھقانچىلىق تاشلاپ قويۇلغانىدى. بۇجۇ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغانلىقى ئۈچۈن، رۇڭلار ۋە دىلار ئارىسىغا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى جۇ، جۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى گوڭليۇ [4] چىقتى. گوڭليۇ غەربىي رۇڭلار، شىمالىي دىلار ئارىسىدا يۈرۈپ، خوۋجىنىڭ ئىشىنى قايتا گۈللەندۈرۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن جىددىي شۇغۇللاندى. دېھقانچىلىق قىلىشقا ۋە شەھەر سېلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى ئايلىنىپ يۈرۈپ كۆزدىن كەچۈردى ۋە تاللىدى. چىشۈي، جۇشۈي دەريالىرى ئارقىلىق ۋېيشۈي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، نەنشەن [5] تېغىغا باردى ۋە ياغاچ كېسىپ ماتېرىيال تەييارلىدى. يۇرت خەلقى ماللىنىپ، ئېشىپ تاشقىدەك مال-ۋاران يىغدى. كىشىلەر گوڭليۇنىڭ سايىسىدا خاتىرجەملىككە ئېرىشكەچكە، ئاھالە ئومۇمەن، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن كىشىلەرگە ئۇ باشپانا بولدى. جوۋ (周) دەۋرى شۇندىن باشلاپ روناق تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرلار ئۇنىڭ قىلغان ساۋابلىق ئىشلىرىنى ئەسلەپ، قوشاق قېتىپ كۈيلىدى.

گۈگىيۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چىڭ جى ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە بىن (豳)[6] دېگەن جايدا قەبىلە ئۇيۇشتۇردى.

چىڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى خۇاڭ پۇ، خۇاڭ پۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى چەي فۇ، چەي فۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى خۇي يۇ، خۇي يۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى گۇڭ فېي، ئۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى گاۋيۇ، گاۋيۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى يايۇ، يايۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى گوڭ شۇزۇ-لېي، گوڭ شۇزۇلېي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى گۇگۇڭ دەنفۇ تەختكە چىقىپ، خوۋجى، گۈگىيۇلارنىڭ ئىشىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەدەپ-ئەخلاقنى تەكىتلەپ، مېھرىۋانلىق، ئىنساپ، ئادالەتنى يولغا قويدى. پۈتۈن يۇرتتىكى خەلق سەممىيەت بىلەن ئۇنى سۆيدى. بىن دىيارىغا ھۇجۇم قىلىپ، مال-دۇنياغا ئېرىشمەكچى بولغان شۈنيۈلەر، رۇڭلار، دىلارغا گۇگۇڭ دەنفۇ مال-دۇنيا بەردى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار يەنە ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈن يەر-زېمىن ۋە خەلقنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولغاندى. بىن دىيارىنىڭ خەلقى تامامەن غەزەپلىنىپ، شۈنيۈ قوشۇنى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىشقا بەل باغلىدى. گۇگۇڭ دەنفۇ: «خەلق ھۆكۈمدارنى ئۆزلىرىگە بەخت-سائادەت كەلتۈرىدۇ، دېگەن ئۈمىد بىلەن تىكلەيدۇ. بۈگۈن رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ بىزگە ھۇجۇم قىلىشى، ئۇلارنىڭ بىزنىڭ يېرىمىزگە ۋە خەلقىمىزگە قىلغان ئاچكۆزلىكىدۇر، خەلق مەيلى بۇ يەردە مەن بىلەن ياشىسۇن ياكى ئۇلار بىلەن ئۇ يەردە ياشىسۇن بەرىبىر ئەمەسمۇ؟ خەلق مېنى قوغداش يولىدا پىدا كارانە جەڭ قىلىشقا تەييار تۇرۇپتۇ. بىراۋلارنىڭ ئاتىلىرى، ئوغۇللىرىنىڭ ئۆلۈمىگە زامىن بولۇپ، ئاندىن ئۇلارغا ھۆكۈمدار بولۇشتەك مۇنداق ئىشنى مەن قىلالمايمەن» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇق-تۇققان، ئەمەلدار، خىزمەتكارلىرىنى باشلاپ، بىن دېگەن جايدىن

كېتىپ چىشۈي، جۈشۈي دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، لياڭشەن[7] تېغىدىن ئېشىپ، چىشەن تېغى ئېتىكىگە جايلاشتى. بىن دىيارىنىڭ خەلقى قېرى-ئاجىزلارنى يۆلەپ، گۆدەكلەرنى يېتىلەپ، گۇگۇڭ دەنفۇ بىلەن بىللە چىشەن تېغى ئېتىكىگە كۆچۈپ كېلىشتى. باشقا خوشنا قەبىلىلەرنىڭ خەلقىمۇ، گۇگۇڭ دەنفۇنىڭ ئادىللىقىنى ئاڭلاپ، كۆپلەپ كېلىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن گۇگۇڭ دەنفۇ رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، شەھەر، قەلئە، ئۆي-ئىمارەت سالدۇرۇپ، ھەرقايسىسى ئۈچۈن ئالاھىدە كەنتلەر تەسىس قىلىپ، خەلقنى ماكانلاشتۇرغانىدى. ئاقارتىش بېگى، لەشكەر بېگى، يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى، ئەمەلدارلار ۋەزىرى، ئەمنىيەت ۋەزىرىدىن ئىبارەت بەش ئەمەل تەسىس قىلىنىپ، ۋەزىرلەر ئۆز خىزمەتلىرىنى يۈرگۈزگەن. خەلق گۇگۇڭ دەنفۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى قوشاق قېتىپ مەدھىيىلىگەنىدى...

(ئەسلى كىتاب 112-114-بەتلەر)

گۇگۇڭ دەنفۇ ئۆلگەندىن كېيىن، جى لى تەختكە چىقىپ، گوڭ جى دەپ ئاتالدى... گوڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چاڭ (昌) تەختكە چىقىپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى (西伯) دەپ ئاتالدى... غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى، يىن (殷) خانلىقىنىڭ خانى جۇۋ (纣)غا مۇخالىپ ھالدا، ئاستىرتىن ياخشى ئىشلارنى قىلغاچقا، نۇرغۇن بەگلەر ئۇنىڭ ئادالەتلىك ھۆكمىنى قوبۇل قىلدى. يۈ[8] بەگلىكى بىلەن رۈي[9] بەگلىكىنىڭ كىشىلىرى يەر تالىشىپ قېلىپ، دەۋا ئۈستىدىن ئۆزئۆزىچە ھۆكۈم چىقىرىشقا ئىمكانىيەت بولماي، ھەر ئىككى تەرەپ جۇۋ (周) بەگلىكىگە كېلىپ بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈنمەكچى بولىدۇ. ئۇلار جۇۋ بەگلىكى چېگرىسىدىن كىرىشى بىلەنلا، يەر ھەيدەۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئېتىزلارنى ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئۆتۈنۈشۈپ بېرىشىۋاتقانلىقىنى، ئومۇمەن ئۆزئىسىدىن

چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئىكەنلىكىنى
كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇ، رۇي بەگلىكلىرىنىڭ كىشىلىرى غەرب
تەرەپ بېگىگە يولۇقماستىنلا، تەربىيىگە ئىگە بولۇپ، ناھايىتى
خىجىل بولۇشقان ۋە ئۆز ئارا: «جوۋ بەگلىكىنىڭ كىشىلىرى نومۇس
دەپ بىلىدىغان ئىشنى بىز تالىشىۋېتىپتىمىز، ئەمدى يۈزىمىزنى
چۈشۈرۈپ بېرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دېيىشىپ، قايتىپ كېتىشكەن
ۋە ئۆز ئارا نەپۇ سورىشىپ، ئاندىن تارقىلىشقان. بەگلەر بۇ
خەۋەرنى ئاڭلاپ: «غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى، تەڭرىنىڭ ئەمرىنى
تۇتقان ئەۋلىيا ئىكەن» دېيىشكەن. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى ئەسكەر چىقىرىپ، چۇەنرۇڭلار ئۇستىگە
جازا يۈرۈشى قىلدى، يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، مىشۇي(10) بەگلىكى
ئۇستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، چى(11)
بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتكەن
يىن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى زۇيى ئەھۋالنى خان جوۋ ([illegible])غا مەلۇم
قىلغانىدى. جوۋ: «مەن تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن خان بولدۇم! قېنى
ئۇ مېنى نېمە قىلالايدىكىن؟» دەيدۇ. يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، غەرب
تەرەپ بەگلەر بېگى يۇ(12) بەگلىكى ئۇستىگە، يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈ-
زۈپ، چۇڭ ([illegible]) بېگى خۇۋ(13) ئۇستىگە يۈرۈش قىلدى. فېڭيى(14)
شەھرىنى بىنا قىلىپ، چىشەن ئېتىكىدىن فېڭيى شەھرىگە كۆچۈپ
باردى. يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى كېسەل
بىلەن ئۆلدى. ۋەلىئەھد فا ([illegible]) تەختكە چىقتى. خان ۋۇۋاڭ(15)
مانا شۇ ئىدى...
خان مۇۋاڭ(16) چۇەنرۇڭلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋات-
قاندا، جىگوڭ مۇفۇ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «چۇەنرۇڭلارغا يۈرۈش
قىلغىلى بولمايدۇ. ئىلگىرى ئۆتكەن خانلار يۈكسەك پەزىلەتلىرى
بىلەن ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكەن، ھەربىي كۈچنى ئىشقا سالمىغان،

قوشۇننى توپلاپ تۇرۇپ، پەيتىنى تېپىپ ئىشقا سالغاندىلا، ئاندىن
ھەرىكەت قىلغان ھامان دۈشمەننى تېز چۆكتۈرگۈدەك كۈچكە ئىگە
بولغىلى بولىدۇ. ھەربىي كۈچنى ھەمىشە بېسىكلىك بىلەن ئىشقا
سېلىۋەرمەسلىك كېرەك. بېسىكلىك قىلىنسا، دۈشمەننى تېز چۆكتۈرۈ-
دىغان كۈچ-قۇۋۋەت يوققا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋۋېنگۇڭ(17)
ھەققىدە توقۇلغان مەدھىيىدە مۇنداق دېيىلگەن:

يېغىشتۇرۇلۇپ نەيزە ۋە قالقان،
ياي بىلەن ئوقلار بوشاندى شۇ ئان.
ئۇرۇشنى توختىتىپ باشقۇردى ئەلنى،
ئىشلەتتى ياخشىلارنى ۋۇۋاڭ خان.
مەرھەمەتنى جارى قىلىش پەزىلىتى،
قوشاقلاردا مەدھىيىلەندى ئادالىتى.
مەڭگۈ ئۆچمەس شىيا قوشاقلىرى بىلەن،
ئەلگە قىلغان ۋۇۋاڭنىڭ زور خىزمىتى.

ئۆتكەن خانلار خەلق ئاممىسىنى باشقۇرۇشتا، ئۆزى ئۈلگە
بولۇپ، ئەخلاق-پەزىلەت بىلەن خەلقنى ئىلھاملاندۇردى. شۇنىڭ
بىلەن بىللە، ئالۋاڭ-ياساق، ھاشانى يېنىكلەتتى. دېھقانچىلىق
ئىشلىرىغا كاشىلا قىلماي، خەلقنىڭ ئارامخۇدا تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە
ئىمكانىيەت بەردى. چىقىمنى تېجەپ، خەلق ئۈچۈن پايدىلىق
ئىشلارنى راۋاجلاندۇردى. زىيانلىق ئىشلارنى يوقاتتى. نەتىجىدە،
بايلىق كۆپەيدى. تۈرلۈك قورال-سايمانلارمۇ كەم بولمىدى.
خەلققە ياخشى-يامان، پايدا-زىياننى چۈشەندۈرۈپ، قانۇن-قائىدە
ئارقىلىق ئۇلارنى تەربىيىلىدى. پايدىلىق ئىشلار ئۈچۈن تىرىشقا،
زىيانلىق ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىشقا، پەزىلەتنى سۆيۈشكە، كۈچ-
ھەيۋىدىن ساقلىنىشقا ئۆگەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار نەسىل-
نەسەبنى ساقلاپ، بارغانچە كېڭەيدى. بۇرۇن مېنىڭ ئەجدادىم

خۇۋجى ئېكىنبېگى دېگەن ئەمەل بىلەن ئاقساقال-شۇن ۋە شىيا
خانىغا خىزمەت قىلغان. شىياخانلىقىنىڭ خانلىرىدىن تەيكاك دەۋرىگە
كەلگەندە، سىياسى جەھەتتىن چۈشكۈنلىشىپ، ئېكىنبېگى دېگەن
ئەمەل ئېلىپ تاشلىنىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى تاشلاپ قويۇلدى.
ئەجدادىم بۇجۇ مۇ شۇ تۆپىلى مەنسۇپدىن ئايرىلىپ، رۇڭ-دىلار
ئارىسىغا بېرىپ، ئۆزىنى پاناغا ئالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كەسپىنى تاشلى-
ۋەنكىسى كەلمەي، ئۆت پەسلىنىڭ لايىق مەزگىللىرى بويىچە،
ئاتا-بوۋىسىنىڭ ئىشلىرىنى رەتكە سېلىپ داۋاملاشتۇردى. ئەجدا-
دىنىڭ تەجرىبە-ئۈلگىلىرىنى ئۆگىنىپ، ھەر قاچان سەمىمى-سادىق
بولدى، بوشىشىپ كەتمىدى، ۋاپادارلىقتا چىڭ تۇردى. بۇجۇنىڭ
بۇ بىر قەنەدىكى ئەۋلادى مانا مۇشۇنداق ئالى پەزىلەتنى يېتىش-
تۇردى. دېمەك، خۇۋجىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمايتتى.
ۋېنۋاڭ[18]، ۋۇۋاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندىمۇ، ئۆتكەن ئەجداتلارنىڭ
شان-شۆھرىتى داۋاملىق جارى قىلىندى. ۋېنۋاڭ. ۋۇۋاڭلار تېخىمۇ
سېخى، كەڭ قول ئىدى. روھ-ئەرۋاھلارنىڭ ئەمرىنى تۇتاتتى.
خەلقنى ئاسرايتتى، پىر-ئۇستازلارنىڭ ھەممىسىگە ياقاتتى. شاڭ
خانى دىشىن خەلققە قارشى مىسلىسىز جىنايەت ئۆتكۈزدى. سەۋر-
تاقىتى چېكىگە يەتكەن خەلق ۋۇۋاڭنى ھىمايە قىلدى. شۇ سەۋەپ-
تىن، شاڭ خانلىقى پايتەختىنىڭ سىرتىدىكى مۇيېدە[19] زالىم
ھۆكۈمدارلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدىغان ئادالەتلىك ئۇرۇش
يۈز بەردى. دېمەك، ئۆتكەن خانلار ھەربى كۈچكە ئانچىۋالا تايىن-
ۋالمىغان، پەقەت خەلقنىڭ ئاھ-زارىنى نەزەرگە ئېلىپ، زىيانكەش-
لەرنى يوقاتقان، خالاس. ئۆتكەن خانلار بېكىتكەن تۈزۈم بويىچە،
پايتەخت دائىرىسىدىكى مىڭ چاقىرىم مۇساپە ئىچىدە قىشلاق
ياسقى تەسىس قىلىنىپ، پايتەخت سىرتى بەگلىك ياسقى بولدى.
بەگلىكنىڭ چېگرىسىغىچىلىك 2500 چاقىرىم مۇساپە

ئىچىدە، ئەل بولغان قەبىلە ياساقچىلىرى جايلاشتى. يات قەۋملەرنىڭ
دائىرىسى (پايتەختتىن 4000 چاقىرىم يىراقتا جايلاشقان) چەت-ياقا
ياساقچىلىرى بولدى. رۇڭ-دىلارنىڭ يېرى (پايتەختتىن 4500-
5000 چاقىرىمغا قەدەر ئۇزاقلىقتا جايلاشقان) قىرياساقچىلىرى
قىلىندى. قىشلاق ياساقچىلىرىنىڭ ئاقساقىلى خاننىڭ كۈندىلىك
نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى تەمىنلەشكە، بەگ ياساقچىلىرىنىڭ بېگى
ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى تەمىنلەشكە، چەت-ياقا ئۆلكە
ياساقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى بىر يىلدا بىر قېتىم خىراج تۆلەشكە،
قىرياساقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى خاننى زىيارەت قىلىشقا تېگىشلىك
ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، كىملەرنىڭ خاقانغا كۈندىلىك،
كىملەرنىڭ ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى بېرىشى كېرەكلىكى،
كىملەرنىڭ پەسىلدە بىر قېتىم ھەدىيە تەقدىم قىلىشى كېرەكلىكى،
كىملەرنىڭ يىلدا بىر قېتىم خىراج تۆلەيدىغانلىقى، كىملەرنىڭ
زىيارەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە، ئىلگىرىكى خان
ئۇمۇمەن، ئېنىق بەلگىلىمىلەر بەلگىلەپ كەتكەنىدى. ئەگەر كۈنلۈك
نەزىر-چىراقنى بەرمىگەنلەر كۆرۈلسە، ئۇنىڭغا تۆۋە ئىستىغپار
ئوقۇشقا توغرا كېلەتتى؛ ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى بەرمە-
گۈچىلەرگە، بۇنى بېرىش ھەققىدە جىددى پەرمان چۈشۈرۈلەتتى؛
پەسىللىك ھەدىيە ئېلىپ كەلمىگۈچىلەرگە، قانۇنغا بويسۇنۇش
تەربىيىسى؛ يىللىق خىراج تۆلىمىگۈچىلەرگە، ئۇنىڭ نام-ئەمەلگە
تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىپ بېرىلەتتى. زىيارەتكە كەلمىگۈ-
چىلەر ئېنىق سىياسەت ۋە ئۇلۇغۋار پەزىلەت بىلەن جەلپ قىلىناتتى.
يۇقىرىدىكى بەش خىل تەدبىر كۆرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، يەنە
نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى ئەۋەتمىگەن، زىيارەتكە كەلمىگەن،
خىراج تۆلىمىگەن، سوغا-سالام ئەۋەتمىگەنلەر بولسا، جازاغا تارتى-
لاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى بەرمىگەنلەرگە

جازا، زىيارەتكە كەلگۈچىلەر ئۈستىگە جازا يۈرۈشى، ھەدىيە ئېلىپ كەلمىگۈچىلەرگە ئۆلۈم، خىراج تاپشۇرمىغانلارغا تەنبىھ، زىيارەتكە كەلگەنلەرگە ئاگاھلاندۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلاتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن جازا قانۇنى، جازا يۈرۈشى قىلىدىغان قوشۇن، جازا يۈرۈشى قىلىشقا لايىق ھەربىي تەييارلىق، قاتتىق تەنبىھ بېرىدىغان پەرمان، ئاگاھلاندۇرىدىغان ئالاقە بولۇپ، بۇيرۇق جاكالىناتتى. ئالاقە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، يەنە زىيارەتكە كەلمىگەن، خىراج تاپشۇرمىغانلار بولسا، ئېنىق سىياسەت ۋە ئۇلۇغۋار پەزىلەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا تېخىمۇ دىققەت قىلىناتتى. جاپاكەش خەلق يىراققا كەتكۈزۈلمەيتتى. شۇ سەۋەپتىن، يېقىندىكىلەردىن گەپ ئاڭلىمىغۇچىلار، يىراقتىكىلەردىن بويسۇنمىغۇچىلار قالمىغان ئىدى. چۇەنرۇڭلارنىڭ دابى، بەي شىلەردىن[20] ئىبارەت بۇ ئىككى ھۆكۈمدارى ئۆلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچىلىك، چۇەنرۇڭلار بەلگىلەنگەن خىراجنى بېرىپ، زىيارەتكە كېلىپ تۇردى. ئەگەر خان جاناپلىرى ۋاقتىدا زىيارەتكە كەلمىگەن جىنايىتى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە چوقۇم جازا يۈرۈشى قىلىپ، ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سالىمەن دەيدىغان بولسا، بۇ ئۆتكەن خانىنىڭ ئەمرىنى تۇتمىغانلىق بولمامدۇ؟ جۈملىدىن، خان ئۆزلىرىمۇ خەتەرگە ئۇچرىماملا، ئاڭلىشىمچە، چۇەنرۇڭلار سىجەز جەھەتتىن سەممىي بولۇپ، ئۆتكەن خانىنىڭ كونا تۈزۈمىگە ئەمەل قىلىپ، خىراج تۆلەپ، ئەزەلدىن ئۆزگەرمەي كەلگەن. ئەگەر ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭمۇ بىزگە تاقابىل تۇرىدىغان چارىسى بولىدۇ» دېگەندى. مۇۋاڭ جىڭگۈڭ مۇقۇنىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي، قوشۇن تارتىپ چۇەنرۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا تۆت ئاق بۆرە، تۆت ئاق بۇغا غەنىمەت ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، قىرياساقچىلىرى خىراج تۆلەشكە ۋە

زىيارەتكە كەلمىدى... (ئەسلى كىتاب 135–138-بەت)

جوۋ خانى يوۋۋاڭ[21] باۋسىنى[22] ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. باۋسى تۇغقان ئوغۇلغا بەي فۇ دەپ ئىسىم قويۇلدى. يوۋۋاڭ خانىش شېن خوۋنى خانىشلىقتىن، يىچيۇنى ۋەلىئەھدلىكتىن قالدۇرۇپ، باۋسىنى خانىش، بەي فۇنى ۋەلىئەھد قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئوردا مۇنەججىمى[23] بەي ياڭ: «دۆلەتنى مۇنقەرز قىلىدىغان ئاپەت يېتىپ كەلدى، قۇتقۇزۇشقا ئامال يوق!» دەپ ھەسرەت چەككەنىدى... باۋسى كۈلمەيتتى. يوۋۋاڭ ئۇنى ئىلاج قىلىپ كۈلدۈرمەكچى بولسىمۇ، ئۇ ھامان كۈلمەيتتى. يوۋۋاڭ لىشەن[24] تېغى ئۈستىگە تۇر[25] سالغان ۋە ناغرا-دۇمباق ئورۇنلاشتۇرغانىدى. مۇبادا، ئۇشتۇمتۇت دۈشمەن كېلىپ قالغىدەك بولسا، تۇرغا ئوت يېقىلىپ، جىددى خەۋەر بېرىلەتتى. بەگلەر ئوتنى كۆرۈپ دەرھال ياردەمگە كېلەتتى. يوۋۋاڭ باۋسىنى كۈلدۈرمەك ئۈچۈن، سەۋەپسىزلا يارلىق چۈشۈرۈپ تۇرغا ئوت ياقتۇرغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر ئالدىراپ-تېنەپ لەشكەر تارتىپ كېلىشكەنىدى، لىشەن تېغىغا كېلىپ قارىسا، دۈشمەن كۆرۈنمىگەچكە، ھەممە ھەيران بولۇشتى. تاغ ئۈستىدە تۇرغان باۋسى بەگلەرنىڭ ئالدىراپ قالغىنىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز قاقاخلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئىنتايىن خۇشال بولغان يوۋۋاڭ، باۋسىنى دەپ ئۇدا بىر نەچچە قېتىم تۇرغا ئوت ياقتۇردى، كېيىن بەگلەر ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قېلىپ، كەلمەيدىغان بولۇشتى. يوۋۋاڭ گوشىفۇنى[26] ھوقۇقلۇق ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان جوڭ ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى. ئاھالە ئۇنى ئىنتايىن يامان كۆرەتتى. گوشىفۇ ھىلىگەر-مەككار، خۇشامەت قىلىشقا ئۇستا، شەخسىيەتچى، ئاچكۆز كىشى ئىدى. يوۋۋاڭ ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشقا سالدى. ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خانىش شېن خوۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋەلىئەھد شاھزادىسى

قوغلىۋەتتى. شىبى[27] بېگى قاتتىق ئەزەپلىنىپ، زىڭ[28] بەگلىكى، ئەرەبىي يات قەۋملەر، چۈەنرۇڭلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، يوۋۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. يوۋۋاڭ ئالاقزادە بولۇپ، تۇرغا ئوت ياقتۇرۇپ، بەگلەرنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى كەلتۈرمەكچى بولسىمۇ، بەگلەر لەشكەر تارتىپ كېلىشمىدى. چۈەنرۇڭ لەشكەرلىرى لىشەن تېغى ئېتىكىدە يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، باۋسىنى ئەسىر ئالدى ۋە جوۋخانلىقىنىڭ بارلىق بايلىقىنى ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگلەر خانىش شېن خوۋنىڭ قېشىغا بېرىپ، يوۋۋاڭنىڭ ئەسلىدىكى ۋەلىئەھدى يىجيۇنى بىرلىكتە خان قىلىپ كۆتەردى، پىڭۋاڭ[29] مانا شۇ ئىدى. ئۇ جوۋ خاندانىنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزدى.

پىڭۋاڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، چۈەنرۇڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قېچىپ، پايتەختنى لوبى شەھىرىگە[30] كۆچۈردى. پىڭۋاڭ تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە جوۋ خاندانىنىڭ ھاكىمىيىتى زەئىپلىشىپ كەتكەچكە، بەگلەرنىڭ كۈچلۈكلىرى ئاجىزلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. كۈچىيىشكە باشلىغان چى[31]، چۇ[32]، چىن[33]، جىن[34] لاردىن ئىبارەت بەگلىكلەرنىڭ تۆت نەپەر ھۆكۈمدارى جوۋ خاندىن بىر-بىرلەپ تەرەپ بېگى[35] ئۇنۋانىنى ئېلىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ھاكىمىيەت تەرەپ بەگلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى...

(ئەسلى كىتاب 147-149-بەت)

* * *

م. ب. 652-يىلى (جوۋ خانلىقىنىڭ خانى خۈيۋاڭنىڭ 25-يىلى) خۈيۋاڭ[36] ئۆلگەندىن كېيىن، ۋەلىئەھد شياڭۋاڭ جى جىن تەختكە چىقتى، شياڭۋاڭنىڭ ئانىسى بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئۆگەي ئانىسى خان ئانا خۈي خوۋ بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇلنىڭ ئىسمى شۇدەي[37] ئىدى. ئۇنى خۈيۋاڭ ئىنتايىن ياخشى

كۆرەتتى. شياڭۋاڭ بولسا، ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقاتتى. م. ب. 649-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شۇدەي رۇڭ، دىلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەسكەر چىقىرىپ، شياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. شياڭۋاڭ سېزىپ قېلىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، شۇدەي چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى، چى خۇەنگوڭ[38] جوۋ بىلەن رۇڭلارنى ياخشىلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، گۈەن جۇڭنى[39] جوۋ خانلىقىغا، يەنە جىن بەگلىكى بىلەن رۇڭلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا ياردەملىشىش ئۈچۈن شى پىڭنى[40] جىن بەگلىكىگە ئەۋەتكەن ئىدى. شياڭۋاڭ گۈەن جۇڭنى ئەڭ يۇقىرى مەنسەپدارلارغا كۆرسىتىلىدىغان ئېھتىرام بىلەن كۈتۈپ ئالدى. گۈەن جۇڭ ئۇزۇر ئېيتىپ: «خىزمەتكارلىرى ناتىۋان بىر ئەمەلدار بولۇمەن. چى بەگلىكىدە ئەسلىدە جوۋخانى خىزمەتكە تەيىنلىگەن يۇقىرى مەنسەپدار گوزى، گاۋزىلار خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. مۇبادا ئۇ ئىككىيلەن خاننىڭ ئەمرىنى ئۇتۇپ يىللىق زىيارەتكە كەلسە، ئۇلارنى قانداق كۈتۈشكە توغرا كېلەر؟ خىزمەتكارلىرىنىڭ خىزمەتكارى بولغان پەقىر مۇنداق تەنتەنىلىك كۈتۈشنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» دېگەنىدى، شياڭۋاڭ: «تاغا[41]: مەن بۇ ئېھتىرام بىلەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنى تەقدىرلىمەكچىمەن، مېنىڭ ئەمرىمگە خىلاپلىق قىلماڭ» دېدى. ناھايەت، گۈەن جۇڭ ياردەمچى باش مەنسەپدارغا كۆرسىتىلىدىغان ئېھتىرامنى قوبۇل قىلىپ، ئاندىن ئۆز بەگلىكىگە قايتتى. م. ب. 643-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى) چى خۇەنگوڭ ئۆلدى. م. ب. 640-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 12-يىلى) شۇدەي جوۋ خانلىقىغا قايتىپ كەلدى.

م. ب. 639-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 13-يىلى) جېڭ[42] بەگلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ، خۇا[43] بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى، شياڭۋاڭ ئۇۋرە يوۋسۇن[44]، بەي فۇلارنى[45] جېڭ بەگلىكىگە ئەۋەتىپ، خۇا

بەگلىكى نامىدىن يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. جىيەك بەگلىكى ئىككەيلەننى تۇتۇپ قالدى. جىيەك ۋېنگۇڭ جوۋ خۇيۋاڭنىڭ پايتەختىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جىيەك لىگۇگنىڭ ياردەم بېرىپ قۇتقۇزۇپ قويغان خىزمىتىنى ئۇنتۇپ، قاشتاش جامنى لىگۇگغا ھەدىيە قىلماستىن، ئۇگۇگغا ھەدىيە قىلغانلىقتا، شياگۇاڭنىڭ خۇا بەگلىكىنى ۋەي بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا بەرگەنلىكىگىمۇ ئاداۋەت تۇتقاچقا، بەي فۇ قاتارلىقلارنى تۇتۇپ قالغانىدى. شياگۇاڭ ئەھۋالنى ئۇقۇپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە دى ئېلىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، جىيەك بەگلىكى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. تۆرە فۇچېن (富辰): «جوۋ خانىدانىمىز شەرققە كۆچۈشتە، ھەممە ئىشنى جىن، جىيەك ئىككى بەگلىكنىڭ زور ياردىمىگە تايىنىپ ئېلىپ باردى. زى تۈي (子颓) نىڭ ئىسيانىنىمۇ جىيەك بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ تىنچىتىپ بەردى. ھالا بۈگۈنكى كۈندە، كىچىككىنە ئاداۋەت بىلەن ئۇلارنى قانداقمۇ تاشلىۋەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ تەكلىپ بەرسىمۇ، شياگۇاڭ بۇنىڭغا قۇلاق سالماي، م. ب. 637 - يىلى (شياگۇاڭنىڭ 15 - يىلى) دى لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، جىيەك بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. شياگۇاڭ دى قەبىلىرىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ، دى ئېلى ھۆكۈمدارىنىڭ قىزىنى خانىشلىققا ئالماقچى بولدى. فۇچېن يەنە: «بىزنىڭ پىڭۋاڭ، خۇەنۋاڭ، جۇاڭۋاڭ، خۇيۋاڭلاردىن ئىبارەت تۆت ئەجدادىمىز دەۋرىدە، جىيەك بەگلىكى ئومۇمەن خىزمەت كۆرسىتىپ كەلگەن. ئەمدىلىكتە خاننىڭ قېرىنداش ئەلنى تاشلىۋېتىپ، دىلارغا يېقىنچىلىق قىلىشى، بۇ نامۇۋاپىق» دەپ تەكلىپ بەرگەنىدى، شياگۇاڭ يەنىلا قۇلاق سالمىدى. م. ب. 636 - يىلى (شياگۇاڭنىڭ 16 - يىلى) دىلاردىن بولغان خانىش شۈدەي بىلەن ئوينىغانلىقتىن، شياگۇاڭ دى ئاغىچىنى خانىشلىقتىن قالدۇردى. شۈدەينى ھىمايە قىلغان دىلار قوشۇن تارتىپ شياگۇاڭغا

ھۇجۇم قىلدى ۋە تۆرە تەن بۇنى(46) ئۆلتۈردى. فۇچېن: «مەن كۆپ تەكلىپ بەردىم. خان قۇلاق سالمىدى. ئەگەر ھازىر دىلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقمىسام، خان مېنى ئەندىن رەنجىپ قالغاندىمۇ، دەپ ئويلاپ قېلىشى مۇمكىن» دېدى ۋە شۇنىڭ بىلەن فۇچېن ئۆز قارىمىقىدىكى قىسىملارنى باشلاپ، دىلار بىلەن ئۇرۇشتى ۋە ئۇرۇشتا ئۆلدى.

شۇ يىلى خان ئانا خۇيخۇ زىدەيىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، تۈي شۇ، تىياۋزى بىلەن زىدەيلەرنى بىر گۇرۇھ بولۇپ، دىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە دەۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن دى ئېلى لەشكەرلىرى جوۋغا ھۇجۇم قىلغاچقا، شياگۇاڭ جىيەك بەگلىكىگە قېچىپ بارغانىدى. جىيەك ۋېنگۇڭ شياگۇاڭنى فەنچېڭ شەھىرىگە(47) ئورۇنلاشتۇردى. زىدەي ئۆزىنى خان دەپ جاكالاپ، شياگۇاڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن دى ئېلىلىق خانىش بىلەن بىرلىكتە ۋېن(48) بەگلىكىدە تۇردى. م. ب. 635 - يىلى (شياگۇاڭنىڭ 17 - يىلى) شياگۇاڭ جىن بەگلىكىدىن ياردەم سورىغانىدى، جىن ۋېنگۇڭ لەشكەرلىرى بىلەن شياگۇاڭنىڭ ئالدىغا چىقىپ ۋە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ پايتەختكە ئاپىرىپ قويدى، ئاندىن شۈدەينى (زىدەينى) ئۆلتۈردى. شياگۇاڭ شۇنىڭ بىلەن جىن ۋېنگۇڭغا قاشتېشى جام، خۇشبۇي شاراب(49)، ياي، ئوق ھەدىيە قىلدى ۋە جىن ۋېنگۇڭنى تۆرە تەيىنلەپ، خېنېي(50) دىيارىنى جىن بەگلىكىگە ئىنئام قىلدى. م. ب. 632 - يىلى (شياگۇاڭنىڭ 20 - يىلى) جىن ۋېنگۇڭ، شياگۇاڭنى كۆرۈشۈشكە چاقىرغانىدى. شياگۇاڭ خېياڭ(51)، جيەنتۇغا(52) بېرىپ، جىن ۋېنگۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. بەگلەرمۇ كېلىپ، شياگۇاڭنى زىيارەت قىلدى. كۇڭ زى(53)، ۋەزىرنىڭ خاننى چاقىرتىپ كۆرۈشۈشى مۇناسىپ ئىش ئەمەس، دەپ قارىغاچقا، تارىخ كىتاپلىرىغا بۇ پاكىت يوشۇرۇلۇپ، «تەڭرى خان خېياڭدا شىكار

قىلغان» دەپ يېزىلغانىدى.

م. ب. 628 ـ يىلى (شياگۇڭنىڭ 24 ـ يىلى) جىن ۋېنگۇڭ ئۆلدى، م. ب. 621 ـ يىلى (شياگۇڭنىڭ 31 ـ يىلى) چىن مۇگۇڭ ئۆلدى. م. ب. 620 ـ يىلى (شياگۇڭنىڭ 32 ـ يىلى) جوۋ شياگۇڭ ئۆلۈپ، ئوغلى جى رېنچېڭ تەختكە چىقتى. چىڭۋاڭ تەختكە چىقىپ، م. ب. 613 ـ يىلى (چىڭۋاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۆلدى. ئوغلى جى بەن تەختكە چىقىپ، كۇاڭۋاڭ دەپ (匡王班) ئاتالدى. كۇاڭۋاڭ ئالتە يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، م. ب. 607 ـ يىلى ئۆلدى. ئىنىسى جى يۇ (瑜) تەختكە چىقتى. دىڭۋاڭ مانا شۇ ئىدى.

م. ب. 606 ـ يىلى (جوۋ دىڭۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ لۇخۇن رۇڭلىرى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. لويى شەھىرىدە لەشكەر تۇرغۇزۇپ ۋە ئادەم ئەۋەتىپ جوۋ خانىدانىنىڭ ھاكىمىيەت سىمۋولى بولۇپ كېلىۋاتقان تەۋەررۇك توققۇز ئىسرىقدانىنىڭ[54] چوڭلۇقى ۋە ئېغىرلىقىنى سوراتتى. دىڭۋاڭ ئەۋەتكەن تۆرە ۋاڭ سۇنمەن دادىل، لېكىن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرغان ئىدى. چۇ قوشۇنلىرى شۇنىڭ بىلەن چېكىنىپ كەتتى. م. ب. 597 ـ يىلى (دىڭۋاڭنىڭ ئونىنچى يىلى) چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جېڭ بەگلىكىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. جېڭ بېگى شياڭگوڭ تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ جېڭ بېگى شياڭگوڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. م. ب. 591 ـ يىلى (دىڭۋاڭنىڭ 16 ـ يىلى) چۇ بېگى جۇاڭۋاڭ ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 152 ـ 155 ـ بەتلەر)

---

[1] جوۋ (周) خانلىقى ـــ م.ب. 11 ـ ئەسىردە جوۋ خانلىقى ۋۇۋاڭ، شاڭ (商) خانلىقىنى يوقىتىپ، ئورنىغا قۇرغان خانلىق. پايتەختى خاۋ (镐) شەھىرى بولۇپ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، فېڭشۈي

دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا)، جوۋ گوڭ (周) شەرققە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، قانۇن ـ تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، بەگ ـ تۆرىلەرنى تەيىنلىدى. دېھقانچىلىق شاڭ خانلىقىغا قارىغاندا، تەرەققى قىلدى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپىيىپ، قول سانائەتلىرىمۇ راۋاجلاندى. م.ب. 771 ـ يىلى شېن خوۋ (申侯) چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ، خان جوۋ يوۋ ۋاڭنى ئۆلتۈردى. ئىككىنچى يىلى خان جوۋ پىڭۋاڭ (周平王) پايتەختنى شەرقتىكى لو ياڭغا كۆچۈردى. تارىختا، جوۋپىڭۋاڭنىڭ كۆچۈشىدىن بۇرۇنقى جوۋ خانلىقى غەربىي جوۋ، كېيىنكىسى شەرقىي جوۋ دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقىي جوۋ خانلىقى دەۋرى يەنە چۈنچيۇ دەۋرى، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى دەپ ئىككى دەۋرگە ئايرىلىدۇ. جوۋ خانلىقى م.ب. 256 ـ يىلى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. جەمئىي 34 خان، 800 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

(«سىخەي» 456 ـ بەت)

[2] خوۋجى (后稷) ـــ قەدىمكى جوۋ قەبىلىسىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادى، ئەپسانە، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خوۋجى مەلۇم بىر بۈيۈك كىشىنىڭ ئاياق ئىزىنى دەسسىۋېلىپ، ھامىلدار بولغان تەي جىايىنىڭ قىزى جياڭيۈەندىن تۇغۇلغان ۋە بىرمەھەل تاشلىنىۋېتىلگەچكە، ئىسمى «弃» (تاشلاندۇق) مەنىسىدە بولۇپ قالغانىدى. ئۇ تۈرلۈك ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشتا ماھىر بولۇپ، ياۋ (尧)، شۇن (舜) دەۋرلىرىدە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولدى ۋە خەلققە دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەنىدى. شۇڭا، جوۋ قەۋملىرىمۇ ئۇنى ئاشلىق پىرى دەپ تونۇغان.

(«سىيۈەن» 614 ـ بەت)

[3] تەي كاڭ (太康) ـــ شيا خانلىقى ۋاقتىدىكى خان. يەنى چى خاننىڭ ئوغلى. ئۇلار ئاكا ـ ئۇكا بەش قېرىنداشنىڭ ھەممىسى تېتىقسىز، بەتقىلىق كىشىلەردىن بولۇپ، ھېمىشە لوشۈينىڭ شىمالىي ساھىلىدا ئوۋچىلىق قىلىپ، ئەل ئىشىغا پەرۋاسىز قارىغاچقا، خانلىق ئورنى شەرقىي يات قەۋملەر ئىچىدىن چىققان خوۋيى ئىسىملىك كىشى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغانىدى.

(«سىخەي» 1464 ـ بەت)

[4] گۇڭلىيۇ (公刘) ـــ قەدىمكى جوۋ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى. شيا خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى، جوۋ قەبىلىسىنى باشلاپ بىن (豳)

دىگەن يەرگە كېلىپ (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى بىنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، بوز يەر ئېچىپ ئولتۇراقلاشقان.

(«سىخەي» 638 ـ بەت)

[5] نەنشەن (南山) — بۇ جەنۇبىي تاغ جوڭنەنشەنگە قارىتىلغان.

[6] بىن (豳) — قەدىمكى مەركەز شەھەر. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شۈنيى (旬邑) شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. جوۋ قەۋمىدىن خوۋجى (后稷) نىڭ چەۋرىسى گۇڭلىيۇ تەي (邰) دىگەن يەردىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن.

(«سىخەي» 1816 ـ بەت)

[7] لياڭشەن (梁山) — تاغ. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چيەنشيەن (乾) ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، چىشەن (岐山) تېغى ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 114 ـ بەت)

[8] يۇڭ بەگلىكى (庸) — قەدىمكى بەگلىك. بۈگۈنكى سەنشى پىڭلۇ (平陆) ناھىيىسىدىكى يۇچياڭ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 117 ـ بەت)

[9] رۇي بەگلىكى (芮) — قەدىمكى بەگلىك. بۇ بەگلىكنى بىلەن رۇي بەگلىكى بىر يەرگە يېقىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 117 ـ بەت)

[10] مىشۇ بەگلىكى (密须国) — قەدىمكى بەگلىك بولۇپ، مى (密) ئېلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بەگلىك شاڭ دەۋرىدە جى (姞) فامىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان، كېيىن جوۋ ۋېنۋاڭ تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[11] چى بەگلىكى (耆国) — «ھەققىي شەرھ» دە: "چى بەگلىكى — لى بەگلىكى دىمەكتۇر" دېيىلگەن. لى ئېلىنىڭ ئورنى هازىرقى سەنشى (黎国) ئۆلكىسى لىچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[12] يۈ (邘) — قەدىمكى بەگلىك. شۇڭگۇاڭ: «يۈ شەھىرى يېۋاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا» دىگەن. بۇ يېۋاڭ ناھىيىسى خېنەندىكى چىنياڭ ناھىيىسىنىڭ دەل ئۆزى.»

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[13] چۇڭ بېگى خۇ (崇侯虎) — چۇڭ (崇) — قەدىمكى بەگلىك. خۇ (虎) — مۇشۇ بەگلىكنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[14] فېڭيى شەھىرى (丰邑) — ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇشيەن ناھىيىسىدىن 35 چاقىرىم شەرقتە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 118 ـ بەت)

[15] جوۋخانى ۋۇۋاڭ (周武王) — غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى فا (发). ئاتىسى ۋېنۋاڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، يۇڭ (庸)، شۇ (蜀)، چياڭ (羌)، ماڭ (髳)، ۋېي (微)، لۇ (卢)، پېڭ (彭) پۇ (濮) لاردىن ئىبارەت قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، توشۇن باشلاپ شەرققە ھۇجۇم قىلدى. مۇيې (بۈگۈنكى خېنەن چىشيەننىڭ شىمالى) جېڭىدە زور غەلىبە قازىنىپ، شاڭ خانلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي جوۋ خانلىقىنى قۇردى. گاۋ (镐) شەھىرى (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەننىڭ جەنۇبى، فېڭشۈينىڭ شەرق ساھىلى) نى پايتەخت قىلغانىدى.

(«سىخەي» 460 ـ بەت)

[16] جوۋخانى مۇۋاڭ (周穆王) — غەربىي جوۋخانلىقىنىڭ خانى، جى (姬) فامىلىلىك. ئىسمى مەن (满)، جاۋۋاڭنىڭ ئوغلى. غەربدە چۈەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش سەركەردىسىنى ئەسىر ئالغانىدى ھەمدە چۈەنرۇڭلارنىڭ بىر قىسمىنى تەييۈەن (هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىڭيۈەن ئەتراپى) گە كۆچۈردى. بۇلاردىن باشقا، ئۇ يەنە شەرققە شۈرۈڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تۇشەن تېغىدا (هازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى خۇييۈەن دىگەن جاينىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) بەگلەر بىلەن ئۇچراشتى. كېيىنكى رىۋايەتلەردە، جوۋ مۇۋاڭنىڭ ئەل كەزگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى» دىمۇ ئۇنىڭ غەربكە ساياھەت قىلغانلىقى يېزىلغان.

(«سىخەي» 462 ـ بەت)

[17] جوۋۋېنگۇڭ (周文公) — جوۋخانى ۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى جوۋگۇڭدەن بولۇپ، (公旦) "گۇڭدەن" ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بېرىلگەن نام.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 281 ـ بەت)

[18] جوۋخانى ۋېنۋاڭ (周文王) — شاڭ خانلىقىنىڭ ئاخىرىدىكى جوۋ

ھەۋمىنىڭ ئاقساقلى، فامىلىسى جى(姬)، ئىسمى چاڭ (昌) بولۇپ، شاڭ خانلىقى خانى جوۋ دەۋرىدە غەرب بېگى بولغاچقا، چاڭ بەگ دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 459 ـ بەت)

[19] مۇيې (牧野) ـــ قەدىمكى يەرنامى بولۇپ، (坶野) دېگەن خەتلەر بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەرنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىشيەن (淇县)نامىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ يىن (殷)خانلىقىغا قارشى بەگ ـ خانلار بىلەن بىرلىشىپ، مېڭجىن (孟津)كېچىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشيەن «孟县» نامىيىسىنىڭ جەنۇبىدا)دىن ئۆتۈپ، يىن قوشۇنلىرىنى مانا مۇشۇ يەردە تارمار قىلغانىدى.

(«سىخەي» 3306 ـ بەت)

[20] دابى (大毕)، بەيشى (伯士) ـــ چۈەنرۇڭلارنىڭ ئىككى خانى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 138 ـ بەت)

[21] جوۋ يوۋۋاڭ (周幽王)، م.ب. ؟ ـــ 771 ـ يىللار) ـــ غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانى. فامىلىسى جى(姬)، ئىسمى گوڭنىې (宫涅)م.ب. 781 ـ 771 ـ يىللار ئارىلىقىدا ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 466 ـ بەت)

[22] باۋسى (褒姒) ـــ بۇ يەردىكى «باۋ 褒» سۆزى باۋچېڭ نامىيەسىنى، «سى 姒» سۆزى خانىنىڭ كىچىك خوتۇنلىرىدىن بىرىنى كۆرسىتىدۇ، دېمەك، باۋسى ـــ باۋچېڭلىق كىچىك خانىشتۇر.

(«سىخەي» 826 ـ بەت)

[23] ئوردا مۇنەججىمى، تارىخچى (太史) ـــ ئەمەل. ئوردا ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، غەربىي جوۋ، چۈنچيۇ دەۋرىدە ئالاقىلەرنىڭ كۆپىيىشىنى تۈزۈيتتى. بەگلەرگە، ۋەزىرلەرگە، تۆرىلەرگە پەرمان چۈشۈرەتتى. تارىخىي ۋەقەلەرنى خاتىرىلەپ، تارىخ يازاتتى. قوشۇمچە خانلىقنىڭ ئارخىپلىرىنى ساقلايتتى. ئىلمى نۇجۇم، يىلنامىلەر ۋە نەزىر ـ چىراق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 1462 ـ بەت)

[24] لىشەن تېغى (骊山) ـــ بۇ تاغ شەنشى ئۆلكىسى لىنتۇڭ نامىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، (丽山) دېگەن خەتلەر بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن.

(«سىخەي» 2616 ـ بەت)

[25] تۇر (烽火台) ـــ قەدىمكى زامانلاردا، چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىگە ئوت ۋە ئىسلار ئارقىلىق جىددىي خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن، مەلۇم ئارىلىقلارغا سېلىنغان تۇرلار بولۇپ، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال يۈز بەرگەندە، بىرەر تۇر ئوت ياقسا ياكى ئىس سالسا، خوشنا تۇرلارمۇ ئوت ياقاتتى. شۇنداق قىلىپ ناھايىتى تېزلىكتە پۈتۈن چېگرا لىنىيىسى بويىچە مۇداپىئە ئەسكەرلىرى خەۋەردار بولۇپ، ئۇرۇشقا تەييار تۇراتتى. تۇرلارغا كۆپىنچە بۆرى تېزىكى بىلەن ئىس سېلىناتتى.

(«سىخەي» 3573 ـ بەت)

[26] گوشىفۇ (虢石父) ـــ جوۋ يوۋۋاڭ دەۋرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلغان ھوقۇقلۇق دۆلەت بېگى.

(«سىخەي» 4592 ـ بەت)

[27] شېن بېگى (申侯) ـــ شېن بەگلىكى جوۋخانلىقى ۋاقتىدا جياڭ 姜 فامىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بەگلىك بولۇپ، كېيىن چۇ بەگلىكى تەرەپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا. خانىش شېن خوۋ (申后) ـــ شېن بېگىنىڭ قىزى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2107 ـ بەت)

[28] زېڭ بەگلىكى (缯国) ـــ قەدىمكى بەگلىك «鄫» ھەرپى بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ فاڭچېڭ (方城) شەھىرى تەۋەسىدە. غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا زېڭ بەگلىكى شېن بەگلىكى ۋە چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ، جوۋ خانى يوۋۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي جوۋ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان. بەھارلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ بۇ بەگلىك مەۋجۇت بولۇپ، شياڭچېڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى گۈاڭشەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا) مەركەز قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 686 ـ بەت)

[29] جوۋپىڭۋاڭ (周平王، م.ب. ؟ ـــ 720 ـ يىللار) ـــ شەرقىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانى. ئىسمى يىجيۇ (宜臼) بولۇپ، جوۋيوۋۋاڭنىڭ خانىش شېن خوۋدىن تۇغۇلغان ئوغلى. م.ب. 770 ـــ 720 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. شېن بېگى، چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇشۇپ، جوۋيوۋۋاڭنى ئۆلتۈرگەن ۋە شەرقىي جوۋخانلىقىنى قۇرغان.

(«سىخەي» 459 ـ بەت)

[30] لوبى (雒邑) — قەدىمكى شەھەر. جوۋ خانلىقى خانى چىڭۋاڭ زامانىدا، جوۋگوڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە سېلىنغان. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى خېنەن لوياڭ شەھىرى لوشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، چىەنشۈي دەرياسىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە بولۇپ، ئىككى شەھەردىن ئىبارەت. بىرى ۋاڭچېڭ، بىرى چېڭجۇ.

(«سىخەي» 4609 ـ بەت)

[31] چى بەگلىكى (齐) — قەدىمكى بەگلىك. مىلاددىن 11 ئەسىر بۇرۇن جوۋخانلىقى تەرىپىدىن ئايرىلغان. بېگىنىڭ فامىلىسى جياڭ (姜). بۈگۈنكى شەندۇڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولۇپ، بەگلىكنىڭ قورغۇچىسى لۈشياڭ، پايتەختى يىڭچيۇ (هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنزى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).

(«سىخەي» 4380 ـ بەت)

[32] چۇ (楚) — قەدىمكى بەگلىك. بېگىنىڭ فەمىلىسى مى (芈)، ئەجدادى يۈشيۇڭ. غەربىي جوۋ دەۋرىدە جىڭشەن ئەتراپلىرىدا بەگلىك قۇرغان. مەركىزى دەنياڭ (هازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى زىگۈينىڭ شەرقىي جەنۇبىدا).

(«سىخەي» 4140 ـ بەت)

[33] چىن (秦) — قەدىمكى بەگلىك. بەگلىكنىڭ قورغۇچىسى چىن جۇاڭگوڭنىڭ ئوغلى چىن شياڭگوڭ. جوۋ خانلىقىنىڭ خانى جوۋ پىڭۋاڭ شەرققە كۆچكەن چاغدا، چىن شياڭگوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بەگلىك بولۇپ ئايرىلغان. شياڭگوڭنىڭ ئوغلى ۋىنگوڭ جۇڭرۇڭلارنى چېكىندۈرۈپ، چىشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. چۇنچيۇ دەۋرىدە، يوڭ (هازىرقى شەنشى فېڭشياڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دېگەن يەردە مەركەز قۇردى. بۈگۈنكى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن گەنسۇنىڭ جەنۇبىنى ئىگەللىدى. چىن مۇگوڭ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يېغىلىق دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، ئىقتىسات قالاق ھالەتتە بولۇپ، دائىم ئىچكى ئىختىلاپ بولۇپ تۇرغاچقا، خانلىقنىڭ كۈچى زەئىپلەشتى. ۋېي خانلىقى خېشى (شىمالىي لوشۈي بىلەن خۇاڭخې ئارىلىقىدىكى يەرلەر)نى بېسىۋالدى. چىن شياۋگوڭ شياڭ ياڭنى ئىشقا سېلىپ، قانۇنلارنى ئۆزگەرتتى، خانلىق كۈچەيدى ھەمدە مەركىزى شيەنياڭ (هازىرقى شەنشى

شيەنياڭنىڭ شەرقىي شىمالى)غا كۆچۈرۈپ، يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى بولدى. چىن خۇەيۋاڭ دەۋرىدە خېشىنى ئايلىۋېلىپ، با (巴)، شۇ (蜀) نى مۇنقەرز قىلىپ، چۇ خانلىقىنىڭ قولىدىكى خەنجۇڭنى تارتىپ ئالدى. چىن جاۋۋاڭ دەۋرىدە ۋېي (魏)، جاۋ (赵)، چۇ قاتارلىق خانلىقلارنىڭ زېمىنلىرىنى داۋاملىق تارتىۋالدى. م.ب. 221 ـ يىلى چىن بېگى جېڭ (چىن شىخۇاڭ) ئەلنى بىرلەشتۈرۈپ، چىن خاقانلىقىنى قۇردى.

(«سىخەي» 3691 ـ بەت)

[34] جىن (晋) — قەدىمكى بەگلىك. م.ب. 11 ـ ئەسىردە جوۋ خانلىقى تەرىپىدىن بەگلىك قىلىپ ئايرىلدى. بېگىنىڭ فامىلىسى جى (姬). بەگلىكنىڭ دەسلەپكى قورغۇچىسى جوۋ چېڭۋاڭنىڭ ئىنىسى شۇيۇ (叔虞) بولۇپ، بۈگۈنكى سەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى. تاڭ (بۈگۈنكى سەنشى يىچېڭنىڭ غەربى) شەھىرىنى مەركەز قىلدى. چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ دەسلىۋىدە جىن جاۋخۇ تاغىسى چېڭ شىنى چۈۋۈ (بۈگۈنكى سەنشى ۋېنشىنىڭ شەرقىي شىمالى)غا ئەۋەتتى. بۆلۈنمە ھالەت كېلىپ چىقتى. كېيىن چۈۋۈنى ۋۇگوڭ بىرلىككە كەلتۈردى. جىن شيەنگوڭ مەركەزنى جياڭ شەھىرىگە (هازىرقى سەنشى يىچېڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى) كۆچۈرۈپ، ئەتراپىدىكى كىچىك بەگلىكلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن مۇنقەرز قىلدى. جىن ۋېنگوڭ ئىچكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، بەگلىكنى كۈچەيتىپ باش بەگ بولدى. جىن جىڭگوڭ دەۋرىدە مەركىزىنى شىنتيەن (بۈگۈنكى سەنشى چۈۋۈنىڭ غەربىي شىمالى)گە كۆچۈردى. قىزىل دىلارنى قوشۇۋالغاچقا، زېمىنى بۈگۈنكى سەنشىنىڭ كۆپ قىسمى، خېبېينىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، خېنەننىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن شەنشىنىڭ بىر بۆرجىكىگىچە كېڭىيىپ، خېلى كەڭ يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالتە بەگلىك بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۆزئارا بىر بىرىنى قوشۇۋالدى. م.ب. تۆتىنچى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جىن بەگلىكى خەن (韩)، جاۋ، ۋېي قاتارلىق ئۈچ بەگلىك تەرىپىدىن بۆلۈپ ئېلىندى.

(«سىخەي» 4188 ـ بەت)

[35] تەرەپ بېگى، يۆن بېگى (方伯) — قەدىمكى بەگلەر بېگى بولۇپ، بىر تەرەپ (يۆن)نىڭ باشلىقى ئىدى. مىڭ چاقىرىمدىن يىراق يەرلەرگە تەرەپ بېگى قويۇلاتتى.

(«سىخەي» 3534 ـ بەت)

[36] جوۋخـانى خۇيـىۋاڭ (惠王)، م.ب. ? — 652 ـ يىلـلار) — شۇ[illegible] خۇچىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 25 يىل (م.ب. 676 — 652 ـ يىللار غىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 151 ـ بەت)

[37] شۇدەي (叔带) — خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى، شياڭۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى. ئۇنىڭغا گەن (甘) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەچكە، گەن جاۋگۇڭ دېيىلگەن. گەنجىڭنىڭ ئورنى بۈگۈنكى خېنەن بىياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 153 ـ بەت)

[38] چى خۇەنگۇڭ (齐桓公، م.ب. ? — 643 ـ يىللار) چۈنچيۇ دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بېگى. فامىلىسى جياڭ (姜)، ئىسمى شياۋبەي، چى شياڭ-گۇڭنىڭ ئىنىسى. م.ب. 685 — 643 ـ يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. شياڭگۇڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جۇ (莒) بەگلىكىدىن قايتىپ كېلىپ، ھاكىمىيەتكە ئىگە بولدى. گۈەن جۇڭنى خىزمەتكە سېلىپ، ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ بەگلىكنى كۈچەيتتى. يەن بەگلىككە ياردەم بېرىپ، شىمالىي رۇڭلارنى مەغلۇپ قىلدى، شىڭ (邢)، ۋېي (卫) ئىككى بەگلىكنى شىمالىي رۇڭلاردىن قۇتقۇزۇپ، رۇڭلارنىڭ جۇڭيۈەنگە بولغان ھۇجۇمىنى توختاتتى. جۇڭيۈەندىكى بەگلەر بىلەن بىرلىشىپ، تسەي (蔡)، چۇ بەگلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. چۇ بەگلىكى بىلەن شاۋلىڭدا (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭنىڭ شەرقىي شىمالى) ئىتتىپاق تۈزدى. يەنە شەرقىي جوۋخاندانىنىڭ ئىچكى پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتتى. بەگلەرنى كۆپ قېتىم چاقىرىپ، ئىتتىپاق تۈزدى ۋە چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ بىرىنچى باش بېگى بولدى.

(«سىخەي» 4382 ـ بەت)

[39] گۈەن جۇڭ (管仲، م.ب. ? — 645 ـ يىللار) — گۈەن جىڭجۇڭمۇ دېيىلىدۇ. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى سىياسىيونلىرىدىن، ئىسمى يىۋۇ، يەنە بىر ئىسمى جۇڭ، يىڭشاڭلىق. چى خۇەنگۇڭغا ۋەزىر بولغان.

(«سىخەي» 4325 ـ بەت)

[40] شى پىڭ (隰朋) — چى بەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 152 ـ بەت)

[41] تاغا ([illegible]) — جوۋخانلىقى خانى ۋۇۋاڭ چى بەگلىكىنىڭ بېگى

تەيگۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ خانىش قىلغان. شۇڭلاشقا ئۇچۇن جوۋخانى چى بەگلىرىنى «تاغا» دەپ ھۆرمەتلەيتتى. گۈەن جۇڭ چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ ئەلچىسى بولغاچقا، ھۆرمەتلەپ تەكەللۇپ يۈزىسىدىن «تاغا» دەپ خىتاپ قىلاتتى. جوۋ خاندانى يات فامىلىلىك بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىنى «يەڭ تاغا» دەپ ئاتايتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 153 ـ بەت)

[42] جېڭ بەگلىكى (郑) — قەدىمكى بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى جوۋخانلىقى خانلىرىدىن شۈەنۋاڭنىڭ ئىنىسى جېڭ خۇەنگۇڭ (ئىسمى يوۋ 友) غا م.ب. 806 ـ يىلى جېڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى) سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. جوۋخانى يوۋۋاڭ ۋاقتىدا، شەرقىي جوۋخانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا كۆزى يەتكەن خۇەنگۇڭ مال ـ مۈلكىنى، قەۋمىنى، بالا ـ چاقىلىرىنى پۈتۈن تىجا-رەتچىلەر بىلەن قوشۇپ، گو (虢) ۋە كۇەي (郐) دېگەن ئارىلىقىدىكى يەرلەرگە كۆچۈردى. جېڭ بەگلىكىنىڭ بېگى ۋۇگۇڭ بەگ بولغاندىن كېيىن، ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ، كۇەي ھەم شەرقىي گو بەگلىكلىرىنى يوقىتىپ، جېڭ بەگلىكىنى قۇرۇپ، سىنجېڭ (新郑)نى مەركەز قىلدى. جېڭ ۋۇگۇڭ، جۇاڭگۇڭلار جوۋپىڭۋاڭغا قارىدى. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ باشلىرىدا كۈچلۈك بەگلىك بولۇپ، كېيىن بارا ـ بارا ئاجىزلاشتى. م.ب. 375 ـ يىلى خەن (韩) بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[43] خۇا بەگلىكى (滑国) — قەدىمكى بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. خۇا (ھازىرقى خېنەن سۇيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دېگەن يەرنى مەركەز قىلغان. كېيىن مەركىزىنى فېي (费 ھازىرقى خېنەن يەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبى) غا كۆچۈرگەن. فېيخۇا (费滑)مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 627 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[44] يوۋسۇن (游孙) — جوۋخانلىقى تۆرىلىرىدىن بىرى.

[45] بەي فۇ (伯服) — جوۋخانلىقى تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[46] تەن بو (谭伯) — جوۋ خانلىقى تۆرىلىرىدىن يۈەن بوماۋ (原伯毛) دۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 154 ـ بەت)

[47] ئەنجىك ([illegible]) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 155 ـ بەت)

[48] ۋېن بەگلىكى (温国) — جوۋخانلىقىنىڭ پايتەخت ئەتراپىدىكى بەگلىكلىرىدىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 155 ـ بەت)

[49] خۇشبۇي شاراب ([illegible]) نەزىر ـ ئىبادەتلەر ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان — لالىگۈل سېلىپ تەييارلىغان خۇشبۇي شاراب.

(«سىخەي» 767 ـ بەت)

[50] خېنېي (河内) — قەدىمكى يەر ئىسمى. چۇنچيۇ ۋە يېغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ شىمالى (دەريا ئىچى)، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى خۇەي (دەريا سىرتى) دېيىلەتتى.

(«سىخەي» 2083 ـ بەت)

[51] خېياڭ (河阳) — قەدىمكى ناھىيە. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھىرى. خەن خاقانلىقى ناھىيە تەسىس قىلدى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 155 ـ بەت)

[52] جيەنتۇ (践土) — قەدىمكى يەر ئىسمى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جېڭ بەگلىكىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۈەنياڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. م.ب. 632 ـ يىلى جىن بېگى ۋېنگۇڭ جيەنتۇدا ئوردا بىنا قىلدۇرۇپ، بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھۆكۈمدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئىتتىپاق رەئىسى بولغانىدى.

(«سىخەي» 4504 ـ بەت)

[53] كوڭ زى (孔子، م.ب. 551 — 479 ـ يىللار) — چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مۇتەپەككۇر، سىياسىيون، پېداگوگ، كوڭفۇزىچىلىقنىڭ ئىجادچىسى. ئىسمى چيۇ (丘)، يەنە بىر ئىسمى جۇڭنى (仲尼)، لۇ (鲁) بەگلىكىنىڭ زوۋيى (陬邑) شەھىرى (بۈگۈنكى شەندۇڭ چۈفۇنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن. ئەجدادى سۇڭ بەگلىكىنىڭ ئېسىلزادىلىرىدىنىدى.

(«سىخەي» 2562 ـ بەت)

[54] توققۇز ئىسرىقدان (九鼎) — قەدىمكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، شيايۇ (夏禹) توققۇز ئىسرىقدان قۇيدۇرۇپ، توققۇز ئايماقنىڭ ھاكىمىيەت[illegible]

سىمۋولى قىلىنغان. ئۈچ خانلىق ئۆتكەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ تەۋەررۈك مىراسلىرى ئىلىنغان. چېك تاڭ ئىسرىقداننى شاڭيى (商邑) غا، جوۋخانى ۋۇۋاڭ بولسا، (洛邑) لويىي غا كۆچۈردى. چىن بەگلىكى، غەربىي جوۋخانلىقى نەنۋاڭ (赧王) پايتەختنى كۆچۈرگەندىن كېيىن، غەربىي جوۋخانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، توققۇز ئىسرىقداننى قولغا چۈشۈردى. يۈتكىگۈچىلىك بىرى سىشۇي دەرياسىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى. قالغان سەككىزى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

(«سىخەي» 147 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 5 ـ جىلد

چىن (秦) بەگلىرى تەزكىرىسى

چىن (秦) نىڭ ئەجدادى ـ قەبىلە ئاقساقىلى جۇەنشۇنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان قىز نۈشيۇ (女修). نۈشيۇ رەخت توقۇۋاتقاندا، ئالدىغا چۈشكەن قالغاچنىڭ تۇخۇمىنى يەۋەتكەنلىكتىن، دايې (大业) ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. دايې ياش قۇرامغا يەتكەندىن كېيىن، شاۋدىيەن (少典) نىڭ قىزى نۈخۇاغا ئۆيلىنىدۇ. نۈخۇادىن دافېي (大费) ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. دافېي ئۆسۈپ چوڭ بولغاندىن كېيىن، يۈ (禹) بىلەن بىرلىكتە سۇنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، قەبىلە ئاقساقىلى شۈن (舜) يۈگە قارا قاش تېشىدىن ئىشلەنگەن ئەسۋاپ (黑色圭) ئىنئام قىلىدۇ. يۈ ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىپ: «بۇ ئىشنى بىر ئۆزەم باشقا ئېلىپ چىققان ئەمەسمەن. بۇنىڭدا دافېينىڭ ياردىمىمۇ بار» دەيدۇ. قەبىلە ئاقساقىلى شۈن (舜): «شۇنداق، دافېي، سەن يۈنىڭ سۇنى تىزگىنلەش ۋە تۇپراقنى ساقلاپ قېلىشقا ياردەملىشىپ، خىزمەت كۆرسىتىپسەن، ئەمدى مەن ساڭا قارا رەڭلىك توغ پۆپۈكى (黑色旒) ئىنئام قىلىمەن. سېنىڭ ئەۋلادلىرىڭ كۆپەيگەي ۋە روناق تاپقاي» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ياۋ فامىلىلىك قىزنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بېرىدۇ. دافېي ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىپ ئالغاندىن كېيىن، قەبىلە ئاقساقىلى شۈننىڭ قۇش ۋە ھايۋانلارنى قولغا ئۆگەتىشكە ياردەم قىلىپ، نۇرغۇن قۇش ۋە ھايۋانلارنى كۆندۈرىدۇ.

بەي يى (柏翳) نامى شۇ ئىدى. قەبىلە ئاقساقىلى شۈن ئۇنىڭغا يىڭ (嬴) فامىلىسىنى ئىنئام قىلىدۇ.

دافېي دالىيەن (大廉) يەنى نياۋسۇشى (鸟俗氏)، يەنە رومۇ (若木) يەنى فېي شى (费氏) دەپ ئىككى ئوغۇل كۆرگەن. رومۇنىڭ چەۋرىسىنىڭ ئىسمى فېي چاڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگودا، بەزىلىرى دىلار تەرەپتە تۇراتتى. فېي چاڭ (费昌) بولسا، شيا خانلىقى خانى جېي (桀) دەۋرىدە، شيا خانى جېيدىن يۈز ئۆرۈپ، شاڭ (商) خانلىقىغا بېقىنىپ، شاڭ خانى چېڭ تاڭ (成汤) [1] نىڭ ھارۋىسىنى ھەيدىدى. مىڭتياۋ (鸣条) دا، شيا خانى جېينى مەغلۇپ قىلدى. دالىيەننىڭ چەۋرىسى مېڭشى جۇڭيەن (中衍) [2] بولۇپ، ئۇنىڭ كۆكرىكى قۇشنىڭكىگە ئوخشايدىكەن، ئەمما ئادەمدەك سۆزلەيدىكەن. شاڭ خانى تەيۇۋ (太戊) [3] ئۇنى ھارۋىكەش قىلماقچى بولۇپ، پال سالدۇرۇپ كۆرگەنىدى. پال چوڭ ياخشىلىقنى بىشارەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن شاڭ خانى ئۇنى ھارۋىكەشلىككە سالغان ۋە خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويغان. شاڭ خانى تەيۇۋ زامانىدىن باشلاپ، جۇڭ يەننىڭ ئەۋلادى ئەۋلادىدىن ـ ئەۋلادىغا شاڭ (殷) خانلىقىدا خانغا نائىب بولۇپ، ھۆرمەت كۆرسەتتى. يىڭ فامىلىلىكلەر ئەۋلادىدىن نۇرغۇن مۆتىۋەرلەر چىقىپ بەگ بولدى.

جۇڭيەننىڭ جۇڭجۇ (中潏) ئىسىملىك چەۋرىسى غەربىي رۇڭلار ئارىسىدا تۇرۇپ، شىچۇي (غەرب ـ 西垂) دائىرىسىنى قوغدايتتى. ئۇنىڭ فېيليەن [4] ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، فېي ليەننىڭ ئې لەي (恶来) [5] ناملىق قابىل ئوغلى بار ئىدى. فېي ليەن شاتۇر بولغاچقا، ئاتا ـ بالا ئىككەيلەن مىسلىسىز غەيرەت بىلەن شاڭ (殷) خانى جوۋ (纣) غا خىزمەت قىلدى. جوۋ (周) بەگى ۋۇۋاڭ (周武王) لەشكەر تارتىپ، شاڭ (殷) خانى جوۋ (纣) ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاندا،

ئې لەينى ھەم ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا فېي ليەن شاڭ (殷) خانى جوۋ (纣)نىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە شىمالغا كەتكەن بولۇپ، ئۇ قايتىپ كەلگىنىدە جوۋ (纣) ئۆلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن فېي ليەن ئۇنىڭ ئۆزىگە قىلغان ياخشىلىقلىرىغا جاۋاپ قايتۇرالمىدى. ئۇ خوتەيشەن[6] تېغى ئۈستىگە زىيارەتگاھ سالدۇرۇپ، جوۋ (纣)نى يوقلاپ چىققاندا، بىر تاش تاۋۇت ئۇچرايدۇ. تاۋۇتتا: «تەڭرى چۇفۇ[7] غا شاڭ (殷) خانلىقى ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىققا قاتنىشىشنى بۇيرۇمىغان. تاش تاۋۇت ساڭا تەقدىم قىلىندى. بۇ ئەۋلاتلىرىڭغا ئۇلۇغلۇق بېغىشلىغاي» دېگەن خەت يېزىلغان ئىكەن. فېي ليەن ئۆلگەندىن كېيىن، خو تەيشەن تېغىغا دەپنە قىلىنغان. فېي ليەننىڭ يەنە جى شېڭ (季胜) ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، جى شېڭنىڭ ئوغلى مېڭ زېڭ (孟增) جوۋ (周)خانى چېڭۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولىدۇ. جەي گاۋلاڭ (宅皋狼)[8] مانا شۇ ئىدى. گاۋلاڭنىڭ ئوغلى خېڭ فۇ (衡父)، خېڭ فۇنىڭ ئوغلى زاۋفۇ (造父)[9] بولۇپ، ئۇ ھارۋا ھەيدەشكە ئۇستا بولغانلىقى ئۈچۈن، جوۋ خانى مۇۋاڭ (周缪王)نىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولغانىدى. مۇۋاڭ جى (骥)، ۋېن لى (温骊)، خۇالىيۇ (骅骝)، لۇئېر (騄耳) ناملىق ئېسىل تۆت ئاتقا ئېرىشىپ، غەرب تەرەپنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىدۇ، خۇشاللىقىدىن قايتىشنى ئۇنتۇيدۇ. شۈ يەنۋاڭ (徐偃王)[10] ئاسىيلىق قىلىپ ئىسيان كۆتەرگەندە، زاۋفۇ مۇۋاڭنىڭ ھارۋىسىنى ھەيدەپ، ئۇچقاندەك جوۋ (周)خانلىقىنىڭ قارارگاھىغا قايتىپ كېلىدۇ. مۇۋاڭ دەرھال ئىسيانىنى بېسىقتۇرىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، مۇۋاڭ جاۋچېڭ (赵城)[11] شەھىرىنى زاۋفۇغا سوۋغات قىلىپ بېرىدۇ. زاۋفۇنىڭ ئەۋلادى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، جاۋ (赵氏) فامىلىسىنى ئالىدۇ. فېي ليەننىڭ ئوغلى جى شېڭدىن كېيىن بەش قەدەم ئۆتۈپ، زاۋفۇ زامانىغا قەدەر جاۋ ئۇرۇقى جاۋ چېڭ شەھىرىدە ياشاپ كەلگەن. جاۋسۇي (赵衰)

ئەنە شۇ زاۋفۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدۇر. ئې لەيگې (恶来革) مۇ فېي ليەننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ بۇرۇنلا ئۆلۈپ كېتىپ، نۈ فاڭ (女防) ئىسىملىك ئوغلى قالغانىدى. نۈ فاڭ پاڭ گاۋ (旁皋) ئىسىملىك ئوغۇل كۆرىدۇ. پاڭ گاۋنىڭ ئوغلى تەي جى (太几)، تەي جىنىڭ ئوغلى دالۇ (大骆)، دالۇنىڭ ئوغلى فېي زى (非子) لار زاۋفۇنىڭ ئەتىۋارلىشى تۈپەيلى، ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنى جاۋ چېڭ شەھىرىلىك جاۋ ئۇرۇقى دەۋالغانىدى.

فېي زى چۆەنچيۇ (犬丘)[12] دا تۇرغان. ئۇ ئات ۋە باشقا ئۆي ھايۋانلىرىنى ياخشى كۆرگەچكە، ئۇلارنى ئاسراش، بېقىشتا ماھىر ئىدى. چۆەنچيۇلۇقلار فېي زىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جوۋخانى شياۋۋاڭغا[13] مەلۇم قىلىدۇ. جوۋ خانى شياۋۋاڭ ئۇنى قوبۇل قىلىپ، چيەنشۈي[14]، ۋېيشۈي[15] دەريالىرى ئارىلىقىدىكى رايوندا ئات بېقىش خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەچكە، ئات كۆپىيىپ كېتىدۇ. جوۋ خانى شياۋۋاڭ فېي زىنى دالۇنىڭ رەسمىي خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى قىلىپ بېكىتمەكچى بولىدۇ. شېنخو بېگىنىڭ قىزى دالۇنىڭ رەسمىي خوتۇنى بولغاچقا، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بالا چېڭ (成) رەسمىي خوتۇنىنىڭ ئوغلى بولۇشى كېرەك ئىدى. شېن خو بېگى شياۋۋاڭغا ئەرز بايان قىلىپ: «بۇۋىمىز لىشەن تېغىدىن ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان قىزىنى رۇڭ شۈشۈەنگە[16] ياتلىق قىلغان، ئۇنىڭدىن جۇڭ جۇ تۇغۇلغانىكەن. ئۇ تۇغقانچىلىق تۈپەيلىدىن، جوۋ (周)خانلىقىغا ئەل بولۇپ، شىچۇينى[17] قوغدىغان. شىچۇي خەلقى شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتكەن ئىكەن. ئەمدى مەن يەنە قىزىمنى دالۇغا ياتلىق قىلدىم، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چېڭدۇر. شېن، لۇ ئائىلىلىرى ئىككى قېتىم قۇدىلاشتى. بۇنىڭدىن غەربىي رۇڭلار ئىنتايىن رازى بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار خان بولالىدىلا، خاننىڭ كۆپرەك ئويلىشىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەندە، شياۋۋاڭ:

«ئۆلتكەندە، بەي يى چوڭ ئاقساقال شۇنىڭ چارۋامالىلىرىنى باشقۇرغان، چارۋا ماللار كۆپىيىپ كەتكەچكە، شۇن ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بەردى ۋە يىڭ (麻)فامىلىسىنى ئىنئام قىلدى. ئەمدىلىكتە، ئۇنىڭ ئەۋلادى ماڭا ئات كۆپەيتىپ بېرىۋاتىدۇ. مەن ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بېرىپ، ئۇنى ئۆزەمگە ئەل قىلىۋېلىشىم كېرەك»دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن فېيزىغا چىنىي (米邑)[18] دېگەن يەرنى ئىنئام قىلىپ، ئۇنى يەنە داۋاملىق يىڭ ئۇرۇقى ئۈچۈن نەزىر-چىراق قىلدۇرغان ۋە ئۇنى چىن يىڭ دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شېن خۇۋنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان بالا چىڭ (成)نىڭ دالۇغا رەسمىي ئوغۇل ئىكەنلىكىنى بىكار قىلمىغان ھەمدە غەربىي رۇڭ قەۋمى بىلەن ئىناق ئۆتكەن.

چىن يىگۇنىڭ بالىسى چىن خوۋ بولۇپ، ئۇ تەختكە چىقىپ ئون يىلدىن كېيىن ئۆلدۇ. ئۇنىڭدىن گۇڭ بو ئىسىملىك بالا قالدۇ. گۇڭ بو تەختكە چىقىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ، ئۇنىڭدىن چىن جوڭ ئىسىملىك ئوغۇل قالدۇ. چىن جوڭ ئۈچ يىل دەۋر سۈرىدۇ. جوۋ خانى لىۋاڭ[19] زالىم بولغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەرنىڭ بەزىلىرى ئىسيان كۆتۈرىدۇ. غەربىي رۇڭلار خاندانغا ئاسىيلىق قىلغاچقا، دالۇنىڭ چۈەنچيۇدىكى ئەۋلادلىرى يوقىتىلىدۇ. جوۋ خانى شۈەنۋاڭ[20] تەختكە چىققان ھامان چىن جوڭنى تۆرە قىلىپ تەيىنلەيدۇ ۋە لەشكەر تارتىپ غەربىي رۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. غەربىي رۇڭلار چىن جوڭنى ئۆلتۈرىدۇ. چىن جوڭ 23 يىل دەۋر سۈرۈپ، ئاخىرى غەربىي رۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىن جوڭنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى جۇاڭگۇڭ[21] (庄公) ئىدى. جوۋخانى شۈەنۋاڭ جۇاڭگۇڭ ئاكا-ئۇكا بەشەيلەننى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا 700 كىشىلىك قوشۇن بېرىپ، بۇ ئاكا-ئۇكىلارنى غەربىي رۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. غەربىي رۇڭلار مەغلۇپ

بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۈەنۋاڭ جۇاڭگۇڭغا ئىنئام بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ بوۋىسى دالۇغا سۇيۇرغال قىلىنغان يەر چۈەنچيۇنى پۈتۈنلەي ئۇنىڭغا بېرىدۇ ۋە شىچۈي تۆرىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ.

ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان غەربىي چۈەنچيۇدا تۇرغان جۇاڭگۇڭ ئۈچ ئوغۇل كۆرىدۇ. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى شى فۇ بولۇپ، ئۇ: «رۇڭلار بوۋام چىن جوڭنى ئۆلتۈردى. مەن رۇڭ خانىنى ئۆلتۈرمەستىن، چىنىي شەھىرىگە كىرمەيمەن» دەپ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلىدۇ. ۋەلىئەھدلىكنى ئىنىسى شياڭگۇڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شياڭگۇڭ ۋەلىئەھد بولىدۇ. جۇاڭگۇڭ 44 يىل (م.ب. 821-778-يىللار) ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆلىدۇ. ۋەلىئەھد شياڭگۇڭ تەختكە چىقىدۇ. شياڭگۇڭ تەختكە چىقىپ، م. ب. 777-يىلى (شياڭگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) سىڭلىسى مۇيىڭنى فېڭ ۋاڭغا ياتلىق قىلىدۇ. شياڭگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (م. ب. 776-يىلى) رۇڭلار چۈەنچيۇنى قورشىۋالىدۇ. شى فۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، رۇڭلارغا ئەسىر چۈشىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، شى فۇ قويۇپ بېرىلىپ، يەنە قايتىپ كېلىدۇ. م. ب. 771-يىلى (شياڭگۇڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، جوۋخانى يوۋۋاڭ باۋسىنىڭ سۆزى بىلەن يىجيۇنى ۋەلىئەھدلىكتىن ئېلىپ تاشلاپ، باۋسىنىڭ ئوغلى بەيفۇنى ۋەلىئەھد قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بەگلەرنى بىر نەچچە قېتىم ئالدىغاچقا، بەگلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. غەربىي رۇڭلاردىن بولغان چۈەنرۇڭلار شېن خوۋ بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە لىشەن تېغى ئېتىكىدە جوۋخانى يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرىدۇ. لېكىن چىن بېگى شياڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جوۋ خاندانىنى قۇتۇلدۇرۇپ خىزمەت كۆرسىتىدۇ، جوۋ خانلىقى چۈەنرۇڭلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ، شەرققە-لويى شەھىرىگە كۆچىدۇ. شياڭگۇڭ قوشۇن بىلەن چىقىپ، جوۋخانى پىڭۋاڭ (يىجيۇ)

نى ئۈزۈشىپ قويدۇ. جوۋپىڭۋاڭ شياڭ گۇڭنى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، چى دېگەن يەرنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئۇنىڭغا ئىنئام قىلدۇ. جوۋخانى پىڭۋاڭ: «رۇڭلار زوراۋانلىق بىلەن چى، فېڭ دائىرىسىدىكى يەرلىرىمىزنى ئىشغال قىلىۋالدى. چىن بەگلىكى ئەگەر رۇڭلارنى قوغلاپ چىقىرالىسا، ئۇ، شۇ جايلاردىن بەھرىمەن بولالايدۇ» دېدى ۋە شياڭگۇڭ بىلەن قەسەمىيات قىلىشىپ ھەمدە ئۇنىڭغا بەگ ئۇنۋانى بەردى. شياڭگۇڭ شۇنىڭ بىلەن بەگلىك قۇرۇشقا باشلىدى. بەگلىكلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ئەلچىلەر ئەۋەتىش ۋە تەڭرى خانىغا سوغا-سالاملار ھەدىيە قىلىش قاتارلىق قائىدە-يوسۇنلارغا قاتناشتى. شۇڭا، غەرب نەزىرگاھلىقىدا[22] تەڭرى يولىدا قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئۈچ تورۇق ئات، ئۈچ سېرىق كالا، ئۈچ قوشقار بېرىلدى. م. ب. 766-يىلى (شياڭگۇڭنىڭ 12-يىلى) ئۇ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، چى دېگەن يەرگە بارغاندا ۋاپات قىلدى. بۇ شياڭگۇڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بەگ بولغان ۋېنگۇڭ ئىدى.

م. ب. 765-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېنگۇڭ شىجۇ قەسرىدە تۇراتتى. م. ب. 763-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋېنگۇڭ 700 ئەسكەر بىلەن شەرققە شىكارغا چىقتى. م. ب. 762-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) چيەنشۇي، ۋېيشۇي دەريالىرىنىڭ قوشۇلغان جايىغا باردى. ۋېنگۇڭ: «ئۆتمۈشتە جوۋ خانى شياۋۋاڭ بوۋام چىنيىگە ئىنئام قىلغان سۈيۈرغال يەر مۇشۇ، ئاخىرى بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشتۇق» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پال سېلىپ، تۇرالغۇ جاي تاللىغان ئىدى. پالدا بۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىش ئىنتايىن ياخشى بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىلدۇردى. م. ب. 756-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى) فۇ (鄜) نەزىرگاھلىقىنى[23] ياساشقا باشلىدى. ئات، كالا، قوي سويۇپ نەزىر قىلدى. م. ب. 753-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 13-يىلى) دىن باشلاپ، تارىخ ئەمەلدارى

ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى خاتىرىلەشكە باشلىدى. خەلقنىڭ كۆپچىلىكى تەلىم-تەربىيىگە ئېرىشتى. م. ب. 750-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 16-يىلى) ۋېنگۇڭ لەشكەر تارتىپ، رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. رۇڭلار يېڭىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگۇڭ جوۋ خانىدانىدىن قېلىپ قالغان خەلقنى توپلاپ ئۆز قارىمىقىغا ئالدى. چىن زېمىنى چى يەرلىرىگە ئۇلاشتى. ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى جوۋ (周) تەڭرى خانىغا تەقدىم قىلدى. م. ب. 747-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 19-يىلى) چېن باۋ[25] غا ئېرىشتى. م. ب. 746-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 20-يىلى) ئۈچ ئەۋلادىنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈش جازاسى قانۇنىغا كىرگۈزۈلدى. م. ب. 739-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 27-يىلى) ۋېنگۇڭ ئادەم ئەۋەتىپ، نەنشەن تېغىدىن چوكا دەرىخى كەستۈردى. دەرەخلىقتىن چوڭ بىر كۆك كالا چىقىپ، فېڭشۇي دەرياسىغا چۈشۈپ، غايىپ بولدى. كۆپچىلىك: «بۇ چوكا دەرىخى ئىلاھىسى» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگۇڭ ئۇنىڭغا ئاتاپ نۇتې (怒特) ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرۇپ، نەزىر قىلدى. م. ب. 718-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 48-يىلى) ۋېنگۇڭنىڭ ۋەلىئەھدى ئۆلگەچكە، ئۇنىڭغا جىڭگۇڭ (靖公) دەپ شەرەپ نامى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگۇڭنىڭ چوڭ نەۋرىسى يەنى جىڭگۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلىئەھد بولدى. م. ب. 716-(ۋېنگۇڭنىڭ 50-)يىلى ۋېنگۇڭ ئۆلۈپ، شىشەن[25] تېغىغا دەپنە قىلىندى. جىڭگۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى تەختكە چىقتى. نىڭگۇڭ (宁公) شۇ ئىدى.

م. ب. 714-يىلى (نىڭگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) نىڭگۇڭ پايتەختنى پىڭياڭغا[26] كۆچۈردى ۋە لەشكەر چىقىرىپ، داڭشىغا[27] ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 713-يىلى (نىڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، نىڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ، بوۋاڭ بىلەن ئۇرۇشتى. بوۋاڭ مەغلۇپ بولۇپ، رۇڭلار ئىچىگە قاچتى. نىڭگۇڭ داڭشىنى يوقاتتى. م. ب. 712-يىلى (نىڭگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)

لۇ[28] بەگلىكىدە ئۇچزى خۇي[29] لۇبىگى يىنگۇچنى[30] ئۆلتۈردى. م. ب. 704-يىلى (نىڭگۇچنىڭ 12-يىلى) نىڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ داڭشىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ جاينى ئىگەللىدى. نىڭگۇڭ ئۇن يېشىدا تەختكە چىقىپ، 12 يىلدىن كېيىن ئۆلدى. شەن تىپىغا دەپنە قىلىندى. نىڭگۇچنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ۋۇگۇڭ ۋەلىئەھد بولدى. ۋۇگۇڭ بىلەن ئىنىسى دىڭگۇچنىڭ ئانىسى بىر بولۇپ، ئۇلار لۇ بەگلىكىدىن بولغان كىچىك ئاغىچىدىن تۇغۇلغان، باشقا بىر ئانىدىن چۇزى تۇغۇلغان ئىدى. نىڭگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ تۆرە بەگ[31] فۇجى، ۋېي لۇ، سەن فۇ قاتارلىقلار ۋەلىئەھدنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چۇزىنى ھۆكۈمدار قىلىپ تىكلىدى. م. ب. 698-يىلى (چۇزىنىڭ ئالتىنچى يىلى) سەن فۇ قاتارلىقلار بىرلىكتە ئادەم ئەۋەتىپ، چۇزىنى ئۆلتۈردى. چۇزى بەش يېشىدا تەختكە چىقىپ، ئالتە يىلدىن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى. سەن فۇ قاتارلىقلار بۇرۇنقى ۋەلىئەھد ۋۇگۇڭنى ھۆكۈمدار قىلىپ تىكلىدى.

م. ب. 697-يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ، پېڭ شىشى[32] ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خۇاشەن[33] تېغى ئېتىكىگە باردى. قايتىپ كېلىپ، پىڭياڭ شەھىرىنىڭ دېڭگۇڭ قەسرىدە تۇردى. م. ب. 695-يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋۇگۇڭ سەن فۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۈچ ئەۋلادىغىچە يوقاتتى. سەۋەبى، ئۇلار چۇزىنى ئۆلتۈرۈشتەك چوڭ جىنايەت قىلغانىدى. شۇ يىلى جىڭ بەگلىكىدە تۆرە ئاۋچۇمى[34] بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمدارى جاۋگۇڭنى[35] ئۆلتۈردى. م. ب. 688-يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى) ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ، گۇيرۇڭ[36]، جىرۇڭلار[37] ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى يوقىتىپ، بۇ ئىككى جايدا ناھىيە تەسىس قىلىشقا باشلىدى. م. ب. 687-يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 11-يىلى) يەنە دۇ[38]، جىڭ[39] دېگەن ئىككى جاي ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە

شياۋگو[40] يوقىتىلدى...

(ئەسلى كىتاب 173-182-بەتلەر)

* * *

رۇڭ خانى يۇيۇكنى[41] چىن بەگلىكىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. يۇيۇكنىڭ ئاتا-بوۋىسى جىن بەگلىكىدىن بولۇپ، سەرسانلىقتا رۇڭ ئېلىگە بېرىپ قالغانىدى. شۇڭا يۇيۇك جىن بەگلىكىنىڭ تىلىدا سۆزلىيەلەيتتى. رۇڭ خانى چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ[42] ئەخلاق-پەزىلىتى ياخشى دەپ ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن، يۇيۇكنى چىن بەگلىكىنى زىيارەت قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. مۇگۇڭ يۇيۇكقا ئۆزىنىڭ قەسىر-ئەيۋانلىرىنى ۋە خەزىنىسىدە توپلانغان ئاشلىق، قورال-جابدۇقلارنى كۆرسەتتى. بۇلارنى كۆرگەن يۇيۇك: «ئەگەر بۇنى جىن-ئەرۋاھلار قىلغان بولسا، ئۇلارمۇ چارچىغان بولاتتى؛ ئەگەر خەلق قىلغان بولسا، خەلق ئىنتايىن ئازاپ تارتىپتۇ» دېدى. بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان مۇگۇڭ: «ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى "نەزمنامە"، "ئەدەپنامە"، "نەغمىنامە" ۋە قانۇن ئاساسلىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. لېكىن ھەمىشە يەنە ئىسيان چىقىپ تۇرىدىغۇ؟ ھازىر رۇڭلارغا ئوخشاش يات قەۋملەردە بۇ ئىشلار يوق. ئۇلار نېمە ئارقىلىق ئەلنى باشقۇرىدۇ؟ بۇ تەس گەپ ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدى. يۇيۇك كۈلۈپ كېتىپ: «ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەردە ئىسيان تۇغۇلۇشىنىڭ سەۋەبى دەل مانا مۇشۇ. ئەخلاق-پەزىلىتى يۈكسەك بولغان دانىشمەن خۇاڭدى قائىدە-قانۇننى تۈزۈپ، مۇزىكا ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ ھەمدە ئۇنى ئۆزىگە تەتبىقلاپ، خەلققە ئۈلگە كۆرسەتكەن ھالدىمۇ، مەملىكەتنى ئاران تىنچىتالىغان. كېيىنكىلەر كۈندىن-كۈنگە ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى-ساپاغا بېرىلىپ تۇرمۇش كەچۈردى، قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ كۈچ-قۇدرىتىگە تايىنىپ، پۇقرا ۋە ۋەزىرلەرگە نازارەتچىلىك

قىلدى ھەم جازالىدى. يۇقىرا ۋە ۋەزىرلەر چارچاپ ھالىدىن كەتتى.
ئۇلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتى چېكىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن مېھرىۋاندـ
لىق، ئىنساپ تاشلاپ قويۇلدى، دەپ خاندىن نەپرەتلەندى. بۇ
سەۋەپتىن، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرىسىدا كۈرەش، ئۆچمەنلىك
پەيدا بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ئورنىنى تارتىۋالدىغان، ھۆكۈمدارنى
ئۆلتۈرىدىغان بالايى-ئاپەتلەر تۇغۇلدى. ھەتتا پۈتكۈل جەمەتى
قىرىپ يوقىتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مانا شۇلار سەۋەپ بولغان.
رۇڭ ئەللىرىدە ئەھۋال مۇنداق ئەمەس. ھۆكۈمدار ۋەزىرلەرگە
مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ۋەزىرلەر ھۆكۈمدار ئۈچۈن
ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. پۈتكۈل ئەلنىڭ ھاكىمىيەت ئىشـ
لىرىنى خۇددى ئۆزىنى باشقۇرغاندەك باشقۇرىدۇ. ئىشنى تەبىئى
يوسۇندا ساپ باشقۇرىدۇ. ئارتۇقچە تەدبىر قوللىنىپ ئولتۇرمايدۇ.
بۇ خۇددى ئەۋلىيالارنىڭ خالىس ئىدارىچىلىك دېگىنىگە ئوخشاپ
كېتىدۇ» دېدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن مۇگۇك دىۋان بېگى لياۋدىن:
«خوشنا ئەلدىن دانىشمەن چىقسا، ئۇنىڭغا رەقىپ بولغان ئەلگە
بالايى-ئاپەت كېلىدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. مانا ئەمدى يۇيۇك ئەنە
شۇنداق دانىشمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ماڭا ئاپەت بولۇۋېتىپتۇ. قانـ
داق قىلىشىم كېرەك؟» دەپ سورىغانىدى، دىۋان بېگى لياۋ: «رۇڭ
خانى خىلۋەت-ياقا جايدا تۇرىدۇ. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ
نەغمە-ناۋالىرىنى ئاڭلاپ باققان ئەمەس. جاناپلىرى ئۇنىڭغا سازەندە
قىزلارنى ھەدىيە قىلىپ، رۇڭ خانىنىڭ ئىرادىسىنى قالايمىقانلاشتۇـ
رۇۋەتكەيلا. يۇيۇك نەسىھەتگۈيلىقىنى قىلىۋەرسۇن، بىز ئۇلارنىڭ
ئارىسىنى بۇزايلى: يۇيۇكنى ياندۇرماي تۇتۇپ قالايلى، ئۇنىڭ
قايتىپ بارىدىغان قەرەلى ئۆتۈپ كەتسۇن. رۇڭ خانى ئەجەپلىنىپ
يۇيۇكتىن چوقۇم گۇمانلىنىدۇ. ھۆكۈمدار بىلەن ئەمەلدارنىڭ ئوتتۇـ
رىسىنى يىراقلاشتۇرساق، ئاندىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، رۇڭ خانى سازەندە قىزغا قىزىقىپ كەتسە، ھۆكۈـ
مەت ئىشىنى چوقۇم قايرىپ قويىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى.
مۇگۇك: «خوپ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، مۇگۇك يۇيۇك بىلەن زىياـ
پەتتە بىللە بولىدۇ. مۇگۇك ئۆزقولى بىلەن يۇيۇكنىڭ ئالدىغا چوكاـ
تەخسىلەرنى قويۇپ، يۇيۇك بىلەن بىللە تاماق يەيدۇ ۋە رۇڭ
ئېلىنىڭ يەرشەكلى، ئەسكىرىي كۈچىنى سوراپ بىلىۋالىدۇ. ئاندىن
دىۋان بېگى لياۋغا 16 نەپەر سازەندە قىز ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى
رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. رۇڭ خانى مەمنۇنىيەت
بىلەن قوبۇل قىلىپ، سازنى بىر يىل ئاڭلىغان بولسىمۇ، قىزلارنى
قايتۇرۇۋەتمەيدۇ. چىن بەگلىگى يۇيۇكنى شۇ چاغدىلا قايتۇرىدۇ.
يۇيۇكنىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىگە رۇڭ خانى قۇلاق سالمايدۇ. مۇگۇك
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر نەچچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ يۇيۇكنى
تەكلىپ قىلىدۇ. يۇيۇك ئاقىۋەت رۇڭ خانىدىن يۈز ئۆرۈپ، چىن
بەگلىكىگە تەسلىم بولىدۇ. مۇگۇك يۇيۇكنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ
ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن رۇڭ ئېلى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ تەدبىرـ
لىرىنى سورايدۇ...

* * *

م. ب. 623-يىلى (مۇگۇڭنىڭ 37-يىلى) چىن بېگى مۇگۇك يۇيۇكنىڭ
پىلانى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، رۇڭ خانى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ،
12 ئەلنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، 1000 چاقىرىملاپ يەر ئاچىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە ھۆكۈمران بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت
بىلەن جوۋخانى شياڭۋاڭ مۇگۇڭغا جاڭگۇڭگۇنى ئەۋەتىپ، ئالتۇن
دۇمباق ھەدىيە قىلىپ تەبرىكلەيدۇ. م. ب. 621-يىلى (مۇگۇڭنىڭ
39-يىلى) مۇگۇك ۋاپات قىلىپ، يۇڭ (雍)[43] دېگەن جايغا دەپنە
قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا 177 ئادەم قوشۇپ كۆمۈلگەن بولۇپ، چىن بەگـ
لىكىنىڭ دانىشمەن ئۆرىسى زى يۈشىنىڭ[44] يەن شى، جۇڭ خاڭ،

جېبېن خۇ ئۇسسىلىنىڭ ئۈچ ئوغلىمۇ مۇگۇڭغا قوشۇپ كۆمۈلگەنىدى، ئادەتتىن تاشقىرى قايغۇرغان چىن بەگلىكىنىڭ خەلقى «سېرىق قۇشقاچ»[45] قوشىقىنى توقۇپ، ئۇنى كۈيلىگەنىدى... مۇگۇڭنىڭ 40 ئوغلى بولۇپ، ۋەلىئەھد يۇڭ تەختكە چىقتى. كاڭگۇڭ (康公) مانا شۇ ئىدى...

(ئەسلى كىتاب 194 ـ 195 ـ بەت)

م. ب. 475 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ[46] ئىككىنچى يىلى) شۇ (蜀) ئېلى ئادەم ئەۋەتىپ سوغا ـ سالام يوللايدۇ. م. ب. 461 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 16 ـ يىلى) لىگۇڭگۇڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىغا خەندەك قازدۇرۇپ، ئاندىن 20,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن دالىغا[47] يۈرۈش قىلىپ، ۋاڭچېڭنى[48] ئىشغال قىلدۇ. م. ب. 456 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 21 ـ يىلى) پىنياڭ[49] ناھىيىسى تەسىس قىلىنىشقا باشلىنىپ، جىن بەگلىكى ھۇجۇم قىلىپ ۋۇچېڭنى[50] ئالدۇ. م. ب. 453 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 24 ـ يىلى) جىن بەگلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، جىبو[51] ئۆلتۈرۈلدۇ. جىبونىڭ زېمىنى جاۋ، خەن، ۋېي ئۈچ بەگلىك[52] ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ. م. ب. 452 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 25 ـ يىلى) جىبونىڭ ئوغلى جىكەي سۈيۈرغاللىقتىكى بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ كېلىپ، چىن بەگلىكىگە ئەل بولدۇ. م. ب. 444 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 33 ـ يىلى) لىگۇڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ، يىچۈ[53] ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، يىچۈ بېگىنى ئەسىر ئالدۇ. م. ب. 443 ـ يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 34 ـ يىلى) كۈن تۇتۇلۇپ، لىگۇڭگۇڭ ۋاپات قىلدۇ. ئوغلى زاۋگۇڭ تەختكە چىقدۇ.

م. ب. 441 ـ يىلى (زاۋگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) تەنجىڭ[54] ئىسيان قىلدۇ. م. ب. 430 ـ يىلى (زاۋگۇڭنىڭ 13 ـ يىلى) يىچۈ قوشۇنلىرى چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋېينەنگە[55] قەدەر يېتىپ كېلىدۇ. م. ب. 429 ـ يىلى (زاۋگۇڭنىڭ 14 ـ يىلى) زاۋگۇڭ ئۆلۈپ،

ئىنىسى خۇەيگۇڭ تەختكە چىقدۇ.

(ئەسلى كىتاب 199 ـ بەت)

م. ب. 361 ـ يىلى (شياۋگۇڭنىڭ[56] بىرىنچى يىلى) خۇاڭخې دەرياسى ۋە خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدە ئالتە كۈچلۈك بەگلىك بار ئىدى. چى ۋېيۋاڭ[57]، چۇ شۈەنۋاڭ[58]، ۋېي خۇيۋاڭ[59]، يەن داۋگۇڭ[60]، خەن ئەيخۇ[61]، جاۋ چېڭخۇ[62]لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگ بىر قاتاردا باتۇرلار دەپ ئاتىلاتتى. خۇەيشۇي، سىشۇي[63] دەريالىرى ئارىلىقىدا ئون نەچچە كىچىك بەگلىك بولۇپ، چۇ، ۋېي بەگلىكلىرى چىن بەگلىكى بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، ۋېي بەگلىكى سېپىل سالغانىدى. ئۇنىڭ زېمىنى جېڭ ناھىيىسىدىن لوشۇي دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى يانداپ شىمالغا ئۆتۈپ، شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قەدەر سوزۇلاتتى. چۇ بەگلىكىنىڭ شىمال تەرىپى خەنجۇڭدىن[64] باشلىنىپ، جەنۇبقا چۈشۈپ، بايۇ، چيەنجۇڭلارغىچە باراتتى. بۇ، جوۋ (周) خانلىقى زەئىپلىشىپ، بەگلەر ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، كىچىك ئەللەرنى تالىشىپ يۇتۇۋېلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. چىن بەگلىكى چەت ياقىدىكى يۇڭجوۋغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ يىغىلىشلىرى ۋە ئىتتىپاقلىرىغا قاتناشتۇرۇلمايتتى، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر تەرىپىدىن دىلار قاتارىدا قارىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شياۋگۇڭ خەلققە چوڭ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىدى. سىپاھلارغا غەمخورلۇق قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئىنئام بېرىش تۈزۈمىنى ئېنىق بەلگىلىدى. پۈتكۈل ئەلگە: «بۇرۇن ئۆتكەن مەرھۇم بوۋام مۇگۇڭ چى، يۇڭ دېگەن جايلارنىڭ ئارىلىقىدا ئادالەت ئورناتتى. قورال كۈچى بىلەن شەرقتە جىن بەگلىكىدىكى قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتىپ، جىن (晋) بەگلىكى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى چېگرا قىلدى، غەربتە رۇڭ، دىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ ۋە بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ

ھۆكۈمدارى بولدى. 1000 چاقـرىسلاپ يەر ئاچىتى. جوۋ تەڭرى
خانى ئۇنىڭغا بەگلەر بېگى ئۇنۋانى بەرگەندە، بەگـلەر كېلىپ تەبـ-
رىكلىدى. مۇگۇڭنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۈچۈن باشلاپ بەرگەن ئىشى
ھەقىقەتەن شانلىق ۋە ياخشى بولـدى. بەختكە قارشى، ئۆتـمۈشتە
لىگۇڭ، راۋگۇڭ، جيەنگۇڭ، چۇزى قاتارلىق بىر نەچچە ئەجدادلار-
نىڭ دەۋرىدە، سىياسىي ۋەزىيەت تۇراقسىز بولۇپ، بەگـلىكـتىكى
ئىچكى ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن، سىرتنىڭ ئىشـلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشـكە
ئىمكانىيەت بولمىدى. چىن بەگلىكى يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاتا-
بوۋىسىز ئاچقان خېشى[65] رايونىنى تارتىۋالـدى. بەگـلەرمۇ چىن
بەگلىكىگە سەل قارىدى. بۇ نېمـىدېگەن ئار-نومۇس-ھە! شيەن-
گۇڭ[66] تەختكە چىققاندىن كېيىن، چېگرىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنى
تىنچىتىپ ۋە ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، پايتەختنى يۆياڭغا[67] كۆچۈردى
ۋە شەرققە چىن بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، مۇگۇڭ دەۋرىدىكى
زېمىننى قايتۇرۇۋېلىپ، مۇگۇڭنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىـنى قايتـىدىن
يولغا قويدى. مەن ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇنداق ئارزۇ-ئارمانلىرىنى
ئويلىسام، ھەمىشە ئېچىنىپ كېتىمەن. مۇساپىر ئەمەلدارلار، ۋەزىر-
ۋۇزۇرلاردىن ئەگەر كىمدە-كىم چىن بەگلىكىنى قۇدرەتلىك ئەل
قىلىشنىڭ ئۇسۇل-چارىلىرىنى كۆرسەتسە، مەن ئۇنىڭغا ئالىي مەن-
سەپ، ئۈستۈن مائاش بېرىمەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكىنى
بۆلۈشۈپ ئىدارە قىلىمەن» دەپ بۇيرۇق چاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن
ئەسكەر چىقىرىپ، شەرققە يۈرۈش قىلىپ، شەنچېڭنى[68] مۇھاسىرىگە
ئالـدى. غەربكە يۈرۈش قىلىپ، رۇڭ خانى يۈەنۋاڭنىڭ[69]
كاللىسىنى ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 202-بەت)

خۇي ۋېنجۈن[70] م. ب. 327-يىلى (خۇي ۋېنجۈننىڭ
11-يىلى) يېچۈ ناھىيە قىلىپ قۇرۇلدى... يىچۈ خانىنى خۇيـ-

ۋېنجۈن ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 206-بەت)

خۇي ۋېنجۈن م. ب. 318-يىلى (خۇيۋېنجۈننىڭ يەتتىنچى يىلى)
يۆچۈ (乐池) چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولـدى. خەن، جاۋ، ۋېي،
يەن، چى بەش بەگلىك ھۇن قوشۇنلىرى بىلەن بىللە چىن بەگلە-
رىگە ھۇجۇم قىلدى. چىن بەگلىكى تۆرە يەڭ جى ([illegible]) باشچىلىقىدا
قوشۇن ئەۋەتىپ، بەش بەگلىكنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن شيۇيۈدە[71]
ئۇرۇش قىلدى. خەن (韩) بەگلىكىنىڭ سەنگۇنى شىن چەينى ئەسىر
ئالدى. جاۋ بەگلىكى سەركەردىسى گۇاڭ زىخې، خەن (韩)بەگلىكى
سەركەردىسى تەي زىخۇەن قاتارلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۈشمەن
قوشۇنلىرىدىن 82,000 كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالـدى...م. ب. 315-
يىلى (خۇيۋېنجۈننىڭ ئونىنچى يىلى) ئەسكەر ئەۋەتىپ، يىچۈنىڭ 25
شەھىرىنى قولغا كىرگۈزدى.

(ئەسلى كىتاب 207-بەت)

م. ب. 310-يىلى (ۋۇۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى)... ۋۇۋاڭ[72]
قوشۇن ئەۋەتىپ، يىچۈ، دەن، لى[73] لەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 209-بەت)

---

[1] چېڭ تاڭ (成汤) — تاڭ (汤)، ۋۇتاڭ (武汤)، ۋۇۋاڭ (武王)،
تيەن يى (天乙)، چېڭ تاڭ (成汤)، تاڭ (唐)، دايى (大乙)، گاۋزۇيى
(高祖乙) مۇ دېيىلىدۇ. شاڭ (商) خانلىقىنىڭ مۇئەسسىسى. ئەسلىدە، شاڭ
(قەبىلە، قەۋم)لارنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، يۇۋشىنشى (有莘氏)گە تۆۋلەنگەن.
يى يىن (伊尹)نى ئىشقا سېلىپ كۈچ توپلاپ، شيا (夏) خانلىقىنى يوقىتىشقا
ھازىرلىق كۆرگەن. ئارقا-ئارقىدىن خوشنا بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، كې
(桀)بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى تىڭلىڭنىڭ شىمالىدا)، شيا خانلىقى-
نىڭ ئىتتىپاقدىشى ۋېي (韦)بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۇاشيەن
ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، كۈن ۋۇ (昆吾) بەگلىكى (بۈگۈنكى خېنەن

ئۆلكىسى شۇچاڭنىڭ جەنۇبىدا) قاتارلىق بەگلىكلەرنى يوقاتقان. 11 قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كۈچلۈك بەگلىكىگە ئايلىنىپ، ئاخىرىدا شىيا- خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، شاڭ خانلىقىنى قۇرغان.

(«سىخەي» 2041 ـ بەت)

[2] مېڭشى جۇڭيەن (孟戏中衍) ــ «سويىسىن»دا: «بىر ئادەمنىڭ ئىسمى» دېيىلگەن. تېكىستنىڭ ئاخىرىدا يالغۇز جۇڭيەن تىلغا ئېلىنىپ، مېڭشى تىلغا ئېلىنمىغان. بىركىشى ئىسمى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 174 ـ بەت)

[3] تەيۇۋ (太戊) ــ خان نەي (دا) ۋۇ.شاڭ خانلىقىنىڭ ئونىنچى خانى.

(ئۈزۈندىلەن «سىيۇەن» 701 ـ بەت)

[4] فېي ليەن (蜚廉) ــ كىشى ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 175 ـ بەت)

[5] ئې لەي (恶来) ــ فېي ليەننىڭ ئوغلى. ئۇ كۈچلۈك بولۇپ، يول- ۋاس كۈچۈكلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايدىكەن. دادىسى فېي ليەن بىلەن شاڭ خانى جوۋ (纣)غا خىزمەت قىلغان. جوۋ (周)خانى ۋۇۋاڭ جوۋ (纣)غا يۈرۈش قىلغاندا، ئې لەينى ئۆلتۈرگەنىدى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 582 ـ بەت)

[6] خوتەيشەن تېغى (霍太山) ــ خوشەن (霍山)مۇدېيىلىدۇ. هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خوشيەن (霍县)ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 175 ـ بەت)

[7] چۇفۇ (处父) ــ فېي ليەننىڭ تەخەللۇسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 175 ـ بەت)

[8] جەيگاۋلاڭ (宅皋狼) ــ گاۋلاڭ. بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىشى (离石)ناھىيىسىنىڭ تىرىتورىيىسىدە. مىلاد زىنك گاۋلاڭدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جەيگاۋلاڭ دېگەن ئىسىم قويۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 176 ـ بەت)

[9] زاۋفۇ (造父) ــ قەدىمكى زاماندىكى ماھىر هارۋىكەش بولۇپ، جوۋ خانى مۇۋاڭنىڭ هارۋىسىنى هەيدىگەن.

(«سىخەي» 2411 ـ بەت)

[10] شۇ يەنۋاڭ (徐偃王) ــ غەربىي جوۋ خانلىقى ۋە چۇنچيۇ

دەۋرىدىكى شۇرۇڭلارنىڭ باشلىقى. هازىرقى خۇەيخې، سىشۈي ئەتراپلىرىنى ئىدارە قىلغان. «كېيىنكى خەننامە. شەرقتىكى ياتلار تەزكىرىسى» دە: «تىرە- تورىيىسىنىڭ كۆلىمى 500 چاقىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا 36 دىن ئارتۇقراق بەگلىك باج ـ خىراج تۆلەيتتى. كېيىن چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[11] جاۋچېڭ (赵城) ــ شەھەر. هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇڭدۇڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[12] چۇەنچيۇ (犬丘)يەر ئىسمى. جوۋخانى يىۋاڭ (周懿王)پايتەختىنى گاۋلىياۋدىن بۇ يەرگە كۆچۈرگەن. چىن دەۋرىدە بۇ ئىسىم ئەمەل- دىن قالغان. م.ب. 204 ـ يىلى (خەن خاقانلىقى مۇنەسسىسى ليۇ باڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خۇەيلىڭ ئۆزگەرتىلگەن. قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[13] جوۋخانى شياۋۋاڭ (周孝王) ــ فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى بىفاڭ (辟方). جوۋ خانى يىۋاڭنىڭ ئوغلى. 15 يىل (م.ب. 884 ـ 869 ـ يىللار) هۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[14] چيەنشۈي (汧水) ــ دەريا. ۋېيخې دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى. هازىر چيەنخې (千河)دەپ ئېيتىلىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى ليۇ پەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن باشلىنىدۇ.

(ئۈزۈندىلەن «سىيۇەن» 1772 ـ بەت)

[15] ۋېيخې (渭河) ــ گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېييۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋۇشۇشەن تېغىدىن باشلىنىدۇ. («سىيۇەن» 1772 ـ بەت)

[16] روڭ شۇشۇەن (戎胥轩) جوڭيۇەتنىڭ چەۋرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 177 ـ بەت)

[17] شىچۈي (西垂) ــ قەدىمكى شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 4195 ـ بەت)

[18] چىنيى (秦邑) — شۇ گۇاڭ: «بۈگۈنكى تيەنشۈي لۇڭشى ناھىيىسىدىكى چىنتىڭ» دەيدۇ. «كوۋدىجى» دېگەن كىتابتا: «چىنجوۋ (秦州) چىڭشۈي ناھىيىسىنىڭ ئىسمى. چىن (秦)، يىڭ (嬴) فامىلىلىكلەرنىڭ شەھىرى بولغاچقا، چىنيى دېيىلگەن" دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 178 ـ بەت)

[19] جوۋ خانى لىۋاڭ (周厉王) — جوۋخانى مۇۋاڭنىڭ تۆتىنچى ئەۋلات چەۋرىلىرىدىن. ئىسمى خۇ (胡). ناچار ئادەملەرنى ئىشلىتىپ، زوراۋانلىق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ زالىملىق قىلغان. خەلق قارشى چىققاندا، جىر (彘) دېگەن يەرگە قاچقان ۋە شۇ ياقتا ئۆلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 508 ـ بەت)

[20] جوۋخانى شۈەنۋاڭ (周宣王)، م.ب. 782 ـ يىللار) — غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن بىرى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى جىڭ (靖)، بەزىدە جىڭ (静) دەپ يېزىلىدۇ. لىۋاڭنىڭ ئوغلى. مىلادىدىن بۇرۇن 828 — 782 ـ يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خان، بەگ، تۆرىلەرنىڭ بەرلىرىنى ھاشار سېلىپ تېرىدىغان تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. خۇەيى يات قەۋملىرى (淮夷)، شۈ رۇڭلىرى (徐戎)، شيەنيۈنلەر (猃狁) بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشقان. بەزىدە يەڭگەن، بەزىدە يېڭىلگەن. ئۇرۇشقا ئادەم ۋە ئىقتىسات چىقىم بولغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 507 ـ بەت)

[21] جۇاڭگۇڭ (庄公) — چىن جوڭ (秦仲)نىڭ ئوغلى. غەربىي رۇڭلارغا قىلغان يۈرۈشىدە غەلىبە قىلغانلىقى ئۈچۈن، جوۋخانى شۈەنۋاڭ ئۇنى ئىنئاملاپ، چۈەنچيۇنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن ھەمدە شىچۈي تۆرىسى قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 178 ـ بەت)

[22] غەربىي نەزىرگاھ (西畤) — قەدىمكى زاماندا ئاسمان ـ زېمىن ئىلاھلىرى ۋە بەش چوڭ ئاقساقالغا نەزىر ـ چىراق قىلىپ بېرىدىغان مۇھىم ئورۇنلار نەزىرگاھ دېيىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 179 ـ بەت)

[23] فۇ نەزىرگاھى (鄜畤) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىن ۋېنگۇڭ چۈشىدە فۇ دەپ ئاتىلىدىغان تۈزلەڭلىكتە ئاسماندىن سېرىق يىلان چۈشكەنلىكىنى كۆرگەن. ئويغانغاندىن كېيىن، چۈشىنى شى دۇڭگە دەپ بەرگەندە،

شى دۇڭ ئەۋلىيالارنىڭ كاراستى دېگەن. شۇنىڭ بىلەن فۇ دېگەن يەرگە نەزىرگاھ قۇرۇلۇپ، فۇ نەزىرگاھى دېيىلگەندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 180 ـ بەت)

[24] چېنباۋ (陈宝) — ئەۋلىيا. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىن ۋېنگۇڭ دەۋرىدە چېنساڭ (قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى باۋجى شەھىرىنىڭ شەرقىدە)لىقلار ئوۋدا شەكلى چوشقىغا ئوخشايدىغان ئىسمى نامەلۇم بىر يىرتقۇچ ھايۋاننى تۇتۇۋالغان ۋە ئۇنى ۋېنگۇڭغا سوغا قىلماقچى بولغان. يولدا ئىككى بالا ئۇچراپ: "بۇ ۋېي «媦» (媦) دەپ ئاتىلىدۇ. دائىم يەر ئاستىدىكى ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ مېڭىسىنى يەيدۇ. بېشىغا ئۇرساڭ ئۆلىدۇ" — دېگەن. ھېلىقى ۋېي سۆزلەپ: "بۇ ئىككى بالا چېنباۋ دېيىلىدۇ. ئوغۇلغا ئېرىشكەن ئادەم خان، قىزغا ئېرىشكەن ئادەم ھۆكۈمدار بولىدۇ" دېگەن. چېنساڭلىق ئوۋچىلار بۇ ئىككى بالىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان. ئىككى بالا بىر جۈپ ياۋا قۇشقاچقا ئايلىنىپ، ئەركىكى يىراققا ئۇچۇپ كەتكەن. چىشىسى بولسا، چېنساڭنىڭ شىمالىدىكى دۆڭلۈككە قونۇپ، بىر پارچە تاشقا ئايلانغان. ۋېنگۇڭ بۇنى ئۇقۇپ، ئۇ يەرگە ئىبادەتخانا بىنا قىلىپ، زىيارەتگاھ قىلغان ۋە «چېنباۋ» دەپ ئاتىغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 180 ـ بەت)

[25] شىشەن (西山) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلىپ، جىن خاقانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرغان. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 181 ـ بەت)

[26] پىڭياڭ (平阳) — «شەرھلەر توپلىمى»دا: «مېي (郿) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى مېي (眉) ناھىيىسى)دىكى پىڭياڭ ئايىۇنى» دېيىلگەن. «ھەقىقى شەرھ»دە: «چىشەن ناھىيىسىدە پىڭياڭ كەنتى بار. كەنتتە پىڭياڭجۇ دېگەن يەر بار» دېيىلگەن. «كوۋدىجى» دېگەن كىتابتا: «پىڭياڭ قەدىمكى شەھىرى چىجوۋ چىشەن ناھىيىسىنىڭ 46 چاقىرىم غەربىدە، چىن نىڭگۇڭ پايتەختىنى شۇ يەرگە كۆچۈرگەن» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 181 ـ بەت)

[27] داڭشې (荡社) — «شەرھلەر توپلىمى»دا، شۇ گۇاڭ: «荡، 汤» ئوقۇلىدۇ، 社، 杜) دەپ ئوقۇلىدۇ" دەيدۇ. «سوبىن» نامىلىق ئەسەردە:

«غەربىي رۇڭلارنىڭ خانى بوخان دېيىلىپ، ئۇنىڭ پايتەخت شەھىرى داڭشې» دېيىلىدۇ. «شەققى شەرھ» دە: «داڭشېنىڭ كونا ئورنى سەنيۈەن (三原)بىلەن شىپىڭ (汾平)چېگرىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايدا» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 181 ـ بەت)

[28] لۇ بەگلىكى (鲁国) ــ قەدىمكى بەگلىك. م.ب. 11 ـ ئەسىردە جوۋ خانلىقى قۇرغان بەگلىك. جى(姬)فامىلىلىك. بەگلىكىنىڭ دەسلەپكى قۇرغۇچىسى جوۋ گۇڭدەن (周公旦)نىڭ ئوغلى بوچىن(伯禽)دۇر. ئورنى هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى. مەركىزى چۈفۇ (曲阜)، هازىرمۇ شەندۇڭدا قارائشلىق. چۇنچيۇ دەۋرىدە لۇ بەگلىكى ئاجىزلاشقان. چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، جى سۇنشى(季孙氏)، مېڭ سۇنشى (孟孙氏)، شۇ سۇنشى (叔孙氏)لاردىن ئىبارەت ئۈچ خاندان بەگلىكنى بۆلۈۋالغان. جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە، كىچىك بەگلىككە ئايلىنىپ قالغان. م.ب. 256 ـ يىلى چۇبەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 4615 ـ بەت)

[29] گۇڭزى خۇي (公子翚) ــ لۇبەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بولۇپ، ئىسمى زىيۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[30] لۇيىنگۇڭ (鲁隐公)، م.ب. ? ــ 712 ـ يىل) ــ ئىسمى شىگۇ (息姑)، خۇيگۇڭنىڭ ئوغلى. 11 يىل هۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 722 ــ 712 ـ يىللار). گۇڭزى خۇي تۆرە ئەۋەتكەن قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[31] تۆرە بەگ (庶长) ــ مەرتىۋە. چۇنچيۇ دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. هەربىي ـ مۇلكى چوڭ هوقۇقنى ئىگە. باشقا بەگلىكلەرنىڭ ۋەزىرلىرىگە تەڭ كېلىدىغان دەرىجە. شاڭياڭنىڭ قانۇن تۈزۈشىدىن كېيىن بەلگىلەنگەن 20 دەرىجىنىڭ ئونىنچى دەرىجىسىدىن 18 ـ دەرىجىسىگىچە ھەممىسى تۆرە بەگ بولاتتى. ئونىنچى دەرىجە سول تۆرە بەگ، 11 ـ دەرىجە ئوڭ تۆرە بەگ، 17 ـ دەرىجىسى تۆت ئات قوشقان هارۋىلىق تۆرە بەگ (驷车庶长) 18 ـ دەرىجىسى چوڭ تۆرە بەگ بولاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 181 ـ بەت)

[32] پېڭ شىشى (彭戏氏) ــ رۇڭلارنىڭ ئىسمى.

(تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[33] خۇاشەن (华山) ــ شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمىدا بولۇپ، شىمالى ۋېيخې دەرياسىغا قاراپ تۇرىدۇ. چىنلىڭ تېغىنىڭ شەرق قىسمى گرانىتلىق ئۆزۈك تاغلاردىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 280 ـ بەت)

[34] گاۋچۈمى (高渠眯) ــ جېڭ بەگلىكىنىڭ تۆرىسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ بېگى جاۋگۇڭنى ئۆلتۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[35] جېڭ جاۋگۇڭ (郑昭公) ــ چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جېڭ بەگلىكىنىڭ بېگى جۇاڭگۇڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى خۇ (忽)، ئۈچ يىل هۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[36] گۇيرۇڭ (邽戎) ــ رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. گۇي ئەسلىدە رۇڭلارنىڭ يۇرتى بولۇپ، م.ب. 688 ـ يىلى چىن بېگى ۋۇگۇڭ بۇ يەرنى ئېلىپ، گۇيشيەن ناھىيىسىنى قۇرغان. كېيىن شاڭگۇي (上邽) ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[37] جىرۇڭلار (冀戎) ــ رۇڭلارنىڭ قەدىمكى بىر بەگلىكى. هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تيەنشۈي شەھىرى.

("تارىخىي خاتىرىلەر» 182 ـ بەت)

[38] دۇشيەن (杜县) ــ ناھىيە. هازىرقى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت)

[39] جېڭشيەن (郑县) ــ ناھىيە. شەنشى ئۆلكىسى خۇا (华) شيەن ناھىيىسى تېررىتورىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 182 ـ بەت

[40] شياۋگو (小虢) ــ جوۋ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. ئورنى هازىرقى شەنشى باۋجى (宝鸡) ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. كېيىن خېنەن شەنشيەن (陕县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا كۆچكەن. شياۋگولارنى چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى دېگۈچىلەرمۇ بار.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 183 ـ بەت)

[41] يۈيۈك (由余) — رۇڭلاردىن بىر كىشىنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 193 ـ بەت)

[42] چىن بېگى مۇگۇڭ (秦穆公) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى رېنخاۋ (任好)، م.ب. 659 — 621 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. بەي لىشى (百里奚)، جيەن شۇ (蹇叔)، يۈيۈك (由余)لارنى مۇشاۋۇر قىلىپ، جىن بەگلىكىنى يېڭىپ، جىن بېگى خۇيگۇڭنى ئەسىر ئالغان. لياڭ (梁)، رۇي (芮) ئىككى بەگلىكنى مۇنقەرز قىلغان. كېيىن شياۋ (崤) دېگەن يەردە (ھازىرقى خېنەن سەنمېنشيانىڭ شەرقىي جەنۇبى) جىن بەگلىكى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلگەن. غەربكە يۈرۈش قىلىپ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمدار بولغان.

(«ئۇزنىلگەن سىيۇەن» 2303 ـ بەت)

[43] يۇڭدى (雍地) — يۇڭ ناھىيىسى (雍县)، ھازىرقى شەنشى فېڭشياڭ (凤翔) ناھىيىسىدە بولۇپ، چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ مازارى چېجۇ يۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئىككى چاقىرىم كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 195 ـ بەت)

[44] زى يۈشى (子舆氏) چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 195 ـ بەت)

[45] سېرىق قۇشقاچ قوشىقى (黄鸟之诗) — سېرىق قۇشقاچنىڭ ئۈچ باتۇر زات ھەققىدىكى نالىسىدىن ئىبارەت. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ زۇلمىغا چىدىماي، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ئۈچ نەپەر ۋىجدانلىق ئەرباب بولۇپ، بۇلار: يەن شى (奄息)، جۇڭ خاڭ (仲行)، جېن خۇ (鍼虎)لاردۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 195 ـ بەت)

[46] لى گۇڭگۇڭ (厉共公)، م.ب. ? — 443 ـ يىل) داۋ (悼) گۇڭنىڭ ئوغلى. 34 يىل (م.ب. 476 — 443 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 198 ـ بەت)

[47] دالى (大荔) — قەدىمكى قەۋم. غەربىي رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جىڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىرىغا تارقالغان. كېيىن كۆچۈپ، ئۆزلىرىنى خانلىق دەپ ئېلان قىلغان. شەھەر قورغانلىرى بار. م.ب. 461 ـ يىلى چىن بەگلىكى ئۇنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، بىرىنىڭ نامىنى لىنجىن (临晋)

گە ئۆزگەرتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[48] ۋاڭچىڭ (王城) — ۋاڭچىڭنىڭ قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[49] پىنياڭ (频阳) — ناھىيە. چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى فۇپىڭ (富平) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، بۇ يەردە پىڭشەن ناملىق تاغ بار. چىن بېگى لىگۇڭ تاغنىڭ جەنۇبىغا ناھىيە قۇرغاچقا، پىنياڭ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[50] ۋۇچىڭ (武城) — چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى بولۇپ، چىن بەگلىكى جىن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغاندا، ۋۇچىڭنى بېسىۋالغاندى. بۇ قېتىم جىن بەگلىكى قايتۇرۇۋېلىپ ئالغان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى شەنشى خۇاشيەن تېررىتورىيىسىدە.

(«ئۇزنىلگەن سىيۇەن» 1671 ـ بەت)

[51] جىبو (智伯) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرى. ئىسمى شۈن ياۋ (荀瑶) بولۇپ، شۈن جيا (荀甲)نىڭ ئەۋلادى. جىن بەگلىكىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىرلىرىدىن ئىدى. خەن كاڭزى، ۋېي خۇەنزىلەرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جاۋشياڭزىغا ھۇجۇم قىلغان. خەن (韩)، ۋېيلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، جاۋشياڭزى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، جىبونى ئۆلتۈرۈۋېلىپ، زېمىنىنى بۆلۈشۈپ ئالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[52] جاۋ (赵)، خەن (韩)، ۋېي (魏) ئۈچ خانىدان — جاۋشياڭزى، ۋۇشۇ، خەن كاڭ زىچەن ھەم ۋېي خۇەنزىجۈ (魏桓子驹)لەردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[53] يىچۈ (义渠) — قەدىمكى غەربىي رۇڭلارنىڭ خانلىقى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشۈي (合水)، جىڭنىڭ، خۇەنشيەن، نىڭشيەن، جېڭچۈەن قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ بىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بەھارلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى ئەربابىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، يىچۈ ناھىيىسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىنغان. بېيدى ۋىلايىتىگە قارايتتى. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇل-

غان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى گەنسۇ تىگشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[54] نەنجېڭ (南郑) — چۇنچيۇ ۋە بېغىلىق دەۋرىدە چۇ بەگلىكىگە قارايتتى. كېيىن چىن بەگلىكى تەۋەلىكىگە ئۆتتۇپ. نەنجېڭ شەھىرى قۇرۇلغان. ھازىرقى شەنشى خەنجۇڭ شەھىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 199 ـ بەت)

[55] ۋېينەن (渭南) — ھازىرقى شەنشى ۋېينەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم، 199 ـ بەت)

[56] چىن بېگى شياۋگوڭ (孝公)، م.ب. 381 — 338 ـ يىللار) — ئىسمى جۈلياڭ (渠梁). شيەنگوڭنىڭ ئوغلى. 24 يىل (م.ب. 361 — 338 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن. شاڭياڭ (商鞅) نى خىزمەتكە سېلىپ. ئانۇنىنى كۈچەلۈك يۈرگۈزگەچكە، چىن بەگلىكى كۈچەيگەنىدى.

(«تۈزىتىلگەن سىيۇەن» 2302 ـ بەت)

[57] جى بېگى ۋېيۋاڭ (威王)، م.ب. ? — 321 ـ يىللار) — ئىسمى يىنچى (婴齐، 因齐) دەپمۇ يېزىلىدۇ. تيەنجى خۇەنگوڭنىڭ ئوغلى. 36 يىل (م.ب. 356 — 321 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 4382 ـ بەت)

[58] چۇ بېگى شۈەنۋاڭ (楚宣王)، م.ب. ? — 340 ـ يىل) — ئىسمى شيۇڭ لياڭفۇ (熊良夫)، سۇ(肃) ۋاڭنىڭ ئىنىسى، داۋ(悼) ۋاڭنىڭ ئوغلى. 30 يىل (م.ب. 340 — 309 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[59] ۋېي بېگى خۇيۋاڭ (魏惠王)، م.ب. ? — 319 ـ يىل) — ئىسمى يىڭ (罃)، ۋۇخۇنىڭ ئوغلى، 52 يىل (م.ب. 370 — 319 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 4662 ـ بەت)

[60] يەن بېگى داۋگوڭ (燕悼公) — «تارىخىي خاتىرىلەر» دە: «يەن داۋگوڭ چۇنچيۇ دەۋرىدە ياشىغان، چىن بېگى شياۋگوڭنىڭ زامانداشى» دېيىلگەن. بۇ ئېنىق مەلۇمات ئەمەس. چىن بېگى شياۋگوڭ بىلەن ئەينى بىلدا بەگلىك تەختىگە چىققان يەن بېگى ۋېنگوڭ ئىدى. داۋگوڭ 29 يىل

(م.ب. 361 — 333 ـ يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[61] خەن بېگى ئەيخوۋ (韩哀侯) — خەن بېگى ئەيخوۋ چىن شياۋگوڭ تەختكە چىقىشتىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن. خەن بېگى لىگوڭ چىن بېگى شياۋگوڭ بىلەن زامانداشىدى. بۇ دەۋرگە دائىر يىللار بىر ئاز قالايمىقان بولغاچقا، ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[62] جاۋچېڭخوۋ (赵成侯، م.ب. ? — 350 ـ يىل) — ئىسمى جوڭ (种)، جىڭخوۋ (敬侯) نىڭ ئوغلى. 25 يىل (م.ب. 374 — 350 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[63] خۇەيشۇي ـ سىشۇي ئارىلىقى (淮泗之间) — خۇەيشۇي دەرياسى — خېنەن ئۆلكىسىدىكى تۇڭبەيشەن (桐柏山) تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شەرقتە ئەنخۇي، جياڭسۇ ئۆلكىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، خۇڭزى كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. سىشۇي دەرياسى ـ بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى سىشۇي ناھىيىسىدىكى پېيۋېيشەن تېغىدىن ھاسىل بولغان، تۆت مەنبەدىن كەلگەن سۇلارنىڭ بىرلەشمىسى بولغاچقا، سىشۇي دېيىلگەن. خۇەيشۇي ـ سىشۇي ئارىلىقى ـ بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى ھەمدە ئەنخۇي ـ جياڭسۇ تەرەپلەردىكى رايونلارغا قارىتىپ ئېيتىلغان.

(«سىخەي» 2206 ـ بەت)

[64] خەنجۇڭ (汉中) — ۋىلايەت. م.ب. 312 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنىپ، دەريا نامىغا قويۇلغان. ۋىلايەت مەركىزى نەنجېڭ (南郑) بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنجۇڭنىڭ شەرقىدە.

(«سىخەي» 2026 ـ بەت)

[65] خېشى (河西) — قەدىمكى يەر ئىسمى. بۇ چۇنچيۇ ۋە بېغىلىق دەۋرىدە بۈگۈنكى سەنشى، شەنشى ئىككى ئۆلكە ئارىلىقىدىكى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى قىسمىنىڭ غەربى، خەن ۋە تاڭ خاقانلىقى دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ بۈگۈنكى گەنسۇ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكىدىكى قىسمىنىڭ غەربى يەنى خېشى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۇي (湟水) دەرياسىنىڭ غەربىدىكى شەرق ۋە غەرپ

ئىككى قىرغىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(«سىخەي» 2084 ـ بەت)

[66] چىن بېگى شيەنگۈڭ (秦献公) — چىن بېگى ئەيگۈڭنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى. ئىسمى شىشى. چۇزى (出子) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شيەنگۈڭنى خېشىدىن ئەكلىپ قىلىپ كېلىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزغان. 24 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ سۆزلۈگى» 831 ـ بەت)

[67] يۆياڭ (栎阳) — يەر ئىسمى. يىغىلىق دەۋرىدە، چىن بېگى شيەنگۈڭ پايتەختنى يۆياڭغا كۆچۈرگەن. ئەسلى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى لىنتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 2958 ـ بەت)

[68] شەنچېڭ (陕城) — يىغىلىق دەۋرىدىكى شەنچېڭنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن شەنشيەن ناھىيىسىنىڭ ئۆزى شۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 202 ـ بەت)

[69] يۈەنۋاڭ (獂王) — خۇەن (獂) دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. رۇڭلارنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان ناھىيە. ئەسلى ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ۋېيشۇينىڭ شەرقىي قىرغىقىدا.

(«سىخەي» 4494 ـ بەت)

[70] چىن بېگى خۇي ۋېنجۈن (惠文君 يەنى خۇيۋېنۋاڭ، م.ب. ? — 311 ـ يىل) — ئىسمى سى (驷)، شياۋگۈڭنىڭ ئوغلى. 37 يىل (م.ب. 337 — 311 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 205 ـ بەت)

[71] شيۇيۈ (修鱼) — خەن (韩) بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى، ئېنىق ئورنى مەلۇم ئەمەس.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 208 ـ بەت)

[72] چىن بېگى ۋۇۋاڭ (武王، م.ب. ? — 307 ـ يىل)، ئىسمى داڭ (荡)، خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى. كۈچلۈك بولغاچقا، پالۋانلار بىلەن كۈچ سىنىشاتتى. ئاخىرقى قېتىمدا پالۋان مېڭ يۆ (孟说) بىلەن ئىسرىقدان كۆتۈرۈشكەندە، ئاجىز كېلىپ قېلىپ، پاچىقى سۇنۇپ ئۆلگەن. تۆت يىل

(م.ب. 310 — 307 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 209 ـ بەت)

[73] دەن، لى (丹、犁) — غەربىي رۇڭلارنىڭ ئىككى خانلىقى. بىجۇ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئورنى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 209 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 6 ـ جىلد

چىن خاقانى (秦始皇) شىخۇاڭ[1] تەزكىرىسى

م. ب. 215 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 32 ـ يىلى) چىن خاقانى شىخۇاڭ جېشى[2] تېغىغا بېرىپ، يەن[3] دىيارىدىن بولغان لۇشېڭ (卢生)نى قەدىمكى زامان ئەۋلىيالىرى ـ شيەنمېن[4]، گاۋشىلارنى[5] ئىزدەشكە ئەۋەتتى... خەن ـ جۇڭ (韩终)، خوۋگوڭ (侯公)، شى شېڭ (石生)لارنى ئەۋلىيالار ياسىغان ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. چىن شىخۇاڭ شىمالىي چېگرىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، شاڭجۈن[6] ۋىلايىتىدىن قايتتى. يەن دىيارىدىن بولغان لۇشېڭ دېڭىزغا بېرىپ، ئەۋلىيالارنى ئىزدەپ قايتىپ كەلدى. ئۇ پالچىلىقنى ئۆگىنىپ، چىن شىخۇاڭغا خىزمەت قىلدى ۋە ئەۋلىيالاردىن كۆچۈرۈۋالغان رەسىملىك كىتابىنى خاقانغا سۇندى. كىتابتا: «چىن بېگىنى ھۇنلار[7] يوقىتىدۇ» دېيىلگەنىدى. شۇڭا، چىن شىخۇاڭ سەنگۈن مېڭ تيەننى[8] 300,000 قوشۇن بىلەن شىمالغا ئەۋەتىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە خېنەننى[9] تارتىۋالدى.

م. ب. 214 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 33 ـ يىلى) قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى، ئىچ كۈيئوغۇللارنى، سودىگەرلەرنى ئەۋەتىپ، لۇلياڭ[10] دېگەن جايغا ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى ۋە ئۇ يەرگە گۇيلىن[11]، شياڭجۈن[12]، نەنخەي[13] ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ، سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى ئەۋەتىپ، بۇ يەرلەرنى

ساقلاتتى. غەربىي شىمال تەرىپىتىن ھۇنلارنى سۈرۈپ چىقاردى، يۈجۇڭدىن[14] باشلاپ خۇاڭخې دەرياسىنى بويلىغان ھالدا شەرققە قاراپ سۈرۈلۈپ، چۇغاي[15] تېغىغا تۇتاشقان جايلارنى 44 ناھىيىگە ئايرىدى. خۇاڭخې بويىغا قورغانلارنى سېلىپ، ئۇنى چېگرا قورۇلى قىلدى. مېڭ تيەننى لەشكەرلىرى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گاۋچۈ[16]، ياڭشەن ۋە بېيجيا[17] ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى تارتىۋېلىشقا، قورغان سېلىپ روڭلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئەۋەتتى. جىنايەتچىلەرنى شۇ يەرگە سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى يېڭى تەسىس قىلىنغان 44 ناھىيىگە ئورۇنلاشتۇردى...

م. ب. 213 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 34 ـ يىلى) جىنايەت ئۆتكۈزگەن زىندان ئەمەلدارلىرىنى جازالاپ، ئۇلارنى سېپىل سوقۇش ياكى جەنۇبىي يۈ[18] يەرلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 252 ـ 253 ـ بەت)

---

[1] چىن شىخۇاڭ (秦始皇)، م. ب. 259 ـ 210 ـ يىللار ـ فامىلىسى يىڭ (嬴)، ئىسمى جېڭ (政). جۇاڭ شياڭۋاڭنىڭ ئوغلى، 13 يېشىدا تەختكە چىققان. م. ب. 221 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 26 ـ يىلى) ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، ئەللىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزى خاقان بولغان.

(ئۆزنىشلىگەن «سىيۈەن» 2302 ـ بەت)

[2] جېشى (碣石) تېغى ـ بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چاڭلى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر تومۇلۇق «سىيۈەن» 2253 ـ بەت)

[3] يەن (燕) ـ قەدىمكى بەگلىك. بۈگۈنكى خېبېينىڭ شىمالى بىلەن لياۋنىڭنىڭ غەربىي قىسمىدا، م. ب. 11 ـ ئەسىردە جوۋخانلىقى قۇرغان بەگلىكلەرنىڭ ئاتا بېگى شاۋگوڭ شى (奭)، پايتەختى جى (蓟) شەھىرى (بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە). بېغىلىق دەۋرىدە يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. م. ب. 226 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(«سىخەي» 2840 ـ بەت)

[4] شيەنبېي (鲜卑) — قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە. (footnote)

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ‐ توم 252 ‐ بەت

[5] گاۋشى (高车) قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ‐ توم 252 ‐ بەت

[6] شاڭجۈن (上郡) — ۋىلايەت. م. ب. 304 ‐ يىلى (چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ 3 ‐ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭغا فۇشى (肤施) قاتارلىق 28 ناھىيە قارايتتى. م. ب. 206 ‐ يىلى (خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دى (翟) خانلىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. كېيىن يەنە شاڭجۈن دەپ ئاتالغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى يەنئەن، يۈلىن ئەتراپلىرىدا. («خەنسىنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» 2 ‐ قىسمى)غا قارالسۇن.

(ئۆزگەرتىلگەن «سىيۈەن» 61 ‐ بەت)

[7] ھۇن، شۇن (匈奴) — جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. خەنزۇچىدا خۇ (胡) دەپمۇ يېزىلىدۇ. بۇلار جەنگو دەۋرىدە يەنە جاۋ، چىن بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

(«سىخەي» 755 ‐ بەت)

[8] مېڭ تيەن (蒙恬)، م. ب. ? ‐ 210) — چىن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى، ئەجدادى چى بەگلىكىدىن بولۇپ، بوۋىسى مېڭ ئاۋمۇ چىن بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن ئىدى.

(«سىخەي» 3726 ‐ بەت)

[9] خېنەن (河南) — دەريانىڭ جەنۇبى، بۇ خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بولۇپ، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىكجاۋ چىڭ (ئايماق)نىڭ دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ‐ توم 253 ‐ بەت)

[10] لۇلياڭ (陆梁) — چىن دەۋرىدە بەش تاغنىڭ جەنۇبى لۇلياڭ دىيارى دېيىلەتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر. چىن شىخۇاڭ تەزكىرىسى»دە: «لۇلياڭ دىيارى ئېلىنىپ، گۈيلىن، شياڭجۈن، نەنخەي ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىندى» دېيىلگەن. جاڭ شۇۋجې «ھەقىقى شەرھ»دە: «تاغ جەنۇبىدىكىلەر بولۇپ، كۆپىرەك تاغ ‐ قىرلاردا ياشايدۇ. بەستلىك، مىجەزلىرى چۇس كېلىدۇ. شۇڭا، لۇلياڭ دەپ ئاتالغان» دەيدۇ. ئورنى بۈگۈنكى گۇاڭدۇڭ،

گۇاڭشى رايونلىرى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ‐ توم 253 ‐ بەت)

[11] گۈيلىن (桂林) — ۋىلايەت. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە يۈلىن (郁林) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۈگۈنكى گۇاڭشى ھەم گۇاڭدۇڭنىڭ غەربىي جەنۇپ قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ‐ توم 253 ‐ بەت)

[12] شياڭجۈن (象郡) — ۋىلايەت. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىكى لېيجوۋ (雷州) يېرىم ئارىلى، خەينەن (海南) ئارىلى، گۇاڭشى ئۆلكىسىدىن جەنۇبىي ۋيېتنامغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 253 ‐ بەت، «سىخەي» 1056 ‐ بەت)

[13] نەنخەي (南海) — ۋىلايەت. م. ب. 214 ‐ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 33 ‐ يىلى) تەسىس قىلىنغان. چىن، خەن دەۋرىدە ئۇنىڭ دائىرىسى جەنۇبىي يۆ (南越) غىچە كېڭەيگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2 ‐ توم 253 ‐ بەت)

[14] يۈجۇڭ (榆中) — ناھىيە. جەنگو دەۋرىدە يۈجۇڭ چىن بەگلىكىگە قارايتتى. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجوۋ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يۈجۇڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(ئۆزگەرتىلگەن «سىيۈەن» 1608 ‐ بەت)

[15] چۇغاي تېغى (阴山) — ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، ۋۇيۈەندىن توغرىسىغا خوخخوت شەھىرىگىچە سوزۇلىدۇ.

(«سىخەي» 941 ‐ بەت)

[16] گاۋچۆ (高阙) — تاغ. ۋۇيۈەننىڭ شىمالىدا. چۇغاي تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلگەچكە، يىراقتىن قارىغاندا بىرراۋاقتەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا، گاۋچۆ (高阙) دېگەن ئىسىم بېرىلگەن. يىغىلىق دەۋرىدە جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ چۇغاي تېغى بويلاپ، سەددىچىنىنى مۇشۇ يەرگىچە سېلىپ، قورغان بىناقىلغاچقا، گاۋچۆ قورغىنى دېيىلگەن. غەربىي خەن دەۋرىدە ۋېي چىڭ مۇشۇ يەردىن قوشۇن تارتىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ بىلىگە قانى بىلەن ئۇرۇشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ‐ توم 254 ‐ بەت)

[17] بېيجيا (北假) — بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل چۇغاي تېغىنىڭ

جەنۇبى، ۋۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 254 ـ بەت)

[18] جەنۇبىي يۆ (南越) — قەدىمكى قەۋم ۋە بەگلىك ئىسمى. قەدىمكى جەنۇبلۇق يۆلەرنىڭ بىر تارمىقى. نەنيۆ (南粤) دەپمۇ يېزىلىدۇ. چىن خاندانلىقى يۆ يەرگە گۈيلىن، نەنخەي، شياڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغان. چىن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا لۇڭچۈەننىڭ (龙川) بۇيرۇقى بىلەن جاۋ تو ئۈچ ۋىلايەتنى بىرلەشتۈرۈپ، جەنۇبىي يۆ بەگلىكىنى قۇرغان. خەن خاقانى م. ب. 111 ـ يىلى (ۋۇدى يۈەندىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) جەنۇبىي يۆ بەگلىكىنى يوقىتىپ، توققۇز ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 140 ـ بەت)

خەن خاقانى گاۋزۇ (汉高祖)[1] تەزكىرىسى

م. ب. 200 ـ يىلى (خەن گاۋزۇ لىۋباڭنىڭ يەتتىنچى يىلى)، هۇن قوشۇنلىرى مايىدا[2] خەن (韩) بېگى خەن شىنگە قورشاپ هۇجۇم قىلدى. خەن بېگى خەن شىن[3] هۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تەيىۋەندە[4] ئاسىيلىق قىلدى. بەيتۈلۈق[5] مەن چېۋچېن بىلەن ۋاڭ خۇاڭ بىرلىكتە جاۋ بەگلىكىنىڭ سابىق سەركەردىسى جاۋلىنى خان تىكلەپ، خەن خاقانلىقىغا ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن گاۋزۇ لىۋباڭ شەخسەن ئۆزى قوشۇن تارتىپ، ئاسىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا چىقتى. قەھرىتان سوغۇقتا يۈرۈش قىلىنغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ 10دىن ئىككى ـ ئۈچ قىسمىنىڭ قول ـ بارماقلىرى ئۈششۈپ كەتتى. شۇ ئەھۋالدا پىڭچېڭ[6] شەھرىگە باردى. هۇنلار پىڭچېڭ شەھىرىدە ئۇلارنى مۇھاسىرە قىلىۋېلىپ، يەتتە كۈندىن كېيىن چېكىنىپ كەتتى. خەن گاۋزۇ لىۋباڭ فەن كۇەينىڭ[7] لەشكەرلىرىنى دەي[8] ۋىلايىتىنى تىنچىتىشقا قالدۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۆز ئاكىسى لىۋجۇڭ (刘仲) نى دەي ۋىلايىتىگە بەگ قىلىپ تەيىنلىدى...

م. ب. 195 ـ يىلى (لىۋباڭنىڭ 12 ـ يىلى) ئىككىنچى ئايدا، فەن كۇەي، جوۋبولار[9] لەشكەرلىرى بىلەن يەن بېگى لۇۋەنگە[10] جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. يەن بەگلىكىدىكى ئىسيانغا قاتناشقان ئەمەلدار ۋە خەلقلەرگە كەڭچىلىك قىلىندى... شۇ يىلى

تۆتىنچى ئايدا خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭ چاڭلېي ئوردىسىدا ۋاپات بولدى... لۇۋخەن خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى.

---

[1] خەن گاۋزۇ(汉高祖)، م. ب. 256 ـ 195 ـ يىللار، يەنە بىر رىۋايەتتە، م. ب. 249 ـ 195 ـ يىللار) ـــ غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. م. ب. 202 ـ 195 ـ يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەن. ئىسمى لىيۇ باڭ، يەنە بىر ئىسمى لىيۇجى刘季. گاۋزۇ ـــ ئاتا خاقان دېمەكتۇر، پېيشيەن (ھازىرقى جياڭسۇغا قارايدۇ) ناھىيىسىدىن بولۇپ، سىشۈي مەنزىلىگە باشلىق بولغان. م. ب. 209 ـ يىلى (چىن خاقانى II. نىڭ بىرىنچى يىلى) چېن شېڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ، پېيگۇڭ (پېي خوجىسى) دەپ ئاتالغان. دەسلەپ شياڭ لياڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، كېيىن شياڭ يۈ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغان. م. ب. 206 ـ يىلى ئۆز قوشۇنى بىلەن شيەنياڭغا ھۇجۇم قىلىپ، چىن خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرغان.

(«سىخەي» 2029 ـ بەت)

[2] مايى(马邑) ـــ چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان قەدىمكى ناھىيە بولۇپ، ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شۇۋشيەن ناھىيىسىدە، غەربىي جىن خاقانلىقى يۇڭجيا سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خەن (韩) بەگى خەن شىننىڭ مەركىزى بولغان ۋە ھۇنلار بېسىۋالغان. كېيىن يەنە خەن خاقانلىقى ئىلكىگە ئۆتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 385 ـ بەت)

[3] خەن شىن (韩信) ـــ بۇ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە باشقا شەخس بولۇپ، خەن (韩) بەگى شياڭۋاڭنىڭ كىچىك ئاغىچىسىدىن بولغان بالىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن. خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى خەن (韩) دىيارىنى تىنچلاندۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، خەن (韩) بەگى بولۇپ تەيىنلەنگەن. كېيىن ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، چېگرىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن خاقانى سەركەردە سەي ۋۇنى ئەۋەتكەن. ئۇرۇشتا خەن

شىن ئەسىر چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن. (بۇ خەن شىننى سەركەردە خەن شىندىن ئايرىم شەخس دەپ بىلىش كېرەك)*.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ سۆزلۈكى» 1693 ـ بەت)

[4] تەييۈەن (太原) ـــ ۋىلايەت ھەم بەگلىك. يىغىلىق دەۋرىدە م. ب. 246 ـ يىلى (چىن جۇاڭشياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى جىنياڭ (بۈگۈنكى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) بولۇپ، چىن دەۋرىدىكى دائىرىسى بۈگۈنكى شەنشى ۋۇتەيشەن ۋە گۇەنسىنشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، خوۋشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەن خاقانلىقىدىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسى تەدرىجىي تارايدى. خاقان ۋېندى بەگلىككە ئۆزگەرتىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ۋىلايەتلىككە كەلتۈرۈلگەن. جىن خانلىقى دەۋرىدە قايتا بەگلىك قىلىنغان بولۇپ، بۈگۈنكى ياڭچۈ، جياۋچېڭ، پىڭياۋ، خېشۈن ئارىلىقىدىكى جىنجۇڭ(晋中) رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(«سىخەي» 1464 ـ بەت)

[5] بەيتوۋ (白土) ـــ شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە، قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئوردۇس يىۋيجۇڭ خوشۇنىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 385 ـ بەت)

[6] پىڭچېڭ (平城) ـــ چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 385 ـ بەت)

[7] فەن كۇەي (樊哙)، م. ب. ?ـ 189 ـ يىللار) ـــ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى سەركەردىلەردىن بىرى. پېي ناھىيىسىدىن (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق) بولۇپ، ياشلىقىدا ئىت قاسساپى ئىدى. لىيۇ باڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سەنگۇن بولۇپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، زور مەرتىۋىگە ئىگە بولدى. چىن خاقانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شياڭ يۈنىڭ مۇشاۋىرى فەن زىڭ خۇڭمېن زىياپىتىدە لىيۇ باڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغاندا، ئۇ قارارگاھقا بېسىپ كىرىپ،

شياڭيۈنى ئەيىبلەپ، ليۇ باڭنى قوتۇلدۇرۇپ ئەپچىقىپ كەتكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، زاڭ چا، چېن شى ۋە خەن (韩) بېگى شىنلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغان، سول قول ۋەزىر بولغان ۋە ۋۇياڭ تۆرىلىكى بېرىلگەن، خوتۇنى لۈ شۇ خانىش لۈ خوۋنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا، ئۇ خانىشنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان.

(«سىخەي» 1492 ـ بەت)

[8] دەيجۈن، دەي ۋىلايىتى (代郡) ــ يىغىلىق دەۋرىدە جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. چىن، غەربىي خەن دەۋرىدە ۋىلايەت مەركىزى بولغان دەي ناھىيىسى (بۈگۈنكى ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئىدى. غەربىي خەن تېررىتورىيىسى ئىچىدە، بۈگۈنكى خېبېي خۆبېيىدىن، ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربى، سەنشى ياڭگاۋ، خۇنيۈەن شەرقىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سەددىچىن ئارىلىقىدىكى يەرلەرھەم سەددىچىن سىرتىدىكى دۇڭياڭ دەرياسىنىڭ ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شىمالدا ھۇنلار، ئۇغانلار بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شىمالدىكى مۇھىم ۋىلايەت ھېسابلىناتتى. ۋۇيۈەن، چاڭشەن قاتارلىق ئۆتكەللىرى بارئىدى.

(«سىخەي» 483 ـ بەت)

[9] جوۋبو (周勃، م. ب. ? ــ 169) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ۋەزىرلەردىن بىرى. ئۇ پېي ناھىيىسىدىن بولۇپ، يىپەكچىلىك ئەسۋاپلىرى ياسايتتى ۋە ماتەم مۇراسىملىرىدا دۇمباق چالاتتى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرى ليۇ باڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ ھەربى خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سەنگۈن بولغان. جياڭ (绛) ناھىيىسىنىڭ تۆرىلىكى بېرىلگەن، خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ليۇ باڭ باشچىلىقىدا خەن (韩) بېگى شىن، چېن شى ۋە لۇۋەنلەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. خانىش لۈ خوۋ دەۋرىدە ھەربى ئىشلار ۋەزىرى (太尉) بولسىمۇ، ھەربى ھوقۇق لۈ خوۋنىڭ قولىدا بولغان ئىدى. لۈ خوۋ ئۆلگەندىن كېيىن، چېن پىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىغا بىرىپ، پالۋان ـ سىپاھىلارنى ليۇ خاندانىنى ھىمايە قىلىشقا چاقىردى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كىرىشتى. لۈچەن، لۈلۈ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقان قىلىپ تىكلەپ، ئۆزى سول قول ۋەزىر بولدى.

(«سىخەي» 457 ـ بەت)

[10] لۇۋەن (卢绾، م. ب. 247 ـ 193 ـ يىللار، يەنە بىر رىۋايەتتە 256 ـ 193 ـ يىللار) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى بەگلەرنىڭ بىرى. فېڭ (ھازىرقى جياڭسۇ) چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرىدا ليۇ باڭ بىلەن پېي ناھىيىسىدە قوزغىلاڭ قىلغان. خەنجۇڭغا كىرگەندە سەنگۈن بولغان.

(«سىخەي» 410 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 10 - جىلد

خەن خاقانى ۋېندى (汉文帝)[1] تەزكىرىسى

م. ب. 177 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا ھۇنلار بېيدى[2] ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، خېنەندىن چېگرا قورغانلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. خاقان ۋېندى بىرىنچى قېتىم گەنچۈەنگە[3] كەلدى. ئالتىنچى ئايدا خاقان ۋېندى: «خەن خاقانلىقى ھۇنلار بىلەن ئىناق ئاكا - ئۇكىدەك قوشنا ئەللەردىن بولۇشقا، ھەر ئىككى تەرەپ ئەسكەر چىقىرىپ چېگرىغا ھۇجۇم قىلماسلىققا ئەھدىلەشكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ ھۇنلارغا ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتقان بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھازىر ئۇڭ تۇغ قان[4] ئېلىدىن ئايرىلىپ، ئۆز تۇپىنى باشلاپ، تەسلىم بولغان بەدئۆى يات قەبىلىلەر جايلاشقان خېنەندە تۇرماقتا. بۇ ئادەتتىكى ئىش ئەمەس. ئۇڭ تۇغ قان چېگرا ئەتراپىدا قېتىراپ يۈرۈپ، سىپاھ - بەگلەرنى ئۆلتۈرمەكتە. چېگرا ساقلاۋاتقان بەدئۆى يات قەبىلىلەرنى قوغلاپ، ئۇلارنى ئۆز جايلىرىدا تىنچ - خاتىرجەم تۇرغۇزمايۋاتىدۇ. چېگرا ساقلاۋاتقان ئەمەلدارلىرىمىزنى بوزەك قىلىپ، ئوچۇقتىن - ئوچۇق چېگراغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقتا. بۇ ئىنتايىن غالجىرلىق ۋە يولسىزلىق بولۇپ، ئىلگىرىكى ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپتۇر. بۇيرۇق قىلىمەنكى، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەمەلدار ۋە چەۋەندازلار بولۇپ، 85,000 ئادەم گاۋنۇدا[5] توپلانسۇن. باش ۋەزىر يىڭيىن[6] تۆرىسى گۈەن - يىڭ[7] باشچىلىقىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ھۇنلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چېكىنىپ كەتتى. خاقان ۋېندى فارۇغ بەگ[8] قول ئاستىدىكى ئاتلىق ئوقياچىلارنى مۇھاپىزەتچى سەنگۈن[9] ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، چاڭئەننى[10] ساقلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

... كۆنى خاقان ۋېندى گەنچۈەن تېغىدىن گاۋنۇ ناھىيىسىگە كېتىۋېتىپ، يولدا تەيىۋەننى كۆزدىن كۆچۈردى ۋە ئىلگىرى ئۆزى دەي بېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كۆرۈشتى، ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ئىنئام بەردى. ھازىر ئىشلەۋاتقان ئەمەلدارلارغا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىگە قاراپ ئىنئام بەردى. مەھەللىلەردىكى ئائىلىگە كالا ۋە ھاراق ئىنئام قىلدى. جىنياڭ[11]، جۇڭدۇ[12] دېگەن جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۈچ يىللىق باج - سېلىقىنى كۆتۈرۈۋەتتى ۋە تەيىۋەندە ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ سەيلە - تاماشا قىلدى.

جىبېي بېگى[13] ليۇ شىڭجۇ خاقان ۋېندىنىڭ دەي بەگلىكىگە كەتكەنلىكىنى ۋە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلماقچى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوردىغا ئاسىيلىق قىلىپ، شيەنياڭغا[14] تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغانچىقا، خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، باش ۋەزىر گۈەن يىڭنىڭ ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىشىنى توختاتتى ۋە جىپۇ تۆرىسى چېن ۋۇنى چوڭ سەنگۈن[15] قىلىپ، 100,000 لەشكەر بىلەن ئاسىي بەگ لىيۇ شىڭجۇگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا، چى تۆرىسى زىڭ خېنى سەنگۈن قىلىپ، شيەنياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. يەتتىنچى ئايدا، خاقان ۋېندى تەيىۋەندىن چاڭئەنگە قايتتى. ئۇ ئەمەلدارلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ: «جىبېي بېگى ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ ئاسىيلىق قىلدى. ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى قايمۇقتۇرۇپ ئالداپ، چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزدى. جىبېيدىكى بەگلەر ۋە خەلقلەر چوڭ قوشۇن يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆزلىرىنى تىنچلاندۇرسا ھەمدە قوشۇن،

زېمىن ۋە شەھەرلىرى بىلەن تەسلىم بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جىنايەتلىرىدىن ئازات قىلىنىدۇ، مەرتىۋىلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. جىبىي بېگى لىيۇ شىڭجۇ بىلەن ئالاقىسى بارلار تەسلىم بولسىلا، جىنايىتى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ» دېدى. سەككىزىنچى ئايدا، جىبىي ئاسىي قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ، جىبىي بېگى ئەسىر چۈشتى. جىبىي بېگىگە ئەگىشىپ ئاسىيلىق قىلغان بەگلەر ۋە خەلقلەر كەچۈرۈم قىلىندى...

م. ب. 174-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئالتىنچى يىلى) بەگلەر خاقانغا: «خۇەينەن بېگى (لىيۇ) چاڭ[16] ئالدىنقى خاقانلارنىڭ يارلىقلىرىنى بىكار قىلدى. ئاللىرىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنمىدى. ئۇنىڭ تۇردا-قەسىرلىرىنىڭ شەكلى تۈزۈمگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ھۆرمەت قاراۋۇللىرى ۋە قورۇقچىلىرى خاقانىڭكىگە ئوخشاش، ئۆز ئالدىغا ئەمر-پەرمان چىقارماقتا. جىيۇ تۆرىسىنىڭ بالىسى چىن چى بىلەن بىرلىكتە ئاسىيلىق قىلىشنى پىلانلىماقتا. مىنيۆلەر[17] ۋە ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالدىن ئەسكەر چىقىرىشىنى تەلەپ قىلماقتا. تاشقى جەھەتتە، دۈشمەنلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەجدادلار ئىبادەتخانىسى ۋە دۆلەتكە زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنماقتا» دەپ مەلۇم قىلىشتى. ۋەزىرلەر بۇ ھەقتە كېڭىشىپ، ھەممىسى: «لىيۇچاڭنى ئۆلتۈرۈش كېرەك» دېيىشكەنىدى، خاقان ۋېندى ئۇنى قانۇنىي جازا بىلەن ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىماي، گۇنايىدىن ئۆتۈپ، بەگلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلىدى. ۋەزىرلەر ئۇنى شۇجۇن[18] ۋىلايىتىدىكى يەنداۋ[19] ياكى چيۇڭدۇلارغا[20] تۇرۇۋلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغانلىقتىن، خاقان بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. لىيۇچاڭ بەلگىلەنگەن جايغا تېخى يېتىپ بارماستىنلا، يولدا ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، خاقان ۋېندى ئۇنىڭغا ناھايىتى قايغۇرغانىدى. 16 يىلدىن كېيىن، خۇەينەن بېگى لىيۇچاڭغا لىۋاڭ

دەپ نام بېرىلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى خۇەينەن[21] بېگى، خېڭشەن[22] بېگى ۋە لۇجياڭ[23] بېگى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 425-426-بەتلەر)

م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) قىشتا، ھۇنلار پىلانلىق تۈردە چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. جۇناۋ[24] قورۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، بېيدى ۋىلايىتى تۇتۇق بېگى[25] سۇن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خاقان ۋېندى ئۈچ سەنگۈن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى لۇڭشى[26]، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىدە تۇرغۇزدى. يەنە قاروغ بەگ جوۋشېنى مۇھاپىزەتچى سەنگۈن، ئىشىك ئاغىسى[27] جاڭ ۋۇنى ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى[28] قىلىپ، 1000 جەڭ ھارۋىسى، 100,000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن ۋېييېيدە تۇرغۇزدى. خاقان ۋېندى شەخسەن ئۆزى قوشۇنلاردىن ھال سورىدى، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربى ئىنتىزام جاكالىدى ھەمدە پۈتكۈل قوشۇندىكى سىپاھ-بەگلەرگە ئىنئام بەردى. خاقان ۋېندى شەخسەن ئۆزى چوڭ قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. ۋەزىرلەر توسسىمۇ ئۇنىمىدى. خان ئانا قايتا-قايتا توسقاندىن كېيىن، ئاندىن قېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن دۇڭياڭ تۆرىسى جاڭ شياڭرۇنى چوڭ سەنگۈن، چېڭ تۆرىسى دۇڭ چىڭنى دىۋان بېگى[29]، لۇەن بۇنى[30] سەنگۈن قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئۇلارنى لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھۇنلار قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 428-429 بەتلەر)

م. ب. 162-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەننىڭ[31] ئىككىنچى يىلى) خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «مەن ئاقىل ئەمەسمەن، يىراق يەرلەرنى ئادىللىق بىلەن سورىيالمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، يىراق جايلاردىكى بەگلىكلەرنىڭ بەزىلىرى خاتىرجەم بولالمىدى. تۆت دالىنىڭ[32] سىرتىدىكى جايلار تىنچ

باشىمىدى. پايتەخت ئەتراپىدىكى(33) خەلق ئۇزۇن زامانلار تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، باياشات بولالمىدى. بۇ جەھەتتىكى بالايى-ئاپەتلەر ئادالىتىمنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە يىراق يەرلەرگە يېتىپ بارالمىغانلىقى تۈپەيلى كېلىپ چىققان. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ھۇنلار چېگرىمىزغا ئومۇمىيۈزلۈك تاجاۋۇز قىلىپ، نۇرغۇن ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چېگرىنى ساقلاۋاتقان ۋەزىرلەر ۋە سىپاھ-بەگلەر مېنىڭ كۆڭلۈمنى چۈشەنمىدى. شۇ ئارقىلىق مېنىڭ ئادالەتسىزلىك، ئىلتىپاتسىزلىق خاتالىقىمنى كۈچەيتتى. مانا مۇشۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۆچمەنلىك، ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، خەن خاقانلىقى ۋە ئۇنىڭ سىرتىدىكى ئەللەر قانداقمۇ تىنچ-ئاسايىشلىققا ئېرىشەلىسۇن؟ ھازىر سەھەر قوپۇپ، كەچ ياتىمەن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى تىرىشىپ ئىشلەيمەن. خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئويلايمەن. دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىستىقبالىدىن ئەنسىرەيمەن. بۇ ئىشلارنى بىر كۈنمۇ يادىمدىن چىقىرىپ قويمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇنلارغا ئۈزمەي ئەلچىلەر ئەۋەتىلدى. ھارۋا ئىزلىرى تېخىچە يوقالمىدى. تەڭرىقۇتقا(34) مېنىڭ پىكىرلىرىم يەتكۈزۈلۈپ تۇردى. ھازىر تەڭرىقۇت كونا ئىزغا قايتىپ كەلدى. دۆلەتنىڭ بەختەرلىكى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەر ئىككىمىز، بۇرۇنقى ئۇششاق خاتالىقلارنى سۈرۈشتە قىلماي، بىرلىكتە ئومۇمىي ئادالەت يولىغا ماڭدۇق. ھەر ئىككى تەرەپ ئاكا-ئۇكىدەك دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتتۇق. شۇ ئارقىلىق ئەلدىكى بىچارە سۆيۈملۈك خەلقىمىزنى قوغدايمىز. ھازىر قۇدىلىق ئەھدى تۈزۈلۈپ بولدى. بۇ يىلدىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ» دېدى.

م. ب. 158-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋ يۈەنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) **قىشتا ھۇنلار 30,000 ئادەم بىلەن شاڭجۈن**

ۋىلايىتىگە، 30,000 ئادەم بىلەن يۈنجۇڭ(35) ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى. خاقان ۋېندى دانىش بەگ(36) لىڭ مىيەننى ھارۋىلىق ئاتلىقلار سەنگۈنى قىلىپ فېيخۇدا(37) تۇرغۇزدى؛ چۇ ئەگىلىكىنىڭ سابىق ۋەزىرى سۇيىنى سەنگۈن قىلىپ گوۋجۇدا(38) تۇرغۇزدى؛ سەنگۈن جاڭ ۋۇنى بېيدى ۋىلايىتىدە تۇرغۇزدى؛ خېنېي(39) قوشبېگى جوۋ يافۇنى(40) سەنگۈن قىلىپ شىليۇدا(41) تۇرغۇزدى؛ خاندان بېگى(42) ليۇلىنى سەنگۈن قىلىپ باشاڭدا(43) تۇرغۇزدى؛ جۇزى تۆرىسى شۇي خەننى جىمېنغا(44) تۇرغۇزدى ۋە شۇلار ئارقىلىق ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، ھۇن لەشكەرلىرى چېكىنىپ كەتتى. خەن خاقانلىقىمۇ لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ ئارام ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 431-432-بەتلەر)

---

[1] خەن خاقانى ۋېندى (ليۇ خېڭ) (汉文帝) (م. ب. 202-157-يىللار) غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى. م. ب. 180-157-يىللاردا خاقانلىق قىلغان.

(«سىخەي» 2028-بەت)

[2] بېيدى (北地) — قەدىمكى ۋىلايەت. جۇنچيۇ دەۋرىدە يىجۇ رۇڭلىرىنىڭ يېرى ئىدى. بېيدى ۋىلايىتىنى چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. خەن خاقانلىقى، ئۈچ دۆلەت، ۋېي، سۇي خاقانلىقلىرى دەۋرلىرىدىمۇ، بېيدى ۋىلايىتى بار ئىدى. ئەمما تېررىتورىيىسى، ۋىلايەت مەركىزىدە ئۆزگىرىش بولۇپ تۇراتتى. ئەسلى ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن نىڭشيانىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(ئۆزگەرتىلگەن «سىيۈەن» 389-بەت)

[3] گەنچۈەن (甘泉) — تاغ. شەنشى ئۆلكىسى چۈنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. خەن خاقانلىقى بۇ تاغدا گەنچۈەن قەسرىنى ياسىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 425-بەت)

[4] ئوڭ تۇغ قان (右贤王) — ھۇن ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۇنۋانى، ئادەتتە

تېكىنلەردىن بولىدۇ. توغ-قان — تۇك-توغ-قان ۋە سول توغ قانىلارغا بۆلۈنىدۇ.»

[5] گاۋنۇ (高奴) — ناھىيە، چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن شەھرى.

(«سىخەي» 4679 ـ بەت)

[6] يىڭيىن (颍阴) — قەدىمكى ناھىيە، غەربىي خەن دەۋرىنىڭ دەسلەۋدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيە شەھرىنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۈچاڭ شەھرىدۇر.

(«سىخەي» 4233 ـ بەت)

[7] گۇەن يىڭ (灌婴)، م. ب. ؟ — 176 ـ يىل) — دەسلەپكى خەن دەۋرىنىڭ چوڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى. جۈياڭلىق (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭچيۇدىن) بولۇپ، ئىپەك سودىگىرى ئىدى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىدا لىۋباڭغا قوشۇلۇپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. خەن شىن بىلەن چى بەگلىكى قوشۇنىنى تار-مار قىلغان ۋە شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن. لىۋباڭ خاقان بولغاندا، ئۇ ھارۋا-ئاتلىقلار سەردەرلىكىگە تەيىنلىنىپ، يىڭيىن تۆرىلىكى بېرىلگەن، كېيىن چېن پىڭ، جوۋ بولار بىلەن بىرلىكتە لۇ جەمەتى ئىسيانىنى باستۇرغان ۋە ۋېندىنى خاقانلىققا ئولتۇرغۇزغان. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن.

(«سىخەي» 2279 ـ بەت)

[8] قارۋۇغ بەگ (中尉) — ئەمەل. يىغلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. دانىشمەنلەرنى تاللاپ خىزمەتكە قويۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. چىن، خەن دەۋرىدە پايتەختنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولغان. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە، قوشۇمچە ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئىدى.

(«سىخەي» 3224 ـ بەت)

[9] مۇھاپىزەتچى سەنگۈن (卫将军) — چاڭئەن شەھرىنى ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەسئۇل سەنگۈن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 425 ـ بەت)

[10] چاڭئەن (长安) — مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى پايتەختلىرىدىن بىرى. م. ب. 202 ـ يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، يەتتە يىلدىن كېيىن پايتەختكە ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭدىن خاقانلىقلار بۇ شەھەرنى ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلىشقان. ئورنى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولۇپ، ۋېيخې دەرياسى ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، چىنلىڭ تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ئارىلىقىغا جايلاشقان.

(«سىخەي» 156 ـ بەت)

[11] جىنياڭ (晋阳) — ناھىيە. قەدىمكى تاڭ (唐) بەگلىكىنىڭ يېرى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ بىر شەھرى. چىن دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، تەييۈەن ۋىلايىتىگە قارىغان. قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى شەنشى تەييۈەن شەھرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 425 ـ بەت)

[12] جۇڭدۇ (中都) — يەر ئىسمى. چۇنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن بولۇپ، يىغلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە قارىغان خەن خاقانلىقى تەيۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە قىلىپ تۇرغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى پىڭياۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 425 ـ بەت)

[13] جىبېي بېگى (济北王) — ئىسمى لىۋ شىڭجۈ بولۇپ، چى بېگى داۋخۇيۋاڭ لىۋ فېينىڭ ئوغلى، چى بېگى ئەيۋاڭ لىۋ شياڭنىڭ ئىنىسى. دەسلەپ دۇڭمۇ تۆرىلىكى بېرىلگەن. كېيىن جىبېيگە بەگ قىلىنغان. خاقان ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى لەشكەرلىرى بىلەن ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن لەشكەرلىرى-تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۆزى ئەسىر چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 426 ـ بەت)

[14] شىڭياڭ (荥阳) — ناھىيە. خېنەن ئۆلكىسىدە. يىغلىق دەۋرىدە خەن بەگلىكىنىڭ بىر شەھرى بولغانىدى.

(ئۆزگەرتىلگەن «سىيۈەن» 1864 ـ بەت)

[15] چوڭ سەنگۈن (大将军) — يىغلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. سەنگۈنلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ئۇنۋانى بولۇپ، ئەسكەرلەرگە ۋە ئۇرۇشلارغا قوماندانلىق قىلاتتى. ئىسلىرا-

دىلەر ۋە خاقانىنىڭ ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرى چوڭ سەنگون بولاتتى.

(«سىخەي» 1443 ـ بەت)

[16] لىيۇ جاڭ (刘长) م. ب. 198 ـ 174 ـ يىللار) ــ خۇەينەن لىۋاڭ (厉王). خەن گاۋزۇ لىيۇ باڭنىڭ ئوغلى. م. ب. 196 ـ يىلى بەگلىككە تەيىنلەنگەن. خاقان ۋېندى تەختكە چىققاندا، ئۇنىڭ كىبىرى ئېشىپ، زوراۋانلىق قىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلمىغان. يوشۇرۇن ھالدا ئىسيانغا ھازىرلانغان. م. ب. 174 ـ يىلى ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقى بىلىنىپ قېلىپ، تۇتۇلغان. يەنداۋ، چيوڭدۇغا ھەيدەلگەندە، يولدا ئاچلىق ئىلان قىلىپ ئۆلۈۋالغان.

(ئۈزۈنتىلگەن «سىيۇەن» 1834 ـ بەت)

[17] مىنيۆلەر (闽越) ــ قەدىمكى قەۋم. قەدىمكى يۆلەرنىڭ بىر تارمىقى. چىن، خەن دەۋرىدە ھازىرقى فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قىسمەن رايونلارغا جايلاشقان. چىن دەۋرىدە ئۇلارنىڭ ماكانى مىنجۇڭ (闽中) ۋىلايىتىدە ئىدى. رەئىسى ئۇجۇ، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى گوۋجيەننىڭ (勾践) ئەۋلادى ئىكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ئۇ مىنيۆ بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن، دۇڭيېنى (بۈگۈنكى فۇجوۋنى) مەركەز قىلغان. كېيىن ياۋ (摇) ۋە دۇڭخەي دەپ ئىككى قىسمغا ئايرىلغان. خەن خاقانلىقى خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە م. ب. 111 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دۇڭيۆ بېگى يۇ شەننىڭ خەن ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىقى يېڭىلگەچكە، بىر قىسىم مىنيۆلەر جياڭ، خۇەي رايونىغا مەجبۇرى كۆچۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2015 ـ بەت)

[18] شۇجۇن (蜀郡) ــ ۋىلايەت. قەدىمكى شۇ بەگلىكىنىڭ يېرى. يىغىلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مەركىزى چېڭدۇ (ھازىر سىچۇەنگە قارايدۇ). غەربىي خەن دەۋرىدىكى تېررىتورىيىسى سىچۇەن سۇڭپەننىڭ جەنۇبى، بېيچۇەن، پېڭشەن، خۇڭيانىڭ غەربى، ئېبيەن، شىمىيەننىڭ شىمالى، چيوڭلەي تېغى، دادۇخې دەرياسىنىڭ شەرقى ھەمدە دادۇخې دەرياسى، يالۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى كاڭ دىڭنىڭ جەنۇبى، مىيەنىڭنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كېيىن بارا ـ بارا كىچىكلىتىلگەن.

(«سىخەي» 3859 ـ بەت)

[19] يەنداۋ (严道) ــ خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان كونا ناھىيە، ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى ئىڭجىڭ ناھىيىسى. چىن شىخۇاڭ چۇ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلىپ، چۇ بېگى يەنجۇاڭنىڭ پەرزەنتلىرىنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرگەچكە، شۇنىڭغا نىسبەت قىلىپ يەنداۋ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[20] چيوڭدۇ (邛都) ــ بەگلىك. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى سىچۇەن ئۆلكىسى شىچاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[21] خۇەينەن بېگى (淮南王) لىيۇئەن. ئەسلىدە فۇلىڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[22] خېڭشەن بېگى (衡山王) ــ لىيۇبۇ. ئەسلىدە ئەنياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت

[23] لۇجياڭ بېگى (庐江王) ــ لىيۇسى. ئەسلىدە جوۋياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 427 ـ بەت)

[24] جۇنا (朝那) ــ قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. م. ب. 166 ـ يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14 ـ يىلى) 160,000 ھۇن ئاتلىق قوشۇنى جۇنا، شياۋگۇەن ئۆتكىلىگە باستۇرۇپ كىرگەن.

(ئۈزۈنتىلگەن «سىيۇەن» 1489 ـ بەت)

[25] تۇتۇق بەگ (都尉) ئەمەل. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تۇتۇق بەگ ئەمىلى بەك كۆپەيگەن بولۇپ، ۋەزىپىلىرىگە قاراپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنگەن. a) مەھرەم بەگلەر ــ مەسىلەن: ھارۋىلىق كۆتكۈچى تۇتۇق بەگ، داماد (كۈيوغۇل) تۇتۇق بەگ، ئاتلىقلار تۇتۇق بېگى؛ b) ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارلار ــ مەسىلەن: ئوردا، غەزنە تۇتۇق بېگى، ئۇتىۋان تۇتۇق بېگى، تەمىنات تۇتۇق بېگى؛ c) ۋىلايەت ـ بەگلىكلەرنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى سىپاھ ـ بەگلەر ــ مەسىلەن: ۋىلايەت تۇتۇق بېگى، بېقىندى ئەللەر تۇتۇق بېگى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 1032 ـ بەت)

[26] لۇڭشى (陇西) ــ ۋىلايەت، ھازىرقى گەنسۇ (كەنسۇ) ئۆلكىسى لىنتاۋنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. لۇڭشەن تېغىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، بۇ ئىسىم

قويۇلغان. م. ب. 280 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان.

(«سىخەي» 979 ـ بەت)

[27] ئىشىك ئاغاسى (昭中令) ـــ چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان توققۇز ۋەزىرلىكنىڭ بىرى. ئاساسەن. ئوردا ـ ساراي دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى قىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 431 ـ بەت)

[28] هارۋا ـ ئاتلىقلار سەركىسى (车骑将军) ـــ قەدىمكى زاماندا، جەڭ هارۋىلىرى ۋە ئاتلىق قوشۇننى قوماندانلىق قىلغۇچى سەركەردە.*

[29] دىۋان بېگى (内史) ـــ ئەمەل. غەربىي جوۋ دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، دەپتەردار دىۋان بېگى، يارلىق دىۋان بېگى دېيىلەتتى. دەپتەردارلىقنى، بەگ ـ ۋەزىرلەرگە بېرىلىدىغان يارلىقلارنى ھەمدە ئۇنۋان تەيىنلەش ۋە مۇئاش بەلگىلەش، ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. چىن دەۋرىنىڭ باشلىرىدا قويۇلغان دىۋان بېگى پايتەخت ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلاتتى. شەھەر باشلىقى دەرىجىسىلىك بىرمەنسەپ ئىدى. خەن دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، خاقان بەگ ـ خانلارنى تەيىنلىگەن ۋاقىتتا، ئىچكى ئىشلارنى ئىدارە قىلىشقا دىۋان بېگى قويۇلۇپ، خەلق ئىشلىرى باشقۇرۇلغان ئىدى.

(«سىخەي» 439 ـ بەت)

[30] لۇەن بۇ (栾市) ـــ غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان. لياڭ (梁) بەگلىكىدىن (بۈگۈنكى خېنەن شائچيۇدىن). پىڭ يۈ نىڭ قەدىناس دوستى. پىڭ يۈ لياڭ بەگلىكىگە بەگ بولغاندا، لۇەن بۇنى تۆرە قىلغان. خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ پىڭ يۈنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، لۇەن بۇ ئەلچىلەر بىلەن بىرگە چى ئېلىدىن قايتىپ كەلگەن ۋە پىڭ يۈگە ھازا تۇتۇپ يىغلىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەلدار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ئېلىنغان بولسىمۇ، ليۇ باڭ ئەپۇ قىلىپ، تۇتۇق بەگ قىلغان. خاقان ۋېندى دەۋرىدە يەن بەگلىكى ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەن. ۋۇ (吴)، چۇ (齐) يەتتە بەگلىك يىغىلىقى ۋاقتىدا، چى بەگلىكىگە قارشى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ (都) ناھىيىسى تۆرىلىكى بېرىلگەن.

(«سىخەي» 4379 ـ بەت)

[31] خوۋيۈەن (后元) ـــ غەربىي خەن خاقانى ۋېندى (ليۇ خېڭ) م.

ب. 177 ـ يىلىدىن م. ب. 157 ـ يىلىغىچە جەمئى 21 يىل خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. خاقان ۋېندى ئۆز سەلتەنىتىنىڭ كېيىنكى يەتتە يىلىنى خوۋيۈەن سەلتەنەت يىلى دەپ ئاتىغان.

(«سىخەي» 4767 ـ بەت)

[32] تۆت دالا (四荒) ـــ تۆت ئەتراپى بوزدالىدىن ئىبارەت يەرلەر بولۇپ، «ئەريا. يەرناملىرى ئىزاھاتى» دېگەن ئەسەردە: "رىشيا (日下)، شۋاڭمۇ (西王母)، بېيخۇ (北户)، گۇجۇ (孤竹) دېگەن يەرلەر تۆت دالا دەپ ئاتىلىدۇ" دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1توم 431 ـ بەت)

[33] پايتەخت ئەتراپى (封畿) ـــ خاقانلار ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان يەرلەرجى (畿) دەپ ئاتىلىدۇ. فېڭجى پايتەخت ئەتراپىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(ئۆزىنىلگەن «سىيۈەن» 869 ـ بەت)

[34] تەڭرىقۇت (单于) ـــ هۇنلاردا ئەڭ ئالى ھۆكۈمدار تەڭرىقۇت دېيىلىدۇ. تەڭرىقۇت ـــ تەڭرى ئوغلى مەنىسىدە بولۇپ، ئۇلۇغ، بۈيۈك مەنىسىدە.

(«سىخەي» 660 ـ بەت)

[35] يۈنجۇڭ (云中) ـــ ۋىلايەت. ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى ۋۇلىڭ ۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. هازىرقى ئىچكى موڭغۇلىدىكى تۇمەن خوشۇنىنىڭ شەرقىي، داچىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، جوزى ناھىيىسىنىڭ غەربى، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىي ساھىلى ۋە سەددىچىنىنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«سىخەي» 1083 ـ بەت)

[36] دانىش بەگ (中大夫) ـــ ئەمەل ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

[37] فېيخۇ (飞狐) ـــ ئۆتكەل، ئېغىزنىڭ نامى. خېبېي لەيشۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى، ۋېيشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى. ئىككى تەرىپى تىك يار، 100 چاقىرىمدىن ئۇزۇن، تار يول بولۇپ، قەدىمدىن بېرى خېبېي تۈزلەڭلىكى بىلەن شىمالىي چېگرا ۋىلايەتلەر ئارىسىدىكى قاتناشنىڭ مۇھىم

ئاغزىدۇر.

(«سىخەي» 252 ـ بەت)

[38] گوۋجۇ (勾注) تاغ. يەنمېنشەنمۇ، دېيىلىدۇ. قەدىمكى توققۇز قورۇلدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى سەنشى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

[39] خېنېي (河内) ــ ۋىلايەت. م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇ لىۋ باڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) قۇرۇلغان. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدىكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جەنۇپ ۋە شىمال ئىككى قىرغىقىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1753 ـ بەت)

[40] جوۋ يافۇ (周亚夫، م. ب. ؟ ــ 143 ـ يىللار) ــ غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق سەركەردە. بېيى (ھازىرقى جياڭسۇدا) ناھىيىسىدىن. جوۋبو (周勃)نىڭ ئوغلى. باشتا تياۋ (条)تۆرىلىكى بېرىلگەن. خاقان ۋېندى دەۋرىدە، ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇ خېنېي مۇھاپىزەتچىلىكىدىن سەنگۈنلىككە كۆتۈرۈلۈپ، شىليۇ (细柳)نى مۇداپىئە قىلغان. جوۋ يافۇ ھەربىي ئىنتىزام ۋە بۇيرۇقلارنى چىڭ تۇتاتتى. خاقان جىڭدى دەۋرىدە چېرىكچى بەگ بولۇپ، ۋۇ (吴)، چۇ (楚)لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك پىتنىسىنى باستۇرۇپ، باش ۋەزىر بولغان. كېيىن ئوغلى شەخسىي قورال سودىسى قىلغاچقا، جوۋيافۇ قاماققا ئېلىنىپ، تۈرمىدە ئاچلىق ئېلان قىلىپ ئۆلگەن.

(«سىخەي» 459 ـ بەت)

[41] شىليۇ (细柳) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى، ۋېيخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

[42] خانىدان بەگ (宗正) ــ چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان، غەربىي خەن خاقانلىقى ۋاقتىدا داۋاملىق ئىشلىتىلگەن ئەمەل. كۆپىنچە، بۇ خان جەمەتلىرى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەنسەپ بولۇپ، توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 813 ـ بەت)

[43] باشاڭ (霸上) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى. باشۇي (霸水)مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى باشۇينىڭ غەربىدىكى ئېگىزلىكتە بولغىنى ئۈچۈن، بۇ ئىسىم بېرىلگەن. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىدە. شيەنياڭ، چاڭئەنلەرگە يېقىن يەرلەر ئىچىدە، ھەربىي جەھەتتىن بەك مۇھىم جاي ھېسابلىنىدۇ.

(«سىخەي» 4582 ـ بەت)

[44] جىمېن (棘门) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى. ئەسلىدە چىن بەگلىكى ئوردا دەرۋازىسى ئىدى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 ـ توم 432 ـ بەت)

خەن خاقانى جىڭدى (汉景帝) [1] تەزكىرىسى

خەن خاقانلىقى خاقانى جىڭدى ــ خاقان ۋېندىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ ئانىسى دوۋخان ئانا. خاقان ۋېندى دەي بەگلىكىدىكى ۋاقتىدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچىدىن ئۈچ ئوغۇل كۆرگەن بولۇپ، خانىش ئەتىۋارلىق ئورۇنغا چىققان چاغدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچا ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ھېلىقى ئۈچ ئوغۇلمۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر ئۆلۈپ كەتكەچكە، جىڭدى ۋەلىئەھد بولۇپ، خاقانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان.

م. ب. 156 ـ يىلى (خەن جىڭدىنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، مەملىكەت بويىچە يۇقىرىلارنىڭ ئورنى بىر دەرىجە كۆتىرىلىپ، ئومۇمى كەچۈرۈم ئېلان قىلىندى. بەشىنچى ئايدا مەملىكەت بويىچە، يەر ئىجارىسى 50 پىرسەنت كېمەيتىلدى. خاقان ۋېندى ئۈچۈن خان جەمەتلىرى ئىبادەتخانىسى سېلىپ بېرىلىپ، ۋەزىرلەرگە ئوردىنى تەبرىكلىمەسلىك توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى. ھۇنلار دەي ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئەلچى ئەۋەتىلىپ، ھۇنلار بىلەن ياخشىلىشىش توغرىسىدا ئەھد تۈزۈلدى...

(ئەسلى كىتاب 439 ـ بەت)

* * *

م. ب. 148 ـ يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، ھۇنلار يەن دىيارىغا باستۇرۇپ

كىرگەنلىكتىن، ياخشىلىشىش ئەھدى بىكار قىلىندى...

(ئەسلى كىتاب 444 ـ بەت)

* * *

م. ب. 147 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، ھۇنلارنىڭ ئىككى خانى ئۆزتوپىلىرى بىلەن تەسلىم بولغاچقا، ئۇلارغا چوڭ تۆرە [2] مەرتىۋىسى بېرىلدى...

(ئەسلى كىتاب 445 ـ بەت)

* * *

م. ب. 144 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىڭ ئالتىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، ھۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 446 ـ بەت)

* * *

م. ب. 142 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەنىڭ ئىككىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، بىر كۈندە ئۈچ قېتىم يەر تەۋرىدى. جۇسەنگۈن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى... ئۈچىنچى ئايدا، ھۇنلار يەنمېن [3] ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 448 ـ بەت)

---

[1] خەن خاقانى جىڭدى (汉景帝)، يەنى ليۇچى (刘启)، م.ب. 188 ــ 141 ـ يىللار) ـ غەربىي خەن خاقانلىرىدىن بولۇپ، م.ب. 157 ــ 141 ـ يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەن. «خەلققە ئاسايىشلىق بېرىش سىياستى»نى داۋاملىق يۈرگۈزۈپ، $\frac{1}{15}$ ھەسسە ئېلىنىدىغان غەلە ـ پاراقنى $\frac{1}{30}$ ھەسسىگە چۈشۈرگەن. بەگلىكلەرنى «ئاجىزلىتىش تەدبىرى»نى قوللىنىپ، ۋۇ (吴)، چۇ (楚)لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك قالايمىقانچىلىقىنى تىنچىتقان. بەگلەر، ئەمەلدارلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش ھوقۇقىنى مەركەزگە تاپشۇرۇپ ئېلىپ، بەگلىكلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىنى مەركەزدىن تەيىنلەنگەن

ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، موقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش مۇستەھكەم-لەنگەن. ئۆتكەن تارىخچىلار خەن خاقانى جىگدىنى خاقان ۋىندىنىڭ دەۋر سەلتەنىتى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشاتتى.

(«سىخەي» 2029 ـ بەت)

[2] چوڭ تۆرە (列侯) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 20 دەرىجىلىك ئۇنۋان (رۇتبە)نىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسى. تۇڭخو (通侯)، چې خوۋ (彻侯)مۇ دېيىلىدۇ. خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ نامى (彻) بولغاچقا، چې خوۋ ئىستىمالدىن قالغان.

(«سىخەي» 3054 ـ بەت)

[3] يەنمېن (雁门) — يىغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. چىن ۋە غەربىي خەن خاقانلىقى دەۋرلىرىدە ۋىلايەت مەر-كىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى يۈۋيۈنىڭ جەنۇبى) دا ئىدى. ھازىرقى سەنشى، خېبېي، ۋۇسەي، نىڭۋۇ قاتارلىق ناھىيەلەرنىڭ شىمالى، خېڭشەننىڭ غەربى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇاڭچىخەي، دەيخەيىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«سىخەي» 351 — 352 ـ بەت)

خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝) [1] تەزكىرىسى

يازدا خەن خاقانلىقى سەلتەنەت دەۋرىنى ئۆزگەرتىپ، بىرىنچى ئاينى يىل بېشى قىلدى. سېرىق رەڭنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى (قەدىر-لىدى). ئەمەل ئىسىملىرىنى ئۆزگەرتىپ، بەش خەتلىك مۆھۈر ئويدۇردى. بۇ يىلنى تەيچۇ (太初) [2] نىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 104 ـ يىلى) قىلىپ ئۆزگەرتتى. شۇ يىلى خاقان ۋۇدى ئېرشى سەنگۈننى غەربكە ماڭدۇرۇپ، پەرغانىغا [3] جازا يۈرۈشى قىلدى. ھەممە ياقتا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. دىڭ فۇرىن [4] لوۋياڭ، يۇچۇلار، ھۇنلار ۋە پەرغانىلىقلارنى ئەپسۇن ئوقۇپ قاغىدى.

(ئەسلى كىتاب 483 ـ بەت)

---

[1] خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝)، م.ب. 156 — 87 ـ يىللار) — ئىسمى ليۇچې (刘彻)، خەن خاقانى جىگدىنىڭ ئوغلى بولۇپ، غەربىي خەن خاقان-لىقىنىڭ خاقانى. م.ب. 140 — 87 ـ يىللار ئارىلىقىدا 54 يىل ھۆكۈمدار بولدى. ئۇ كۆڭزىچىلىق تەلىماتىنىڭ ھامىيسى ئىدى. ۋۇدى دەۋرىدە سودا، مېتاللىچىلىق، تۇزچىلىق، دېھقانچىلىق راۋاجلاندى. سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلدى. پۇل قۇيۇلدى. غەربىي شىمالغا خەلق كۆچۈرۈلدى. جاڭ چيەننى غەربىي ئەللەرگە ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، غەربىي ئەلگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىنى كۈچەيتتى. غەربىي جەنۇبتىكى يى قەۋملىرى ئىچىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، يەتتە ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. ۋېي چىڭ، خوچۈبىڭ سەنگۈنلەر ئارقىلىق ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ

شىمالدىكى ئەھدىدىنى يوقاتتى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دىنى پائالىيەتلەر، نەزىر-چىراقلار كۆپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەددىدىن زىيادە ئىسراپچىلىق قىلىنغانلىقى، ئالۋان-سېلىقلارنىڭ ئېغىر بولغانلىقى تۈپەيلى، دېھقانلار زور كۆلەمدە ۋەيران بولدى. م.ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) چى (齐)، چۇ (楚)، يەن(燕)، جاۋ (赵) ھەم نەنياڭ (南阳) قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار قوزغىلىڭى بولدى.

(«سىخەي» 2029-بەت)

[2] تەيچۇ (太初) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى. م.ب. 104 — 101-يىللار.

(«سىخەي» 1463-بەت)

[3] پەرغانە (大宛) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئويمانلىقىغا جايلاشقان. مەركىزى كۇشان شەھىرى بولۇپ، چوڭ-كىچىك 70 تىن ئارتۇق شەھىرى بار ئىدى. ئاھالىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئۈزۈم، بىدە ۋە ئاتلىرى مەشھۇر ئىدى.

(«سيۇەن» 1429-بەت)

[4] دىڭ فۇرېن (丁夫人) — بۇ يەردىكى «丁»فامىلە، «夫人» ئىسىم بولۇپ، بېغىلىق، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئەرلەرنىڭ (夫人) سۆزىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىۋېلىش ئادىتى بار ئىدى.*

12 بەگلىك يىلنامىسى①

جېڭ (郑) م. ب. 806-يىلى جوۋ(周) خانى شۈەنۋاڭنىڭ 22-يىلى)، شۈەنۋاڭ ئانا بىر ئىنىسى يوۋ (友) غا جېڭ دېگەن يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. جېڭ خۇەنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. ئۇ 36 يىل (م. ب. 806-يىلدىن م. ب. 771-يىلغىچە) تەختتە ئولتۇردى. جوۋخانلىقى خانى يوۋۋاڭ بىلەن بىرلىكتە چۈەنرۇڭلارنىڭ قولىدا ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 523-بەت)

جوۋ (周) م. ب. 771-يىلى (جوۋيوۋۋاڭنىڭ 11-يىلى)، جوۋ يوۋۋاڭ چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

جېڭ (郑) م. ب. 771-يىلى (جېڭ بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 36-يىلى) جېڭ خۇەنگۇڭ جوۋيوۋۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(ئەسلى كىتاب 532-بەت)

چىن (秦) م. ب766-يىلى (جوۋپىڭۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى، يەنى چىن بېگى شياڭگۇڭنىڭ 12-يىلى)، چىن بېگى شياڭگۇڭ رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، چىشەن تېغىغا بارغاندا ئۆلگەندى.

(ئەسلى كىتاب 534-بەت)

چى (齐) م. ب. 706-يىلى (جوۋخانى خۇەنۋاڭنىڭ 14-يىلى

يەنى چى بېگى لىگۇڭنىڭ 25 ـ يىلى)، تاغ رۇڭلىرى چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 558 ـ بەت)

جىن (晋) م. ب. 672 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى، يەنى جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، جىن بەگلىكى لەشكەر تارتىپ، لى رۇڭلىرىغا[2] جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە لى رۇڭلىرى خانىنىڭ ئاغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى.

(ئەسلى كىتاب 575 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 663 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ 14 ـ يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 23 ـ يىلى)، چى بەگلىكى يەن بەگلىكىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 578 ـ بەت)

ۋېي (卫) م. ب. 660 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ 17 ـ يىلى يەنى ۋېي بېگى يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى)، دىلار (翟人) ۋېي بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يىگۇڭ بەگلىكىنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، دائىم تۇرنا بېقىپ يۈرگەچكە، سىپاھ ـ بەگلەر خاپا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتىن باش تارتتى. دىلار ۋېي بەگلىكىنى يوقاتتى. ۋېي بەگلىكى ئاھالىسى يىگۇڭنىڭ ئاتىسى خۈيگۇڭنىڭ ئىچكى يېغىلىق پەيدا قىلغانلىقىدىن نارازى ئىدى. شۇڭلاشقا، يىگۇڭ دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، باش ۋەزىر ۋە ئاھالىلەر خۈيگۇڭنىڭ[8] كېيىنكى ئەۋلادىنى يوقىتىپ، چيەن مۇنىڭ ئىنىسى، جاۋبوۋەنىڭ ئوغلى شېن (申) نى بەگ قىلىپ تىكلەشتى. دەيگۇڭ مانا شۇ ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، ۋېي بېگى يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى ۋېي بېگى دەيگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 660 ـ يىلى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 581 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 658 ـ يىلى (جوۋخانى خۈيۋاڭنىڭ 19 ـ يىلى، يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 28 ـ يىلى)، چى بەگلىكى ۋېي بەگلىكىگە چۇچيۇ شەھىرىنى يېڭىدىن قۇرۇپ بېرىپ، رۇڭ، دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان ۋېي بەگلىكىگە ياردەم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 582 ـ بەت)

جوۋ (周) م. ب. 649 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، رۇڭ، دىلارنىڭ جوۋخانىدانىغا تاجاۋۇز قىلىشى شۇدەينىڭ تەكلىۋى بىلەن بولغانىدى. شياڭۋاڭ شۇدەينى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، شۇدەي چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 587 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 649 ـ يىلى (چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ 11 ـ يىلى)، جوۋ خانى شياڭۋاڭ خانلىققا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رۇڭ ـ دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. رۇڭ ـ دىلار چېكىنىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 587 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 648 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 38 ـ يىلى)، خۇەنگۇڭ گۇەن جۇڭ باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، جوۋخانىدانىغا تاجاۋۇز قىلغان دىلارنى چېكىندۈرگەچكە، شياڭۋاڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەرگە خاس ھۆرمەت بىلەن گۇەن جۇڭنى كۈتۈۋالماقچى بولدى. گۇەن جۇڭ قايتا ـ قايتا تەكەللۇپ قىلىپ تۆۋەن دەرىجىدە كۈتۈۋېلىنىشنى ئۆتۈنۈپ، ئاخىرى تۆۋەن مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلار قاتارىدا كۈتۈۋېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 587 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 644 ـ يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 42 ـ يىلى) رۇڭلار جوۋ خانىدانىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقتىن، جوۋ شياڭۋاڭ چى بېگى خۇەنگۇڭغا جىددى ياردەم بېرىش ھەققىدە مۇراجىئەت قىلدى. شۇڭا، خۇەنگۇڭ

بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى توپلاپ، چېڭجوۋ (成周) شەھىرىنى قوغدىدى.

(ئەسلى كىتاب 590_بەت)

چى (齐) م. ب. 627_يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ 25_يىلى، يەنى چى بېگى جاۋگوڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دىلار (狄) چى بەگلىكىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 598_بەت)

لۇ (鲁) م. ب. 616_يىلى (جوۋخانى چىڭ (项) ۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى يەنى لۇ بېگى ۋېنگوڭنىڭ 11_يىلى)، لۇ بەگلىكى قوشۇنلىرى شيەن (咸 شەندۇڭ ئۆلكىسى چۇفۇغا يېقىن جاي) دېگەن يەردە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىز دىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن چاۋرۇنى ئەسىر ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 607_بەت)

سۇڭ (宋) م. ب. 616_يىلى (جوۋخانى چىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى يەنى سۇڭ بېگى جاۋگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سۇڭ بەگلىكى قوشۇنلىرى چاڭچيۇدا (دۇيۇ ئىزاھاتى: "چاڭچيۇ سۇڭ بەگلىكىنىڭ يېرى") تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىز دىلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 607_بەت)

چۇ (楚) م. ب. 606_يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى يەنى چۇ بېگى جۇاڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى)، جۇاڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ، لۇخۇندىكى[4] رۇڭلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇ لويى شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن، جوۋخانلىقى ئىسرىقدانىنىڭ ئېغىرلىقىنى سورىدى.

(ئەسلى كىتاب 613_بەت)

جىن (晋) م. ب. 569_يىلى (جوۋخانى لىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى، يەنى جىن بېگى داۋگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ۋېي جياڭنىڭ

ئەسەبىتى ئارقىسىدا جىن بەگلىكى رۇڭ_دىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىناق ئۆتكەنلىكتىن، رۇڭ_دىلار داۋگوڭغا ئەلچى ئەۋەتكەن ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 631_بەت)

ۋېي (卫) م. ب. 478_يىلى (جوۋخانى جىڭۋاڭنىڭ 42_يىلى، يەنى ۋېي بېگى جۇاڭگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، جۇاڭگوڭ رۇڭجوۋ (رۇڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايى) لىقلارنى ھاقارەتلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار جاۋجيەنزى ۋە جىن بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى جاۋياڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، جۇاڭگوڭغا ھۇجۇم قىلدى، جۇاڭگوڭ قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 682_بەت)

---

[1] 12 بەگلىك يىلنامىسى (十二诸侯年表) — «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى 12 بەگلىك يىلنامىسى، م. ب. 841_يىلىدىن م. ب. 476_يىلغىچە ئۈچ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلدى. چۈنچيۇ دەۋرىدە جوۋخانلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا، جوۋ (周)، لۇ(鲁)، چى(齐)، جىن (晋)، چىن (秦)، چۇ (楚)، سۇڭ (宋)، ۋېي (卫)، چېن (陈)، سەي (蔡)، ساۋ (曹)، جېڭ (郑)، يەن (燕)، ۋۇ (吴) قاتارلىق بەگلىكلەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقە_ھادىسىلەرنىڭ خرونولوگىيىسىدۇر. ۋۇ بەگلىكى چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇرۇلغاچقا، 12 بەگلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلمىگەن ئىدى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 226_بەت)

[2] لى رۇڭلىرى (骊戎) — قەدىمكى قەۋم بولۇپ، قەدىمكى رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى شەنشى لىنتۇڭ ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا. خانىنىڭ فامىلىسى جى (姬) بولۇپ، چىن (秦)نىڭ ئەجدادلىرى بىلەن قۇدىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان.

(«سىيۇەن» 2616_بەت)

[3] ۋېي خۇيگوڭ (卫惠公) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ بېگى شۈەنگوڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى شو (朔)، 31 يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 1605_بەت)

[4] لۇخۇن 陆浑 — قەدىمكى ناھىيە. ئەسلىدە چۇنچيۇ دەۋرىدە لۇخۇن
رۇڭلىرىنىڭ يېرى بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيە
شەھىرى ھازىرقى خېنەن سۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىدى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2 ـ توم 613 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 15 ـ جىلد

ئالتە بەگلىك يىلنامىسى

چۆنرۇڭلارنىڭ لەشكەر تارتىپ، جوۋخانى يوۋۋاڭنى مەغلۇپ
قىلغانلىقى، جوۋپىڭۋاڭنىڭ شەرققە كۆچۈپ لويى شەھىرىگە ئورۇن-
لاشقانلىقى، چىن شياڭگۇڭنىڭ پىڭۋاڭ تەرىپىدىن بەگ بولۇپ
تەيىنلەنگەنلىكى، ئىبادەتخانا سالدۇرۇپ، تەڭرىگە نەزىر-چىراق
ئۆتكۈزگەنلىكى، بۇ جەھەتلەردە، ئەدەپ- قائىدىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلى-
كلىرىدىن ئىبارەت «چىن خاتىرىلىرى» («چىن بەگلىكى تارىخى
خاتىرىلىرى»)نى مۇئەررىخ ئوقۇپ چىققان. «ئەدەپنامە»[2] دە:
«تەڭرى خانلار ئاسمان ۋە يەر ئىلاھىغا نەزىر-چىراق قىلىدۇ.
بەگلەر ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان جايلاردىكى مەشھۇر تاغ- دەريالارغا
نەزىرچىراق قىلىدۇ» دېيىلگەن.
ئەمما چىن بەگلىكى رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئەمەل
قىلىپ، ياۋۇزلۇق ھەرىكەتلىرىگە بېرىلىپ كېتىپ، ۋاپادارلىق پەزىلىتىگە
سەل قارىدى. بەگلىك ئورنىدا تۇرسىمۇ، خانلارچە قائىدە-يوسۇن-
لارنى ئىجرا قىلدى. بۇ باشقا بەگلىكلەر ئۈچۈن ۋەھىمە بولدى.
كېيىن چىن ۋېنگۇڭ لەشكەر تارتىپ، لۇڭشەن تېغىدىن[3] ئۆتۈپ،
دىلارنىڭ يېرىنى بېسىۋالدى. ئەۋلىيا چېن باۋغا ئىخلاس قىلىپ،
چىشەن[4] بىلەن يۇڭشەن[5] تاغلىرى ئارىسىدىكى يەرگە پايتەخت
بىنا قىلدى. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ سىياسىتى ئادىل بولغاچقا،
بەگلىك كۈچىيىپ، بەگلىكنىڭ شەرقىي چېگرىسى خۇاڭخې دەرياسى-

غەچەكىڭەيدى. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىدىن چى خۇەنگوڭ، جىن ۋېنگۇڭلاردىن ئىبارەت ئىككى ھۆكۈمدار بىلەن تەڭلىشىپ، غەرب تەرەپكە ھۆكۈمدار بولدى.

(ئەسلى كىتاب 685-بەت)

بەزىلەر: «شەرق پۈتكۈل شەيئىلەرنىڭ ئاپىرىدە بولىدىغان جايى. غەرب بولسا، پۈتكۈل شەيئىنىڭ ۋايىغا يېتىدىغان ئورنى» دەيدۇ. ئومۇمەن بىرەر ئىشنى باشلىغۇچىلار چوقۇم شەرقىي جەنۇبتىن، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغانلار دائىم غەربىي شىمالدىن چىقىدۇ. شۇڭلاشقا، يۈ[6] غەربىي چياڭلار ئىچىدە روناق تاپتى. تاڭ بولسا، بو[7] دېگەن جايدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. جوۋ بولسا، فېڭيى، خاۋ شەھەرلىرىدىن[8] يىن خانلىقىغا يۈرۈش قىلىپ، ئەلىنى قولغا كەلتۈردى. چىن بەگلىكى يوڭجوۋ ئايمىقىدا روناق تېپىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ خاقان ئاتالدى. بۈيۈك خەن خاقانلىقىمۇ شۇخەن (蜀汉) دېگەن جايلاردا خاقانلىقنىڭ ئاساسىنى ياراتتى.

(ئەسلى كىتاب 686-بەت)

چىن (秦) م. ب. 471-يىلى (جوۋخانلىقى خانى يۈەنۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) يىچۇ رۇڭلىرى خانى چىن بەگلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ، مال-بايلىق يوللىدى. مىيەن جۇ ياردەم تەلەپ قىلىپ كىشى ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 689-بەت)

چىن (秦) م. ب. 461-يىلى (جوۋخانلىقى خانى دىڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى، يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ 16-يىلى) لىگوڭگوڭ ئادەم ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدا خەندەك كولاتتى ۋە لەشكەر ئەۋەتىپ، دالى[9] رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. پايتەختىنىڭ شەھىرىنى كېڭەيتىپ ئىسلاھ قىلدۇردى.

(ئەسلى كىتاب 693-بەت)

چىن (秦) م. ب. 457-يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ 12-يىلى يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ 20-يىلى)، چىن بېگى لىگوڭگوڭ لەشكەر تارتىپ، مىيەن جۇ بىلەن ئۇرۇش قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 693-بەت)

چىن (秦) م. ب. 444-يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ 25-يىلى يەنى چىن بېگى لىگوڭگوڭنىڭ 33-يىلى)، لىگوڭگوڭ لەشكەر تارتىپ يىچۇ رۇڭلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە رۇڭ خانىنى ئەسىر ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 700-بەت)

چىن (秦) م. ب. 430-يىلى (جوۋخانى كاۋۋاڭنىڭ 11-يىلى يەنى چىن بېگى زاۋگوڭنىڭ 13-يىلى)، يىچۇ خانى لەشكەر تارتىپ، چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋېيياڭغىچە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 702-بەت)

ۋېي (魏) م. ب. 408-يىلى (جوۋخانى ۋېيلىۋاڭنىڭ 18-يىلى يەنى ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ 17-يىلى)، ۋېنخوۋ ۋەلىئەھدى باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ جۇڭشەننى[10] مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 708-بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 408-يىلى (جوۋخانى ۋېيلىۋاڭنىڭ 18-يىلى يەنى جاۋ بېگى لىيخوۋنىڭ بىرىنچى يىلى)، ۋېي بېگى ۋېنخوۋ ۋەلىئەھدىنى ئەۋەتىپ جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 708-بەت)

چىن (秦) م. ب. 395-يىلى (جوۋخانى ئەنۋاڭنىڭ يەتتىنچى يىلى يەنى چىن بېگى خۇيگوڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، خۇيگوڭ لەشكەر تارتىپ، مىيەن جۇغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 712-بەت)

ۋېي (魏) م. ب. 378-يىلى (جوۋخانى ئەنۋاڭنىڭ 24-يىلى

يەنى ۋېي بېگى ۋۇخوۋنىڭ توققۇزىنچى يىلى)، دىلار كۆەي[11] دەرياسى بويىدا ۋېي بەگلىكى لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 715 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 338 ـ يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 31 ـ يىلى يەنى چىن بېگى شياۋگۇڭنىڭ 24 ـ يىلى)، دالى رۇڭلىرى چىن بەگلىكىنىڭ خېياڭ[12] دېگەن جايىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شياۋگۇڭ ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 726 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 331 ـ يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 38 ـ يىلى يەنى چىن بېگى خۈيۋېنۋاڭنىڭ يەتتىنچى يىلى)، يىچۈ رۇڭلىرى ئىلىدە ئىچكى قالايمىقانچىلىق چىققاچقا، خۈيۋېنۋاڭ تۆرە ساۋ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ تىنچلاندۇردى.

(ئەسلى كىتاب 728 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 327 ـ يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 42 ـ يىلى يەنى چىن بېگى خۈيۋېنۋاڭنىڭ 11 ـ يىلى)، يىچۈ ھۆكۈمدارى چىن بەگلىكىگە ۋەزىر بولدى.

(ئەسلى كىتاب 729 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 320 ـ يىلى (جوۋخانى شېنجىڭۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى يەنى چىن بېگى خۈيۋېنۋاڭ خوۋيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى) خۈيۋېنۋاڭ شىمالدا رۇڭلارنىڭ يەرلىرىنى سەيلە قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يوقىرىسىغىچە باردى.

(ئەسلى كىتاب 731 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 314 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى يەنى چىن بېگى خۈيۋېنۋاڭ خوۋيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11 ـ يىلى)، خۈيۋېنۋاڭ لەشكەر ئەۋەتىپ، يىچۈ رۇڭلىرى ئىلىگە ھۇجۇم قىلىپ، 25 شەھىرىنى تارتىپ ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 732 ـ بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 307 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى يەنى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 19 ـ يىلى)، جاۋ بەگلىكى ھۇنچە كىيىنىپ، ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا باشلىدى.

(ئەسلى كىتاب 735 ـ بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 301 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 14 ـ يىلى يەنى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 25 ـ يىلى)، جاۋ بەگلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ، جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. خۈي خانىش ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 736 ـ بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 295 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 20 ـ يىلى يەنى جاۋ بېگى خۈيۋېنۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)، جاۋ بەگلىكى چى، يەن بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يوقاتتى.

(ئەسلى كىتاب 738 ـ بەت)

چى (齐) م. ب. 295 ـ يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 20 ـ يىلى يەنى چى بېگى مىنۋاڭنىڭ 29 ـ يىلى)، چى بەگلىكى جاۋ بەگلىكىگە ياردەم قىلىپ، جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقاتتى.

(ئەسلى كىتاب 738 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 214 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 33 ـ يىلى) لەشكەر ئەۋەتىلىپ، غەربىي شىمالدىكى رۇڭلارنىڭ يېرى تارتىۋېلىنىپ، ئۇ جايلاردا 34 ناھىيە شەھىرى بىنا قىلىندى. مىڭ تىيەن 300,000 لەشكەر بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىغا سېپىل سوقتى.

(ئەسلى كىتاب 757 ـ بەت)

چىن (秦) م. ب. 213 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 34 ـ يىلى)، دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئادالەتسىزلىك قىلغان ئەمەلدارلار سېپىل سوقۇشقا ئەۋەتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 758 ـ بەت)

[1] ئالته بەگلىك يىلنامىسى (六国纪年表) — يىغىلىق يىلنامىسى (战国纪年表) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، م.ب. 475 ـ يىلى (جوۋ خانى يۈەنۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دىن باشلىنىپ، م.ب. 221 ـ يىلغىچىلىك بولغان دەۋردىكى چۇ(楚)، چى (齐)، يەن (燕)، خەن (韩)، ۋېي (魏)، جاۋ (赵) قاتارلىق 6 بەگلىكنىڭ چىن (秦) بەگلىكى بىلەن پاراللېل ھالدىكى ۋەقەلىرىنىڭ خرونولوگىيىسىدۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىككىنچى توم 685 — 687 ـ بەتلەر)

[2] «ئەدەپنامە» (礼经) — ئەدەپ ـ قائىدىلەر ھەققىدىكى كىتابمۇ دېيىلىدۇ، «جوۋ ئەدەبنامىسى» (周礼) دېگۈچىلەرمۇ بار.

(«سىخەي» 3609 ـ بەت)

[3] لۇڭشەن (陇山) — لىۋپەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ يەنە بىر خىل ئېيتىلىشى. قەدىمكى زامانلاردا لۇڭبەن (陇板) دېيىلەتتى. شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىلىرىغىچە سوزۇلۇپ بارىدۇ.

(«سىخەي» 979 ـ بەت)

[4] چىشەن تېغى (岐山) — شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 490 ـ بەت)

[5] يۇڭشەن (雍山) — شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 824 ـ بەت)

[6] يۈ (禹) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقىلى، فامىلىسى سى (姒) بولۇپ، دايۈ (大禹)، شيايۈ (夏禹) رۇڭيۈ (戎禹) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئىسمى ۋېنمىڭ (文命) گۈن (鲧) نىڭ ئوغلى. ئەسلىدە، شياخوۋشى (夏后氏) قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى چوڭ ئاقساقال شۈن (舜) ئۇنى كەلكۈن سۈيىنى تىزگىنلەشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇ ئېرىق ـ ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، دەريا سۇلىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. 13 يىل سۇ تىزگىنلەش جەريانىدا ئىشىكى ئالدىدىن ئۈچ قېتىم ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۆيىگە كىرمەيدۇ. كۆرسەتكەن خىزمىتى

ئۈچۈن شۈن ئۆلگەندىن كېيىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقلى بولىدۇ.

(«سىخەي» 200 ـ بەت)

[7] تاڭ ئاقساقال، بو دېگەن يەردە باش كۆتىرىپ چىققان (汤起于亳) — «شەرھىلەر توپلىمى» دا، شۇ گۇاڭ: "جىڭجاۋ ۋىلايىتىنىڭ دۇشيەن ناھىيىسىدە بوتىڭ دېگەن يەر بار" دەيدۇ. دۇشيەن ناھىيىسى جىن خانلىقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. قەدىمدە دوبو بەگلىكى بولۇپ، ھازىرقى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىككىنچى توم 686 ـ بەت)

[8] فېڭ، خاۋ (丰, 镐) — فېڭ، خاۋ ئىككى شەھەرنىڭ ئىسمى. فېڭ ـ فېڭجىڭ (丰京) بولۇپ، جوۋ خانلىقىنىڭ خانى جوۋېنۋاڭ بىنا قىلغان. ھازىر شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن فېڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە. خاۋ — خاۋجىڭ (镐京) بولۇپ، جوۋ خانى ۋۇۋاڭ بىنا قىلدۇرغان. ھازىرقى فېڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى كۇنمىڭ كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا. («سىخەي» 64 ـ بەت)

[9] دالى رۇڭلىرى (大荔戎人) — غەربىي رۇڭلاردىن بولغان قەدىمكى قەۋم. چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى بىلەن جىڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا ياشايتتى. چۇنچيۇ دەۋرىدە كۈچىيىپ، خانلىق بولۇۋالغان. شەھەرلىرى بار. م.ب. 461 ـ يىلى چىن بەگلىكى ئۇلارغا قوشۇۋېلىپ، نامىنى لىنجىن (临晋) گە ئۆزگەرتكەن.

(«سىخەي» 1429 ـ بەت)

[10] كۇەي (浍) كۇەيخې دەرياسى بولۇپ، ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.

(«سىخەي» 2130 ـ بەت)

[11] خېياڭ (合阳) — قەدىمكى جاي. يىغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خېياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 726 ـ بەت)

چىن، چۇ بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى ئاينامە

يۇڭ بېگى جاڭ خەن (章邯) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، خەن قوشۇنلىرى يۇڭ بەگلىكىنىڭ لۇگشى دېگەن جايىغا، 12 ـ ئايدا بېيدى دېگەن جايىغا ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالغان.

(ئەسلى كىتاب 784 ـ 785 ـ بەت)

خەن (汉) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا خەن قوشۇنلىرى جاڭ خەننى فېيچيۇدا [1] ئۆلتۈردى. يۇڭ بەگلىكىگە قاراشلىق جايلارنىڭ ھەممىسى خەن بەگلىكىگە تەۋە بولۇپ، بۇ يەرلەردە لۇگشى، بېيدى، جۇڭدىدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت تەسىس قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 787 ـ 788 ـ بەت)

---

[1] فېيچيۇ (废丘) ياكى چۈەنلى (犬丘) ــ يەر ئىسمى. قەدىمكى ئورنى شەنشىنىڭ شىڭپىڭ ناھىيىسى تېرىتورىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سيۈەن» 533 ـ بەت)

خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بەگلەر يىلنامىسى

دەي (代) م. ب. 205 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) 11 ـ ئايدا، مەرھۇم خەنۋاڭنىڭ نەۋرىسى خەن (韩) بېگى خەن شىن (信) [1] دەي بەگلىكىنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، مايى شەھىرى بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 805 ـ بەت)

دەي (代) م. ب. 202 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى)، دەي بېگى خەن (韩) شىن (信) ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. خەن خاقانلىقى دەي بەگلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دەي ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتتى.

(ئەسلى كىتاب 807 ـ بەت)

يەن (燕) م. ب. 202 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، لۇۋەن يەن بەگلىكىگە بەگ بولۇپ تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 807 ـ بەت)

يەن (燕) م. ب. 196 ـ يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ 11 ـ يىلى) ئونىنچى ئايدا، يەن بەگلىكى بېگى لۇۋەن ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 811 ـ بەت)

[1] خەن بېگى شىن (韩王信) — مەرھۇم خەن (韩) شىياڭۋاڭنىڭ كىچىك خوتۇندىن بولغان ئوغلىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن. جاڭ لياڭ خەن (韩) دىيارىغا بارغىنىدا خەن شىننى يولۇقتۇرۇپ، خەن (韩) سەنگۇنى قىلدى. ۋۇگۇەن (武关) گە كىرگەندىن كېيىن، ھەربى ئىشلار ۋەزىرى بولدى. خەن (韩) دىيارىغا لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ئون نەچچە شەھەرنى ئالدى ۋە خەن (韩) بېگى بولدى. شياڭ يۈنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، خەن گاۋزۇ- نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. كېيىن ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھ تەلەپ قىلدى. گاۋزۇ گۇمانلىنىپ مەكتۇپ يوللاپ ئەيىبلىدى. ۋەھىمىگە چۈشكەن خەن شىن ھۇنلارغا ئۆتۈپ كەتتى. خەن گاۋزۇ سەي سەنگۇننى لەشكەر بىلەن ئەۋەتىپ، ئاخىرى خەن شىننى ئۆلتۈردى. بۇ خەن شىننىڭ فامىلىسى، ئىسمى خەن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى خەن شىن بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئايرىم ئىككى شەخستىن ئىبارەت.

(«جۇڭگو مەشھۇر شەخسلىرى قامۇسى» 1693 - بەت)

خەن گاۋزۇنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەن تۆرىلىرى يىلنامىسى

خېياڭ (合阳) خېياڭ تۆرىسى گاۋزۇنىڭ ئاكىسى ليۇجوڭ ئىدى. خەن گاۋزۇ قوزغىلاڭ كۆتەرگەن چاغدا، ليۇجوڭ خان بوۋىسىغا قاراش ئۈچۈن فېڭيى شەھىرىدە[1] قالدى. ئەل تىنچىغاندىن كېيىن، م. ب. 201 - يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ليۇجوڭ دەي بەگلىكىنىڭ بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 199 - يىلى (خەن خاقانى گاۋزۇنىڭ سەككىزىنچى يىلى) ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، دەي بېگى ليۇجوڭ بەگلىكنى تاشلاپ قاچتى. گاۋزۇ ليۇجوڭنىڭ بەگلىك ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلاپ، خېياڭ تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 946 - 947 - بەت)

[1] فېڭيى (丰邑) — ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى فېڭشيەن ناھىيىسى. («سىخەي» 63 - بەت)

تارىخي خاتىرىلەر 19 ـ جىلد

خەن خاقانى خۇيدى بىلەن خەن خاقانى جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرىلەر يىلنامىسى

پىڭ (缾)[1] هۇنلار بېيدى ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرگەندە، بېيدى تۇتۇق بېگى سۇن ئاڭ هۇنلارغا قارشى جەسۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغلى پىڭ تۆرىسى بولغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1005 ـ بەت)

گۇڭگاۋ (弓高)[2] خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ بۇرۇنقى كىچىك ئانىچىسىدىن بولغان ئوغلى جۇاڭ تۆرىسى تۇيداڭ، م. ب. 163 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋېندىنىڭ 16 ـ يىلى) هۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى سالاهىيىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاچقا، گۇڭگاۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1237 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1005 ـ بەت)

پىڭچۇ (平曲)[3] گۇڭسۇن خۇنشيې («خەننامە»دە «خۇن» دەپ يېزىلغان) سەنگۇنلۇك ئۇنۋانى بىلەن ۋۇ[4]، چۇ[5] قاتارلىق يەتتە بەگلىكنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭشى قوشبېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 151 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى

ئايدا، پىڭچۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 3220 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1015 ـ بەت)

ئەنلىڭ (安陵)[6] هۇن خانى زەجەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 11 ـ ئايدا، ئەنلىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1517 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1018 ـ بەت)

يۈەن (垣)[7] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن خانى سى م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، يۈەن تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1019 ـ بەت)

چيۇ (遒)[8] لۇڭجان هۇن خانى سالاهىيىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، چيۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 5569 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

رۇڭچېڭ (容城)[9] ۋەيسەل (唯徐卢)خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، رۇڭچېڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

يى (易)[10] هۇن خانى پەرچىن (仆黥) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، يى تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

فەنياڭ (范阳)[11] هۇن خانى دايې خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت

دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، فەنياڭ **تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى**. 1197 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1020 ـ بەت)

شى هۇن خانى خاندان (邢郸) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 ـ يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، خەندەن **تۆرىلىكىگە** تەيىنلەندى.

ياگۇ (亚谷) [12] بۇرۇنقى يەن بېگى لۇۋەنىنىڭ نەۋرىسى جىيەن تۆرىسى تافۇ هۇنلارنىڭ تۇڭگۇسلار خانى سۇيپىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 145 ـ يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەنىنىڭ ئالتىنچى يىلى)، ياگۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1021 ـ بەت)

---

[1] پىڭ (䢵) — ناهىيە. لاڭيا (琅琊)غا قاراشلىق.

(«سىخەي» 2781 ـ بەت)

[2] گۇڭگاۋ (弓高) — «شەرھلەر توپلىمى»دا: «خېجيەنىدە گۇڭگاۋ ناهىيىسى بار» — دېيىلگەن. «ئەقلىي شەرھ»دە: «ساڭجۇ ناهىيىسى» دېيىلگەن. هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى فۇچېڭ (阜城) ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. بىر توملۇق «سىيۈەن» 540 ـ بەت)

[3] گۇڭسۇن كۇن (خۇن) شيې (浑) 邪 (公孙昆) — خەن دەۋرىدە ياشىغان كىشى، بېيجۇلىلىق. خاقان جىڭدى ۋاقتىدا لۇڭشى قوشبېگى بولغان. سەنگۇن بولۇپ، ۋۇ (吴)، چۇ (楚) بەگلىكلىرىگە قارشى ئېلىشىپ بېرىلغان جەڭلەردە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭچۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 36 ـ بەت)

[4] ۋۇ (吴) بۇ، ۋۇ بەگلىكى جۇنچيۇ، يىغىلىق دەۋرىدىكى ۋۇ بىلەن پەرقلىقتۇر. م.ب. 196 ـ يىلى خەن خاقانى ليۇ باڭ ئۆزسەلتەنەت دەۋرىنىڭ

11 ـ يىلى جىيەنى ليۇبىنى ۋۇ (吴)دىيارىغا بەگ تەيىنلىگەن ئىدى.

(تارىخىي خاتىرىلەر 804 ـ بەت)

[5] چۇ (楚) بۇ، چۇنچيۇ، يىغىلىق دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكى بىلەن پەرقلىقتۇر. م.ب. 201 ـ يىلى خەن خاقانى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى ئىنىسى ليۇجياۋنى چۇ (楚) دىيارىغا بەگ قىلىپ تەيىنلىدى

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 804 ـ بەت).

[6] ئەنلىڭ (安陵) — قەدىمكى ناهىيە. غەربىي خەن دەۋرىدىكى بەش خانلىق قەۋرىستانلىقنىڭ بىرى. ئەسلىدە غەربىي جوۋخانلىقنىڭ شەھىرلىرىدىن بولۇپ، خەن خاقانى خۇيدى دەۋرىدە بۇ يەرگە قەۋرىستانلىق قۇرغان هەم ناهىيە تەسىس قىلغان. ناهىيە مەركىزى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. خاقان خۇيدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مۇشۇ قەۋرىستانلىققا كۆمۈلگەن. ئۈچ خانلىق دەۋرىدىكى ۋېي خانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

(«سىخەي» 2291 ـ بەت)

[7] يۈەن (䢵) — ناهىيە. خېدۇڭغا قاراپتى. بۈگۈنكى سەنشى يۈەنچۇ ناهىيىسى.

(«سىخەي» 1219 ـ بەت)

[8] چيۇ (遒) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان بولۇپ، هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لەيشۇي ناهىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سىخەي» 2410 ـ بەت)

[9] رۇڭچېڭ (容城) — ناهىيە. جوجۈن (涿郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق. هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى رۇڭچېڭ ناهىيىسى.

(«سىخەي» 4112 ـ بەت)

[10] يى (易) — بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى بىر ناهىيە.

(«سىخەي» 3183 ـ بەت)

[11] فەنياڭ (范阳) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان ناهىيە. هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشىڭ ناهىيىسىدە.

(«سىخەي» 1312 ـ بەت)

[12] ياگۇ (亚谷) — يەر ئىسمى. ئورنى خېنەندە.

(«جۇڭگو قەدىمكى، هازىرقى زامان يەر ناملىرى لۇغىتى» 424 ـ بەت)

جيەنيۈەن[1] سەلتەنەت دەۋرىدىن بۇيانقى تۆرىلەر يىلنامىسى

مۇئەررىخ دەيدۇكى: «ھۇنلار ياخشىلىشىش ئەھدىنى بۇزۇپ، بىزنىڭ يول ئۈستىدىكى مۇھىم قورۇللىرىمىزغا ھۇجۇم قىلدى. مىن يۆلىرى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن لەشكەر تارتىپ دۇڭئوۋغا[2] ھۇجۇم قىلغاچقا، دۇڭئوۋ خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مىن يۆلىرى جەنۇب ۋە شىمالىي تەرەپتىن خەن خاقانلىقىغا قىستاپ بېسىپ كىردى. ئەمما بۇ خەن خاقانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىپ كۈچلىنىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. بۇنىڭدىن بىلىۋېلىشقا مۇمكىنكى، خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەر ئىنئامغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان. نىمە ئۈچۈن مۇنداق دېيىلدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «شېئىرنامە»[3]، «نەسىرنامە»[4] دىن ئىبارەت بۇ كلاسسىك كىتابلاردا، شيا ئاقساقاللىرىنىڭ، شاڭ، جوۋ خانلىرىنىڭ «شىمالدىكى رۇڭ ۋە دىلارغا زەربە بېرىشى، جەنۇبتىكى جىڭ (荆) ۋە تۇ(荼) خانلىقلىرىنى جازالاش كېرەكلىكى تەرغىب قىلىنغان». شۇڭا، چى بېگى خۇەنگۇڭ يەن بەگلىكىدىن ئۆتۈپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ۋۇ بېگى لىڭۋاڭ كىچىككىنە جاۋ بەگلىكىگە تايىنىپ، تەڭرىقۇتنى بويسۇندۇردى، چىن بېگى مۇگۇڭ بەيلى شىنىڭ تەدبىرىنى قوللىنىپ،

غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ۋۇ بەگلىكى، چۇ بەگلىكى بەگ تۇرۇقلۇق بەيىۆگە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. ئۈستىمىزدە دانا خاقان بار، قەلەممۇ، ئەلەممۇ تەييار بولدى. تۆت ئەتراپتىكى پۈتكۈل يەر - زېمىن ئىشغال قىلىندى. ئەل ئىچىدىكى مىليونلىغان خەلق ئۇيۇشتى. ئەجەبا، ئەل ئەمىن تاپسىلا، چېگرانى قالايمىقان قىلىۋاتقان دۈشمەنگە قارشى يۈرۈش قىلىنمامدۇ؟! شۇندىن كېيىن لەشكەر تارتىپ، شىمالدىكى قۇدرەتلىك ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، كۈچلۈك مىن يۆلىرى قىرىپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن، نۇرغۇنلىغان سىپاھ - بەگلەر تەرتىپ بويىچە ئىنئامغا ئېرىشتى».

(ئەسلى كىتاب 1027 - بەت)

* * *

شى (翕) خەنگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى جاۋشۈن م. ب. 131 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، شى دېگەن يەرگە تۆرە قىلىندى. م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) خارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ئۈستىلەپ ئىنئام ئالدى. م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) شى تۆرىسى جاۋشۈن ئالدىنچى سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇت قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. خەن خاقانلىقى ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىقنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1027 - 1028 - بەت)

چىجۇاڭ (持装)[5] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن تۇتۇق بېگى يۆ م. ب. 129 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، چىجۇاڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1028 ـ بەت)

چىنياڭ (亲阳)خەنگە تەسلىم بولغان هۇنلارنىڭ ۋەزىرى ياۋچى م. ب. 127 ـ يىلى (خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، چىنياڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1028 ـ بەت)

روياڭ (若阳)خەن خاقانلىقىغاتەسلىم بولغان هۇنلارنىڭ ۋەزىرى مېڭ م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، روياڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن.

(ئەسلى كىتاب 1029 ـ بەت)

چاڭپىڭ (长平)[6] قەھرىمان تۆرە ۋېيچىڭ م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى)، يەنە بىر قېتىم هارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى ۋە شوفاڭ، خېنەن (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى)نى ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتتى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى ئۈچىنچى ئايدا چاڭپىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 124 ـ يىلى (يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇ يەنە هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇلۇغ تۇغ قانى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇستىلەپ 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1029 ـ بەت)

پىڭلىڭ (平陵)[7] تۇتۇق بەگ سۇجيەن هارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېيچىڭ بىلەن بىرلىكتە هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا، پىڭلىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېيچىڭ بىلەن يۈرۈشتە بىللە بولغاچقا، ئۇستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى. م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) سۇجيەن ئوڭ سەنگۈن بولدى. شى تۆرىسى جاۋشۈن بىلەن بىرلىكتە جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلگەچكە، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(ئەسلى كىتاب 1030 ـ بەت)

ئەنتوۋ (岸头) تۇتۇق بەگ جاڭ سىگۇڭ هارۋا ـ ئاتلىقلار چوڭ سەنگۈنى ۋېيچىڭ بىلەن بىرلىكتە هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى)ئالتىنچى ئايدا، ئەنتوۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى چوڭ سەنگۈن ۋېيچىڭ بىلەن بىرلىكتە هۇنلارغا زەربە بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1030 ـ بەت)

شېئەن (涉安) هۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ۋەلىئەھدى يۈدۈم قېچىپ كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 126 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، يۈدۈم شېئەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. بەشىنچى ئايدا ئۆلدى. كېيىنكى ئەۋلادى بولمىغانلىقتىن، سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1031 ـ بەت)

چاڭۋۇ (昌武) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى جان ئايىقىن م. ب. 125 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى ئونىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، چاڭۋۇ تۆرىسى بولدى. كېيىن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۈستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1031 ـ بەت)

شياڭچېڭ (襄城)[8] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى ئۇلۇن م. ب. 125 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، شياڭچېڭ تۆرىسى بولدى. م. ب. 103 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇلۇن جويې تۆرىسى جاۋپونۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، جەڭدە ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1032 ـ بەت)

نەنجياۋ (南窌) چەۋەندازلار سەنگۈنى بولغان گۇڭسۇن خې چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ھۇن خانىنى ئەسىرگە ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، نەنجياۋ تۆرىلىككە تەيىنلەندى. م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، گۇڭسۇن خې نەزىر ـ چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىندى. م. ب. 103 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)غا كەلگەندە، ۋەزىر ۋە گېيى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1032 ـ 1033 ـ بەت)

ھەمدەملەشكۈچى تۆرە (合骑) باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ گۇڭسۇن ئاۋ چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۈچ قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قان بارگاھىغا قەدەر ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، گۇڭسۇن ئاۋغا ھەمدەملەشكۈچى تۆرە دېگەن نام بېرىلگەنىدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۇن ئاۋ لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا چىققاندا، خوچۈبىڭ بىلەن ۋاقتى ـ قەرەلىدە قوشۇلۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما قورقۇپ ئىلگىرىلە-يەلمەي كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلۇپ، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1034 ـ بەت)

لېئەن (乐安)[9] يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى لى سەي، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، لېئەن تۆرىسى بولدى. م. ب. 118 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى)لى سەي ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى. خاقان جىڭدىنىڭ قەۋرىستانلىقىدىكى بوش يەرنى ئىگەللەپ ئالغان جىنايىتى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالدى. ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1034 ـ بەت)

لۇڭئې (龙頟)[10] تۇتۇق بەگ خەن يۆ چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى

ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، لوڭگى تۆرىسى بولدى. م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) خەن يۆ نەيزە - چىراق ئۈچۈن تاپشۇرۇلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۆيۈرغاللىق بىكار قىلىندى. م. ب. 111 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن يۆ دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ، شەرقىي يۆلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 110 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ بىرىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ئەنداۋ تۆرىسى بولدى.

سۈيچېڭ (随成)[11] ئىلگىرى - كېيىن ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان چېرىكچى بەگ جاۋبويو، نۆكچۈۋغا ھۇجۇم قىلغاندا، بىرىنچى بولۇپ، شىلىپي (مۇھىم ئورۇن - ت) دۆڭلۈكىگە چىقىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، سۈيچېڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 120 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) دىڭشياڭ ۋىلايىتىگە تۇتۇق بەگ بولغان جاۋبويو قوشۇنىنى ھۇنلاردىن مەغلۇپ بولۇپ قالغانلىق توغرىسىدىكى ئەھۋالنى يۇقىرىغا توغرا مەلۇم قىلماي، خاقاننى ئالدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۆيۈرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1035 - بەت)

سوڭپېڭ (从平) چېرىكچى بەگ گۇڭسۈن روڭنۇ ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوك تۇغ

قان بارگاھىغا قەدەر بارغان. كۆپ قېتىم ئالدىنچى سەنگۈن بولۇپ، شىشەن تېغىغا ھەممىدىن بۇرۇن چىقىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، سوڭپېڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۈن روڭنۇ شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگى بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلماي، ئالدامچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۆيۈرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1036 - بەت)

شېجۇ (涉轵) چېرىكچى بەگ لى شو ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوك تۇغ قان بارگاھىغا قەدەر بېرىپ، ھۇن خانى ۋە ئۇنىڭ ئاغىچىسىنى ئەسىر ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، شېجۇ تۆرىسى بولدى. م. ب. 122 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ بىرىنچى يىلى)، لى شو جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۆيۈرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1036 - بەت)

يىچۈن (宜春) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇن ئوك تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلغاندا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوغلى ۋېي كاڭ يىچۈن تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى. م. ب. 116 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي كاڭ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، ئوردا نامىدىن يارلىق چۈشۈرگەن، لېكىن ھېچقانداق زىيان - زەخمەت كۆرۈلمىگەن

بولسىمۇ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق بىكار قىلىنغان.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ بەت)

يىنئەن (阴安)[13] چوڭ سەنگۈن ۋېبى چىڭ خۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلغاندا، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشو[14]نىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، ئوغلى ۋېبى بۇيى يىنئەن تۆرىلىككە تەيىنلەندى. م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىرچىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇنى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ بەت)

فاگەن (发干)[15] چوڭ سەنگۈن ۋېبى چىڭ خۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئوغلى ۋېبى دېڭ فاگەن تۆرىلىككە تەيىنلەندى. م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر ـ چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇنى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ بەت)

بىلگە تۆرە (博望)[16] چېرىكچى بەگ جاڭ چيەن م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېبى چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى، ئوت ـ چۆپ ۋە سۇيى بار يولنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئۈچىنچى ئايدا بىلگە تۆرە بولدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋ[17]نىڭ ئىككىنچى يىلى) سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتا قورقۇنچاقلىق قىلىپ يولدا تۇرۇپ

قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۈيۈرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 ـ 1038بەت)

ئۇزغان تۆرە (冠军侯)[18] قىران چېرىكچى بەگ خوچۇبىڭ ئىككى قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېبى چىڭ بىلەن بىرلىكتە يۇرۇشكە چىققان. م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) يەنە چوڭ سەنگۈن ۋېبى چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرىنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا ئۇزغان تۆرە بولدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) قىران چەۋەنداز سەنگۈن[19] خوچۇبىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، چىليەنشەن تېغىغا بارغانلىقى ئۈچۈن، سۈيۈرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى: خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى قۇنشار قانىنى[20] قوبۇل قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يەنە سۈيۈرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى؛ ھۇنلارنىڭ سول ۋە ئوڭ تۇغ قانلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇستىلەپ يەنە سۈيۈرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1038 ـ بەت)

جۇڭلى (众利)[21] شاڭگۇ ۋىلايىتى قۇشبېگى خاۋشيەن چوڭ سەنگۈن ۋېبى چىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئىلگىرى ـ كېيىن تۆت قېتىم يۇرۇشكە چىققان. م. ب. 123 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 1000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى بەشىنچى ئايدا جۇڭلى تۆرىسى بولدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى

يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) خاۋشيەن شاڭگۇ قۇشبېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا، چېگرانى قوغداۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ مال-مۈلۈكلىرىگە خىيانەت قىلىپ، يىل ئاخىرىدا بەرگەن مەلۇماتىدا ھەقىقى ئەھۋالنى يوشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-بەت)

لياۋ (潦) ھۇن جاۋخان خازىم (煖訾) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 122-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ بىرىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، لياۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-بەت)

ماسلاشقۇچى تۆرە (宜冠) ھۇن گاۋبۇش[22] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولدى ۋە قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى بىرىنچى ئايدا ماسلاشقۇچى تۆرە بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) گاۋبۇش ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئەينى بويىچە مەلۇم قىلمىغان. ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەن سانىنى خالىغانچە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-1040-بەت)

خۇيچۇ (煇渠)[23] ھۇن خانى پودۇر خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولغانىدى. قىران چەۋەنداز

سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئىككىنچى ئايدا، خۇيچۇ تۆرىسى بولدى. يەنە چېرىكچى بەگ ئۇنۋانىدا شۇ يىلى قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ بەش خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1040-بەت)

ئەگەشكۈچى تۆرە (从骠) لەشكەر بېگى جاۋپونۇ ئىككى قېتىم قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە كۆپ قېتىم ھۇنلارنىڭ زېمىنىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇنلارنىڭ ئىككى تەگىنقۇتزادىسى ۋە ئاتلىقلار سەركەردىسىنى ئەسىر ئېلىپ، ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ئەگەشكۈچى تۆرە بولدى. م. ب. 112-يىلى)خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، جاۋپونۇ نەزىر-چىراققا بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى. م. ب. 108-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شيۇڭخې سەنگۈنى بولۇپ، روران خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، يەنە جويې تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 103-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) جۈنجى[24] سەنگۈنى بولدى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، قوشۇنى تار-مار بولۇپ، ئۆزىمۇ ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1041-بەت)

شىياخۇي (下瘗) [25] ھۇن خانى قۇدۇن قۇنشارقان بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى)، شىياخۇي تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1041-بەت)

تايىن (漯阴) [26] ھۇن خانى قۇنشارقان 100.000 ئادەم بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى)يەتتىنچى ئايدا، تايىن تۆرىسى بولدى. 10.000 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال بېرىلدى.

ئەسلى كىتاب 1041-بەت)

خۇيچۇ (煇渠) ھۇن خانى بىنىز قۇنشارقان بىلەن بىللە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خۇيچۇ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043-بەت)

خېچى (河綦) [27] قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن ئوڭ خانى م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، خېچى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043-بەت)

چاڭلې (常乐) [28] قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ چوڭ تۇتۇنبېگى چاۋدار م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، چاڭلې تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043-بەت)

فۇلى (符离) [29] لۇبودې يوۋبېيپىڭ قۇشبېگى مەنسىۋىدە

قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى قېتىم ۋاقتى-ھەرەلدە قوشۇلدى. 2700 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ ھىممەت كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا فۇلى تۆرىسى بولدى. م. ب. 104-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) لۇبودې جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1043-بەت)

جۇاڭ (壮) [30] خەن خاقانلىقىغا ئۆتكەن ھۇن خانلىرىدىن ئىنچۈن خان فۇرۇز (因淳王复陆支) قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ھۇن سول قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاز كۈچ بىلەن كۆپ كۈچ ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى، 2100 ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا جۇاڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1044-بەت)

جۇڭلى (众利) خەن خاقانلىقىغا ئۆتكەن ھۇن خانى روشانقان قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن خاننى ئۆلتۈرگەنلىكى، گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا جۇڭلى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1044-بەت)

شىياڭچېڭ (湘成) [31] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن فۇرى خانى چانتورۇ (敞屠洛) م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت

دەۋرى يۋەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، شياڭچېڭ تۆرىسى بولدى، م. ب. 144 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) نەزىرچىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1045 ـ بەت)

يىباك (义阳)[32] **بىيەي** تۇتۇق بېگى ۋېي شەن قىرانى چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) هۇنلارنىڭ سول قانىغا هۇجۇم قىلىپ، هۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا يىباك تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1045 ـ بەت)

سەن (散)[33] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن تۇتۇق بېگى دۇن يۇۋۇ م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، سەن تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1045 ـ بەت)

زاڭما (臧马)[34] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان هۇن خانى يانان م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەند ـ شوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى ئالتىنچى ئايدا، زاڭما تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1046 ـ بەت)

لياۋ (瞭)[35] خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، ھەقىقەتكە قايتقان هۇن خانى سىگۇن م. ب. 113 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەندىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، لياۋ تۆرىسى بولدى. م. ب. 112 ـ يىلى (يۋەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى نەزىر ـ چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1047 ـ بەت)

كۇن (昆)[36] بېقىندى ئەل چوڭ قۇتقۇسى چۇفۇر تۆرە هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، كۇن تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1048 ـ بەت)

چى (骐)[37] بېقىندى ئەل چەۋەنداز سەركەردىسى جۇجى هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇتىنىڭ ئاكىسىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، چى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1049 ـ بەت)

لياڭچى (梁期)[38] بېقىندى ئەل تۇتۇق بېگى رېن پوخۇر م. ب. 112 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەندىڭنىڭ[39] بەشىنچى يىلى)، دۈشمەننىڭ تەييارلىقسىز تۇرغان پەيتىدىن پايدىلىنىپ هۇجۇم قىلدى ۋە هۇن پۇرھىمان[40] قاتارلىقلارنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى يەتتىنچى ئايدا لياڭچى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1049 ـ بەت)

تىسى (騠兹)[41] كىچىك ياۋچىلاردىن[42] روجوخان (若苴)، جىماگۇ (稽谷姑)قول ئاستىدىكى ئادەملىرى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 107 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەنفېڭنىڭ[43] تۆتىنچى يىلى) 11 ـ ئايدا، تىسى تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1055 ـ بەت)

سەلتەنەتلىك تۆرە (浩侯)[44] ئېلگىرىكى نۆكەر بېشى ۋاڭ ـ خۇي[45] لەشكەر تارتىپ، قۇس[46] خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سەلتەنەتلىك تۆرە بولدى. شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا، ۋاڭ خۇي جىيۇچۈەن[47] قوشبېگىنىڭ ئوردا نامىدىن ساختا پەرمان چىقىرىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا زىيان يەتكۈزۈشكە يول قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1056-بەت)

خۇجې (瓡讘) كىچىك ياۋچىلار[48] خانى ئۈگە[49] 1000 نەپەر چەۋەنداز بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، خۇجې تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1056-بەت)

ئېل بايشات تۆرە (富民侯) م. ب. 89-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ تۆتىنچى يىلى)... تيەن چيەنچيۇ باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ، ئېل بايشات تۆرە دەپ ئۇنۋان بېرىلدى. خاقان جاۋدى ۋاقتىغا كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئۆلدى. ئوغلى تيەن شۇن ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىس بولۇپ، بارس سەنگۈن بولدى ۋە لەشكەر تارتىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقتى. لېكىن بەلگىلەنگەن يەرگە ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغاچقا، قانۇن بويىچە، **ئەل**-ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنىپ، ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى

(ئەسلى كىتاب 1058-بەت)

دۇ (秺) ھۇن[50] خانى شۇتۇق خانىنىڭ ۋەلىئەھدى كىن ئۈگچۈر (يەنە بىر ئىسمى كىن مىدى) قوشارقان بىلەن بىرلىكتە 50،000 لەشكەر بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى ۋە مەھرەمبەگلىككە تەيىنلىنىپ، خاقان ۋۇدىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. مەھرەمبېگى

ماخېلو قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقىنى پاش قىلىپ ۋە ئۇنى قولغا ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇ تۆرىسى بولدى. 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. كېيىن خاقان جاۋدىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، سەمىمى-ساداقەتلىك قىلغاچقا، يەنە 3000 ئۆيلۈك يەر ئۇستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى. ئۇنىڭ ئۇنۋان-مەرتىۋىسىگە كېيىن ئوغلى خۇڭ ۋارىسلىق قىلىپ، ھارۋىلىقلار ئوتۇق بېگى بولدى ۋە خاقان شۈەندىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1059-بەت)

يىياڭ (义阳) فۇجېزىنىڭ ئائىلىسى بېيدى ۋىلايىتىدە بولۇپ، ئۇ ئەسكەرلىككە قاتنىشىپ، نۆكەر بەگ بولغان ئىدى. كېيىنچە، پىڭلى قەسرى نازارەتچىلىكىگە كۆتۈرۈلدى. جاۋدى زامانىسىدا، م. ب. 77-يىلى فۇجېزى بىر ياقا ئەل خانىنى ئۆلتۈرگەنىدى. خاقان جاۋدى: «پىڭلى قەسرىنىڭ نازارەتچىسى فۇجېزى ياقا ئەلگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، روران خانىنى ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالدى، قوشۇنىنى ئاۋارە قىلمايلا تۆھپە ياراتتى. شۇڭا، ئۇنىڭغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم ۋە يىياڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلىدىم» دەپ يارلىق چۈشۈردى. فۇجېزى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى فۇلى ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئاكا-ئۇكىلار مال-مۈلۈك تالىشىپ، ئۆز ئارا شىكايەت قىلىشىپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنۋان-مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1060-1061-بەت)

پىڭلىڭ (平陵) فەن مىڭيوۋ لۇڭشىلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكى بىر نەچچە ئەۋلات كىشى يات ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى پىششىق بىلگەچكە، غەربىي چياڭلارنى نازارەت قىلىش ھەم قوغداشقا ئەۋەتىلدى. ئۇ جاۋدى خاقانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى ۋە لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇغانلارغا

قىلىنغان جازا يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، پىڭلىك تۆرىسى بولدى ۋە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. فەن مىڭيۇ چوڭ سەنگۈن خوگۇاڭنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. م. ب. 66 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجېنىڭ تۆتىنجى يىلى) فەن مىڭيۇ خوگۇاڭنىڭ ئوغلى خويۈن بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەست پىلانلىغاچقا، ئۈرۈغ ـ جەمەتى بىلەن يوقىتىش جازاسىغا ئۇچراپ، ئۇنىۋان ـ مەرتىۋىسى بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1063 ـ بەت)

يىڭپىڭ (营平)[51] جاۋچۇڭگو لۇڭشى چەۋەندازى سۇپىتىدە قوشۇنغا قاتناشتى. كېيىن مەھرەمبەگلىككە كۆتۈرۈلۈپ، ۋۇدى خاقاننىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ كۆپ قېتىم ئەسكەر باشلاپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ، مەھرەم بەگلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەپ، خاقان جاۋدىنىڭ خىزمىتىدە بولغاندى. جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، جاۋچۇڭگو شۈەندىنى خاقان قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقى، ئۇيغۇشسىزلىقلارنى ھەل قىلىپ، خاقان بەلگىلەش پىلانىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكى ۋە بۇ ئارقىلىق خانىدانلىقنى، دۆلەتنى ئەمىنلەشتۈرۈش ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يىڭپىڭ تۆرىسى بولدى ۋە 2500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

ئۇزغان تۆرە (冠军侯) خويۈن چوڭ سەنگۈن خوگۇاڭنىڭ ئاكىسى، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭنىڭ نەۋرىسى بولغاچقا، ئۇزغان تۆرە بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 67 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خاقان شۈەندى: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇزغان تۆرە بولۇپ تەيىنلەنگەندى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى خوزىخۇ

ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. خوزىخۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادەم بولمىغاچقا («يىلنامە» ناملىق كىتابتا: «گۈزەل پەزىلەتلىك كىشىلەرنى مەدھىيىلىگەندە، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئېتىۋارسىز قالدۇرماسلىق كېرەك» دېيىلگەن گەپ بار)، خويۈنگە 300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم ۋە ئۇزغان تۆرە قىلىپ تەيىنلىدىم» دەپ يارلىق چۈشۈردى. كېيىن خويۈن ئىسيان پىلانلىغانلىقتىن، ئۈرۈغ ـ جەمەتى بىلەن قىرىپ تاشلاندى ۋە ئۇنىۋان ـ مەرتىۋىسى، سۇيۇرغاللىرى بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1064 ـ بەت)

چاڭشۈي (昌水)[52] تىيەن گۇاڭمىڭ دەسلەپ نۆكەربەگ بولغان. كېيىن لەشكەر بېگى بولۇپ، تەدرىجى كۆتۈرۈلۈپ، ئەنجۈن ۋىلايىتى تۇتۇق بېگى، خۇەيياڭ قۇشبېگى، مۇراسىم بېگى، سول قانات رايون بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى. ئۇ خاقان جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، چاڭيى بېگىنى خاقانلىقتىن قالدۇرۇپ، شۈەندىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇشنى قوللىدى. ئەنە شۇنداق ئۇيغۇشسىزلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، خاقان تىكلەش پىلانىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، شۇ ئارقىلىق خانىدان ۋە دۆلەتنى ئەمىنلەشتۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 71 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) چاڭشۈي تۆرىسى بولدى ۋە 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، ئوردا باش تەپتىش بەگلىكىگە تەيىنلەندى. كېيىن چىلىيەن سەنگۈنى بولۇپ ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغاندا، بەلگىلەنگەن جايغا قوشۇنلىرى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى، لېكىن ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىۋان ـ مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغاندى.

(ئەسلى كىتاب 1065 ـ بەت)

لىپىڭ (乐平) [53] شۇۋېڭسۇن پېڭچېن تۆرىسى شۇ گۇاڭخەننىڭ كەنجى ئىنىسى بولغاچقا، لىپىڭ تۆرىسى بولدى. 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، كۆچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈدىلىكىگە تەيىنلەندى. غەربىي چياڭلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، باش لەشكەر بېشى، دانىش بەگ قاتارلىق ئەمەللەردە بولدى. ئۇنىڭ ئۆتمۈشتە خاقان شۆەندى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، تۆرە مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى. ئۇ هاراق-شاراپ، هاۋايى-هەۋەسكە بېرىلىپ، بالدۇرلا كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئورنىغا ئوغلى شۇناڭ ۋارىسلىق قىلغاندى.

(ئەسلى كىتاب 1065-بەت)

دۇچېڭ (都成) [54] كىنارسان ئەسلى هۇن بولۇپ، مەرھۇم چوڭ سەنگۈن خوگۇاڭنىڭ ئوغلى خويۇ قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان كۆتەرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىۋېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇچېڭ تۆرىسى بولدى ۋە 2800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. كىنارسان هارۋىلىقلار تۇتۇقبېگى ۋە دۇ تۆرىسى كىنمىدىنىڭ جىيەنى بولۇپ، ناھايىتى ئېھتىياتچان، سادىق، كەمتەر كىشى ئىدى. باشقىلارغا يول قويۇشنى ئۆزىنىڭ مۇئامىلە ئۆلچىمى قىلاتتى. ئۇ ئۆز ئەۋلادىغا شان-شۆھرەت قالدۇرۇشقا تىرىشاتتى.

(ئەسلى كىتاب 1066-بەت)

يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە (安远侯) جېڭ جى (郑吉) كۇەيجى (会稽)لىق بولۇپ، ئەسكەرلىككە كىرگەندىن كېيىن، نۆكەر بەگلىككە كۆتۈرۈلدى ۋە كىشەندىن ئازات قىلىنغان گۇناھكارلار، چېرىكلەرگە نازارەتچى ۋە باش بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن چېدىر (渠犁) غا ئەۋەتىلدى. بۇ هۇن تەڭرىقۇتى قولىقۇ ئۆلۈپ، ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق چىقىپ، قىرغىنچىلىق يۈز

بېرىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. باتىسقان چىچەن (禅蒦) ئۆز توپى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولماقچى بولۇپ، ئالدىن ئادەم ئەۋەتىپ جېڭ جىغا خەۋەر قىلغانىدى. جېڭ جى بىر قانچە يۈز ئەمەلدار ۋە چېرىكلىرى بىلەن كېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئالدى. باتىسقانىڭ توپىدىكى بەزى كىشىلەر قايتىپ كېتىش كويىدا بولغانىدا، جېڭ جى ئۇلارنىڭ ئاقسا قاللىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، باتىسقان بىلەن بىللە خەن خاقانلىقىغا قايتىپ باردى. مۇشۇ تۆھپىسى ئۈچۈن، جېڭ جى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە بولدى ۋە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1068-بەت)

---

[1] جيەنيۈەن يىلى (建元) — خەن ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى. (م. ب. 140-يىلدىن 135-يىلغىچە).

(«سىخەي» 1142-بەت)

[2] دۇڭئوۋ (东瓯) — قەدىمكى يۆ قەۋملىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئوۋيۆ (瓯越) دەپمۇ ئاتىلاتتى. چىن خانىدانلىقى ۋە خەن خانىدانلىقى دەۋرىدە هازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوۋجياڭ، لىڭجياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار يۆ خانى گوۋجيەننىڭ ئەۋلاتلىرى ئىمىش. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ياۋ، خەن خاقانلىقىنىڭ شياڭ يۈنى يوقىتىشىغا ياردەملەشكەن. خاقان خۈيدى دەۋرىدە دۇڭخەي خانى بولغان. پايتەختى دۇڭئوۋ (هازىرقى ۋېنجوۋ شەھىرى) بولغاچقا، دۇڭئوۋ خانى دەپ ئاتىلاتتى. خاقان ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مىن يۆلىرىنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچراپ، جياڭسۇ ۋە خۇەيخې ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن.

(«سىخەي» 106-بەت)

[3] «شېئىرنامە» (诗经) — جۇڭگونىڭ ئەڭ دەسلەپكى شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدە تۈزۈلگەن. جەمئىي 3000 پارچە شېئىر بولسىمۇ، كۇڭزى 315 پارچىغا قىسقارتقان.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1378-بەت)

[4] «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قىسسىلىرى» («尚书») — كونۇزىچىلار كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۆججەتلىرى ۋە بىر قىسىم قەدىمكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن ئەسەرلەر توپلىمى.

(«سىخەي» 2554 ـ بەت. بىر توملۇق «سىيۈەن» 476 ـ بەت)

[5] چىجۇاڭ (持装) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭدىكى بىر يەر.

(«سىخەي» 307 ـ بەت)

[6] چاڭپىڭ (长平) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى شىخۇانىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1029 ـ بەت)

[7] پىڭلىڭ (平陵) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن بەش قەۋرىستانلىقىنىڭ بىرى. بۇ يەردە خاقان جاۋدى قەۋرىستانلىق ياسىتىپ، ناھىيە تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى ھازىرقى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا. خەن جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، شۇ يەرگە كۆمۈلگەن.

(«سىخەي» 95 ـ بەت)

[8] شياڭچېڭ (襄城) — ناھىيە. خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىدىرەك بولۇپ، يىغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ شياڭچېڭ شەھىرى ئىدى. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

(«سىخەي» 827 ـ بەت)

[9] لېئەن (乐安) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىڭشيەن (博兴县) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 180 ـ بەت)

[10] لۇڭئې (龙额) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى جىڭشيەن (景县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1034 ــ 1035 ـ بەت)

[11] سۈيچېڭ (随城) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ گاۋچىڭ (高苑) گاۋيۈەن بازىرىنىڭ شىمالىدا. لىيشۈي دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، شىمال، جەنۇب ئىككى شەھەرگە بۆلۈنگەن.

(«سىخەي» 1007 ـ بەت)

[12] يىچۈن (宜春) — ناھىيە. جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. خۇنەن ئۆلكىسىگە چېگرىداش. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە يىچۈن ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. جىن خاقانلىقى دەۋرىدە يىچۈن ناھىيىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2320 ـ بەت)

[13] يىنئەن (阴安) — ناھىيە. ۋېي (魏) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1037 ـ بەت)

[14] يۈەنشو (元朔) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 128 ــ 123 ـ يىللار).

(«سىخەي» 1496 ـ بەت)

[15] فاگەن (发干) — ناھىيە. دۇڭجۈن (东郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1037 ـ بەت)

[16] بوۋاڭ (博望) — (1) ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى قۇرغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ (南阳) شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. (2) بىلگە تۆرە ـ بىلىملىك، تەزەر دائىرىسى كەڭ مەنىسىدە.

(«سىخەي» 330 ـ بەت، «تارىخىي خاتىرىلەر» 3 ـ توم 1037 ــ 1038 ـ بەتلەر)

[17] يۈەنشۇ (元狩) — خاقان ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 122 ـ 117 ـ يىللار).

(«سىخەي» 1496 ـ بەت)

[18] ئوزغان تۆرە (冠军侯) — قىران چېرىكچى بەگ خو چۈبىڭنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلاردا كۆرسەتكەن خىزمىتى باشقا سەركەردىلەردىن چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەن خاقانى ۋۇدى ئۇنىڭغا ئوزغان تۆرە دەپ نام بەرگەن.

(«سىخەي» 861 ـ بەت)

[19] قىران چەۋەنداز سەنگۈن (骠骑将军) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە سەنگۈنلەر ئۇنۋانى. «خەننامە»دە: «خو چۈبىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا پەۋقۇلئاددە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۇنۋانى بېرىلدى» دېيىلگەن. بۇ ئۇنىڭ چوڭ سەنگۈنلۈك ۋەزىپىسى بىلەن تەڭ ئىدى.

(«سىخەي» 2620 ـ بەت)

[20] قۇنشارقان (浑邪王) — هۇن خانلىرىدىن بىرى. خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1041 - بەت)

[21] جۇڭلى (众利) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ناھىيە شەھىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى، خۇەيلەي (怀来) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1038 — 1039 - بەتلەر)

[22] گاۋبۇش (高不识) — خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن بېگى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1040 - بەت)

[23] خۇيچۇ (浑渠) — يېزا. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇشەن (鲁山) ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1040 - بەت)

[24] جۇنجى (浚稽) — تاغ. ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى گوبى ئالتاي تاغلىرى تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا. م.ب. ئىككىنچى ئەسىردىن مىلادى بەشىنچى ئەسىرگىچە بولغان مەنبەلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ.

(«سىخەي» 2188 - بەت)

[25] شياخۇي (下雎) — يەر ئىسمى. سەنشى ئۆلكىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1041 - بەت)

[26] لويىن (漯阴) — يەر ئىسمى. ھازىرقى پىڭيۈەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1041 - بەت)

[27] خېچى (河綦) — يەر ئىسمى. جىنەن ۋىلايىتىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1043 - بەت)

[28] چاڭلې (常乐) — يەر ئىسمى. جىنەن ۋىلايىتىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1043 - بەت)

[29] فۇلى (符离) — ناھىيە. پېيجۈن (沛郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق. ھازىر ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ سۇشيەن (宿县) ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1043 - بەت)

[30] جۇاڭ (壮) — يەر ئىسمى. دۇڭپىڭدا دەپ كۆرسىتىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1044 - بەت)

[31] شياڭچېڭ (湘成) — يەر ئىسمى. «سويىن» ناملىق كىتابتا: «ياڭچېڭ (阳城)» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1045 - بەت)

[32] يىياڭ (义阳) — قەدىمكى ناھىيە. پىڭجىڭ ناھىيىسىنىڭ يىياڭ يېزىسىغا قۇرۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1045 - بەت

[33] سەن (散) — يەر ئىسمى. «سويىن»دا: «ياڭچېڭ شەھىرىدە» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1045 - بەت)

[34] زاڭما (藏马) — يەر ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لىنجۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«سىخەي» 183 - بەت)

[35] لياۋ (潦) — دەريا. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ۋۇياڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1047 - بەت)

[36] كۇن (昆) — يەر ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پىڭشاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1048 — 1049 - بەتلەر)

[37] چى (骐) — يەر ئىسمى. خېدۇڭغا قاراشلىق. بېيچۇ دە دېيىلگەن. سەنشى جىشيەن ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1049 - بەت)

[38] لياڭچى (梁期) — يەر ئىسمى، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشيەن (魏县) ناھىيىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1049 - بەت)

[39] يۈەندىڭ (元鼎) خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 116 — 111 - يىللار).

(«سىخەي» 1496 - بەت)

[40] پۇرھسان (复累绨缦) — ھۇن بەگلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1049 - بەت)

[41] تىسى (骐兹) — يەر ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جۇچېڭ (诸城) ئەتراپلىرى.

(«سىخەي» 1055 - بەت)

[42] ياۋچىلار (月氏) — ياۋچى، يۈرتچى، قەدىمكى خەلقلەردىن بىرى. مىلاددىن بۇرۇن 3 — 2 - ئەسىرلەردە دۇڭخۇاڭ (دۇخان) بىلەن چىلىيەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشىغان چارۋىچى خەلق. م.ب. 177 — 176 - يىللىرى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، كۆپ قىسمى ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچكەن. بۇلار «چوڭ ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمەستىن، چىلىيەنشەن تېغىغا كىرىۋېلىپ، چياڭلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن ئاز بىر قىسىم ياۋچىلار «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

(«سىخەي» 3425 - بەت)

[43] يۈەنفېڭ (元封) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 110 — 105 - يىللار)

(«سىخەي» 1496 - بەت)

[44] سەلتەنەتلىك تۆرە (浩) — (1) يەر ئىسمى. (2) ئۆتنۈان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 - بەت)

[45] ۋاڭ خۇي (王恢) — خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە (م.ب. 108 - يىلى) روراندا قارشى يۈرۈشتە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن، سەلتەنەت بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 - بەت)

[46] قۇس، قوش (车师) — بۇ ئىسىم «كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى» دە: قوسۇ، قوسۇ شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن خەنزۇچە (车师) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۇ شۇ دەۋردە كوۋشى، گوۋشى (姑师) دەپمۇ ئوقۇلغان. مىلاددىن بۇرۇن 70 - يىلى خاقان شۈەندى (م.ب. 73 — 49 - يىللار) دەۋرىدە قوس - ئالدى قوس، ئارقا قوس دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. ئالدى قوس بۈگۈنكى تۇرپاندىكى يارغول خارابىسى بولۇپ، ئارقا قوس ئۈتتۈساي (جىمسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ) دا ئىدى.

(«سىخەي» 3061 - بەت)

[47] جيۇچۈەن، سۇجوۋ، (酒泉) — ۋىلايەت. م. ب. 121 - يىلى ھۇن خانى قۇنشارقان تۇرغان يەرنى جيۇچۈەن ۋىلايىتى قىلغان.

(«سىخەي» 2143 - بەت)

[48] خۇجى (瓠𤟤) — يەر ئىسمى. خىدۇڭدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 — 1057 - بەت)

[49] ئۇگە (扜者) — كىچىك ياۋچىلارنىڭ خانى

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1056 - بەت)

[50] دۇ (稅) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىخې رايونى ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 4001 - بەت)

[51] يىڭپىڭ (营平) — يەر ئىسمى. شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەندە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1063 - بەت)

[52] چاڭشۈي (昌水) — شەندۇڭ ئۆلكىسى يۈلىڭ (陵) دە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1065 - بەت)

(«سىخەي» 3543 — 3544 - بەت)

[53] لېپىڭ (乐平) — قەدىمكى ناھىيە. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شياڭ.

(«سىخەي» 179 - بەت)

[54] دۇچېڭ (都成) — قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 230 - يىلى چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. ۋىلايەت شەھىرى ياڭدى (阳翟) ھازىرقى يۈشيەن (禹县) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 4233 - بەت)

خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئاتاقلىق سەنگۇن-ۋەزىرلەر يىلنامىسى

م. ب. 200-يىلى (خەن خاقانى گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) چاڭلې ئوردىسى (长乐宫) سېلىنىپ، پايتەخت يۆياڭدىن چاڭئەنگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، هۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. هۇنلار خەن قوشۇنلىرىنى پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئالدى.

م. ب. 199-يىلى (گاۋدىنىڭ سەككىزىنچى يىلى) جاۋچېڭ شەھىرىدە خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، گۈەن گاۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىسيان كۆتىرىش قەستىدە بولۇۋاتقانلىقى سېزىلىپ، ئۇلار ئۆلتۈرۈلدى. هۇنلار دەي بەگلىكىگە هۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، دەي بەگلىكىنىڭ بېگى ليۇ جۇڭ هۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، بەگلىكنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنلىكتىن، گاۋدى ئۇنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، خېياڭ تۆرىسى قىلىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1121-بەت)

خاقان ۋېندى (文帝) م. ب. 177-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) دەي بېگى ليۇ ۋۇ خۇەيياڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. ۋېندى چارلاشقا چىقىپ، تەييۈەنگە باردى. جىبېي بېگى ليۇ شىڭجۇ

قوزغىلىپ ئىسيان كۆتىرىپ، هۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە زور كۆلەمدە بېسىپ كىرگەچكە، دەي بەگلىكىنىڭ زېمىنى تەييۈەنگە قوشۇۋېتىلىپ، تەييۈەن دەيجۈن ۋىلايىتى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1126-بەت)

م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) هۇنلار شياۋگۈەن ئۆتكىلىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرگەچكە، خەن قوشۇنلىرى هۇنلارغا قارشى جەڭ قىلدى ھەمدە چاڭئەن ئەتراپىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە كۆردى.

چېڭ (成) تۆرىسى دۇڭ چى، دىۋان بېگى لۇەن بۇ، چاڭ (昌) تۆرىسى لۇچىڭ، لۇڭلۇ (隆虑) تۆرىسى جوۋزاۋ، نىڭ (宁) تۆرىسى ۋېي سۇلار سەنگۈن، دۇڭياڭ (东阳) تۆرىسى جاڭ شياڭرۇ چوڭ سەنگۈن بولۇپ، لەشكەر تارتىپ هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى. قارۇغ بەگ جوۋشې ۋە ئىشىك ئاغىسى جاڭ ۋۇ سەنگۈن بولۇپ، قوشۇنلىرى بىلەن چاڭئەن ئەتراپىدا مۇداپىئەدە تۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1128-بەت)

م. ب. 162-يىلى (ۋېندى خوۋيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) هۇنلار 30,000 ئادەم بىلەن شاڭجۈن ۋىلايىتىگە، 20,000 ئادەم بىلەن يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى.

هۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خاقان ۋېندى ئوتتۇرانچى تۆرە لىڭ مىيەننى هارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، قوشۇن بىلەن فېيخۇ تېغىدا، چۇ بەگلىكى سابىق ۋەزىرى سۇيىنى سەنگۈن بولۇپ، قوشۇن بىلەن گوۋجۇ تېغىدا، سەنگۈن جاڭ ۋۇنى قوشۇن بىلەن بېيدى ۋىلايىتىدە، خېنېي قۇشبېگى جوۋيافۇنى سەنگۈن بولۇپ، قوشۇن بىلەن شىليۇدا، خاندان بەگ ليۇلىنى قوشۇن بىلەن باشاڭدا، جۇسى تۆرىسى شۈلىنى قوشۇن بىلەن جىمېندا تۇرۇشقا ئەۋەتكەندى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن هۇنلار چېكىنىپ كەتكەچكە،

خەن خاقانلىقى ھەربى ھەرىكەتنى توختاتتى.

(ئەسلى كىتاب 1129-بەت)

خاقان ۋۇدى (武帝) م. ب. 133-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يازدا، باش تەپتىش بەگ خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنى، ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۈن، مىراخور گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى، سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنى، كېڭەش بېگى لى شى مەشقاۋۇل بولۇپ تەيىنلىنىپ، چوڭ قوشۇن بىلەن مايى شەھىرى ئەتراپىدا بۆكتۈرمىدە يېتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىنى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەنىدى. ئۇرۇشتىن بۇرۇن سىر ئېچىلىپ قېلىپ، پىلان ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، بۇ پىلاننى ئوتتۇرىغا قويغۇچى ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1134-1135-بەت)

م. ب. 129-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كېڭەش بېگى ۋېي چىڭ ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، لەشكەر تارتىپ شاڭگۇ ۋىلايىتىدىن؛ ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ يەنمېن ۋىلايىتىدىن؛ كېڭەش بېگى گۇڭسۇن ئاۋ ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ دەيجۈن ۋىلايىتىدىن؛ مىراخور گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى بولۇپ يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، تەرەپ-تەرەپتىن ھۇنلارغا تەڭلا ھۇجۇم

(ئەسلى كىتاب 1135-بەت)

قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

م. ب. 128-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بىرىنچى يىلى) ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ يەنمېن قوۋۇقىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى؛ ياساۋۇل بەگ خەن ئەنگو تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنى بولۇپ قوشۇن بىلەن دەيجۈن ۋىلايىتىدە تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. يۈەنشونىڭ ئىككىنچى

يىلى يۇياڭدا تۇردى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1136-بەت)

م. ب. 127-يىلى (يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ لەشكەر تارتىپ يۈنجۇڭدىن گاۋچۇگە قەدەر باردى ۋە ھۇنلاردىن خېنەن (خېتاۋنىڭ جەنۇبى) رايونىنى تارتىۋالدى.

م. ب. 126-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، قوشبېگى گۇڭ يوۋنى ئۆلتۈردى.

م. ب. 125-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ھۇنلار دىڭشياڭ ۋىلايىتى، دەيجۈن ۋىلايىتى ۋە شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 1136-بەت)

م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، دەيجۈن تۇتۇق بېگى جۇيىڭنى ئۆلتۈردى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، خاقان ۋۇدى چاڭپىڭ تۆرىسى ۋېي چىڭنى چوڭ سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، ھۇن ئوڭ تۇغ قانىتىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ياساۋۇل بەگ سۇجيەننى ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ قارمىقىغا ئۆتكۈزدى. سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى، مىراخور گۇڭسۇن خې ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى، دەي بەگلىكى ۋەزىرى لى سەي يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى، ئەنتوۋ تۆرىسى جاڭ سىگۇڭ ۋە سورۇن بېگى لى شى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۈننىڭ باشچىلىقىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1137-بەت)

م. ب. 123-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ يەنە دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۇن، مىراخور گۇڭسۇن خې سول سەنگۇن، ئۇشىڭ ئاغىسى لى گۇاڭ ئارقىچى سەنگۇن، يابغۇ جاۋ سۇن ئالدىچى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلەندى. لېكىن جاۋ سۇن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتتى. ئوڭ سەنگۇنلىككە تەيىنلەنگەن ياساۋۇل بەگ سۇ جيەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ قۇتۇلدى. سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۇنلىكىگە تەيىنلەنگەندى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ قارمىقىدا بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1137-بەت)

م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلار يەنبېي قوۋۇقى ۋە دەيجۈن ۋىلايىتىگىچە بېسىپ كىردى.

خاقان ۋۇدى ئوزغان تۆرە خوچۈبىڭنى قىران جەۋەنداز سەنگۇنلىككە تەيىنلەپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، چىلىيەنشەن تېغىغا قەدەر بېرىشقا؛ ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋنى سەنگۇن قىلىپ، بېيدى ۋىلايىتىدىن ھۇجۇم قىلىشقا؛ بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ۋە ئۇشىڭ ئاغىسى لى گۇاڭنى سەنگۇنلىككە تەيىنلەپ، يوۋ بېيپىڭدىن ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇنلار يوۋ بېيپىڭ، دىڭشياڭ ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى.

م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ دىڭشياڭدىن لەشكەر

تارتىپ چىقتى. ئۇشىڭ ئاغىسى لى گۇاڭ ئالدىچى سەنگۇن، مىراخور گۇڭسۇن خې سول سەنگۇن، ئۇنۋان بېگى جاۋيىجى ئوڭ سەنگۇن، پىڭياڭ تۆرىسى ساۋ شياڭ ئارقىچى سەنگۇن بولۇپ، چوڭ سەنگۇننىڭ باشچىلىقىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1138-بەت)

م. ب. 97-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ئېرشى سەنگۇن لى گۇاڭلى شۇ فاڭ ۋىلايىتىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، يۇۋۇ دەرياسى بويىغا باردى. ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۇنى خەن يۆ ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدىن، يىنيۇ سەنگۇنى گۇڭسۇن ئاۋ يەنمېن قوۋۇقىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئايرىم-ئايرىم يوللار بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1142-بەت)

م. ب. 90-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ئېرشى سەنگۇن لى گۇاڭلى شو فاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ، قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. چۇڭخې تۆرىسى ماڭ تۇڭ جيۇچۈەندىن، باش تەپتىش بېگى شاڭ چيۇچېڭ خېشىدىن قوشۇن تارتىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1144-بەت)

م. ب. 87-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى خوۋ يۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، خاقان ۋۇدى دانىش بەگ خوگۇاڭنى چوڭ سەنگۇن ۋە بولۇ تۆرىسى، تۇتۇق بېگى كىن مىدىنى ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋە دۇ تۆرىسى، مىراخور ئەنياڭ تۆرىسى شاڭ گۈەنجېنى چوڭ سەنگۇن قىلىپ تەيىنلىدى.

(ئەسلى كىتاب 1144-بەت)

خاقان جاۋدى (昭帝) م. ب. 86-يىلى (خاقان جاۋدى سەل-

تەنەت دەۋرى شيۋەننىڭ بىرىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، كىن مىدى ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1145 ـ بەت)

م. ب. 78 ـ يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 ـ ئايدا، نۆكەر بېگى فەن مىڭيوۋ لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلدى.

م. ب. 75 ـ يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، ياساۋۇل بەگ، پىڭلىك تۆرىسى فەن مىڭيوۋ لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1146 ـ بەت)

خاقان شۈەندى (宣帝) م. ب. 72 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، باش تەپتىش بەگ تيەن گۇاڭمىڭ چىلىيەن سەنگۇن، لۇڭئې (龙额) تۆرىسى خەن زىڭ ئارقىچى سەنگۇن، يىڭپىڭ تۆرىسى جاۋ چۇڭگو بارىكۆل سەنگۇنى، لياۋشۇي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۇن پىڭلىك (蒲类) تۆرىسى فەن مىڭيوۋ يۈنجۇڭ قۇشبېگى، ئىل بايشات تۆرە تيەن شۇن بارس سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

م. ب. 71 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) تيەن گۇاڭمىڭ ۋە تيەن شۇن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەر ئىككىسى ئۆزىنى ئۆلتۈرۇۋالدى («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، تيەن شۇن بەلگىلەنگەن جايغا بارالماي ھەم ئولجا ـ غەنىمەتلەرنىڭ سانىنى يالغان ئېيتقان؛ تيەن گۇاڭمىڭ ئالدى تەرىپىدە دۈشمەن بارلىقىنى ئۇقۇپ، ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي تۇرۇۋالغانلىقـ

تىن، خاقان شۈەندى ھەر ئىككىسىنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تاپشۇرغان. ئۇلار جىنايىتىدىن قورقۇپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرگەن). جاۋ چۇڭگوغا سەنگۇنلىك تامغىسىنى تارتۇۋېلىش جازاسى بېرىلگەن.

(ئەسلى كىتاب 1147 ـ بەت)

م. ب. 61 ـ يىلى (خاقان شۈەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۆنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، لېچېڭ تۆرىسى شۇ يەنشۇ كۆچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۇنى بولۇپ تەيىنلەندى. ئارقىچى سەنگۇن جاۋ چۇڭگو چياڭلارغا ھۇجۇم قىلدى. جيۇچۈەن قۇشبېگى شىن ۋۇشيەن چياڭلارنى يوقىتىش سەنگۇنى، خەن زىڭ باش لەشكەر بېشى ۋە ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1149 ـ بەت)

خاقان يۈەندى

م. ب. 42 ـ يىلى (خاقان يۈەندى سەلتەنەت دەۋرى يۇڭگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، دىنىي مۇراسىم بېگى (太常) رېن چيەنچيۇ جەسۇر سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، غەربىي چياڭلارغا؛ يۈنجۇڭ قۇشبېگى خەن سىجۇن ھەيۋەتلىك سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، چياڭلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولىسمۇ، كېيىن ئىشقا ئاشۇرۇلمىدى.

(ئەسلى كىتاب 1152 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 28 - جىلد

نەزىرنامە (封禅书)

يىن خانلىقىنى يىمىرىپ، خانلىق تەسىس قىلغان جوۋ خانلىقى 14 ئەۋلاد دەۋر سۈرگەندىن كېيىن، سەلتەنىتى تەدرىجىي زەئىپلىشىپ، ئەدەپ-ئەخلاق بۇزۇلۇپ، بەگلەر باش-باشتاقلىق قىلىشىپ، قانۇن-تۈزۈملەرگە رىئايە قىلىشمىغانلىقتىن، چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، جوۋ يوۋ ۋاڭ لىشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆلتۈرۈلگەندى. جوۋپىڭۋاڭ خانلىق پايتەختىنى شەرققە-لوبى شەھىرىگە كۆچۈردى. چىن شياڭگۇڭ[1] لەشكەر تارتىپ رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جوۋ خانلىقى خانىغا ياردەم قىلغاچقا، بەگ بولۇپ تەيىنلىنىپ، شىچۇدە[2] ئولتۇراقلىشىپ قالغاندى.

(ئەسلى كىتاب 1358-بەت)

* * *

...چى خۇەنگۇڭ: «مەن ئىلگىرى شىمالغا-تاغ رۇڭلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، گۇجۇ بەگلىكى چېگرىسىدىن ئۆتتۇم؛ غەربكە-داشياغا[3] يۈرۈش قىلىپ، (لىيۇشادىن ئاشتىم؛ ئاتلارنى يېتىلەپ، ھارۋىلارنى كۆتىرىپ، بېيېر[4] تېغىغا چىقتىم؛ جەنۇپتا يۈرۈش قىلىپ، شاۋلىڭغا باردىم؛ شيۇڭېر تېغىغا چىقىپ، جاڭجياڭ، خەنشۇي دەريالىرىغا نەزەر سالدىم. مەن ئۈچ قېتىم ھەربىي يىغىن چاقىرىپ، ئالتە قېتىم بەگلەر ئارىسىدا كېڭەش ئۆت-

كۈزدۈم. جەمئىي توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن باش قوشۇپ كېڭەش ئېلىپ بېرىپ، ئەلنىڭ ئىشىنى توغرا يولغا سالدىم. بەگلەر ئىچىدە ماڭا قارشى چىقىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى. ئىلگىرىكى شيا، شاڭ، جوۋ خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنىڭ تۇنجى خانلىرى تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن خان بولغان، ئۇلارنىڭ مەندىن نېمە پەرقى بار؟» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1361-بەت)

* * *

م. ب. 164-يىلى (خاقان ۋېندىنىڭ 16-يىلى) ھۇنلار بىر قانچە قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرگەچكە، خەن خاقانلىقى ئەسكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆردى. كېيىنكى يىلى سەل كەم ھوسۇل ئېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1384-بەت)

* * *

خاقان ۋۇدى يۇڭ دېگەن يەرگە بېرىپ، ئىلاھقا نەزىر-چىراق قىلىپ، ئاندىن لۇڭشى ۋىلايىتىگە كەلدى. غەربتە كۆككۆتۈك تېغىغا بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، گەنچۈەن قەسىرىدە تۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1394-بەت)

يازدا خەن خاقانلىقى كالىندارى ئۆزگەرتىلىپ، بىرىنچى ئاي يىل بېشى قىلىندى. سېرىق رەڭ قەدىرلەندى، ئەمەل ناملىرى بەش خەتلىك قىلىنىپ، يىل نامى تەيچۇ بىرىنچى يىلغا ئۆزگەرتىلدى (م. ب. 104-يىلى). شۇ يىلى، غەربتە پەرغانىغا يۈرۈش قىلىندى. ھەممىلا يەردە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. دىڭ فۇرېن، لوياڭ[5]، يۈچۇلار ئەپسۇن ئوقۇپ، ھۇنلار ۋە پەرغانىلىقلارنى قاغىدى.

(ئەسلى كىتاب 1402-بەت)

[1] چىن شياڭگۇڭ (秦襄公) — چىن بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى چىن جۇاڭگۇڭنىڭ ئوغلى.

(«سىخەي» 3691 - بەت)

[2] شىچۇي (西垂) — قەدىمكى يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1356 - بەت)

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1358 - بەت)

[3] داشيا (大夏) — بىگجوۋ ئايمىقىغا قاراشلىق جىنياڭ شەھىرى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەيۈەن شەھىرى ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1491 - بەت)

[4] بىئېر شەن (卑耳山) ياكى (辟耳山) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پىڭلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 4543 - بەت)

[5] لوياڭ (雒阳) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە پايتەخت ئەپسۇنچىلاردىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1402 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 30 - جىلد

بازارنامە (平准书) توغرىسىدا[1]

ھۇنلار بىر قانچە قېتىم شىمالىي چېگرىدىكى ئاھالىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقتىن، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى قوشۇنلار كۆپەيتىلگەچكە، ئاشلىق يەتمەس بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ئوردىدىن يارلىق چۈشۈرۈپ، چېگرا رايونلارغا ئاشلىق ئىئانە قىلىدىغان ۋە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ھەممە يىغىدىغان كىشىلەرگە مۇكاپات ئۇنۋانى بېرىلىدىغان بولۇپ، مۇكاپات ئۇنۋانى ئالى تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتىرىلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1419 - بەت)

* * *

ۋاڭ خۇيىنىڭ مايىدا ئەگرىتقۇتقا يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش پىلانىنى ھۇنلار ئۇقۇپ قالغاندىن كېيىن، ھۇنلار ئىناقلىقنى بۇزۇپ، چېگرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالىدىغان بولىدى. ئۇرۇش ئۈزلۈك-سىز داۋاملىشىپ تۇرغاچقا، پۈتكۈل خەلق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن بىزار بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇرۇش كۈندىن - كۈنگە كېڭەيگەنلىكتىن، يولۇچىلار ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەكلىرىنى ئېلىپ يۈرەتتى. ئاھالىلار ھۆكۈمەتكە ئاشلىق توشاتتى. كىشىلەر ئىچكى ۋە تاشقى ئالۋاڭ - ياساق، پاراكەندىچىلىك دەردىدە ئەمىن تاپالماي، ئاھالىلار نامراتلىشىپ، ھېرىسىپ - چارچاپ، قۇۋلۇق بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا

مەجبۇر بولۇشقانىدى. مال-بايلىق كۈندىن-كۈنگە خوراپ، يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، مال-بايلىق ئىئانە قىلغانلار ئەمەل تۇتۇپ، پۇلى بارلار جىنايەتتىن كېچىرىم قىلىناتتى. سايلام تۈزۈمى ئەمەلدىن قېلىپ، ئار-نومۇسلۇق ئادەملەر كۆرەلمەسلىكتە ئۇچرىغان، ھەربىلەر ئەتىۋالىنىپ، ئەمىر-پەرمانلار قاتتىق ۋە كۆپ بولۇپ كەتكەنىدى. ئىگىلىك يارىتالايدىغان ۋەزىرلەر مانا شۇندىن باشلاپ ئەتىۋالانغانىدى.

شۇندىن كېيىن، خەن سەركەردىلىرى ھەر يىلى ئون مىڭلىغان چەۋەنداز بىلەن چىقىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ تۇردى. ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، خېنەن (خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى) دىكى جايلار ھۇنلاردىن تارتىۋېلىنىپ، شو فاڭ شەھىرى بىنا قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا خەن خاقانلىقى غەربىي جەنۇبىدىكى يى قەۋملىرىگە بارىدىغان يولنى ئېچىۋاتاتتى. ئەمگەككە قاتنىشىۋاتقان بىر نەچچە ئون مىڭلىغان ئادەم ئاشلىقلىرىنى مىڭ چاقىرىمدىن يىراق يەرلەرگە كۆتۈرۈشۈپ باراتتى. ئون نەچچە جۇڭ (鍾)[2] ئاشلىقتىن ئاخىرقى مەنزىلگە يېتىپ بارغىچە ئاران بىر دەن ئاشلىق قالاتتى. شۇڭا، چيوڭ (邛)[3]. بو (僰)[4] قەۋملىرى يۇرتىدىن پۇلغا ئاشلىق سېتىۋېلىناتتى. بىر قانچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، قاتناش تېخىچە باشلانمىغاچقا، بەدىۋي يى قەۋملىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مەسئۇل ئەمەلدارلار ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى قىراتتى. با (巴)[5]، شۇ (蜀)[6] ۋىلايەتلىرىنىڭ پۈتكۈل باج-سېلىق كىرىمى چىقىمىغا يەتمىگەنلىكتىن، بايلار جەنۇبىي يى قەۋملىرى رايونىدا يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا، ھۆكۈمەتكە ئاشلىق تاپشۇرۇپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن ئاشلىق پۇلى ئېلىشقا چاقىرىلغانىدى. شەرقتە، ساڭخەي[7] ۋىلايىتىگىچە كىشىلەرنىڭ ئىش-خىراجىتى جەنۇبىدىكى يى قەۋملىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالغانىدى. يەنە

يۈز نەچچە مىڭ ئادەمنى سەپەرۋەر قىلىپ، قورغان سېلىپ، شوفاڭ[8] ۋىلايىتى قوغدالغانىدى. سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ناھايىتى يىراق بولغانلىقتىن، ياۋشەن[9] تېغىنىڭ شەرقىدىكى كىشىلەر مانا شۇنداق ھاشارنىڭ ئازاۋىنى تارتقانىدى. نەچچە مىليونلىغان بايلىق خوراپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسى تېخىمۇ قۇرۇقدالدى. شۇڭا، قۇل ئىئانە قىلغان كىشىلەر ئۆمۈر بويى باج-سېلىق ۋە ھاشاردىن ئازات بولۇش مۇكاپاتىغا ئىگە بولدى. ئەگەر شۇ كىشى نۆكەر بېگى بولسا، ئۇنىڭ دەرىجىسى كۆتۈرۈلەتتى. شۇنىڭدەك، پادىلاپ قوي ئىئانە قىلغان بولسا، نۆكەر بېگى بولاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

تۆت يىلدىن كېيىن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) خاقان ۋۇدى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنى ئالتە سەنگۈن يۈز نەچچە مىڭ قوشۇن بىلەن ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. چوڭ سەنگۈن دۈشمەننىڭ 15,000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، يەنى خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ئالتە سەنگۈننى باشلاپ، يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، 19,000 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە تۇتقۇن قىلدى. دۈشمەننى تۇتقۇن قىلغان ۋە ئۆلتۈرگەن جەڭچىلەر 20 نەچچە تۈمەن جىڭ ئالتۇن ئىنئام ئالغانىدى. بۇ بىر نەچچە ئون مىڭ ئەسىرلەرمۇ كۆپ ئىنئامغا ئېرىشتى. ئوزۇق-تۈلۈك كىيىم-كېچەكلەر ئوردىدىن بېرىلەتتى. ئەمما خەن قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەن ئەسكەر ۋە ئات يۈزمىڭدىن ئوشۇق ئىدى، قورال-ياراق، دۇبۇلغا-ساۋۇت ئىشلەش ئۈچۈن كەتكەن پۇل، سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق توشۇلغان ئوزۇق-تۈلۈككە كەتكەن خىراجەت بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى. مالىيە-ئىقتىسات ۋەزىرى باشقۇ-

رۇشىدىكى كۆپ يىللىق جۇغلانما خوراپ تۈگەپ، يىغىپ ئېلىنىدىغان باج-سېلىقلار تامامەن ئىشلىتىلىپ بولغان بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسكەرلەرنى تەمىنلەشكە يەتمەي قالغانىدى، مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارلار خاقانغا مەسلىھەت بېرىپ: «ئالىيلىرى چۈشۈرگەن يارلىقلىرىدا، ئاڭلىشىمىزچە، بەش چوڭ ئاقساقالنىڭ يارلىقى بىر بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئەلنى ناھايىتى ياخشى باشقۇرغانىكەن. شىيا خانى يۈ ۋە شاڭ خانى تاڭ قاتارلىقلارنىڭ يۈرگۈزگەن قانۇنى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەلنى سورىغانىكەن. ئۇلارنىڭ قوللانغان سىياسەت-يوللىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بولسىمۇ، لېكىن كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئوخشاش ئىدى. شىمالىي تەرەپ تىنچلانمىدى، بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرەيمىز. يېقىندا، چوڭ سەنگۈن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ 19,000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى. چوڭ قوشۇن بولسا، قورۇلنىڭ سىرتىدا ئاشلىقسىز تۇرۇپ قالدى. سىلەر كېڭىشىپ بېقىڭلار، پۇقرالار ئاشلىقنى تۆلىۋالغا ۋە جىنايىتىنى يۇيۇشقا تېگىشەمدۇ-يوق؟ دېگەن ئىدىلە. شۇنىڭغا بىنائەن، بىز ئىنئام ئەملى تەسىس قىلىشنى ۋە ئۇنىڭغا «ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى» دەپ نام قويۇشنى تەكلىپ قىلىمىز. شۇنداق بولغاندا، ھەر دەرىجىگە 170,000 ياماق، ئومۇمى قىممىتى 300,000 ئاقچىغا توغرا كېلىدىكەن. ھەممىدىن ئاۋۋال ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى سېتىۋالغان شۇ دەرىجىلىك ئادەملەر بىلەن ئەمەلدارلارنى تولۇقلاپ ئىشلىتىپ تۇرۇش كېرەك؛ چيەنفۇلۇق[10] دەرىجىسى ۋۇدافۇ[11] (五大夫)غا ئوخشاش بولىدۇ؛ ئەگەر جىنايىتى بولسا، ئىككى دەرىجە چۈشۈرۈلىدۇ؛ ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانىغا يۆچىڭ[12] دەرىجىسىنى سېتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق ھەربىي تۆھپىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ» دېيىشكەن. لېكىن ھەربىي تۆھپە ياراتقان كىشىلەر كۆپىنچە دەرىجىدىن تاشقىرى ئىشلىتىلىدۇ.

تۆھپىسى چوڭلىرى بەگ ياكى ۋەزىر، تۆرە قىلىنىدۇ، تۆھپىسى كىچىكلىرى نۆكەر، ئەمەلدار بولىدۇ. ئەمەلدار بولۇشنىڭ يوللىرى مۇرەككەپ، تۈرى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ئەمەل-ۋەزىپىلىرىدە قالايمىقانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلىنغانىدى.

---

[1] بازارنامە (平准书) — «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ بىر جىلدى. بۇ جىلدىدا خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدىن خەن خاقانى ۋۇدىغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىتنىڭ مالىيە ئىقتىسادى تەرەققىيات جەريانلىرى، مۇھىمى تاۋار ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ تەرەققىياتى بايان قىلىنىدۇ. ئېلىمىز تارىخىدا، ئەڭ بۇرۇنقى مەخسۇس ئىقتىسات تارىخى ھەققىدىكى ئەسەر بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى مالىيە-ئىقتىسادى سىياسىتىنىڭ پايدا-زىيانلىرى، ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى بايان قىلىپ بېرىلىپ، خاقان ۋۇدى يۈرگۈزگەن ئىقتىسادىي سىياسەتكە تەنقىتمۇ بېرىلگەن. پۇل تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەمدە تاۋارنىڭ ئايلىنىپ تۇرۇشى بىلەن مال باھاسىنى تەكشىلەش قاتارلىق سىياسەتلەر كونترول قىلىنغاچقا، «تەڭشەش توغرىسىدا» دېگەن نام بېرىلگەن.

(«سىخەي» 99-بەت)

[2] جۇڭ (钟) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، تۆت شېڭ بىر دوۋ، تۆت دوۋ بىر چۇ (区) ياكى ئوۋ (瓯)، تۆت چۇ بىر فۇ (釜)، ئون فۇ بىر جۇڭ بولاتتى.

(«سىخەي» 3893-بەت)

[3] چيۇڭ (邛) — قەدىمكى مىللەت. چيۇڭدۇ يىللىرى (邛都夷) ھازىرقى سىچۇەن شىچاڭ رايونىغا جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۈچىنچى توم 1422-بەت)

[4] بو (僰) — قەدىمكى قەۋم. ھازىرقى سىچۇەننىڭ يىبىڭ ۋە دىيەن (يۈننەن) رايونىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۈچىنچى توم 1422-بەت)

[5] با (巴) — قەدىمكى قەۋم ۋە خانلىق ئىسمى. ئاساسەن ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقى، گۇيجوۋ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە ياشايتتى. كېيىن

بەگلىك بولۇپ، يا بەگلىكى دەپ ئاتالغان. م.ب. 316 ـ يىلى چىن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇ يەردە ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

(«سىخەي» 221 ـ بەت)

[6] شۇ (蜀) ــ قەدىمكى قەۋم ۋە خانلىق ئىسمى. ھازىرقى سىچۈەننىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىگىرەك جايلاشقان. چىن خاقانلىقى ئۇ يەرگە شۇ ۋىلايىتى تەسىس قىلغان.

(«سىخەي» 3859 ـ بەت)

[7] سائخەي ۋىلايىتى (沧海郡) ــ سائخەي بولسا، ھازىرقى دۇڭخەي (شەرقىي دېڭىز)نىڭ يەنە بىرخىل ئاتىلىشى. سائخەي ۋىلايىتى يەنى دۇڭخەي ۋىلايىتى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ تەنچىڭ شەھىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(ئۆزبەكىستانلىقلارنىڭ «سېيۇەن» 1527 ـ بەت)

[8] شوفاڭ (朔方) ــ 1) قەدىمكى ناھىيە. م.ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس قىلىنىپ، كائجىن خوشۇنى (抗锦旗) نىڭ شىمالىغا جايلاشقان. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 2) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 127 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان... ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل خېتاۋنىڭ غەربىي شىمالى ۋە خېتاۋ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شەرقىي خەن دەۋرىدە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ بىر قىسىم قوشۇنلىرى مۇشۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزغان.

(«سىخەي» 3467 ـ يىلى)

[9] ياۋشەن (崤山) تېغى ــ خېنەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا.

(«سىخەي» 1815 ـ بەت)

[10] چيەنفۇ (千夫) ــ ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى. خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە ھەربىي لاۋازىمات ۋە تەمىنات قىس بولۇپ قېلىپ، خەلقتىن پۇل ۋە ئاشلىق ئېلىش ھېسابىغا بېرىلگەن ئۇنۋان. ۋۇدافۇلىققا ئوخشاش.

(بىر توملۇق «سېيۇەن» 227 ـ بەت)

[11] ۋۇدافۇلۇق (五大夫) ــ ئۇنۋان. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلەتتى. خەن دەۋرىدە داۋاملاشتۇرۇلۇپ، 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ توققۇزىنچىسى بولغانىدى.

(بىر توملۇق «سېيۇەن» 76 ـ بەت)

[12] يۈچىڭ (乐卿) ــ خەلقنىڭ سېتىۋالغان ئۇنۋانى ھەمدە گۇناھى ئۈچۈن تۆلەنگەن پۇل ـ نەرسىلەر ھېسابىغا ئالغان ئۇنۋان بولۇپ، 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ سەككىزىنچىسىگە تەڭ كېلەتتى.

(بىر توملۇق «سېيۇەن» 786 ـ بەت)

ۋۇ (吴) بەگلىكى [1] بېگى يۈجېي تەزكىرىسى

م.ب. 544 ـ يىلى ۋۇبېگى (يۈجېنىڭ تۆتىنچى يىلى) جىزانى [2] لۇ بەگلىكىگە ئەۋەتىپ ھال سورىدى (جىزا لۇ بەگلىكىدىن)، جوۋ نەغمىلىرى [3] چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. نەغمە ـ ناۋانى ئاڭلاپ چىن قوشاقلىرىغا [4] كەلگەندە جىزا: "بۇ شيا [5] نەغمىلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ. شيالار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلالىساق، گۈللەپ ـ ياشناپ، قۇدرەت تېپىپ كېتىمىز. ئاخىرى بېرىپ، جوۋخانىدانىنىڭ كونا ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىمىز» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1452 ـ بەت)

---

[1] ۋۇ ئاتا بېگى (吴太伯) — ۋۇ ئاتا بېگى جوۋ خانلىقىنى قۇرغۇچى جى دەنفۇنىڭ چوڭ ئوغلى. جى دەنفۇ خانلىق تەختىنى كىچىك ئوغلى جى جىلىگە قالدۇرماقچى بولغانلىقتىن، ۋۇ بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى ئۆز ئىنىسى جى يۈجۇڭ بىلەن جەنۇبتىكى بىر يات مىللەت جايلاشقان جىن دېگەن يەرگە قېچىپ بېرىپ، شۇ يەرنى بەگلىك قىلغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 277 ـ بەت)

[2] جىزا (季扎) — ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگزادىسى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 3989 ـ بەت)

[3] جوۋ نەغمىلىرى (周乐) — جوۋخانلىقىنىڭ نەغمە ـ ناۋالىرى.*

[4] چىن قوشاقلىرى (秦风) — چىن بەگلىكىنىڭ خەلق قوشاقلىرى.*

[5] شيا نەغمىلىرى (夏声) — قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى خەلق نەغمىلىرى. ئىزاھچى دۇيۇ: «چىن ئاتا بېگى يىلى

چىنجۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئات ـ ھارۋا، ئەدەپ ـ قائىدە ۋە نەغمە ـ ناۋالار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، رۇڭ ـ دىلارنىڭ نەغمە ـ ناۋالىرى تاشلىنىپ قېلىپ، شيا نەغمە ـ ناۋالىرى ئۆزلەشكەن» دەيدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1107 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 32-جىلد

چى (齐) تەيگوڭ بەگلەر تەزكىرىسى

م.ب. 771-يىلى (چى جۇاڭگوڭنىڭ[1] 24-يىلى) چۇەنرۇڭلار جوۋ (周) خانى يوۋۋاڭنى ئۆلتۈردى. جوۋخانى پىڭۋاڭ شەرققە — لوييى شەھىرىگە كۆچتى. چىن بەگلىكى بولسا، بەگلىكلەر قاتارىغا ئۆتتى. م. ب. 739-يىلى (چى جۇاڭگوڭنىڭ 56-يىلى) جىن (晋) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى پەن فۇ جىن بېگى جاۋخۇنى ئۆلتۈردى.

م. ب. 731-يىلى (چى جۇاڭگوڭنىڭ 64-يىلى) جۇاڭگوڭ ئۆلۈپ، ئوغلى لىگوڭ لۈپۇ تەختكە چىقتى...

م. ب. 706-يىلى (لىگوڭنىڭ 25-يىلى) شىمالىي رۇڭلار چى (齐) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، جېڭ جۇاڭگوڭ ۋەلىئەھد خۇ(忽) نى لەشكەر بىلەن چى بەگلىكىگە ياردەمگە ئەۋەتتى. چى بېگى لىگوڭ قىزىنى ۋەلىئەھد خۇغا ياتلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ۋەلىئەھد: «جېڭ بەگلىكى كىچىك بەگلىك، چى بەگلىكى بولسا، چوڭ بەگلىك. مەن سىلەر بىلەن تەڭ بولالمايمەن» دەپ تەكەللۇپ بىلەن تەكلىپنى رەت قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1483-بەت)

* * *

چى خۇەنگوڭ (齐桓公) م. ب. 663-يىلى (چى خۇەنگوڭنىڭ 23-يىلى) تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاچقا، يەن

بەگلىكى چى بەگلىكىدىن ياردەم سورىغانىدى. چى بېگى خۇەنگوڭ يەن بەگلىكىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەر چىقىرىپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە تاكى گۇجۇغىچە[2] قوغلاپ بېرىپ، ئاندىن قوشۇننى قايتۇرۇپ كەلدى. ئىنتايىن مىننەتدار بولغان يەن بېگى جۇاڭگوڭ چى بېگىنى تاكى چى بەگلىكىنىڭ چېگرىسى ئىچىگىچە ئۇزىتىپ كەلگەچكە، چى بېگى خۇەنگوڭ: «خاقانلار بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئادەتتە، بەگلەرمۇ بىر-بىرىنى ئۇزىتىپ چېگرىدىن ئۆتمەيدۇ. يەن بېگىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلماسلىقىم كېرەك» دەپ، چېگرا ئايرىپ، يەن بېگى ئۇزىتىپ بارغان يەرنى يەن بەگلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ ۋە يەن بېگى جۇاڭگوڭنى يەن بېگى جاۋگوڭنىڭ[3] ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جوۋ (周) خانى چېڭۋاڭ، كاڭۋاڭ دەۋرلىرىدىكىدەك جوۋخانى ئوردىسىغا ۋاقتىدا باج-خىراج بېرىپ تۇرۇشنى تاپىلايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بەگلەرنىڭ ھەممىسى چى بەگلىكىگە ئەگىشىدۇ.

*

م. ب. 658-يىلى (چى خۇەنگوڭنىڭ 28-يىلى) ۋېي بېگى ۋېنگوڭ دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ، چى بەگلىكىدىن جىددىي ياردەم سورىغاچقا، چى بېگى خۇەنگوڭ بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ۋېي بەگلىكىگە چۇچيۇ[4] شەھىرىنى سېلىپ بېرىپ، ۋېنگوڭنى ۋېي بەگلىكىگە بەگ قىلىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1488-بەت)

بۇ ۋاقىتتا جوۋخانىدانى ئاجىزلاپ، چى، چۇ، چىن، جىن بەگلىكلىرى ئىنتايىن كۈچەيگەن، جىن بەگلىكى بولسا، بەگلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەنىدى. لېكىن جىن بېگى شيەنگوڭ ئۆلگەندىن كېيىن، بەگلىك ئىچىدە سىياسىي ۋەزىيەت قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

چىن بېگى مۇگۇڭ يىراقتا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشمىدى. چۇ بېگى چېڭۋاڭ جىن (荆) بەدۆلىرى ئىشغال قىلىپ تۇرغان يەرلەرنى ئەمدىلا قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنى يات قەبىلەر (دىلار)ئورنىغا قويۇۋالغانىدى. يالغۇز چى بەگلىكى ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە چى بېگى خۇەنگۇڭ ئۆزىنىڭ ئادالىتىنى تەنتەنىلىك ئېلان قىلغانلىقتىن، بەگلەر خوشال كېلىپ، بەگلەر ئىتتىپاققا قاتناشقانىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ بۇنىڭدىن مەمنۇن بولۇپ:

«مەن جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ شاۋلىڭغا[5] باردىم، شيۇگەنبىرشەن تېغىنى كۆردۈم؛ شىمالدا تاغ رۇڭلىرى، لىجۇ، گۇجۇلارغا يۈرۈش قىلدىم. غەربتە داشياغا يۈرۈش قىلىپ، ليۇشا (流沙)غا باردىم. ئاتلارنى يېتىلەپ، ھارۋىلارنى كۆتىرىپ، خەتەرلىك تەيخاڭشەن[6] تېغىغا چىقىپ، بېيئېر تېغىغا بېرىپ قايتتىم. بەگلەر ئىچىدە ماڭا قارشى چىقىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى. مەن ئۈچ قېتىم ھەربىي يىغىن چاقىرىپ، ئالتە قېتىم بەگلەر ئارىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدۈم. ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، جەمئىي توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن كېڭەش قىلىپ، پىكىرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەلنىڭ ئىشىنى توغرا يولغا سالدىم. ئىلگىرى شيا، شاڭ، جۇۋ خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنىڭ ئاتاخانلىرى تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن خان بولغانىدى. ئۇلارنىڭ مەندىن نېمە پەرقى بار؟ مەن تەيشەن، لياڭفۇشەن[7] تاغلىرىغا چىقىپ، يەر-ئاسمان ئىلاھلىرى بىلەن جىن-ئەرۋاھلارنىڭ ياردەملىرى ئۈچۈن نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈپ، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىم بىلەن جاۋاپ قايتۇردۇم» دەپ مەغرۇرلاندى. ئاخىرى گۇەن جۇڭ قايتا-قايتا نەسىھەت قىلسىمۇ، خۇەنگۇڭ ئاڭلىمىدى. پەقەت گۇەن جۇڭ: «ئۇنداق بولسا، يىراق يەرلەردىن سوغا ئۈچۈن كېلىدىغان قىممەتباھالىق بۇيۇملار يېتىپ

كەلگەندە، ئاندىن مۇنداق تەنتەنىلىك نەزىر-چىراق مۇراسىمىنى ئۆتكۈزسەك» دەپ نەسىھەت قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىنلا، ماقۇل بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1491-بەت)

م. ب. 648-يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 38-يىلى) جوۋ (周) شياڭۋاڭنىڭ ئىنىسى دەي (带) رۇڭلار، دىلار ئېلىنىڭ خانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، لەشكەرلىرى بىلەن چېڭجوۋ[8]غا ھۇجۇم قىلدى. چى خۇەنگۇڭ گۇەن جۇڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، جوۋخانىدانىغا تاجاۋۇز قىلغان رۇڭلارنى چېكىندۇردى. جوۋ-شياڭۋاڭ[9] ئالى دەرىجىلىك ۋەزىرلەرگە قىلىنىدىغان قائىدە-يوسۇن بىلەن گۇەن جۇڭنى كۈتۈۋالغانىدى. گۇەن جۇڭ باش قويۇپ: «كەمىنىلىرى بەگلىك ۋەزىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن مۇنداق زور قائىدە-يوسۇنلۇق ئىلتىپاتنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» دەپ ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ قىلغان، ئاخىرى تۆۋەن دەرىجىلىك ۋەزىرلەرنى كۈتۈۋالىدىغان قائىدە-يوسۇنلار بويىچە شياڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشكەن.

م. ب. 647-يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 39-يىلى)جوۋ شياڭۋاڭنىڭ ئىنىسى دەي، چى بەگلىكىگە پانا ئىزدەپ باردى. چى خۇەنگۇڭ جۇڭ سۇنچيۇ (仲孙湫)نى شياڭۋاڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، دەينىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشنى ئىلتىماس قىلدى. ناھايىتى خاپا بولغان شياڭۋاڭ چى خۇەنگۇڭنىڭ ئىلتىماسىغا قۇلاق سالمىدى...

م. ب. 644-يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 42-يىلى)رۇڭلار جوۋخانىدانىغا ھۇجۇم قىلدى. جوۋخانى شياڭۋاڭ چاپارمەن ئارقىلىق چى خۇەنگۇڭغا جىددى خەۋەر يەتكۈزۈپ، ياردەم تەلەپ قىلغاچقا، چى خۇەنگۇڭ بەگلىكلەرنىڭ قوشۇن چىقىرىپ، چېڭجوۋنى مۇداپىئە قىلىشلىرى ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. شۇ يىلى جىن بەگلىكى بەگزادىسى چۇڭئېر چى بەگلىكىگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، چى

بېگى خۇەنگۇڭ ئۇنىڭغا قىزىنى بەردى.

(ئەسلى كىتاب 1492 — 1493 ـ بەتلەر)

جاۋگۇڭ (昭公) م. ب. 627 ـ يىلى (چى بېگى جاۋگۇڭنىڭ
ئالتىنچى يىلى) دىلار چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1495 ـ بەت)

م. ب. 607 ـ يىلى (چى بېگى خۇيگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى)
ئىگىز دىلار چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى. چى بەگلىكى تۆرە-
لىرىدىن ۋاڭزى چېڭفۇ (王子城父) ئىگىز دىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە
ئۇلارنى قىرىپ، جەسەتلىرىنى شىمالىي دەرۋازا سىرتىغا كۆمدۈردى.

(ئەسلى كىتاب 1496 ـ بەت)

---

[1] چى جۇاڭگۇڭ (齐庄公) — ئىسمى گوۋ (购) بولۇپ، چېڭگۇڭنىڭ
ئوغلى. 64 يىل (م.ب. 794 — 731 ـ يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1482 ـ بەت)

[2] گۇجۇ (孤竹) — قەدىمكى بەگلىك. «ھەقىقى شەرھ» دە، «ئومۇمىي
جۇغراپىيە مەلۇمات»تىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «گۇجۇ قەدىمكى شەھىرى يېڭجوۋ
ئايمىقى لۇلۇڭ ناھىيىسىنىڭ 12 چاقىرىم جەنۇبىدا. يىن (شاڭ) خانلىقى
دەۋرىدىكى بەگلىكلەردىن بىرى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: ھازىرقى خېبېي
ئۆلكىسى لۇلۇڭ ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 787 ـ بەت)

[3] شاۋگۇڭ (邵公)، م.ب. ? — 613) — ئىسمى پەن (潘)، خۇەنگۇڭ-
نىڭ ئوغلى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 19 يىل (م.ب. 632 — 613 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1495 ـ بەت)

[4] چۇچيۇ (楚丘) — چۇنچيۇ دەۋرىدە ۋېي (卫) بەگلىكىنىڭ مەركىزى.
بۈگۈنكى خېنەن خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1601 ـ بەت)

[5] شاۋلىڭ (召陵) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكى يېرى. بۈگۈنكى
خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭ (郾城) نىڭ شەرقىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 467 ـ بەت)

[6] تەيخاڭشەن (太行山) — شەنشى، خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرى چېگرى-
سىغا قەدەر تۇتاش سوزۇلغان چوڭ تاغ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ جىلد، «چى تارىخى» 84 ـ بەت)

[7] لياڭفۇشەن (梁父山) — قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ
تەيئەننىڭ شەرقىي جەنۇبى. غەربىي سۇلەيشەن تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. م.ب.
219 ـ يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 28 ـ يىلى)، م.ب. 56 ـ يىلى (شەرقىي خەن
سۇلالىسى جيەنۋۇنىڭ تۇنجى يىلى) مۇشۇ يەردە لياڭفۇغا نەزىر ـ چىراق
ئۆتكۈزۈلگەن. كېيىنكىلەر سۇلەيشەن دەپ ئاتاشقان.

(«سىخەي» 2997 ـ بەت)

[8] چېڭجوۋ (城周) — قەدىمكى شەھەر. بۇرۇنقى ئورنى رىۋايەتلەرگە
قارىغاندا، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيما
بۇتخانىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، خەن (汉)، ۋېي (魏) خانلىقلىرى دەۋرىدىكى
لوياڭ شەھىرىنىڭ قەدىمكى ئورنى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 3785 ـ بەت)

[9] جوۋ خانى شياڭۋاڭ (周襄王) — جوۋخانى خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى.
ئىسمى جېڭ (郑). ئاتا بىر ئىنىسى شۇدەي رۇڭلار، دىلار بىلەن بىرلىشىپ
شياڭۋاڭغا قارشى چىقماقچى بولغىنىدا، خان شۇدەينى ئۆلتۈرۈشكە قارار
قىلىدۇ. شۇدەي چى ئېلىگە قېچىپ كېتىدۇ. چى خۇەنگۇڭ رۇڭلارنى باستۇ-
رۇشقا گۇەن جۇڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىدۇ. شياڭۋاڭ دىلاردىن
ئالغان رەپىقىسىنى خانىش قىلىدۇ. دىلار جوۋخانلىقىغا ھۇجۇم قىلغاندا،
شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قاچىدۇ. شۇدەي خان بولۇپ، شياڭۋاڭنىڭ خانىش-
لىقتىن قالدۇرغان دىلىق خانىمنى ئالىدۇ. جېڭ ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭغا ياردەم
بېرىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرىدۇ. شياڭۋاڭ 32 يىل ھۆكۈم سۈرىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 546 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 33-جىلد

لۇ (鲁) بېگى جوۋگوڭ خاندانى تەزكىرىسى

6؟6-يىلى (ۋېنگوڭنىڭ[1] 11-يىلى) ئونىنچى ئايدا، لۇ بەگلىكى لەشكەرلىرى شيەن[2] دېگەن جايغا بېسىپ كىرگەن دىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن چياۋرۇنى[3] تۇتقۇن قىلدى. لۇ بەگلىكى تۆرىسى فۇفۇجۇڭشىڭ چياۋرۇنىڭ بوغۇزىغا نەيزە تىقىپ ئۆلتۈردى، كاللىسىنى زىجۈمېن دەرۋازىسىنىڭ ئاستىغا كۆمدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە لۇ بەگلىكى سەركەردىسى شۇسۇن دېچېن ئۆزىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن خىزمىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئوغلى شۇەنبوغا چياۋرۇ دەپ ئىسىم قويدى.

دەسلەپ سۇڭ بېگى ۋۇگوڭ[4] بەگ ۋاقتىدا، سۇرمەن[5] قەبىلە-لىرى سۇڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. ئاقارتىش بېگى خۇاڭفۇ-چۈڭشى لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا زەربە بەردى ۋە چاڭچيۇدا[6] دى قوشۇن-لىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىزدىلاردىن بولغان يۈەنسىنى تۇتقۇن قىلدى. جىن بەگلىكى لۇ[7] بەگلىكىنى يوقاتقان چاغدا، چياۋرۇنىڭ ئىنىسى فېنرۇ ئەسىر چۈشتى. م. ب. 607-يىلى (چى بېگى خۇيگوڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) سۇرمەنلەر چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چى بەگلىكى تۆرىلىرىدىن ۋاڭزى چېڭفۇ چياۋرۇنىڭ ئىنىسى رۇڭرۇنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى شىمالىي دەرۋازا تېگىگە كۆمدى. ۋېي[8] بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرى يەنە ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئىنىسى جيەنرۇنى تۇتۇۋالدى. سۇرمەن دەپ ئاتالغان بۇ

بىر تارماق ئىگىزدىلار شۇندىن باشلاپ يوقاپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 1535-بەت)

---

[1] ۋېنگوڭ (文公) م.ب. ?—609-يىلى)—ئىسمى شىڭ (兴) بولۇپ، شىگوڭ (僖公)نىڭ ئوغلى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 626—609-يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1534-بەت)

[2] شيەن (咸〈卤咸〉)—بۇ نامدا ئىككى جاي بار: بىرى خېنەننىڭ خەنباڭ دائىرىسى ئىچىدە، يەنە بىرى شەندۇڭنىڭ جۈفۇ ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1535-بەت)

[3] چياۋرۇ (侨如)—ئەسىرگە چۈشكەن ئىگىزدىلارنىڭ مۇھىم ئادەم-لىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم، 1535-بەت)

[4] سۇڭ بېگى ۋۇگوڭ (宋武公)، م.ب. ?—748)—ئىسمى سىكۇڭ (司空) بولۇپ، دەيگوڭنىڭ ئوغلى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 765—748-يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1622-بەت)

[5] سۇرمەن (鄋瞒)—قەدىمكى قەۋم، سۇر (鄋) دەپمۇ ئاتالغان. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى ئىگىزدىلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكى-سىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىلىرى، جىنەن شەھىرىنىڭ شىمالىدا ياشىغان. بەزى ئېيتىش-لارغا قارىغاندا، شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى گاۋيۈەن (高宛) دائىرىسىلىرىدە ياشىغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1535-بەت)

[6] چاڭچيۇ (长丘)—يەر ئىسمى. سۇڭ بەگلىكىگە قارايتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1535-بەت)

[7] لۇخانلىقى (潞国)—چۈنچيۇ دەۋرىدىكى خانلىق بولۇپ، لۇشى (潞氏) خانلىقى. لۇزى (潞子) خانلىقى دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇلار ئەسلى قىزىل دىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئىدى. م.ب. 594-يىلى جىن بەگلىكى تەرىپى-دىن يوقىتىلغان. خەن بەگلىكى ئۇلارنىڭ زېمىنىدا لۇشيەن (潞县) ناھىيە-

سىنى تەسىس قىلغان. قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى سەنشى لۇجېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(ئۆزتىلگەن «سىيۇەن» 1890 ـ بەت)

[8] ۋېي بەگلىكى (卫国) ـــ قەدىمكى بەگلىك. م ب. 11 ـ ئەسىردە چوڭ بەگلىك بولۇپ، پايتەختى چاۋگې (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ چىشى. يەن ناھىيىسى) دا ئىدى: م.ب. 660 ـ يىلى دىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ۋە چى بەگلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن پايتەختىنى چۇچيۇ (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇاشيەن ناھىيىسى)غا يۆتكىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كىچىك بەگلىك بولۇپ قالدى... م.ب. 209 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«سىخەي» 923 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 34 ـ جىلد

يەن (燕) بېگى جۇاڭگۇڭ خانىدانى تەزكىرىسى

م.ب. 664 ـ يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ[1] 27 ـ يىلى)، تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلغاندا، چى بېگى خۇەنگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، يەن بەگلىكىگە ياردەم قىلغان ۋە غەلىبە قازىنىپ قايتىپ كەلگەنىدى. يەن بېگى جۇاڭگۇڭ چى بېگى خۇەنگۇڭنى ئۆز چېگرىسىنىڭ سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، چى بېگى خۇەنگۇڭ يەن بېگى ئۇزىتىپ بارغان يەرنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن جوۋخانى چېگىۋاڭ، كاڭۇاڭ ۋاقتىدىكىدەك باج ـ خىراج بېرىپ تۇرۇشنى، جاۋگۇڭنىڭ تۈزۈم ۋە ئەمر ـ پەرمانلىرىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. م. ب. 658 ـ يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ 33 ـ يىلى) جۇاڭگۇڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى شياڭگۇڭ ئولتۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1552 ـ بەت)

---

[1] يەن جۇاڭگۇڭ (燕庄公) ـــ چۇنچيۇ دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى. جاۋگۇڭنىڭ 17 ـ ئەۋلادى. 33 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ لۇغىتى» 1586 ـ بەت)

ۋېي (P) بېگى كاڭشۇ خاندانى تەزكىرىسى

ۋۇگۇڭ(1) تەختكە چىقىپ، ۋېي بېگى كاڭشۇنىڭ ئەمىر - پەرمان-لىرىنى قايتىدىن ئىجرا قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالار ئىناقلىشىپ ھەرقايسى ئۆزكەسىپلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. م. ب. 771 - يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 42 - يىلى) چۈەنرۇڭلار جوۋخانى يوۋۋاڭنى ئۆل-تۈرگەندە، ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ جوۋخانىدانىغا ياردەم قىلدى. ئۇ چۈەنرۇڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى باستۇرۇپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، جوۋخانى پىڭۋاڭ ۋۇگۇڭغا خوجىلىق (گۇڭ-لىق — 公) مەرتىۋىسى بەردى. م. ب. 758 - يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 55 - يىلى) ۋۇگۇڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى جى ياڭ بەگ بولۇپ، جۇاڭگۇڭ دەپ ئاتالدى.

(ئەسلى كىتاب 1591 - بەت)

* * *

يىگۇڭ(2) تەختكە چىقىپ، تۇرنا بېقىش، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپاغا بېرىلىپ كەتتى. م. ب. 660 - يىلى (يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى) دىلار ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ۋېي بېگى يىگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆرمەكچى بولدى. لېكىن بەزى ئەسكەرلەر ئاسىيلىق قىلىپ، قويدى. ۋەزىرلەر: «بېگىمىز تۇرنىغا ئامراق، تۇرنىلارنى ئەۋەتىپ، دىلارغا قارشى تۇرسا

بولمامدۇ؟» دېيىشتى. دىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىپ، يىگۇڭنى ئۆلتۈردى...

يىگۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، پۇقرالار بىلەن ۋەزىرلەر ئۇنىڭ بەگ بولۇشىغا رازى بولمىغانىدى. يىگۇڭنىڭ ئاتىسى ۋېي بېگى خۈيگۇڭ جى شوۋ، ۋەلىئەھد جى نىڭ ئۈستىدىن پىتنە - ئىغۋا تارقىتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقىۋالدى. يىگۇڭغا كەلگەندە، پۇقرا ۋە ۋەزىرلەر ھەمىشە ئۇنى يوقىتىش كويىدا بولدى. يىگۇڭ دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋەزىرلەر ئاخىرى خۈيگۇڭ-نىڭ ئەۋلاتلىرىنى يوقىتىپ، چيەن موۋنىڭ(3) ئىنىسى، ۋەن بېگىمنىڭ ئوغلى شېننى بەگ قىلدى. دەيگۇڭ ماناشۇ ئىدى.

م. ب. 660 - يىلى (دەيگۇڭ شېننىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي بەگلى-كىدە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى كۆپ بولغانلىقتىن، چى خۇەنگۇڭ بەگلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ۋېي بەگلىكىگە چۇچيۇ شەھىرىنى سېلىپ بەردى. دەيگۇڭنىڭ ئىنىسى خۈينى ۋېي بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ۋېنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. ۋېنگۇڭ ئىلگىرى ئەل ئىچىدە پاراكەندىچىلىك تۇغۇلغان-لىقتىن، چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەن، بۇ قېتىم چى بەگلىكى ئۇنى قوغداپ ئۆز ئېلىگە قايتۇرغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1594 - بەت)

* * *

م. ب. 478 - يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جۇاڭگۇڭ سېپىلگە چىقىپ رۇڭجۇ(4) شەھىرىنى كۆرۈپ: «رۇڭ قۇللار نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە تۇرىدۇ؟» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان رۇڭجۇلۇقلار ناھايىتى خاپا بولۇپ، ئونىنچى ئايدا بۇ ئەھۋالنى جاۋجيەنزىگە(4) ئېيتتى. جاۋجيەنزى لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ۋېي بەگلىكىنىڭ مەركىزىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. 11 - ئايدا جۇاڭگۇڭ قېچىپ

كەتتى. ۋېي بەگلىكىنىڭ خەلقى بەگزادە بەنشىنى[6] ۋېي بېگىنى قىلدى. 12-ئايدا چى بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بەگزادە بەنشىنى ئەسىرگە ئالدى. بەگزادە چىنى[7] ۋېي بېگى قىلىپ تىكلەشتى.

(«ئەسلى كىتاب» 1602-بەت)

---

[1] ۋۇگوڭ (武公)، م.ب. ?—758-يىللار) — ئىسمى خې. لىگوڭنىڭ ئوغلى. 55 يىل (م.ب. 812—758-يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1591-بەت)

[2] يىگوڭ (献公)، م.ب. ?—661-يىللار) — ئىسمى چى. خۇيگوڭنىڭ ئوغلى. توققۇز يىل (م.ب. 668—660-يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن. دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1594-بەت)

[3] جيەن مۇ (翦牟) — ۋېي بېگى شۈەنگوڭنىڭ ئوغلى. سەككىز يىل بەگ بولغان. چى بېگى شياڭگوڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ تەختتىن چۈشۈرۈپ، خۇيگوڭنى قوغداپ ئاپىرىپ قايتا بەگلىككە ئولتۇرغۇزغاچقا، جيەن مۇ قېچىپ بېرىپ، جوۋ خاندانىدىن پانا تىلىگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1594-بەت)

[4] رۇڭجۇ (戎州) — رۇڭلار ئولتۇراقلاشقان شەھەر. دۇيۇ: «جىياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا رۇڭلارنىڭ شەھىرى بار. جىياڭ ۋېيشياڭغا يېقىن بولغاچقا، جۇاڭگوڭ سېپىل راۋىقىغا چىقىپ رۇڭجۇنى كۆرگەن» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1602-بەت)

[5] جاۋجيەنزى (赵简子)، م.ب. ?—458-يىللار) — جاۋچېڭنىڭ ئوغلى. جاۋۇۋنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، جىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1786-بەت)

[6] بەنشى (班师) — بەگزادە بەنشى ۋېي بېگى شياڭگوڭنىڭ نەۋرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1603-بەت)

[7] چى (起) — بەگزادە چى، ۋېي بېگى لىڭگوڭنىڭ ئوغلى. جۇاڭگوڭنىڭ ئىنىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1603-بەت)

سۇڭ (宋) بېگى خاندانى تەزكىرىسى

م.بۇرۇن 616-يىلى (جاۋگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سۇڭ بەگلىكى لەشكەرلىرى چاڭچيۇدا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىسگىزدىلاردىن يۋەنسىنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1628-بەت)

جىن (晋) بېگى خاندانى تەزكىرىسى

م.ب. 672-يىلى (شيەنگوڭنىڭ[1] بەشىنچى يىلى) شيەنگوڭ لەشكەرلىرى لى رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، لى رۇڭلار خانىنىڭ قىزى بىلەن سىڭلىسىنى تۇتقۇن قىلدى، ئەمما ئۇلارنى ھۆرمەتلىدى...

م. ب. 665-يىلى (شيەنگوڭنىڭ 12-يىلى) لى رۇڭلىق ئاغىچا شىچى ئىسمىلىك بىر ئوغۇل تۇغدى. شيەنگوڭنىڭ شېن شېڭنى ۋەلىئەھدلىكتىن قالدۇرۇش نىيىتى بولغاچقا، باھانە كۆرسىتىپ: «چۈۋو[2] ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىبادەتخانىسى جايلاشقان يەر، پۇيى[3] شەھىرى چىن بەگلىكى بىلەن، چۇيى[4] شەھىرى دىلار ئېلى بىلەن چېگرىداش. بۇ يەرلەرنى ساقلاشقا مۇشۇ بالىلارنى ئەۋەتمىسەم، ئازا خاتىرجەم بولالمايمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن شېن شېڭنى چۈۋو شەھىرىگە، بەگزادە چۇڭئېرنى پۇيى شەھىرىگە، بەگزادە يىۋۇنى چۇيى شەھىرىگە تۇرغۇزۇپ، شيەنگوڭ ئۆزى لى رۇڭلۇق ئاغىچىدىن بولغان ئوغلى شىچى بىلەن پايتەخت جياڭيى[5] شەھىرىدە تۇردى. شۇڭلاشقا، جىن بەگلىكى خەلقى ۋەلىئەھدنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلالمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چى بېگى خۇەنگوڭنىڭ قىزى چى جياڭ ۋەلىئەھد شېن شېڭنىڭ ئانىسى بولۇپ، ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنىدى. شېن شېڭنىڭ ئانا بىر سىڭلىسى چىن بېگى مۇگوڭنىڭ رەپىقىسى بولاتتى. چۇڭئېرنىڭ ئانىسى دى ئېلىدىن خۇسىنىڭ قىزى بولۇپ، يىۋۇنىڭ ئانىسى بولسا، چۇڭئېرنىڭ ئانىسىنىڭ سىڭ-

لىسى ئىدى. شيەنگۇڭنىڭ سەككىز ئوغلى ئىچىدە ۋەلىئەھد شىبن شىلىڭ، چۇڭشېر، يىڭۋاڭلار ئىنتايىن ئەخلاقلىق سانىلاتتى. لېكىن شيەنگۇڭ لى رۇڭلۇق قىزنى ئامچىلىققا ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئۈچ ئوغلىنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1460 — 1461 - بەتلەر)

* * *

م. ب. 660 - يىلى (شيەنگۇڭنىڭ 17 - يىلى) جىن بېگى شيەنگۇڭ ۋەلىئەھد شىبن شىڭنى دۇڭشەندىكى قىزىل دىلارغا[6] قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەيىنلىگەچكە، ۋەلىئەھد شىبن شىڭ لەشكەر تارتىپ دۇڭشەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ماڭغان.

(ئەسلى كىتاب 1640 - بەت)

* * *

م. ب. 656 - يىلى (جىن شيەنگۇڭنىڭ 12 - يىلى) 12 - ئايدا شىبن شىڭ شىنچېڭ شەھرىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بۇ ۋاقىتتا چۇڭشېر ۋە يىڭۋاڭلار كېلىپ شيەنگۇڭ بىلەن كۆرۈشكەنىدى. بەزىلەر لى رۇڭلۇق ئامچىسىغا: «بۇ ئىككى بەگزادە، سىلى ئامچىنى ۋەلىئەھد (شىبن شىڭ) ئۈستىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگۈزگەن، دەپ سىلىگە ئاداۋەت قىلماقتا» دېدى. قورقۇپ كەتكەن ئامچا بۇ ئىككى بەگزادىنىڭ يامان گېپىنى قىلىپ: «شىبن شىڭنىڭ نەزىر گۆشىگە زەھەر سالغانلىقىنى ئىككى بەگزادە بىلەتتى» دەپ تۆھمەت چاپلىغان. بۇ بۆھتاننى ئاڭلىغان ئىككى بەگزادە ئىنتايىن قورقۇپ، چۇڭشېر پۇيى شەھىرىگە، يىڭۋ بولسا چۈيى شەھرىگە قېچىپ بېرىپ، ئۆز شەھەرلىرىنى ساقلاش ئۈچۈن، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتىشكە كىرىشكەن.

م. ب. 655 - يىلى (جىن شيەنگۇڭنىڭ 22 - يىلى) شيەنگۇڭ ئىككى بەگزادىنىڭ خوشلاشماي كېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلار

شىبن شىڭ بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەست پىلانلاپ، ماڭا زىيانكەشلىك قىلماقچى ئوخشايدۇ، دەپ ئىنتايىن خاپا بولدۇ ۋە پۇيى شەھرىگە لەشكەر ماڭدۇرۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ. ئاغۋات مەھرەملەردىن پۇيىلىق بودى دېگەن ئادەم چۇڭشېرغا دەرھال ئۆزىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق بېرىدۇ، چۇڭشېر تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كېتىدۇ. ئاغۋات مەھرەم ئۇنى قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ يېڭىنى كېسىۋالىدۇ. چۇڭشېر بولسا، دىلار ئېلىگە قېچىپ كېتىدۇ. شيەنگۇڭ لەشكەر ئەۋەتىپ چۈيى شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، چۈيى شەھرىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى پۇختا بولغاچقا، ھۇجۇم قىلىپ ئالالمايدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1646 - بەت)

م. ب. 654 - يىلى (شيەنگۇڭنىڭ 23 - يىلى) جىن شيەنگۇڭ جياخۇا تۆرە قاتارلىقلارنى لەشكەر تارتىپ چۈيى شەھرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. چۈيىلىكلەر تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. يىڭۋ دىلار ئېلىگە قېچىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، جىمرۇي[7] «بولمايدۇ، چۇڭشېر ھازىر شۇ يەردە، ئەمدى بىزمۇ ئۇ يەرگە بارساق، جىن بەگلىكى چوقۇم لەشكەر ئەۋەتىپ، دىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دىلار ئېلى جىن بەگلىكىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربى كۈچىدىن قورقىدۇ. بالا - قازا بىزنىڭ بېشىمىزغىلا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لياڭ[8] بەگلىكىگە كەتكەن ياخشى. لياڭ بەگلىكى چىن بەگلىكىگە يانداشىپ تۇرىدۇ، چىن بەگلىكى قۇدرەتلىك بەگلىك. بېگىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سىزنى چىن بەگلىكىنىڭ قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشىنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يىڭۋ لياڭ بەگلىكىگە كېتىدۇ. م. ب. 652 - يىلى (جىن شيەنگۇڭنىڭ 25 - يىلى) جىن بېگى شيەنگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، دى ئېلىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دى بېگى چۇڭشېرنى قوغداش ئۈچۈن نېيساڭدا[9] جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. جىن لەشكەرلىرى قورشاۋنى تاشلاپ

كېتىپ قالىدۇ.

مۇشۇ مەزگىللەردە جىن بەگلىكى ئىنتايىن قۇدرەت تاپقانىدى. ئۇ چىن بەگلىكىگە تۇتىشىپ، غەربدە خېشى، شىمالدا دى ئېلى بىلەن چېگرىلىناتتى. شەرقتىكى زېمىنى خېنىيغا يېتىپ باراتتى.

(ئەسلى كىتاب 1648 ـ بەت)

لى رۇڭلاردىن بولغان ئاغىچىنىڭ سىڭلىسى داۋزى[10] ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغقان. م. ب. 651 ـ يىلى (جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ 26 ـ يىلى) توققۇزىنچى ئاي كۈزدە، شيەنگۇڭ ئۆلىدۇ. ئونىنچى ئايدا لىكې (里克) مېيىتخانىدا شىچىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا شيەنگۇڭنىڭ جەسىدى تېخى دەپنە قىلىنمىغانىدى. بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان تۆرە شۈنشى ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بەزىلەر ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «شىچىنىڭ ئىنىسى داۋزىنى بەگ قىلايلى، ئۇنىڭ بەگلىكنى باشقۇرۇشىغا ياردەم بېرەيلى» دېگەچكە، شۈنشى داۋزىنى بەگ قىلىپ، شيەنگۇڭنىڭ جەسىدىنى دەپنە قىلىدۇ. 11 ـ ئايدا لىكې يەنە ئوردىدا داۋزىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۈنشىمۇ ئۆلۈۋالىدۇ... شۇيىلى شيەنگۇڭ لى رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، پالنامىدىن: «غەيۇەتچىلەر زىيانكەشلىك قىلىدۇ» دېگەن پال چىققانىدى. جىن بېگى شيەنگۇڭ لى رۇڭلارنى يوقىتىپ، ئۇلاردىن قىز ئېلىپ، ئۇنى ئىنتايىن قەدىرلىگەچكە، جىن بەگلىكى ئېغىر بالا ـ قازاغا ئۇچرىغانىدى.

لىكې قاتارلىقلار شىچى ۋە داۋزىلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، دى ئېلىدىكى بەگزادە چۇڭئېرنى بەگ قىلماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتكەن بولسىمۇ، چۇڭئېر رەت قىلىپ: «ئاتامنىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق قىلىپ سىرتقا قاچتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاتام ئۆلگەندە جەسىدىنى دەپنە قىلمىدىم. باللىق بۇرچۇمنى ئادا قىلالمىدىم. پېقىرنىڭ گۇناھىم ئېغىر. بەگلىككە قانداق قايتىپ بارىمەن! تۆرىلەرنىڭ

باشقا بەگزادىلەرنى بەگ قىلىۋېلىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەن. ئەلچى بولۇپ بارغان كىشىلەر قايتىپ كېلىپ لىكېغا مەلۇم قىلىدۇ. لىكې لياڭ بەگلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا يىۋۇنى تەكلىپ قىلىدۇ... يىۋۇ جىرۇيىنى كۆپ سوغا ـ سالاملار بىلەن چىن بېگى مۇگۇڭغا ئەۋەتىپ: «ئەگەر ئەلگە قايتىپ كېتەلىسەم، جىن بەگلىكىنىڭ يېرى خېشىنى چىن بەگلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلغايلا!» دەپ ۋەدە بېرىدۇ ھەمدە لىكېغا: «ئەگەر تېپىپ بولۇپ تەختكە ئولتۇرالىسام، فېنياڭدىكى[11] شەھەرنى سىزگە سۇيۇرغال قىلىمەن» دەپ خەت يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىن بېگى مۇگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، ئۇنى جىن بەگلىكىگە قوغداپ ئاپىرىپ قويىدۇ. چى بېگى خۇەنگۇڭمۇ جىن بەگلىكىدە ئىچكى پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ جىن بەگلىكىگە كېلىدۇ. بۇۋاقىتتا چىن بەگلىكى قوشۇنلىرى بىلەن يىۋۇمۇ جىن بەگلىكىگە يېتىپ كەلگەنىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ شى پىڭ تۆرىنى ئەۋەتىپ، چىن سەركەردىلىرى بىلەن بىرلىكتە يىۋۇنى قوغداپ، جىن بەگلىكى پايتەختىگە ئاپىرىپ بەگ قىلىپ قويىدۇ. جىن بېگى خۇيگۇڭ مانا شۇ ئىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ جىن بەگلىكىنىڭ گاۋلياڭ[12] دېگەن جايىغىچە بېرىپ، ئاندىن قايتىپ كېتىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1649 — 1650 ـ بەت)

*　*　*

جىن بېگى ۋېنگۇڭ چۇڭئېر، جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ ئوغلى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى. 17 ياش ۋاقتىدىلا بەش نەپەر دانىشمىنى بولۇپ، ئۇلار: جاۋسۇي[13]، خۇيەنجيۇفەن، ۋېنگۇڭنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى جياتو، شيەنجېن[14]، ۋېيې ۋۇزىلاردىن ئىبارەت ئىدى. شيەنگۇڭ

تېخى ۋەلىئەھد ۋاقتىدىلا، چۈگتېر چوڭ بولۇپ قالغان. شيەنگۇڭ تەختكە چىققان يىلى چۈگتېر 21 ياشقا كىرگەنىدى. م. ب. 664 - (شيەنگۇگنىڭ 13 -) يىلى لى رۇگلۇق ئاغىچىنىڭ غەيۋەت - شىكايىتى تۈپەيلى، چىن بەگلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، چۈگتېر پۇچىڭ شەھرىگە ئەۋەتىلدى. م. ب. 656 - يىلى (شيەنگۇگنىڭ 21 - يىلى) جىن شيەنگۇڭ ۋەلىئەھد شېن شېگنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئاغىچا يەنە غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ، چۈگتېرگە زىيانكەشلىك قىلغاچقا، چۈگتېر قورققىنىدىن شيەنگۇڭ بىلەن خوشلاشمايلا، پۇچىڭ شەھرىنى ساقلاشقا كېتىپ قالغانىدى. م. ب. 655 - يىلى (جىن شيەنگۇگنىڭ 22 - يىلى) شيەنگۇڭ ئاغۋات مەھرەم لۈدىينى چۈگتېرنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەت-كەندە، چۈگتېر تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتكەن، مەھرەم قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ يېڭىنى كېسىۋالغان. چۈگتېر دىلار ئېلىگە قاچقان، چۈنكى، دى ئېلى ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ يۇرتى بولۇپ، بۇۋاقىتتا چۈگتېر 43 ياش ئىدى. ئۇ مۇشۇ بەش نەپەر دانىشمەنى ۋە ئىسمى ئاتالمىغان يەنە باشقا بىرنەچچە ئونلىغان ئادەمنى ئېلىپ، دىلار ئېلىگە قېچىپ كەتكەن.

دى خانى لەشكەر چىقىرىپ، گاۋرۇ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىككى قىزىنى ئەسىر ئالغانىدى. چۈگتېر ئاقسا-قالنىڭ چوڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، بەي تياۋ(伯鯈)، شۇلىيۇ(叔刘) ئىسىملىك ئىككى ئوغۇل كۆردى. كىچىك قىزىغا ئۆيلەنگەن جاۋسۇي، جاۋدۇن (盾) ناملىق بىر ئوغۇل كۆردى. چۈگتېر دى ئېلىدە بەش يىل تۇرغاندىن كېيىن، شيەنگۇڭ ئۆلگەن. لى رۇگلۇق ئاغىچا ۋە شىچى، داۋزى-لارنى ئۆلتۈرگەن لىكې چۈگتېرنى بەگ قىلماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتكەندە، چۈگتېر «ئۆلتۈرۈۋېتەمدىكىن» دەپ قورقۇپ، قايتا - قايتا ئۆزرە بايان قىلىپ، ئېلىگە قايتىپ بېرىشقا جۈرئەت

قىلالمىغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، جىن بەگلىكى ۋەزىرى يەنە چۈگتېرنىڭ ئىنىسى يىۋۇنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى بەگ قىلغان. جىن بېگى خۇيگۇڭ ماناشۇ ئىدى. م. ب. 644 - يىلى (خۇيگۇگنىڭ يەتتىنچى يىلى) جىن خۇيگۇڭ چۈگتېرنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن قورقۇپ، ئاغۋات مەھرەم لۈدىينى بىرنەچچە ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە چۈگتېرنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چۈگتېر جاۋسۇي قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «مەن دەسلەپ دى ئېلىگە قېچىپ كېلىشتە، دى ئېلىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرەي دېگەن ئەمەس. ئارىلىق يېقىنراق، قاتناش قۇلاي بولغانلىقتىن، ۋاقىتنچە مۇشۇ يەردە ئارام ئېلىپ تۇرغانىدىم، ھازىر ئارام ئالغىلى ئۇزۇن بولدى. باشقا بىر چوڭ ئەلگە يۆتكىلىشنى ئويلايمەن. چى بېگى خۇەنگۇڭ خەيرلىك ئىشلارنى قىلىشقا ئامراق ئادەم، باش ھۆكۈمدار بولۇشتەك چوڭ ئىشقا ئىرادە باغلىغان. ئۇ قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان بەگلەرگە پانا بولۇپ ياردەم بېرىۋاتىدۇ. ھازىر گۇەن جۇڭ، شى پېڭلار ئۆلۈپتۇ. ئۇمۇ دانىشمەنلەرنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج. بىز نېمە ئۈچۈن شۇ ياققا بارمايمىز؟» دېيىشكەن. شۇنىڭ بىلەن چۈگتېر خوتۇنىغا: «مېنى 25 يىل كۈتۈڭ، شۇنىڭغىچە قايتىپ كەلمىسەم، باشقا ئەرگە تەگسىڭىز بولىدۇ» دېگەنىدە، خوتۇنى كۈلۈپ: «25 يىلدا قەۋرەمدە ئارچىلارمۇ ئۈسۈپ يېتىلىپ كېتەر، لېكىن مەن سىلىنى قايتىپ كەلگىچە كۈتىمەن» دېگەن. چۈگتېر دى ئېلىدە جەمئىي 12 يىل تۇرۇپ، ئاندىن كەتكەن.

(ئەسلى كىتاب 1656 — 1657 - بەتلەر)

* * *

م. ب. 621 - يىلى (جىن شياڭگۇگنىڭ[15] يەتتىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، جىن بېگى شياڭگۇڭ ئۆلىدۇ... جاۋدۇن جىياجىنى مەنسۇۋىدىن قالدۇرىدۇ... ئونىنچى ئايدا، جىن بېگى

شياڭگوڭ دەپنە قىلىندۇ. 11 ـ ئايدا جياجى دى ئېلىگە قاچىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1671 ـ بەت)

* * *

جىڭگوڭ(景公) م. ب. 596 ـ يىلى (جىڭگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)شيەنخۇ ھەممىدىن ئاۋال ئۆزى ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، جىن بەگلىكى لەشكەرلىرىنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ قويغاچقا، ئۆلۈم جازاسىدىن قورقۇپ، دى ئېلىگە قېچىپ كەتكەن ۋە دىلار بىلەن بىرلىكتە جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. جىن بەگلىكى شيەنخۇنىڭ سۇيىقەستلىك ھەركىتىنى سېزىپ قېلىپ، شيەنخۇنى پۈتكۈل ئائىلە جەمەتى بىلەن قىرىپ تاشلايدۇ. شيەنخۇ شيەنجېننىڭ ئوغلى ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1677 ـ بەت)

جىڭگوڭ(景公) م. ب. 593 ـ يىلى (جىڭگوڭنىڭ يەتتىنچى يىلى)جىن بەگلىگى تۆرە سۈيخۈينى[16] لەشكەر تارتىپ قىزىل دىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 1677 ـ بەت)

م. ب. 580 ـ يىلى (لىگوڭنىڭ[17] بىرىنچى يىلى)، لىگوڭ تەختكە يېڭى ئولتۇرغانلىقتىن، بەگلەر بىلەن ياخشى ئۆتۈشنى ئويلاپ، چىن خۇەنگوڭ بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى پاسىل قىلىپ ئىتتىپاق تۈزۈشكەنىدى. قايتقاندىن كېيىن، چىن خۇەنگوڭ ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، دىلار بىلەن بىرلىكتە جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزەيدۇ، م. ب. 578 ـ يىلى (لىگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، لىگوڭ تۆرە لۈشياڭنى ئەۋەتىپ، چىن بەگلىكىنىڭ ئادالەتسىزلىكىنى ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەگلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغىپ ـ توپلاپ، چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم

قىلىپ، جىڭشۈي دەرياسىغا بارىدۇ. ماسۈيدە[18] چىن لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، چىن سەركەردىسى چېڭچانى ئەسىر ئالىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1679 ـ بەت)

داۋگوڭ(悼公)[19] م. ب. 570 ـ يىلى (داۋگوڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)جىن بېگى داۋگوڭ جىزېدا[20] بەگلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىتتىپاق تۈزەيدۇ...دەل بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن چاغدا، داۋگوڭنىڭ ئىنىسى ياڭگەن ئولتۇرغان ھارۋا قاتارنى بۇزغانىدى. ۋېي جياڭ[21] ھەربىي يارلىق بويىچە ياڭگەننىڭ ھارۋىكىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن داۋگوڭ ۋېي جياڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بىرسى ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ توروۋالىدۇ. داۋگوڭ ئاخىرى ۋېي جياڭنىڭ ئىقتىدارىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى بەگلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، رۇڭلار بىلەن دوست بولۇشقا، ئىتتىپاق تۈزۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، رۇڭلار بىلەن جىن بەگلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن بولۇپ كېتىدۇ. م. ب. 562 ـ يىلى (داۋگوڭنىڭ 11 ـ يىلى)، داۋگوڭ: «مەن ۋېي ـ جياڭنى ئىشقا تەيىنلىگەندىن بۇيان، بەگلەر بىلەن توققۇز قېتىم باش قوشتۇم، رۇڭ ۋە دىلار بىلەن ياخشى ئىناق ئۆتتۇم. مانا بۇنىڭ ھەممىسى ۋېي جياڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى» دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭغا ئالتۇن، قاشتېشى چالغۇ ئەسۋاپلىرى ۋە ئايال سازچىلارنى ئىنئام قىلغانىدى. ۋېي جياڭ بولسا، ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن داۋگوڭنىڭ ئىنئامىنى قوبۇل قىلىپ ئالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1682 ـ بەت)

---

[1] شيەنگوڭ (献公) (م. ب. ? — 651 ـ يىللار) — ئىسمى گۇيجۇ، ۋۇگوڭنىڭ ئوغلى. 26 يىل (م. ب. 676 — 651 ـ يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1640 ـ بەت)

[2] چۈۋو (曲沃) ــ چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ بېرى ئىدى. جىن بېگى ۋېنخوۋ بۇ يەرنى ئىنىسى چېڭ شىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. چېڭ شىنىڭ نەۋرىسى ۋۇگۇڭ جىن بېگى بولغاندا، چۈۋونى پايتەخت قىلغان. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋېنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1455 ـ بەت)

[3] پۇيى (蒲邑) ــ قەدىمكى شەھەر ئىسمى بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ بېرى ئىدى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى پۇكجى ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1641 ـ بەت)

[4] چۈيى (屈邑) ــ قەدىمكى شەھەر. چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ بېرى ئىدى. شىمالىي چۈ دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئورنى شەنشى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 908 ـ بەت)

[5] جياڭيى شەھىرى (绛邑) ــ قەدىمكى شەھەر بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ بېرى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىچېڭنىڭ غەربىدە. جىن بېگى مۇخوۋ پايتەختنى چۈۋودىن مۇشۇ يەرگە يۆتكىگەن، شياۋگۇڭ ئۇنىڭ نامىنى جى شەھىرى دەپ ئۆزگەرتكەن ۋە شيەنگۇڭ بۇ يەردە ئۇزۇنلۇقى ئىككى چاقىرىم پايتەخت سېپىلى سالدۇرغانىدى.

(«سىخەي» 2684 ـ بەت)

[6] قىزىل دىلار (赤狄) ــ دۆڭشەندىكى قىزىل دىلار ـ دىلارنىڭ بىر تارمىقى.

(«سىخەي» 4468 ـ بەت)

[7] جىرۇي (冀内) ــ جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1648 ـ بەت)

[8] لياڭ بەگلىكى (梁) ــ جوۋ خانلىقى مەزگىلىدىكى بەگلىك. ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ ۋە خىياڭ ئەتراپلىرىدا بولغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1575 ـ بەت)

[9] نيېياڭ (啮桑) ــ بۇ سەيياڭ (采桑) بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1648 ـ بەت)

[10] داۋزى (悼子) ــ «زوچيۇمىڭ يىلنامىسى»، «بەگلىكلەر تارىخى»دا: "جوزى (卓子)" ــ دېيىلگەن ۋە لى رۇڭلار خانىكىسىنىڭ سىڭلىسىدىن تۇغۇلغان دەپ قارالغان. بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن ئوخشاش.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1649 ـ بەت)

[11] فېنياڭ (汾阳) ــ يەر ئىسمى. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ بېرى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ياڭچۈنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1650 ـ بەت)

[12] گاۋلياڭ (高梁) ــ يەر ئىسمى. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ بېرى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىنفېن شەھىرىدە.

(«13 كىتابقا ئىزاھات»تىن «چۈنچيۇ يىلنامىسى. زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» 1817 ـ بەت)

[13] جاۋسۇي (赵衰)، م. ب. ? ـ 627 ـ يىللار) ــ يەنى جاۋچېڭزى، چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى تۆرىسى. ئۇ، بەگ چۇڭئېرگە ئەگىشىپ، چەتتە 19 يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن چۇڭئېرنىڭ بەگلىككە قايتىپ، تەختكە چىقىشىغا ياردەملەشكەن.

(«سىخەي» 4452 ـ بەت)

[14] شيەنجېن (先轸)، م.ب. ? ــ 627 ـ يىللار) ــ چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى ھۆكۈمدارى جىژېڭ (执政) بولغان.

(«سىخەي» 771 ـ بەت)

[15] جىن بېگى شياڭگۇڭ (晋襄公)، م.ب. ? ــ 621 ـ يىللار)، ئىسمى خۇەن، ۋېنگۇڭنىڭ ئوغلى. يەتتە يىل (م.ب. 627 ـ 621) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1669 ـ بەت)

[16] سۈيخۇي (随会) ــ يەنى شىخۇي بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى تۆرىسى. ئۇ جىن ۋېنگۇڭ، جىن شياڭگۇڭ، جىن چىڭگۇڭ، جىن جىڭگۇڭغا نائىب بولۇپ، بەگلىكنىڭ مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋە قانۇن تۈزگەن.

(«سىخەي» 1178 ـ بەت)

[17] لىگۇڭ (厉公) م.ب. ? ــ 580 ـ يىللار) ــ ئىسمى شۇۋمەن. جىن جىڭگۇڭنىڭ ئوغلى. 8 يىل (م.ب. 580 ـ يىلدىن، م.ب. 573 ـ يىلغىچە) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1679 ـ بەت)

[18] ماسۇي (麻遂) ــ چۈنچيۇ دەۋرىدىكى يەر ئىسمى. قەدىمكى ئورنى

ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«13 كىتابقا ئىزاھات»، «چۈنچيۇ بىلنامىسى. زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» 1910 ـ بەت)

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1710 ـ بەت)

[19] داۋگوڭ (悼公)، م.ب. 585 ــ 558 ـ يىللار) ــ ئىسمى جوۇ، چىن شياڭگوڭنىڭ چەۋرىسى. 15 يىل تەختتە ئولتۇرغان (م.ب. 572 ــ 558 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1681 ـ بەت)

[20] جىزې (鸡泽) ــ ھازىر خېبېي ئۆلكىسى جىزې ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1682 ـ بەت)

[21] ۋېي جياڭ (魏绛) ــ جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1686 ـ بەت)

چۇ(楚)بېگى خاندانى تەزكىرىسى

جۇاڭۋاڭ (庄王)[1] م. ب. 606 ـ يىلى (جۇاڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى)، جۇاڭۋاڭ چۇ بەگلىكى لەشكەرلىرىنى باشلاپ، لۇخۇن رۇڭلىرىغا[2] ھۇجۇم قىلىپ، لويى شەھىرىگىچە چېگىجوۋ شەھىرى ئەتراپىدا ھەربى كۆرەك ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ قۇد-رەتلىك ھەربىي كۈچىنى نامايان قىلدى...

(ئەسلى كىتاب 1700 ـ بەت)

لىڭۋاڭ(灵王)[3] م. ب. 538 ـ يىلى (لىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، چۇ بەگلىكى جىن بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بەگلەرنىڭ ئۇچرىشىدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە بەگلەر شېن[4] دېگەن يەردە چۇ بېگى لىڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىتتىپاق تۈزۈشكەندى... لىڭۋاڭ ئىتتىپاق باشلىقى بولغاندىن كېيىن، چىرايىدىن تەكەببۇر-لۇق ئالامەتلىرى چىقىپ تۇرغاچقا، تۆرە ۋۇجۇ (伍举) نەسىھەت قىلىپ: «شيا خانى جې، بەگلەرنى يوۋرېڭ (有仍)[5] بەگلىكىگە چاقىرىپ يىغىن ئاچقاندا، يوۋمىن[6] بەگلىكى ئاسىيلىق قىلدى؛ يىن خانى جوۋ (纣) بەگلەرنى لىشەن (黎山)تېغىغا چاقىرىپ يىغىن ئاچ-قاندا، شەرقىي يىلار[7] ئاسىيلىق قىلدى. جوۋ خانى يوۋۋاڭ تەيشى تېغىدا بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەنىدى. نەتىجىدە، رۇڭلار، دىلار ئاسىيلىق قىلدى. بىلگىم ئېھتىيات قىلىشلىرى كېرەك!...» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1704 ـ بەت)

[1] جۇاڭۋاڭ (庄王) — «جوۋخانى تەزكىرىسى» 60 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1700 ـ بەت)

[2] لۇخۇن رۇڭلىرى (陆浑戎) — جوۋخانى تەزكىرىسى» 61 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1700 ـ بەت)

[3] لىڭۋاڭ (灵王)، (م.ب. ? ـ 529 ـ يىل) — ئىسمى ۋېي (围). گوڭ-ۋاڭنىڭ ئوغلى، كاڭۋاڭنىڭ ئىنىسى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 12 يىل (م.ب. 640 ـ 529 ـ يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1703 ـ بەت)

[4] شېن (申) — جوۋ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. قەدىمىسى جياڭ (姜)چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن نەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2107 ـ بەت)

[5] يوۋرېڭ (有仍) — قەدىمكى بەگلىك. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنىڭ ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1476 ـ بەت)

[6] يوۋمىن (有缗) — قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆل-كىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1477 ـ بەت)

[7] شەرقىي يىلار (东夷) — قەدىمكى زاماندا، شەرقتىكى قەۋملەر (夷) دەپ ئاتىلاتتى، «شەرقىي يى» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 1475 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 42 ـ جىلد

جېڭ (郑) بەگلىرى خاندانى تەزكىرىسى

جېڭ[1] بېگى خۇەنگوڭ يوۋ (友) بولسا، جوۋلىۋاڭنىڭ كىچىك ئوغلى، جوۋ شۈەنۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى ئىدى. جوۋشۈەنۋاڭ تەختكە چىقىپ 22 ـ يىلى (م. ب. 806 ـ يىلى)، جېڭ خۇەنگوڭ[2] يوۋغا دەسلەپ جېڭ دېگەن يەر سۆيۈرغال قىلىندى. شۇندىن كېيىن، پۇقرالار ئۇنى 33 يىل ھىمايە قىلدى. جوۋ خانى يوۋۋاڭ ئۇنى ئاقارتىش بېگى[3] قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، جوۋ خاندانى پۇقرالىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىپ كۆڭلىنى ئالدى. جوۋ جەمەتى خەلقى بۇنىڭدىن ئىنتايىن خوشال بولىدى. خۇاڭخې دەرياسى بىلەن لوشۈي دەرياسى ئارىلىقىدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى ئۇنى سېغىناتتى. ئۇنىڭ ئاقارتىش بېگى بولغىنىغا بىر يىل بولغاندا، جوۋ خانى يوۋۋاڭ باۋ (褒) ئېلىدىن بولغان سى (姒) خانىشنى بەك ئەتىۋارلىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىنىڭ سىياسىي تەدبىرلىرى كۆپ جەھەتتە توغرا بولماي، بەزى بەگلەر ئاسىيلىق قىلدى. جېڭ بېگى خۇەنگوڭ جوۋخانى يوۋۋاڭدىن، ئۆز ئائىلىسىنى شەرققە ـ لويى (雒邑) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا كۆچۈرۈشنى ئىلتىماس قىلدى.... گو (虢)، كۆەي (郐) بەگلىكلىرى كېيىن ئۇنىڭغا ئون شەھەر[4] بەردى. جېڭ خۇەنگوڭ مانا شۇ يەردە بەگلىك تەسىس قىلدى.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، م. ب. 771 ـ يىلى (جوۋ خانى يوۋۋاڭنىڭ 11 ـ يىلى) لىشەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە جوۋ يوۋ ۋاڭ بىلەن جېڭ خۇەنگۇڭنى چۈەنرۇڭلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. جېڭ بەگلىكى ئاھالىسى جېڭ خۇەنگۇڭنىڭ ئوغلى جىجۇتۇنى بىردەك ھىمايە قىلىپ، بەگ قىلىپ تىكلەشتى. ۋۇگۇڭ مانا شۇ ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1757 ـ 1758 ـ بەت)

* * *

جۇاڭگۇڭ (庄公)[5] م. ب. 706 ـ يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ 38 ـ يىلى) شىمالىي رۇڭلار چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چى بەگلىكى ئەلچى ئەۋەتىپ جېڭ بەگلىكىدىن ياردەم سورىغاندا، جېڭ بېگى جۇاڭگۇڭ ۋەلىئەھد جى خۇ (忽)نى لەشكەر تارتىپ چى بەگلىگىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى. چى بېگى لىگۇڭ ۋەلىئەھد جى خۇغا قىزىنى بەرمەكچى بولغاندا، جى خۇ تەكەللۇپ بىلەن: «بىزنىڭ جېڭ بەگلىكىمىز كىچىك بەگلىك. چى بەگلىكى بىلەن تەڭ بولالمايمىز» دېدى. بۇ ۋاقىتتا جېڭ بەگلىكى تۆرىسى سەي جۇڭ (祭仲) ۋەلىئەھد جى خۇ بىلەن بىللە ئىدى. ئۇ جى خۇنى چى بېگى لىگۇڭ-نىڭ قىزىنى ئېلىشقا ئۈندەپ: «كىچىك خوتۇنىڭ بالىلىرىدىن ئەتىۋالىق بولغانلار ناھايىتى كۆپ. ۋەلىئەھد، ئەگەر چوڭ بەگلىكنىڭ ياردىمى بولمىسا، كەلگۈسىدە تەختكە چىقالماي قېلىشلىرى مۇمكىن. ئاتالمىش ئۈچ بەگزادىنىڭ ھەممىسى بەگ بولۇشى ئېھتىمال» دېدى. ئاتالمىش «ئۈچ بەگزادە»[6] بولسا، ۋەلىئەھد جى خۇ ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئىنىسى جى تۇ، كىچىك ئىنىسى جى زىۋېيلەر ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1761 ـ بەت)

* * *

جېڭ ۋېنگۇڭ (郑文公)[7] م. ب. 636 ـ يىلى (جېڭ بېگى ۋېنگۇڭنىڭ 37 ـ يىلى) باھاردا، جىن بەگلىكى بەگزا-

دىسى چۇڭئېر ئېلىگە قايتىپ كېلىپ بەگ بولدى. جىن ۋېنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. شۇ يىلى كۈزدە، جېڭ بەگلىكى خۇا بەگلىكىگە بېسىپ كىرگەچكە، خۇا بەگلىكىنىڭ بېگى جېڭ بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يۈز ئۆرۈپ ۋېي بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنغاچقا، جېڭ بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ، خۇا بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. جوۋخانى شياڭۋاڭ تۆرە بەي فۇ (伯服)نى ئەۋەتىپ، جېڭ بەگلىكىنىڭ خۇا بەگلىكى بىلەن ياخشى بولۇپ قېلىشىنى ئۆتۈندى. جوۋ خانى خۇيىۋاڭ لىي[8] دېگەن جايغا قېچىپ بارغان چاغدا، جېڭ بېگى ۋېنگۇڭنىڭ ئاتىسى لىڭۋاڭ لەشكەر چىقىرىپ، خۇيىۋاڭنى چېڭجوۋغا يەتكۈزۈپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن خۇيىۋاڭنىڭ قاشتېشى قەدەھنى لىگۇڭغا تەقدىم قىلمىغانلىقىغا غەزەپلەنگەنلىكتىن، يەنە شياڭۋاڭنىڭ خۇا بەگلىكىنى ۋېي بەگلىكىگە بېرىۋەتكەنلىكىگە ئاغرىنغانلىقتىن، شياڭۋاڭنىڭ تەلىۋىنى قوبۇل قىلماي، بەي فۇنى تۇتۇپ قالغانىدى. بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن جوۋ شياڭ-ۋاڭ دىلار بىلەن بىرلىكتە جېڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلسىمۇ، لېكىن غەلىبە قازىنالمىدى. شۇ يىلى قىشتا، دىلار ئۆرۈلۈپلا شياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ پانا تىلىدى. جېڭ بېگى ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭنى فەنبى[9] شەھىرىدە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. م. ب. 635 ـ يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 38 ـ يىلى) جىن ۋېنگۇڭ لەشكەر بىلەن شياڭۋاڭنى قوغداپ، چېڭجوۋغا ئاپىرىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1765 ـ بەت)

---

[1] جېڭ (郑) ـ بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خۇاش-يەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1758 ـ بەت)

[2] جېڭ خۇەنگۇڭ (郑桓公)، م. ب. ? ـ 771 ـ يىللار) ـ چۇنچيۇ

دەۋرىدىكى جېڭ بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى. ئىسمى يوۋ (友) بولۇپ، جوۋ شۈەنۋاڭنىڭ ئىنىسى. م.ب. 806 ـ 771 ـ يىللار ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 1027 ـ بەت)

[3] ئاقارتىش بېگى (司徒) ــ ئەمەل ئىسمى. غەربىي جوۋ دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. (司士) دەپمۇ يېزىلىدۇ. چۇنچيۇ دەۋرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. بەگلىكنىڭ يەرلىرىنى خەلقنى باشقۇرۇپ، دەۋا ـ دەستۇر، ئالۋاڭ ـ ياساقلارغا مەسئۇل بولاتتى.

(«سىخەي» 242 ـ بەت)

[4] ئون شەھەر (十邑) ــ بۇ ئون شەھەر: گو (虢)، كۈەي (鄶)، يەن (鄢)، بى (蔽)، بۇ (補)، دەن (丹)، يى (依)، دوۋ (畤)، لى (歷)، شىن (莘) شەھەرلىرىدىن ئىبارەت ئون شەھەرگە قارىتىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1758 ـ بەت)

[5] جۇاڭگوڭ (庄公)، م.ب. 757 ـ 701 ـ يىللار) ــ ئىسمى ۋۇشېڭ (寤生) ۋۇگوڭنىڭ ئوغلى. 43 يىل (م.ب. 743 ـ 701 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1759 ـ بەت)

[6] ئۈچ بەگزادە (三公子) ــ زى تۇ (子突)، زى ۋېي (子亹)، زى يى (子仪) لاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1761 ـ بەت)

[7] جېڭ ۋېنگوڭ (郑文公 م.ب. ? ـ 628 ـ يىللار) ــ ئىسمى جې 45 يىل (م.ب. 672 ـ 628 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1764 ـ بەت)

[8] لى (栎) ــ قەدىمكى جاي، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈشيەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1766 ـ بەت)

[9] فەنيى (氾邑) شەھىرى ــ شەرقىي فەن، جەنۇبىي فەن دەرياسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي فەن دەرياسى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جۇڭمۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. جوۋشياڭۋاڭ جەنۇبىي فەن دەرياسى رايونىدا تۇرغان. بۇ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شياڭۋاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1718 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 43 ـ جىلد

جاۋ (赵) بېگى① خانىدانى تەزكىرىسى

جاۋ فامىلىلىكلەر چىن بەگلىكى بىلەن بىر ئەجداد. جۇڭ يەنگە كەلگەندە، جۇڭ يەن شاڭ خانلىقىنىڭ خانى داۋۇغا(2) ھارۋىكەش بولدى. جۇڭ يەننىڭ ئەۋلادى فېيلىيەننىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرىسىنىڭ ئىسمى ئې لەي بولۇپ، ئۇ شاڭ (يىن) خانى جوۋغا خىزمەت قىلدى ۋە جوۋخانى ۋۇۋاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەنە شۇنىڭ ئەۋلادلىرى چىن بەگلىكىنى قۇردى. ئې لەينىڭ ئىنىسى جى شېڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى جاۋ بەگلىكىنى قۇردى. جى شېڭ ئوغلى مېڭ زېڭ جوۋخانى چېڭۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، جەيگاۋلاڭ (宅皋狼) دەپ ئاتالدى. جەي گاۋلاڭنىڭ ئوغلى خېڭ فۇ، ئۇنىڭ ئوغلى زاۋفۇ جوۋخانى مۇ ۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشتى. زاۋفۇ سەككىز تۇلپار (ئات) بېقىپ ۋە ئۆگىتىپ، ئۇنى تاۋلىن(3) (ناھىيىسى) دىن چىقىدىغان داۋلى (盗骊)، خۇاليۇ (骅骝)، لۈيېر (绿耳) قاتارلىق داڭلىق ئاتلار بىلەن بىرلىكتە مۇۋاڭغا تەقدىم قىلدى. مۇ ۋاڭ زاۋفۇغا ھارۋا ھەيدىتىپ، غەربنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىشكە چىقتى. شىۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا) بىلەن كۆرۈشۈپ، خوشاللىقىدىن قايتقۇسى كەلمىسىگەندى. لېكىن شۇ بېگى يەنۋاڭ ئىسيان كۆتەرگەنلىكتىن، مۇۋاڭ تۇلپارنى كۈنىبويى چاپتۇرغۇزۇپ قايتىپ كەلدى ۋە شۇ يەنۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى

پەگدى. شۇنىڭ بىلەن مۇۋاڭ جاۋچېڭ شەھرىسىنى زاۋفۇغا ھەدىيە قىلدى. شۇلدىن باشلاپ ئۇلار جاۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلدى.

زاۋفۇدىن كېيىن ئالتە ئەۋلات ئۆتۈپ، يەنفۇ (ئىسمى گۇڭ جۇڭ) جوۋخانى شۇەنۋاڭ رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلغانىدا، ئۇ شۇەنۋاڭغا ھارۋىكەشلىك قىلغانىدى. چيەنمۇدا[4] بولغان ئۇرۇش-تا شۇەنۋاڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىدى. خەتەرلىك پەيتتە يەنفۇ شۇەنۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. يەنفۇنىڭ ئوغلى شۇدەي بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، جوۋ يوۋۋاڭ ئادالەتسىزلىك قىلغانلىقتىن، ئۇ جوۋ خانىدانىدىن ئايرىلىپ، جىن بەگلىكىگە كەتتى ۋە جىن بېگى ۋېنخوۋغا خىزمەت قىلىپ، جىن بەگلىكىدە جاۋ فامىلىلىك جەمەتنى بەرپا قىلىشقا باشلىدى. شۇ دەيدىن كېيىن، جاۋ فەمىلىلىك جەمەت تېخىمۇ روناق تېپىپ، بەش ئەۋلاد ئۆتۈپ، جاۋسۇغا يېتىپ كەلگەندى...

جاۋ سۇنىڭ ئوغلى گۇڭ مېڭ بولۇپ، بۇ دەل م. ب. 661-يىلى (لۇ بېگى مىنگوڭنىڭ بىرىنچى يىلى)[5]غا توغرا كېلىدۇ. گۇڭ مېڭنىڭ ئوغلى جاۋسۇي، يەنە بىر ئىسمى زىيۇ.

جاۋسۇي جىن بېگى شيەنگوڭغا خىزمەت قىلغان ياخشىمۇ، ياكى باشقا بەگزادىلەرگە خىزمەت قىلغان ياخشىمۇ دەپ رەم سالدۇرغانىدى، رەمدە: «ياخشى ئەمەس، لېكىن بەگزادە چۇڭئېرغا خىزمەت قىلسا، چوڭ ياخشىلىق بولىدۇ» دەپ چىقتى. شۇڭا، ئۇ چۇڭئېرغا خىزمەت قىلدى. چۇڭئېر لى رۇڭلاردىن بولغان ئانىچىنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلى دى ئېلىگە قاچقانىدا، جاۋسۇيمۇ بىللە باردى. دىلار لەشكەر چىقىرىپ، چياڭ جيۇرۇ (廧咎如) قەۋملىرىگە ھۇجۇم قىلغانىدا، ئۇلارنىڭ بېگىنىڭ ئىككى قىزى ئەسىر ئېلىندى. دى خانى ئەسىر قىزلارنىڭ كىچىكىنى چۇڭئېرغا، چوڭىنى جاۋسۇيغا ياتلىق قىلدى. جاۋسۇيدىن جاۋدۇن تۇغۇلدى. بۇرۇن چۇڭئېر جىن بەگلىكىدىكى

ۋاقتىدا، جاۋسۇينىڭ خوتۇنى جاۋتۇڭ، جاۋكو، جاۋيىڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل تۇغقانىدى. جاۋسۇي چۇڭئېر بىلەن بىللە جەمئىي 19 يىل دىلار ئېلىدە سەرگەردان بولۇپ، ئاندىن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. چۇڭئېر تەختكە چىقىپ، جىن ۋېنگوڭ بولغاندىن كېيىن، جاۋسۇينى يۈەن[6] دېگەن يەرگە تۆرە قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ يۈەن شەھرىدە تۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. ۋېنگوڭ شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تاللىدىكى، جاۋ سۇي ئۇنىڭغا ناھايىتى دانا تەدبىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى. «جىن بەگ (خانىدان) لىرى تەزكىرىسى»دە، بۇ ئەھۋال تەپسىلى بايان قىلىنغان.

جاۋ سۇي جىن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جىن بەگلىكىدە قالغان ئاۋۋالقى خوتۇنى ئۇنىڭ دىلار ئېلىدە ئالغان خوتۇنىنى ئالدۇرۇپ كېلىشنى ھەمدە دىلار ئېلىدىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى جاۋدۇننى چوڭ خوتۇندىن بولغان ئوغۇل دەپ ئېتىراپ قىلىشنى قايتا-قايتا تەلەپ قىلدى ۋە جىن بەگلىكىدىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئۈچ ئوغۇلنىڭ ھەممىسى ئۇنى ھۆرمەتلىدى.

م. ب. 622-يىلى (جىن شياڭگوڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) جاۋ سۇي ئۆلدى. شياڭگوڭ ئۇنىڭغا «چېڭ جى» دەپ شەرەپ نامى بەرگەندى.

(ئەسلى كتاب 1779-1782-بەت)

* * *

جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ[7]

م. ب. 307-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 19-يىلى) باھار بىرىنچى ئايدا، شىنگوڭ ئوردىسىدا[8] چوڭ ئۇچرىشىش يىغىنى بولدى. جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ بۇ يەردە فېي يى[9] بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەت ئېلىپ باردى. مەسلىھەت بەش كۈن داۋاملاشتى. ۋۇلىڭۋاڭ شىمالدا جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى تارتىۋېلىپ، تاكى فاڭزى[10]

ئامېيسكىچە باردى. شۇنىڭ بىلەن دەي دىيارىغا كەلدى. شىمالدا
ۋۇچېيۇگىچە(11)، غەربتە خۇاڭخې دەرياسىغىچە بېرىپ، خۇاڭخۇا-
تېغىغا(12) چىقتى. لۇخۇەن(13) بىلەن كۆرۈشۈپ، مەسلىھەتلىشىپ:
«مەرھۇم ۋاڭىمىز ۋەزىيەت ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبى
چېگرىدىكى دىيارلارنى ئىگىلەپ، جاڭ(14)، فۇ(15) دەريالىرىنىڭ
مۇھىم، ئەپلىك يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، سېپىل سالدى. يەنە
لىن(16)، گولاڭ(17) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، رېن(18)
دېگەن يەردە لىنخۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى. لېكىن ئىشلار تامام
ئورۇنلىنىپ بولغىنى يوق. ھازىر جۇڭشەن بەگلىكى مېنىڭ مەركىزىي
دىيارىمدا تۇرىدۇ. شىمالدا يەن بەگلىكى، شەرقتە خۇلار (胡)(19)
بار؛ غەربتە لىنخۇلار(20)، لۇفەنلەر(21)، چىن بەگلىكى، خەن بەگ-
لىكى چېگرىداش. ئەگەر قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بىلەن ئۆزىمىزنى
قوغدىمىساق، بەگلىكىمىزنىڭ يوقىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان بولىمىز.
قانداق قىلىش كېرەك؟ يۈكسەك نام قازىنىشتا، كونا ئۆرپ-ئادەتلەر
چوقۇم توسالغۇ بولىدۇ. مەن كىيىملىرىمىزنى ئۆزگەرتىپ، خۇنچە
كىيىنىشنى تەشەببۇس قىلىمەن» دېگەندە، لۇخۇەن: «خوپ»
دېدى. لېكىن ۋەزىرلەر ئۇناشمىدى. شۇنىڭ بىلەن خۇنچە كىيىنىش
تەرەپدارى بولغان فېي يى (肥义)نى ئۆز يېنىدا تۇتقان جاۋ بېگى:
«مەن جاۋجيەن، جاۋشياڭزى دېگەن ئىككى بەگنىڭ كۆرسەتكەن
خىزمەتلىرىنى ئەسلەيمەن. خۇلار ۋە دىلارنى بېقىندۇرۇشنىڭ پايدى-
سىنى كۆزدە تۇتىمەن، ۋەزىر بولغۇچىلار نامرات ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ
ياخشى نامىنى ساقلاش، ئاتا-ئانىلارغا ۋاپادار بولۇش، قېرىلارغا
ھۆرمەت قىلىش، قېرىنداشلىرىنى، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئادىل ۋە
توغرا بولۇشتەك پەزىلەتنى ساقلىشى كېرەك. ئۇلۇغلاشقان چاغدا
كەمتەر بولۇپ، ئەلگە ۋە خان-بەگلەرگە پايدىلىق ئىش قىلىشى
لازىم. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ۋەزىرلەرنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك

ئىشى. ھازىر مەن جاۋ بېگى شياڭزىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلماق-
چىمەن. خۇلار ۋە دىلارنىڭ دىيارىدا يەر ئېچىپ، زېمىن كېڭەيتمەك-
چىمەن. لېكىن ئەلدە خەلققە پايدا ۋە بەككە ياردەم كۆرسىتىدىغان
سادىق ۋەزىر ئۇچراتمىدىم. ئەگەر مەن ھەممىگە كىيىمنى ئۆزگەر-
تىپ خۇنچە كىيىندۈرسەم، دۈشمەن مۇقەررەر ھالدا ئاجىزلايدۇ.
شۇنداق قىلغاندىلا، ئاز كۈچ ئىشلىتىپ، كۆپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىش-
كىلى بولىدۇ ھەمدە پۇقرالارنىڭ مۇشەققەتلىرىنى يېنىكلىتىپ، جاۋ-
جيەنزى، جاۋشياڭزى قاتارلىق ئىككى بەككە ئوخشاش تۆھپە ياراتقىلى
بولىدۇ. ئەلدە باشقىلاردىن ئۈستۈن تۆھپە ياراتقۇچى ئادەملەر
چوقۇم كونا ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ. پەۋقۇلئاددە
ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە، يىراقنى كۆرەر ئادەملەر چوقۇم مۇتەئەس-
سىپ، تەكەببۇر ئادەملەرنىڭ ئۆچمەنلىكىگە دۇچ كېلىدۇ. ھازىر مەن
پۇقرالارنى خۇنچە كىيىنىپ، ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا تەربىيىلە-
مەكچىمەن. لېكىن ئەلدە بەزى ئادەملەر مېنى چوقۇم ئەيىبلىشى
مۇمكىن. قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەندە، فېي يى: «پېقىر،
ئاڭلىشىمچە، ئىشنى ئىككىلىنىپ قىلسا ۋۇجۇتقا چىقماسمىش،
ھەرىكەتتە قەتئىيەت بولمىسا، شۆھرەت قازىنالماسمىش، ئۇلۇغ
بېگىم، كونا ئادەتكە خىلاپلىق قىلىش قارارىغا كەلگەن ئىكەنلا،
ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ سۆز-چۆچەك قىلىشىدىن ئەنسىرىمەسلىكلىرى
كېرەك. ئەڭ يۈكسەك ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئادەملەر چاكى-
نىلار بىلەن بىر ئېرىقتا ئاقماسلىقى، چوڭ يېڭىلىقنى ياراتقۇچى
ئادەملەر چاكىنىلار بىلەن بىر ئېرىقتا ئاقماسلىقى، چوڭ يېڭىلىقنى
ياراتقۇچى ئادەملەر ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ گەپ-سۆزلىرى بىلەن
ھېسابلاشماسلىقى لازىم. ئۆتمۈشتە، چوڭ ئاقساقال شۈن ئۇسسۇل
بىلەن سەنمياۋلارنى تەسىرلەندۈرگەنىكەن. يۈيۈ يالىڭاچلار ئېلىگە
(裸国) يالىڭاچ كىرگەنىكەن. بۇ ھەرگىز ئارزۇ-ھەۋەسكە بېرىلىش،

ئۈگۈل ئېچىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى پاراۋانلىقا ئېرىشىش ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈچۈن بولغان. نادان ئادەملەر ۋۇجۇتقا چىققان ئىشلارنىمۇ چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. ئەقىللىق ئادەملەر بولسا، بولمىغان ئىشلارنىمۇ ئالدىن بىلىۋالىدۇ. ئۇنداق بولسا، ئۇلۇغ بېگىم، يەنە نېمە ئۈچۈن ئارىسالدى بولىدىلا؟» دېگەنىدى. ۋۇلگۋاك: «مەن كېيىملىرىمىزنى ئۆزگەرتىپ ھۇنچە كىيىنىش توغرىسىدا ھەرگىز ئىككىلەنمەيمەن. ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ زاڭلىق قىلىشىدىن قورقمايمەن. ساراڭ ئادەملەر خۇشاللىق دەپ ھېس قىلغاننى، ئەقىللىق ئادەملەر قايغۇلۇق دەپ ھېسابلايدۇ؛ نادان ئادەملەر زاڭلىق قىلغاننى، دانىشمەنلەر تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىدۇ. ئەگەر ئادەملەر ماڭا ئېقىنسا، ھۇن كىيىمىنىڭ ئۇنۇمىنى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ. كىشىلەر مېنى زاڭلىق قىلغان تەقدىردىمۇ، چوقۇم ھۇنلارنىڭ زېمىنىنى ۋە جۇڭشەن بەگلىكىنى ئىشغال قىلىمەن» دېگەن ۋە شۇنىڭ بىلەن كىيىمنى ئۆزگەرتىپ ھۇنچە كىيىنگەنىدى.

ۋۇلگۋاك ۋاڭ شىيېنى گوڭزى چېڭگا(22) ئەۋەتىپ: «مەن ھۇنچە كىيىنىپ، ئوردىغا چىقىپ ۋەزىرلەر بىلەن كۆرۈشمەن، تاغامنىڭمۇ ھۇنچە كىيىنىشىنى ئۈمىت قىلىمەن. بىر ئائىلىدىكى ئادەملەر ئائىلە باشلىقىغا ئىتائەت قىلىشى، بىر بەگلىكتىكى ئادەملەر بەككە ئىتائەت قىلىشى لازىم. بۇ قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئومۇمى پەزىلەت: بالا ئاتا-ئانىغا قارشى چىقماسلىقى، ۋەزىر بەككە، پادىشاغا قارشىلىق قىلماسلىقى كېرەك. بۇ مەرھۇم بېگىمىز تۇرغۇزۇپ بەرگەن ئادەتتىكى قائىدە-يوسۇن. ھازىر مەن كىيىمنى ئۆزگەرتىشكە پەرمان چۈشۈردۈم. تاغام ھۇنچە كىيىنمىسە، كىشىلەر سۆز-چۆچەك قىلارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن. ئەلنى باشقۇرۇشتا بىر ئومۇمى قائىدە بولىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، خەلققە پايدا يەتكۈزۈشنى ئاساس قىلىشتۇر. ھاكىمىيەت تۇتۇشنىڭ بىر پرىنسىپى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئەمر-

پەرمانىنىڭ چاقماقتەك تېز ئىجرا قىلىنىشىدىن ئىبارەت. گۈزەل ئەخلاقلىق ئادەملەرنى ئاۋال ئاۋام خەلق ئىچىدىن تاللاش كېرەك. ئەمر-پەرمانغا ئالدى بىلەن ۋەزىر-بەگلەر ئىتائەت قىلىشى كېرەك. بۈگۈن ھۇنچە كىيىنىشتىن مەقسەت-ھەرگىز كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن ئەمەس. ھەر قانداق ئىشنى قىلىدىغان ۋە توختىتىدىغان پەيتى بولىدۇ. شۇ بويىچە ئىشلىگەندىلا، ئىش ۋۇجۇتقا چىقىدۇ. ئىش ۋۇجۇتقا چىقىپ، تۆھپە يارىتىلغاندىلا، ئاندىن غايىۋى مەنزىلگە تولۇق يەتكىلى بولىدۇ. ھازىر مەن تاغامنى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پرىنسىپلىرىغا خىلاپلىق قىلىپ قويارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. شۇڭا، تاغامنىڭ ئويلىنىپ بېقىشى ئۈچۈن بۇ سۆزلەرنى قىلدىم. ئاڭلىشىمچە، بەگلىككە پايدىلىق ئىش بولسىلا، ئۇ يۈرگۈزۈلسە، خاتا بولماسمىش؛ قەدىرلىك تۇغقانلارغا تايىنىپ ئىش كۆرسە، نام-ئابرويىغا زىيان يەتمەسمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن تاغامنىڭ نام ئابرويىغا تايىنىپ، ھۇنچە كىيىنىشنىڭ غەلىبىگە ئېرىشىشنى ئۈمىت قىلىمەن. ۋاڭ شىيېنى ھۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتتىم. ھۇنچە كىيىم ئالماشتۇرۇۋېلىشىڭىزنى ئۆتۈنىمەن» دېگەن. گوڭزى چېڭ قايتا-قايتا تازىم قىلىپ باش قويغان ھالدا: «كەمىنىلىرى ئۇلۇغ بېگىمىنىڭ كىيىمنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنگەنلىكلىرىنى ئاڭلىغانىدىم. پېقىر ئىقتىدارسىزمەن، ئاغرىپ يېتىپ قالدىم. دەرھال ئالدىلىرىغا بېرىپ تەكلىپ بېرەلمىدىم. ھازىر بەگ ئالىيلىرى كەمىنىلىرىگە ھۇنچە كىيىنىشنى بۇيرۇپتىلا، پېقىرلىرى نادانلارچە بەرگەن جاۋابىم بىلەن ساداقىتىمنى بىلدۈردۈم. ئاڭلىشىمچە، ئوتتۇرا جۇڭگو پاراسەتلىك ئادەملەرنىڭ ماكانى بولۇپ، بۇ يەردە خىلمۇ-خىل بايلىقلار توپلانغانىكەن. ئەۋلىيالار بۇ يەردە تەلىم بەرگەچكە، مېھرىۋانلىق، ۋاپادارلىق بۇ يەردە ئەمەلگە ئاشقانىكەن. «شېئىرنامە»، «ئەدەپنامە»، «نەغمە نامە» لەر بۇ يەردە ئادەتكە ئايلىنىپ، ئاجايىپ-غارايىپ

چۆرىماھارەتلەر مۇشۇ يەردە كۆرستىلىپ، يىراق يۇرتلاردىن كەلگەن كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان، يات قەۋملەر نەمۇنە قىلىدىغان دۆلەت ئىكەن. ھازىر ئۇلۇغ بېگىم بۇ ياخشى ئەنئەنىنى تاشلاپ، يىراق يۇرتلاردىكى يات قەۋملەرچە كىيىنىپ، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەلىمىنى ئۆزگەرتىۋەتسىلە. ئەنئەنىۋى قائىدە-يوسۇنلارنى ئالماشتۇردىلا. بۇ خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ. ئۆلىمالارنىڭ تەلىملىرىگە خىلاپ كېلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن ئايرىلغانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پېقىرلىرى بەگ ئاللىرىنىڭ بۇ ئىشلارنى ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەن.

ۋۇلىڭۋاڭ گۇڭزى چېڭنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۆزى بىۋاسىتە ئۈگۈتلۈش قىلىپ:«كىيىم ئىشقا، ئەدەپ-قائىدە ئىش باشقۇرۇشقا ئەپلىك بولۇشى كېرەك. دانىشمەنلەر ئوخشاشمىغان يۇرتلارنى كۆزىتىپ، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا، ئىشلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ، ئەدەپ-قائىدىلەرنى بېكىتىپتىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، دۆلەتنى بېيىتىش ئۈچۈن بولغانىدى. چاچلىرىنى كېسىپ، بەدەنلىرىگە رەڭلىك گۈللەرنى چېكىپ، بىلەكلىرىگە رەڭلىك رەسىملەرنى سىزىپ، ئىزمىسى سول تەرەپكە كېلىدىغان كىيىملەرنى — كىيگۈچىلەر ئوۋيۈلىكلەر،(23) قېشىنى قارا بوياپ، پېشانىسىگە گۈل چېكىپ، بېشىغا بېلىق تېرىسى بۆك كىيىپ، ئۇچىسىغا قوپال تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيگۈچىلەر داۋۇ بەگلىكى ئاھالىلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، جايلارنىڭ ئەدەپ-قائىدە ۋە كىيىم-كېچەكلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئىش قىلىش جەھەتتىكى رولى ئوخشاشتۇر. يەر ئوخشاشمىسا، كىيىمدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، ئىش ئوخشاشمىسا، ئەدەپ-قائىدىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دانىشمەنلەرنىڭ قارىشىچە، ئەگەر ئەلگە مەنپەئەتلىك بولىدىكەن، كىشىلەر-

نىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى بىر خىل قىلىش ھاجەتسىز. ئەگەر ئىش قىلىشقا ئوڭايلىق بولىدىكەن، ئەدەپ-قائىدىسىنى ئوخشاش قىلىش ھاجەتسىز. كۇڭزىچى ئۆلىمالارنىڭ ئېتىقادى ئوخشاش، لېكىن ئادەتلىرى ئوخشاش ئەمەس. ئوتتۇراجۇڭگونىڭ ئەدەپ-قائىدىلىرى ئوخشاش، لېكىن سىياسەت ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى ئوخشاش ئەمەس. شۇ ھالدا تاغ دىياردا ئىش قىلىشقا ئوڭايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئوخشاشمىغان قائىدىلەرنى قوللانسا، كىيىملەرنى كىيسە بولمامدىكەن؟ شۇنىڭ ئۈچۈن كېتىش ياكى تۇرۇش ئىشلىرىنى ئاقىل كىشىلەر بىرلىككە كەلتۈرەلمەيدۇ؛ يىراق ياكى يېقىن يەردىكى كىيىملەرنى ئەۋلىيالار ئوخشاش قىلىۋېتەلمەيدۇ. قاقاس نامرات يەرلەردە ئاجايىپ نەرسىلەر كۆپ بولىدۇ. كۆرگەن-بىلگەنلىرى ئاز ئادەملەر مۇنازىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇقمايدىغان نەرسىلەر ئۈستىدە گۇمانلانمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان سۆز-ھەرىكەتلەرنى خاتا دېمەيدۇ. بۇ ئامما مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەڭ مۇكەممەل ئۇسۇل-چارە ئىزدەشتىن ئىبارەتتۇر. تاغامنىڭ بۈگۈنكى سۆزلىرى چاكىنا كۆز قاراش بولۇپ، مېنىڭ ئېيتقانلىرىم، چاكىنا مۇھاكىمىلەرنى چەكلەيدىغان پاكىت ۋە قائىدىلەردۇر. بەگلىكىمىزنىڭ شەرقىدە خۇاڭخې، باۋلۇ دەريالىرى بولۇپ، چى ۋە جۇڭشەن بەگلىكلىرى بىلەن بۇ ئىككى دەريادىن تەڭ پايدىلىنىدۇ، لېكىن كېمە ئىشلەتمەيدۇ. چاڭشەن(24) تېغىدىن تاكى دەي بەگلىكى(25) ۋە شاڭداڭ(26) دېگەن يەرگىچە، شەرقتە يەن بەگلىكى ۋە تۇڭخۇسلار بىلەن چېگرىداشمىز؛ غەربتە لۇفەن (楼烦)، چىن (秦) بەگلىكى، خەن (韩) بەگلىكى بىلەن چېگرىداشمىز. تاھازىرغىچە ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش تەييارلىقىمىز يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن كېمە توپلاپ تەييارلىق قىلىمەن، سۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن تونۇشىدىغان ئادەملەرنى تېپىپ، خۇاڭخې بىلەن باۋلۇ دەريالىرىنى مۇداپىئە قىلىمەن،

كىيمنى ئۆزگەرتىپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلدۇرىمەن. شۇ ئارقىلىق يەن بەگلىكى، ئۇچ خۇ (ھۇن)[27]، چىن بەگلىكى، خەن بەگلىكى بىلەن ئوتاشقان چېگرانى مۇداپىئە قىلىمەن. بىگىمىز جاۋجيەنزى جىنياڭ ۋە شائىداڭلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، سىرتقا قاراپ كېڭەيگەنىدى. بىگىمىز جاۋشياڭزى غەربىي رۇڭلارنى يوتۇۋېلىپ، دەي بەگلىكىنى ئىشغال قىلىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ پاكىتلارنى نادانلارمۇ، پاراسەتلىكلەرمۇ بىلىدۇ. ئالدىنقى بىر مەزگىلدە، جۇڭشەن بەگلىكى چى بەگلىكىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، بىزنىڭ زېمىنىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقىمىزنى تۇتقۇن قىلغانىدى. سۇ قويۇپ بېرىپ، خاۋيى[28] شەھىرىمىزنى قورشىدى. ئەگەر زېمىن ئىلاھىنىڭ روھى قوغدىمىغان بولسا، خاۋيى شەھىرى قولدىن كېتىپ قېلىشقا تاس قالغانىدى. مەرھۇم بەگلەر بۇنى چوڭ نومۇس دەپ قارىدى. بۇ ئىنتىقام تېخى ئېلىنمىغان ئەمەس. ھازىر ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشتەك ھەربىي ماھارەتكە ئىگە بولدۇق. بۇنىڭ، يېقىندىن ئېيتقاندا، شائىداڭنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە، ئۇزۇننى كۆزلىگەندە، جۇڭشەن بەگلىكىدىن ئىنتىقام ئېلىشقا پايدىسى بولىدۇ. لېكىن تاغا! ئۆزلىرى ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئادەتلىرىگە رىئايە قىلىش ئارقىلىق جاۋجيەنزى، جاۋشياڭزى قاتارلىق بەگلەرنىڭ مۇددىئالىرىغا قارشى تۇرۇپ، كىيىمنى ئۆزگەرتىشتىن بىزار بولدۇم، دېگەن سۆزلىرى بىلەن خاۋيى ۋەقەسىدىكى نومۇسنى ئەسلىرىدىن چىقىرىپ قويىدىلا. تاغا! ئۆزلىرىدىن بۇنى ئۈمىت قىلمىغان ئىدىم» دېگەندە، گۇڭزى چېڭ: «پېقىر، ھەقىقەتەن نادان ئىكەنمەن، بەگ ئالىيلىرىنىڭ كىيىم ئۆزگەرتىشلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەپتىمەن. چاكىنا، يۇزە قاراش بويىچە بىلجىراپتىمەن. بۇ پېقىرنىڭ جىنايىتى. ھازىر بەگ ئالىيلىرى جاۋجيەنزى، جاۋشياڭزى قاتارلىق بەگلەرنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ،

مەرھۇم بەگلەرنىڭ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولسىلا، پېقىرلىرى ئەمر-پەرمانىغا ئىتائەت قىلماسلىققا قانداقمۇ جۈرئەت قىلەلەيمەن؟» دەپ يەنە باش قويۇپ تازىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇلىڭۋاڭ ئۇنىڭغا ھۇنچە كىيىم تەقدىم قىلدى. ئىككىنچى كۈنى گۇڭزى چېڭ ھۇنچە كىيىنىپ ۋۇلىڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشتى. شۇنداق قىلىپ، ۋۇلىڭۋاڭ كىيىمنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى.

جاۋۋېن، جاۋزاۋ، جوۋ شاۋ، جاۋجۈنلەر ۋۇلىڭۋاڭغا ھۇنچە كىيىنمەسلىك، ئەسلىدىكى مىزان بويىچە كىيىنىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ ئۇنى توسقان بولسىمۇ، لېكىن ۋۇلىڭۋاڭ: «ئالدىنقى بەگلەرنىڭ ئادەتلىرى بىر بىرىسىگە ئوخشىمىسا، قايسى كونا ئادەتنى ئۈلگە قىلىمىز؟ ئاقساقال خانلار بىر بىرىنىڭ تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىشمىغان تۇرسا، يەنە نېمە دەپ ئۇ كونا قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىمىز؟ لۇشى (虙戏)، شېننۇڭ (神农)لار خەلققە تەلىم-تەربىيە بەرگەن، ئەيىبلىسەن؛ خۇاڭدى، ياۋ، شۈنلەر ئەيىبلىگەن، لېكىن غەزەپلەنمىگەن. شۇ دەۋرگە لايىق ئەمر-پەرمانلار ئۆز ۋاقتىدا تۈزۈلگەن. ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ، مۇۋاپىق قائىدە-يوسۇنلار بەلگىلەنگەن. مىزان ۋە پەرمانلار ئەمەلىي ئىشقا مۇۋاپىق بولۇشى، كىيىم-كېچەك، قورال-سايمان ئىشلىتىشكە ئەپلىك بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەلنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىش ھاجەتسىز؛ دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، قەدىمكى تەجرىبىلەرگە رىئايە قىلىش ھاجەتسىز. دانىشمەنلەر باش كۆتەرگەندە، ئۆز ئارا بىرىسىگە ۋارىسلىق قىلماستىنلا، ئەلنىڭ ئىشىنى ۋۇجۇتقا چىقارغانىدى. شيا (夏)، ين (殷) لار ئاجىزلىغاندا، ئەدەپ-قائىدىلەرنى ئۆزگەرتمىگەن بولسىمۇ ھالاك بولدى. دېمەك، كونا ئەدەپ-قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىشنى ئەيىپ-

لەشنىڭ، كونا قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشنى مەدھىيىلەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەگەر غەلىتە، يات كىيىملەرنى كىيگەن ئادەمنىڭ ئىدىيىسى يامان بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا زوۋ (邹)، لۇ (鲁) بەگلىكلىرىدەك قەدىمكى ئەدەپ - قائىدىلەرگە شۇنچە رىئايە قىلىغان بەگلىكلەردە ئەدەپ - قائىدىلەر بىلەن كېلىشەلمەيدىغان ئادەم بولمىغان بولاتتى. ئەگەر ئۆرپ - ئادىتى ناچار يەردىكى خەلقلەر يولسىز بولىدۇ دېيىلسە، ئۇ چاغدا، ۋۇ (吴)، يۆ (越) قاتارلىق غەلىتە ئادەتلىك يەرلەردە ياخشى ئادەملەر بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دانىشمەنلەر بەدەننى يېپىپ تۇرىدىغان نەرسىنى كىيىم، ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان تەدبىرلەرنى ئەدەپ - قائىدە دەپ ئاتاشقانىدى. كىشىلەر ئارىسىدىكى بېرىش - كېلىش قائىدىسى، كىيىم - كېچەك تۈزۈمى ئاددى خەلقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق، لېكىن ئۇ ئارقىلىق دانىشمەنلەرنى باھالىغىلى بولمايدۇ. ئاددى خەلق ئۆرپ - ئادەت بىلەن بىللە ماڭغان؛ دانىشمەنلەر شەيئىلەرنىڭ ئۆز گىرىشىگە ماسلاشقان. شۇڭا، تەمسىللەردە: «كىتابتا كۆرسىتىلگەن چارىلەر بويىچە ھارۋا ھەيدىگەن ئادەملەر ئاتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق بىلمەيدۇ؛ قەدىمكى قائىدىلەر بىلەن دۆلەت باشقۇرغان ئادەملەر ئىشنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەپسىلى چۈشەنمەيدۇ» دېيىلگەن. «كونا قائىدىلەرگە ئاساسەن كۆرۈلگەن نەتىجە يەنىلا چاكىنىلىقتىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ؛ قەدىمكى زامان ئىلمى بىلەن ھازىرقى ئەلنى باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ھەرگىز كونىنى تىرىلدۈرۈشنى ئىككىنچى ئوتتۇرىغا قويغۇچى بولماڭلار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنچە كىيىنىشنى يولغا قويۇپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش ماھىرلىرىنى چاقىرىشقا باشلىدى.

م. ب. 306 - يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 20 - يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ، جۇڭشەن بەگلىكى زېمىنىغە تاجاۋۇز قىلىپ، نىڭجياغىچە

بېرىپ، غەربدە ھۇنلارنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىپ، يۈجۇڭغىچە[29] يېتىپ باردى. لىنخۇ (林胡) لارنىڭ خانى ئادەم ئەۋەتىپ ئات تەقدىم قىلدى. ۋۇلىڭۋاڭ ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، لوخۇەننى چىن (秦) بەگلىكىگە، چيۇيىنى خەن (韩) بەگلىكىگە، ۋاڭ بېننى چۇ (楚) بەگلىكىگە، فۇدىڭنى ۋېي (魏) بەگلىكىگە، جاۋجۆنى چى (齐) بەگلىكىگە ئەۋەتتى. دەي بەگلىكى ۋەزىرى جاۋگۇ، خۇ (ھۇن) لارنى باشقۇرۇدى ۋە ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى.

م. ب. 305 - يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 21 - يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. جاۋشاۋ (赵袑) ئوڭ قانات قوشۇن سەركەردىسى، شۈجۈن (许钧) سول قانات قوشۇن سەركەردىسى، بەگزادە جاڭ ئوتتۇرا قوشۇن سەركەردىسى، ۋۇلىڭۋاڭ پۈتكۈل قوشۇننىڭ سەركەردىسى بولدى. نيۇجيەن (牛翦) ھارۋىلىق - ئاتلىق قوشۇنلارغا، جاۋشى (赵希) ھۇن (胡) ۋە دەي بەگلىكى قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلدى. جاۋشىنىڭ قوشۇنلىرى جىڭشىڭغا[30] بېرىپ، ھۇن ۋە دەي بەگلىكى قوشۇنلىرى بىلەن چۈيياڭدا[31] قوشۇلۇپ، دەنچيۇ،[32] خۇايالڭ[33] ۋە خۇڭشاڭ[34] ئۆتكەللىنى ئىشغال قىلدى. ۋۇلىڭۋاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار خاۋيى شەھىرى، شىيى شەھىرى،[35] فېڭلۇڭ[36] ۋە دۇڭيۈەنلەرنى[37] ئىگەللىدى. جۇڭشەن بەگلىكى تۆت شەھەرنى تەقدىم قىلىپ، سۈلھ تەلەپ قىلغاچقا، ۋۇلىڭۋاڭ ماقۇل بولۇپ، لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى.

م. ب. 303 - يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 23 - يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ يەنە جۇڭشەنگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 301 - يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 25 - يىلى)، بەگ ئاغىچا خۇيخۇ[38] ئۆلدى. ۋۇلىڭۋاڭ جوۋشاۋنى ھۇنچە كىيىندۈرۈپ، ئۇنى بەگزادە جاۋخېغا ئۇستاز قىلىپ ئەۋەتتى.

م. ب. 300 - يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 26 - يىلى)، يەنە جۇڭشەن

بەگلىكگە ھۇجۇم قىلىپ، شىمال تەرەپتىن يەن، دەي بەگلىكلىرد-
گىچە، غەرب تەرەپتىن يۇنجۇڭ، جيۇيۇەنلەرگىچە بېسىۋالدى.
م. ب. 299-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 27-يىلى) بەشىنچى ئايدا،
ۋۇلىڭۋاڭ شەرقىي ئوردىدا تەنتەنىلىك ئوردا يىغىنى ئاچتى. شۇنىڭ
بىلەن بىللە بەگلىكنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان داغدۇغىلىق مۇراسىم
ئۆتكۈزۈپ، شاھزادە جاۋخېنى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. يېڭى بەگ
زىيارەتگاھقا بېرىپ، ئىبادەت قىلغاندىن كېيىن، بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى
باشقۇرۇشقا كىرىشتى، ئىلگىرىكى تۆرىلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى بەگنىڭ
ۋەزىرلىرى بولۇشتى. فېيى يى ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ ھەمدە يېڭى
بەگنىڭ ئۇستازى بولدى. خۈيۋېنۋاڭ مانا شۇ ئىدى. خۈيۋېنۋاڭ
خۇي بەگ ئانا ۋۇۋا (惠后吴娃) نىڭ ئوغلى. ۋۇلىڭۋاڭ بولسا،
ئۆزىنى بەگ ئاتا (主父) دەپ ئاتايتتى.
بەگ ئاتا ئوغلىغا ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغۇزۇپ، ئۆزى
ھۇنچە كىيىنىپ، سىپاھ-بەگ، تۆرىلەرنى باشلاپ، غەربىي شىمال-
دىكى ھۇنلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى ھەمدە يۇنجۇڭ-جيۇيۇەندىن
ئۇدۇل جەنۇبقا چۇشۇپ، چىن بەگلىكگە تۇيۇقسىز زەربە بېرىشنى
ئويلىغاچقا، ئۆزىنى جاۋ بەگلىكنىڭ ئەلچىسى قىلىپ كۆرسىتىپ،
چىن بەگلىكگە باردى. چىن بېگى جاۋۋاڭ[39] ئۇقماي قالدى.
لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئەلچىنىڭ چىراي-شەكلىنىڭ ئۇلۇغۋار-
لىقى، ئادەتتىكى ۋەزىرلەرنىڭ سالاپىتىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى
سېزىپ، ئىنتايىن ھەيران بولدى ۋە ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىشكە بۇيە-
رۇق چۇشۇرۇپ كىشى ئەۋەتتى. بەگ ئاتا بۇ ۋاقىتتا ئېتىنى چاپتۇ-
رۇپ، ئاللىقاچان خەنگۇگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى.
ئەستايىدىل سۈرۈشتە قىلىش ئارقىسىدا، بۇ ئەلچى قىياپىتىگە
كىرىۋالغان كىشىنىڭ بەگ ئاتا ئىكەنلىكى بىلىنىپ، چىنلىقلار ئىنتا-
يىن ھەيران بولدى، بەگ ئاتىنىڭ چىن بەگلىكگە كىرىشى، ئۆزى

بىۋاستە يەرشارائىتىنى چارلاش ھەمدە چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ ئادە-
مىگەرچىلىكىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئىدى.
م. ب. 297-يىلى (خۈيۋېنۋاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەگ ئاتا
يېڭى ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن، دەي
بەگلىكىدىن چىقىپ غەربكە مېڭىپ، شىخېدا لۇفەن خانىنى ئۇچرىتىپ
ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىگە قوشقا-
نىدى.
م. ب. 296-يىلى (خۈيۋېنۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، جۇڭشەن
بەگلىكى يوقىتىلىپ، جۇڭشەن ھۆكۈمدارى فۇشىغا[40] كۆچۈرۈلدى.
شۇڭا، لىڭشوۋچېڭ[41] شەھىرى بىنا قىلىنىپ، شىمالىي تەرەپتىكى
يەرلەر بويسۇندۇرۇلغاچقا، دەي بەگلىكگە بارىدىغان يول راۋانلاش-
قانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1805-1813-بەتلەر)

* * *

م. ب. 272-يىلى (خۈيۋېنۋاڭنىڭ 26-يىلى) جاۋ بەگلىكى
شەرقىي خۇلارنى دەي بەگلىكى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقاردى (جاۋ
بەگلىكگە قارشى ئىسيان كۆتەرگەچكە، خۈيۋېنۋاڭ لەشكەر چىقىرىپ،
بۇ جايلارنى قايتۇرۇپ ئالدى).

(ئەسلى كىتاب 1821-بەت)

---

[1] جاۋ (赵) — قەدىمكى بەگلىك. يىغلىق دەۋرىدىكى يەتتە كۈچلۈك
بەگلىكنىڭ بىرى.

(«سىخەي» 4451-بەت)

[2] داۋۇ (帝大戊) - شاڭ خانلىقىنىڭ تونىنچى خانى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 701-بەت)

[3] تاۋلىن (桃林) — ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭ باۋشيەن
ناھىيىسىنىڭ غەربى. شەنشى ئۆلكىسى تۇڭگۇەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى

رايونلارغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1780 ـ بەت)

[4] چيەنمۇ (千亩) قەدىمكى يەر ئىسمى. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جېشۇشيەن ناهىيىسىنىڭ جەنۇبى. (تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 407 ـ بەت)

[5] لۇمىنگۇڭ (鲁闵公) م.ب. ? ـ 660) ـ ئىسمى كەي (开). جۇاڭگۇڭنىڭ ئوغلى. ئىككى يىل (م.ب. 661 ـ 660) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1533 ـ بەت)

[6] يۈەن (原) ـ قەدىمكى بەگلىك. فامىلىسى جى. ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىنشۈي دېگەن يېرىدە. كېيىن شەرققە كۆچۈپ، هازىرقى خېنەندىكى جىيۈەننىڭ غەربىگە ئورۇنلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1781 ـ 1782 ـ بەتلەر)

[7] «جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ (赵武灵王 م.ب. ? ـ 295 ـ يىللار) ـ ئىسمى يۇڭ (雍)، سۇخۇۋ (肃侯)نىڭ ئوغلى. 27 يىل (م.ب. 325 ـ 299 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1083 ـ بەت)

[8] شىنگۇڭ ئوردىسى (信宫) ـ جاۋ بەگلىكى ئوردىسى. ئورنى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى يۇڭنيەن ناهىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1803 ـ بەت)

[9] فېي يى (肥义) ـ سۇخۇۋ دەۋرىدىكى تۆرىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ (جاۋ) ۋۇلىڭۋاڭنىڭ هۇنچە كېيىنىپ، ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش ئىشىنى پائال قوللىغۇچى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1803 ـ بەت)

[10] فاڭزى (房子) ـ «هەقىقى شەھەر» دە: بۇ «جاۋجۇ ناهىيىسى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: بۇ سۆز «防子» دەپمۇ يېزىلغان. ئورنى هازىرقى خېبېي ئۆلكىسى گاۋيى ناهىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[11] ۋۇچيۇڭ (无穷) ـ يەر ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[12] خۇاڭخۇا (黄华) ـ «هەقىقى شەھەر» دە: «خۇاڭخۇا شىخېننىڭ يان

تەرىپىدىكى تاغنىڭ ئىسمى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[13] لۇخۇەن (楼缓) ـ يىغلىق دەۋرىدىكى مەسلىھەتچى. ئىلگىرى ئۇ، چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[14] جاڭ (漳) ـ دەريا. شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى چىڭجياڭ، جۇجياڭ دەريالىرى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، هازىرقى خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرى چېگرىسىدا جاڭخې دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ ۋە يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، دامىڭ ناهىيىسىدە ۋېيخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1865 ـ بەت)

[15] فۇ (滏) ـ دەريا. بۇ هازىرقى فۇياڭ دەرياسى بولۇپ، خېبېي ئۆلكىسى سىشيەن ناهىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى فۇشەن تېغىدىن باشلىنىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1863 ـ بەت)

[16] لىن (蔺) ـ يەر ئىسمى. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىشى ناهىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[17] گولاڭ (郭狼) ـ يەر ئىسمى. ئورنى نامەلۇم.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت

[18] رېن (荏) ـ يەر ئىسمى. ئورنى نامەلۇم.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[19] لىنخۇلار (林胡) هۇنلارنىڭ بىر تارمىقى. هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرى ۋە هازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكېجاۋ ئايمىقىنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[20] شەرقتە خۇلار بار (东有胡人) ـ بۇ يەردە تۇڭگۇسلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1806 ـ بەت)

[21] لۇفەنلەر (楼烦) ـ چۇنچيۇ ۋە يىغلىق دەۋرىدىكى خانلىق. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماهىر. شەرقتە جاۋ بەگلىكى بىلەن خوشنا بولغان. چىن (秦) بەگلىكىنىڭ

ئاخىرلىرىدا ھۇنلارغا تەۋە بولۇپ، خىنەنگە كۆچكەن. قەدىمكى ئۇرنى
ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىڭچى، ئۇجەي ناھىيىلىرى دائىرىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1624 ـ بەت)

[22] گۇڭزى چىېڭ (公子成) ـــ سۇخۇۋۇنىڭ ئىنىسى. ۋۇلىڭۋاڭنىڭ
تاغىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1807 ـ بەت)

[23] ئوۋيۆ (瓯越) ـــ قەدىمكى قەۋم ۋە رايون ئىسمى. گۇاڭدۇڭ، خەي-
نەن ئارىلى رايونلىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1809 ـ بەت)

[24] چاڭشەن تېغى (常山) ـــ يەنى خېڭشەن تېغى (恒山) ھازىرقى
سەنشى ئۆلكىسى خۇيىيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1810 ـ بەت)

[25] دەي بەگلىكى(代) ـــ بەھارـ كۈز دەۋرىدىكى بەگلىك. جاۋشياڭزى
تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشيەن ناھىيىسى
ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1810 ـ بەت)

[26] شاڭداڭ (上党) ـــ يەر ئىسمى. بەھارـ كۈز دەۋرىدە خەن (韩) بەگلىكى
زېمىنى بولۇپ، كېيىن جاۋ بەگلىكىگە تەۋە بولغان. يەنە بىر ئىسمى شاڭدى
(上地). چىن دەۋرىدە شاڭداڭ ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى
سەنشى ئۆلكىسى چاڭجى شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1810 ـ بەت)

[27] ئۈچ خۇ (ھۇن) (三胡) ـــ «سويىن»دا: «لىنخۇلار، لۇفەنلەر،
تۇڭگۇسلار ئۈچ خۇ (ھۇن) دۇر دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1810 ـ بەت)

[28] خاۋيى (鄗邑) شەھىرى ـ جۇڭچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكى شەھىرى
ئىدى. بەھارـ كۈز دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە تەۋە بولغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي
ئۆلكىسى بوشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سىخەي» 4695 ـ بەت)

[29] يۈجۇڭ (榆中) ـــ قورۇل ئىسمى، يەنى يۈلىن قورۇلى. يۈشىمۇ

دېيىلىدۇ. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل جۇڭگىر خوشۇنىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1608 ـ بەت)

[30] جىڭشىڭ (井陉) تېغى ـــ ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جىڭشىڭ
ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1811 ـ بەت)

[31] چۈياڭ (曲阳) ـــ يەر ئىسمى. بەھارـ كۈز دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ
يېرى ئىدى، ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چۈياڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1812 ـ بەت)

[32] دەنچيۇ (丹丘) ـــ «ھەقىقى شەرھ» دە: «بوشىڭجۇ ئايمىقى دەنچيۇ
ناھىيىسى» دېيىلگەن. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي شەھىرىنىڭ
شىمالىدىكى بېيچيۇ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[33] خۇاياڭ (华阳) ـــ قەدىمكى رايون نامى، خۇاشەن تېغىنىڭ كۈنگەي
تەرىپىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىڭلىن
تېغىنىڭ جەنۇبى، سىچۇەن ۋە يۈننەن، گۇيجوۇ ئۆلكىسى ئەتراپىغا توغرا
كېلىدۇ.

(«سىخەي» 281 ـ بەت)

[34] خۇڭشاڭ (鸿上) ـــ «ھەقىقى شەرھ» دە: «鄗» ياكى «鸿» يېزىل-
غان. خۇڭشاڭگۇەن ھازىرقى ڭىڭجېڭ شەھىرى بولۇپ، دىڭجوۋ ئايمىقى
تاڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 60 چاقىرىم يىراقلىقتا جايلاشقان.
ئەسلى جىن بەگلىكىدىكى خۇڭشاڭگۇەن شەھىرى مانا شۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[35] شى يى (石邑) ـــ شەھەر. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىجياجۇاڭ
شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[36] فېڭلۇڭ (封龙) ـــ شەھەر. فېڭلۇڭ تېغى نامى بىلەن ئاتالغان،
ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لۇۋەنچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى ـ توم 1812 ـ بەت)

[37] دۇڭيۈەن (东垣) ـــ شەھەر. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېبېي
ئۆلكىسى جېڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1526 ـ بەت)

[38] خۇيخوۋ (惠后) — ۋۇلىگۋاڭنىڭ خوتۇنى، مىلى ياۋ. بۇ، ۋۇۋا دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئانىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1812 ـ بەت)

[39] چىن جاۋۋاڭ (秦昭王) — يەنى چىن بەگلىكى بېگى جاۋشياڭۋاڭ (秦昭襄王). ئىسمى زې (则)، يەنە بىر ئىسمى جى (稷). ئۇ چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى، ۋۇۋاڭنىڭ ئاتا باشقا ئىنىسى بولۇپ، 56 يىل (م. ب. 306 ـ 251 ـ يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 ـ بەت)

[40] فۇشى (肤施) — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن شەھىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 ـ بەت)

[41] لىڭشۇ چېڭ شەھىرى (灵寿城) — ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لىڭشۇ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 ـ بەت)

ۋېي (魏) بەگلىكى خاندانى تەزكىرىسى

ۋېي بەگلىكى بەگلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بىگۇڭ گاۋ (毕公高) نىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، جوۋ خانلىقىنىڭ خانلىرى بىلەن ئوخشاش جى (姬) فامىلىلىكتۇر. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ جوۋ (纣)نى يوقاتقاندىن كېيىن، بىگۇڭ ـ جىگاۋغا بى شەھىرى[1] سۇيۇرغال قىلىنغاچقا، ئۇ فەمىلىسىنى «بى» گە ئۆزگەرتكەنىدى. كېيىن ئەۋلادلىرى سۇيۇرغالدىن مەھرۇم بولۇپ ئاددى پۇقراغا ئايلاندى. بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگودا تۇرۇپ قالدى. بەزىلىرى بولسا، يات دى قەۋملىرى دىيارىغا ئولتۇراقلاشتى. ئۇنىڭ ئىچىدە بى ۋەن ئىسىملىك بىر ئەۋلادى جىن شيەنگۇڭغا خىزمەت قىلدى، م.ب. 661 ـ يىلى (جىن شيەنگۇڭنىڭ 16 ـ يىلى) جاۋسۇ جەڭ ھارۋىلىرى ھارۋىكىشى، بى ۋەن جەڭ ھارۋىلىرىنىڭ ئوڭ تەرەپ قوغدىغۇچىسى بولۇپ، شيەنگۇڭ قوزغىغان خو[2]، گېڭ[3]، ۋېي بەگلىكلىرىنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، شيەنگۇڭنى قوغدىغاچقا، شيەنگۇڭ گېڭ بەگلىكى يەرلىرىنى جاۋسۇغا، ۋېي بەگلىكى يەرلىرىنى بى ۋەنگە سۇيۇرغال قىلىپ، ئىككىسىنى تۆرىلىككە (大夫) تەيىنلىدى...

بى ۋەن سۇيۇرغال ئېلىپ 11 يىلدىن كېيىن، جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ تۆت ئوغلى ھۆكۈمدارلىق تالىشىپ، جىن بەگلىكىدە ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. ئەمما

بى ۋەنىنىڭ ئائىلە جەمەتى ئېخسمۇ روناق تېپىپ، ئۆزىگە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرنىڭ نامى بويىچە، فامىلىسىنى ۋېي دەپ ئۆزگەرتتى. بى ۋەنىنىڭ ئوغلى ۋۇزى...، ئۇنىڭ ئوغلى داۋزى...، ئۇنىڭ ئوغلى ۋېي جياڭ ئىدى.

ۋېي جياڭ جىن داۋگۇڭغا خىزمەت قىلدى. م.ب. 570-يىلى (داۋگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەگلەر ئۇچراشقانىدا، داۋگۇڭنىڭ ئىنىسى ياڭگەن ئولتۇرغان هارۋا قاتارىنى بۇزغاچقا، ۋېي جياڭ ياڭگەنىنىڭ هارۋىكىشىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاتتىق غەزەپلەنگەن داۋگۇڭ: «بەگلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئەلنىڭ شەرىپى. بۈگۈنكى كۈندە بولسا، چوڭ يىغىندا ئىنىم هاقارەتلەندى!» دەپ ۋېي جياڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بىرسى داۋگۇڭغا نەسىهەت قىلغاچقا، داۋگۇڭ ئاچچىقىدىن يانىدۇ. ئاخىرى ۋېي جياڭنى بەگلىك هاكىمىيىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش توغرىسىدا ئۇنى رۇڭلار، دىلار بىلەن ئالا قىلىشىشقا ئەۋەتىدۇ. رۇڭ، دى قەۋملىرى شۇنىڭ بىلەن جىن بەگلىكىگە بېقىنىدۇ. م.ب. 562-يىلى (داۋگۇڭنىڭ 11-يىلى) داۋگۇڭ: «مەن سىز ۋېي جياڭنى بەگلىك هاكىمىيىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەندىن تارتىپ سەككىز يىل ئىچىدە توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن ئۇچراشتىم. رۇڭ، دى قەۋملىرىمۇ ياخشىلىشىپ بېقىندى. بۇنىڭ هەممىسى ۋېي جياڭ، سىزنىڭ تۆھپىڭىز» دەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا چالغۇ ئەسۋابى ئىنئام قىلىدۇ. ۋېي جياڭ ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ بىلەن رەت قىلىپ، ئاندىن قوبۇل قىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب، 1835-1836-بەت)

ۋېي بېگى ۋۇخوۋ (魏武侯)[5] م.ب. 388-يىلى (ۋۇخوۋنىڭ توققۇزىنچى يىلى) دىلار كۈەيشۈي[6] دەرياسىدا بىزنىڭ قوشۇنىمىزنى مەغلۇپ قىلدى...

(ئەسلى كىتاب 1842-بەت)

خۇيۋاڭ (惠王)[7] م.ب. 352-يىلى (خۇيۋاڭنىڭ 19-يىلى)... سەددىچىن سوققۇلدى، گۇياڭدا[8] قورغان سېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1845-بەت)

---

[1] بىيى ([illegible]) — بىيى شەھىرى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋەنىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1835-بەت)

[2] خو بەگلىكى (霍) — قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خو شيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831-بەت)

[3] گېڭ بەگلىكى (耿) — قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خېجىن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى فېن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى-توم 1831-بەت)

[4] ۋېي بەگلىكى (魏) — قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى رۇيچېڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831-بەت)

[5] ۋېي ۋۇخوۋ (魏武侯) — ئىسمى جى (م. ب ?—371-يىللار). ۋېنخوۋنىڭ ئوغلى بولۇپ، 26 يىل (م. ب. 396—371-يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1841-بەت)

[6] كۈەيشۈي دەرياسى (浍水) — هازىرقى نامى كۈەيخې دەرياسى بولۇپ، شەنشى ئۆلكىسى جىجېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ ۋە چۈۋۇ، خۇما شەھەرلىرىدىن ئۆتۈپ، فېنخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1892-بەت)

[7] ۋېي بېگى خۇيۋاڭ (惠王)، م.ب. ?—319-يىللار) — ۋۇخوۋنىڭ ئوغلى. 52 يىل (م.ب. 370—319-يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1845-بەت)

[8] گۇياڭ (固阳) — قەدىمكى ئورنى هازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىمۇ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1845-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 48 - جىلد

چېن شې [1] تەزكىرىسى

جيايى: «... چېن خاقانى شىخۋاڭ ئالتە دەۋر بەگلىرى[2] قالدۇرۇپ كەتكەن شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە كېڭەيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ ئەلنى قولىغا ئالدى. ھەمدە غەربىي جوۋ، شەرقىي جوۋدىن ئىبارەت ئىككى خانلىقنى مۇنقەرز قىلىپ، بەگلىكلەرنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن خاقانلىق تەختىگە چىقىپ، ئەلنى تىزگىنلەپ، خەلقنى قاتتىق جازا - قانۇنلار بىلەن باستۇرغاچقا، ھەيۋىسى ھەممە ياقنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئۇ جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بەييۈ قەبىلىلىرىنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىپ، گۈيلىن ۋە شياڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. بەييۈ قەبىلىلىرىنىڭ باش ئاقساقلى بويىنىغا ئارغامچا سېلىپ، ئۆزتەقدىرىنى چېن خانىدانىنىڭ كىچىك ئەمەلدارلىرىغا تاپشۇردى. (چېن شىخۋاڭ) مېڭ تيەننى شىمالغا ئەۋەتىپ، سەددىچىننى سالدۇرۇپ، چېگرا رايونلارنى مۇداپىئە قىلىپ، (مېڭ تيەن) ھۇنلارنى 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە چېكىندۈردى. ھۇنلار جەنۇبقا كېلىپ ئات بايلىتىشقا پېتىنالمايدىغان، لەشكەرلىرىمۇ قورال كۆتىرىپ ئۆچ ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن چېن خاقانى شىخۋاڭ ئۆتكەن بەگلەرنىڭ پەزىلىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈپ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇردى. ئۇ مەشھۇر شەھەرلەرنى

ۋەيران قىلىپ، تەسىرى بار ئەزىمەتلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئەلدىكى بارلىق قورال - ياراقلارنى يىغىپ ۋە ئۇنى شيەنياڭ شەھىرىدە ئېرىتىپ، تۇمۇردىن 12 ئادەم ھەيكىلى ياساتتى. شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئاندىن خۇاشەن تېغىنى سېپىل، خۇاڭخې دەرياسىنى خەندەك قىلىپ، ئاسمان پەلەك سېپىل، ئىنتايىن چوڭقۇر دەريانى مەزمۇت قورغانغا ئايلاندۇردى. تالانتلىق سەنگۈن - سەركەردىلەرنى كۈچلۈك ئوقيالار بىلەن مۇھىم جايلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىپ، سادىق ئەمەلدارلار ۋە خىل ئەسكەرلەرنى ياخشى قورال - ياراقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ يولۇچىلارنى تەكشۈرۈشكە قويدى» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 1963 - بەت)

---

[1] چېن شې (陈涉)، م. ب ? — 208 - يىللار) — ياڭچېڭلىق (ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دېڭخۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). چېن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى.

(«سىخەي» 981 - بەت)

[2] ئالتە دەۋر بەگلىرى (六世) — ئالتە دەۋر بەگلىرى چېن بەگلىرىدىن شياۋگۇڭ، ۋۇۋاڭ، جاۋشياڭۋاڭ، شياۋۋېنۋاڭ، جۇاڭشياڭۋاڭلاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1962 - بەت)

[3] بەييۈ (白越) — بەييۈ، يۈ قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى ھەمدە يەرنىسىمى. ھازىرقى جياڭسۇ، جېجياڭ، فۇجيەن ۋە گۇاڭدۇڭ قاتارلىق ئۆلكىلەر قەدىمكى زاماندا يۈ قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلار ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1041 - بەت)

تارىخي خاتىرىلەر 49 ـ جىلد

شىرەم تۇققانلار تەزكىرىسى

ۋېي زىفۇ(1) خانىشلىققا كۆتىرىلگەندە، ۋېي جاڭجۈن (2) بولسا ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنىدى. خاقان ۋۇدى تەرىپىدىن سەنگۈنلىككە تەيىنلەنگەن ۋېي چىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەلىكى ئۈچۈن، چاڭپىڭ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئۈچ بالىسىغا بوۋاق ۋاقتىدىلا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلگەنىدى. خانىش ۋېي زىفۇنىڭ ئاچىسى ۋېي شاۋئېرنىڭ ئوغلى خوچۈبىڭ ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوزغان تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەپ نام ئالغانىدى. ۋېي چىڭ بولساچوڭ سەنگۈن دەپ ئاتالدى. ۋېي خانىشنىڭ ئوغلى ليۇجۇ ۋەلىئەھد بولۇپ، ۋېي جەمەتى كۆرسەتكەن ھەربىي خىزمەتلىرى بىلەن روناق تاپتى. ئۇلاردىن بەش نەپەر ئادەم چوڭ تۆرە مەرتىۋىسىنى ئالدى.

* * *

بالدۇر ئۆلۈپ كەتكەن لى كىچىك خانىشنىڭ ئاكىسى لى يەننىيەن ئەسلىدە ئۇسسۇل سەنئەتچىسى بولۇپ، نەغمە ـ ناۋاغا ئۇستا بولغاچقا، خاقان ۋۇدىنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىغا ئىگە بولۇپ، نەغمىچى ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. كېيىن ئىنىسى لى جى ئىككىسى خاقاننىڭ كىچىك خوتۇنلىرى بىلەن شەھۋانى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتۈن جەمەتى قىرىپ تاشلانىدى. شۇ چاغدا لى كىچىك

خانىشنىڭ ئاكىسى لى گۇاڭلى ئېرشى سەنگۈن بولۇپ، پەرغانە خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقتىن، ئۆلتۈرۈلمەي قالدى. ئېرشى سەنگۈن پەرغانىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، پايتەختكە قايتتى. خاقان ۋۇدى لى يەننىيەننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقىغا ئېچىنىپ، لى گۇاڭلىنى خەيشى (3) تۆرىلىكىگە تەيىنلىگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1978 ـ بەت)

---

[1] ۋېي زىفۇ (卫子夫) — ۋېيچىڭنىڭ ئانا بىر سىڭلىسى. خاقان ۋۇدى، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، ئوردىسىغا ئېلىپ كىرگەن ۋە كېيىن خانىش قىلغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 93 ـ بەت)

[2] ۋېي جاڭجۈن (卫长君) — ۋېي چىڭ بىلەن ۋېي ـ زىفۇنىڭ ئانا بىر ئاكىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1979 ـ بەت)

[3] خەيشى تۆرىسى (海西侯) — لى گۇاڭلى خاقان ۋۇدىنىڭ يارلىقى بىلەن پەرغانىگە يۈرۈش قىلغان. پەرغانە غەربىي دېڭىزغا يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، لى گۇاڭلىغا خەيشى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 2987 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 50 جىلد

چۇ بېگى يۈەنۋاڭ[1] تەزكىرىسى

لىيۇسۇي 26 يىل جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى بولدى. خاقان جىڭدىنىڭ كەلگەنىدە، چاۋسو[2] ئۇنىڭ سەۋەنلىكىنى دەستەك قىلىپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ سۇيۇرغال يېرى چاڭشەن ۋىلايىتىنى سۇيۇرغاللىقتىن ئېلىپ تاشلىدى. ۋۇ ۋە چۇ بەگلىكلىرى ئاسىيلىق قىلماقچى بولغاندا،[3]، جاۋبېگى ئۇلار بىلەن بىرلىكتە قوزغالماقچى بولدى. جاۋ بېگى ۋەزىرى جيەندى بىلەن دىۋان بېگى ۋاڭ خەن ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىسىمۇ، ئۇلاق سالماي، بەلكى جيەندى بىلەن ۋاڭ خەننى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى ۋە بەگلىكىنىڭ غەربىي چېگرىسىغا ئەسكەر قويۇپ، ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرى كېلىشى بىلەنلا، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئۇ يەنە شىمالدىكى ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەنگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش ئۈستىدە تەگرىقۇت بىلەن مەسلىھەتلەشتى. خەن خاقانى جىڭدى چۈجوۋ[4] تۆرىسى لى جىنى لەشكەر تارتىپ جاۋ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، جاۋ بېگى لىيۇسۇي لەشكەرلىرىنى غەربىي چېگرىدىن ياندۇرۇپ كېلىپ، خەندەن شەھىرىدە مۇداپىئە كۆرۈپ، ئىككى تەرەپ يەتتە ئاي تىركىشىپ تۇردى. بۇ چاغدا ۋۇ بەگلىكى بىلەن چۇبەگلىكىنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرى لياڭ بەگلىكىدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، غەربكە ئىلگىرىلىيەلمەي قالدى. ھۇنلار ۋۇ،

چۇ بەگلىكلىرىنىڭ مەغلۇب بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، غەربىي ھەرىكىتىنى توختىتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرا قورۇللىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە پېتىنالمايدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1990-بەت)

---

[1] چۇ بېگى يۈەنۋاڭ (楚元王) — چۇ بېگى ليۇ جياۋ. ئۇ خاقان ليۇباڭنىڭ ئىنىسى ليۇ جاۋنىڭ نەۋرىسى.

(«سىخەي» 4141-بەت)

[2] چاۋسو (晁错، م.ب. ? — 154-يىللار) — يىڭچۈەنلىك، خاقان جىڭدى دەۋرىدە ئوردا باش تەپتىش بېگى بولغان. ئۇ بەگلىكلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى دەۋەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بەگلىكلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىغان. بەگلىكلەر خاقان جىڭدىدىن چاۋسونى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاچقا، خاقان جىڭدى بەگلىكلەرنىڭ بېسىم كۈچى ئاستىدا چاۋسونى ئۆلتۈرگەن. چاۋسو ئۆلتۈرۈلۈپ ئون نەچچە كۈندىن كېيىن، ۋۇ، چۇدىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك قوزغىلىپ ئاسىيلىق قىلغان.

(«سىخەي» 3194-بەت)

[3] ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى (吴楚谋反) — م.ب. 154-يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋۇبېگى ليۇبى چۇ،جاۋشى، جاۋدۇڭ، زىچۇەن، جاۋدىن ئىبارەت ئالتە بەگلىك بىلەن بىرلىشىپ، چاۋسونى ئۆلتۈرىمىز دېگەن بانا بىلەن ئاسىيلىق قىلغان. كېيىن سەنگون جوۋ يافۇ تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1990-بەت)

[4] چۈجوۋ (曲周) — ناھىيە، ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدە.

(«سىخەي» 3162-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 52 ـ جىلد

چى(齐) بېگى داۋخۇيىۋاڭ تەزكىرىسى

م. ب. 178 ـ يىلى (خاقان ۋېندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) چى بەگلىكىنىڭ جىبېي ۋىلايىتى ئايرىم بەگلىك قىلىنىپ، لىيۇشىنجۇ جىبېي بېگى، ئەينى ۋاقىتتا لىيۇجاڭ[1] چېڭياڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. جىبېي بېگى بەگ بولۇپ ئىككىنچى يىلى ئاسىيلىق قىلدى. بۇرۇن خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىر ـ بەگلىرى لۈ خانىش جەمەتلىرىنى قىرغاندا، جۇشۇي[2] تۆرىسى لىيۇجاڭ ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، شۇ ۋاقىتتىلا جاۋ بەگلىكىنىڭ پۈتكۈل يەر ـ زېمىنىنى جۇشۇ تۆرىسى لىيۇجاڭغا، لياڭ بەگلىكىنىڭ پۈتكۈل يەر ـ زېمىنىنى دۇڭمۇ[3] تۆرىسى لىيۇشىنجۇگە سۈيۈرغال قىلىپ، ئىككىسىنى ئىككى بەگلىكنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە قىلىنغانىدى. ۋېندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، جۇشۇ تۆرىسى لىيۇجاڭ بىلەن دۇڭمۇ تۆرىسى لىيۇشىنجۇنىڭ باشتا چى بېگى (لىيۇفى)نى خاقانلىققا تىكلىمەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. م.ب. 178 ـ يىلى (ۋېندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خاقان ئۆز جەمەتلىرىنى بەگ قىلىپ تەيىنلىمەكچى بولۇپ، چى بەگلىكىدىن ئىككى ۋىلايەتنى ئايرىپ چىقىپ، لىيۇجاڭ بىلەن لىيۇشىنجۇنى شۇنىڭغا بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لىيۇجاڭ بىلەن لىيۇشىنجۇ، ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلالمىدۇق، كۆرسەتكەن خىزمىتىمىزنى تۆۋەنلە ـ

تىشكە تېگىشلىك دەپ قارايدۇ. لىيۇجاڭ بەگلىك تەختىگە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھۇنلارنىڭ خەن خاقانلىقى چېگرىسىغا زور كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى، خەن ئوردىسى نۇرغۇن قوشۇن يۆتكەپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭنى ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ۋە خاقان ۋېندىنىڭ تەيۈەنگە بارغانلىقىنى ئاڭلىغان لىيۇشىنجۇ ۋېندى ئۆزى بىۋاسىتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ قاراپ، جىبېيدە قوزغىلىپ ئاسىيلىق قىلىدۇ، ۋېندى جىبېي بېگىنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال باش ۋەزىر ۋە قوشۇننى يۈرۈشتىن توختىتىپ، چاڭئەنگە قايتىدۇ ۋە جىپۇ[4] تۆرىسى سەنگۇن سەي ۋۇنى ئەۋەتىپ، جىبېي بېگىنى مەغلۇپ قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئەسىر ئالىدۇ. جىبېي بېگى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. ئۇنىڭغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىك قايتۇرۇۋېلىنىپ، ۋىلايەتكە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 2010 ـ بەت)

---

[1] لىيۇجاڭ (刘章) — چى بېگى داۋخۇيىۋاڭ لىيۇفېينىڭ ئوغلى. لىيۇشىنجۇ بىلەن قېرىنداش.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1466 ـ بەت)

[2] جۇشۇي (朱虚) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنچۈ ناھىيىسىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1051 ـ بەت)

[3] دۇڭمۇ (东牟) — ناھىيە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋېندېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 106 ـ بەت)

[4] جىپۇ (棘蒲) — يەر ئىسمى. چى بەگلىكىنىڭ چاڭشەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولۇپ، سەنگۇن سەي ۋۇ جىپۇ بېگى بولغانىدى.

(«سىخەي» 4451 ـ بەت)

تارىخي خاتىرىلەر 55 ـ جىلد

ليۇخۇ تۆرىسى[1] تەزكىرىسى

ليۇ جىاڭ خاقان گاۋدىغا مەسلىھەت بېرىپ: «ئەڭ ياخشىسى، گۇەنجۇڭنى[2] پايتەخت قىلساق» دېگەنىدى، گاۋدى ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمىدى. ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنىڭ ھەممىسى خۇاشەن تېغى ـ نىڭ شەرقىدىكى رايونلاردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى گاۋ ـ دىغا لوياڭنى پايتەخت قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپ: «لوياڭ ـ نىڭ شەرقىدە چېڭگاۋ[3]، غەربىدە ياۋشەن تېغى[4] ۋە مىڭچى[5] كۆلى بار. كەينى خۇاڭخې دەرياسىغا تاقىشىپ، ئالدى يىشۇي[6] ۋە لوشۇي[7] دەريالىرىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. يەرشارائىتى ناھايىتى ئەپلىك ۋە ئىنتايىن ئىشەنچلىك» دېيىشتى. ليۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ: «لوياڭ مۇنداق ئەپلىك يەر شارائىتقا ئىگە بولسىمۇ، بىراق، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى كىچىكرەك، ئەتراپى ئارانلا نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى ئۇنۇمسىز، ھەممە تەرەپتىن دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇرۇش قىلىشقا ئەپسىز يەر. گۇەنجۇڭ رايونىنىڭ سول تەرىپىدە ياۋشەن تېغى ۋە خەنگۇ قوۋۇقى، ئوڭ تەرىپىدە لۇڭشەن تېغى ۋە شۇ ۋىلايىتىدىكى مىنشەن تېغى بار. ئوتتۇرىسىدا يەرمەيدانى مىڭلارچە چاقىرىم كېلىدىغان مۇنبەت يېرى بولۇپ، جەنۇبىي تەرىپىدە باجۇن ۋە شۇجۇن ۋىلايەتلىرىدىن چىقىدىغان مول ماددى بايلىقلار بار، شىما ـ لىي تەرىپىدە خۇن ئاتلىرى يايلاپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ تەرىپىدىكى

ئەپلىك يەر شارائىتتىن پايدىلىنىپ، مۇداپىئە كۆرگىلى، شەرقىي تەرىپىدىن پايدىلىنىپ، بەگلىكلەرنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. بەگلىك ـ لەر تىنچ بولسا، ئۇلار خۇاڭخې، ۋېيخې دەريالىرىنىڭ ھاۋزىلىرىدىكى سۇ يوللىرى ئارقىلىق پۈتكۈل ئەلنىڭ ئاشلىقىنى غەربكە توشۇپ، پايتەختنى تەمىنلەيدۇ؛ مۇبادا، بەگلىكلەردە ئىسيان يۈز بېرىپ قالسا، ئېقىن بويلاپ مېڭىپ، ئۇلارغا قارشى ئادەم ۋە بايلىق توشۇشقا بولىدۇ. كونىلار ئېيتقاندەك: ‹ئېلىمىز باي، باياشات ۋە ئەتراپى قورغان بىلەن ئورالغان ئەپلىك جاي دېيىلىدۇ› ليۇجىڭنىڭ گېپى دۇرۇست» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان گاۋدى شۇكۈنىلا گۇەنجۇڭنى پايتەخت قىلىش ئۈچۈن غەربكە قاراپ ئاتلاندى.

(ئەسلى كىتاب 2043 ـ 2044 ـ بەت)

* * *

ليۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ گاۋدى ليۇباڭ بىلەن بىرلىكتە ئاسىي دەي بېگى چىن شىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، مايى شەھىرىدە ئاجا ـ يىپ ئەقىل كۆرسەتتى. كېيىن يەنە شياۋخېنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەش ھەققىدە گاۋدىغا مەسلىھەت بەردى. ئۇ، ئەلنىڭ ئىش ـ لىرى توغرىسىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، كۆپ قېتىم گاۋدى بىلەن سەممىي سۆھبەتلەشتى. بۇ سۆھبەتلەرنىڭ بەزىلىرى دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ـ تۇرماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇ سەۋەپتىن، ليۇخۇ تۆرىسى جاڭ لياڭ: «مېنىڭ بىر قانچە ئەجدادىم خەن (韩) بەگلىكىگە ۋەزىر بولۇپ ئۆتكەن، خەن بەگلىكى چىن تەرىپىدىن يوقى ـ تىلغاندا، نۇرغۇن ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان بايلىقلىرىمىزنىڭ چىقىم بولۇشىغا قارىماي، چىن خاقانلىقىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرغان ۋە خەن (韩) بەگلىكى ئۈچۈن قىساس ئېلىپ، پۈتكۈل ئەلنى ھەيران قالدۇرغان. مانا مەن ھازىر سۆزمەنلىكىم بىلەن

خاقان ھوزۇرىدا ئۇستازلاردىن بولدۇم. 10,000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرـ
غال ئېلىپ، چوڭ تۆرىلىككە كۆتىرىلدىم. بۇ پۇقرالار ئېرىشەلەيدىـ
غان مەرتىۋىلەر ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋە. بۇنىڭدىن بەك مەمـ
نۇنمەن. ئەمدىلىكتە، پانى دۇنيانىڭ ھەممە ئىشلىرىنى تەرك
ئېتىپ، چى سۇڭزىنى[8] دوست تۇتىمەن» دېگەن. شۇندىن باشـ
لاپ، ئۇ ئاش ـ تائام يېمەي، بەدەننى چېنىقتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى
ئۆگىنىشكە باشلىغان. گاۋدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لۈخوۋ
خان ئانا ليۇخوۋ تۆرىسى جاڭ لياڭدىن بەك مىننەتدار[9] بولغانلىقى
ئۈچۈن، ئۇنى غىزا يېيىشكە ئۈندەپ: «كىشىنىڭ ئۆمرى ئاتقان
ئوقتەك تېزلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۆزىنى بۇنچىۋالا قىيناشنىڭ ھاجىتى
نىمە؟» دەپ تۇرۇۋالغان. ليۇخوۋ تۆرىسى جاڭ لياڭ ئىلاجىسىز
زومۇـزو تاماققا ئىلتىپات قىلغاندى.

(ئەسلى كىتاب 2047 ـــ 2048 ـ بەتلەر)

---

[1] ليۇخوۋ تۆرىسى (留侯) ـــ ليۇخوۋ بەگ جاڭ لياڭ (م.ب ? ـــ 186 ـ
يىللار)، چېڭگۇلۇق. بوۋىسى بىلەن دادىسى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى
ئىدى. چىن شىخۇاڭ خەن بەگلىكىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇ بىرنەچچە
پىدائىلار بىلەن بولاڭشا دېگەن يەردە چىن شىخۇاڭغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم
قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندى. لېكىن مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان.
كېيىن ليۇباڭ تەرىپىگە ئۆتۈپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن. خەن (汉)
خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ليۇخوۋ تۆرىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن. ليۇـ
يەر ئىسمى، ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى پېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 2481 ـ بەت)

[2] گۇەنجۇڭ (关中) ـــ رايون ئىسمى. خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ غەربى.
خەنگۇ قوۋۇقى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 648 ـ بەت)

[3] چېڭگاۋ (成皋) ـ يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى

يىڭياڭ ناھىيىسىدىكى سىشۇي بازىرىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 3784 ـ بەت)

[4] ياۋشەن تېغى (崤山) ـــ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىنئەن ناھىيـ
ىسىدىن شەنشى ئۆلكىسى تۇڭگۇەن قوۋۇقىغىچە بولغان جايلاردا.

(«سىخەي» 3508 ـ بەت)

[5] مىيەنچى (渑池) ـــ شەھەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى
مىيەنچى ناھىيىسىنىڭ غەربىدە. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا مىيەنچى كۆلى بار.

(«سىخەي» 2205 ـ بەت)

[6] يىشۇي (伊水) ـــ دەريا ئىسمى. ئۇ خېنەن ئۆلكىسى لوشى ناھىيـ
ىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن باشلانغان بولۇپ، سۇڭشيەن، يىچۈەن، لوياڭ
قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، يەنشى دېگەن يەردە لوخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 182 ـ بەت)

[7] لوشۇي (雒水) ـــ دەريا ئىسمى. ئۇ شەنشى ئۆلكىسى لونەن ناھىـ
يىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ، خېنەن
ئۆلكىسىدىكى لونىڭ، يىياڭ، لوياڭ قاتارلىق جايلاردىن ئۆتىدۇ. ئاخىرى
خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 182 ـ بەت)

[8] چىسۇڭزى (赤松子) ـــ رىۋايەتلەردىكى بىر پەرىزات.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۆتتىنچى توم 2048 ـ بەت)

[9] گاۋدى ليۇباڭ لۈ خانىشنىڭ بالىسى ليۇيىڭنى ۋەلىئەھدلىكتىن
قالدۇرۇپ، چى كېچىك خانىشنىڭ ئوغلى جاۋ بېگى ليۇرۇيىنى ۋەلىئەھدلىككە
تەيىنلىمەكچى بولغاندا، جاڭ لياڭ خەن گاۋدىغا خىزمەت ئىشلەپ، بۇپىكىرـ
دىن ياندۇرغان. شۇڭا، لۈ خان ئانا جاڭ لياڭدىن ئىنتايىن مىننەتدار
بولغان.

تارىخي خاتىرىلەر 56 ـ جىلد

باش ۋەزىر چېن پىڭ تەزكىرىسى

م. ب. 200 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) چېن پىڭ[1] مۇھاپىزەت قوشۇنى قارۇقچى بەگ ئۇنۋانىدا گاۋدى بىلەن بىللە، دەي بەگلىكىدە ئاسىيلىق قىلغان خەن (韩) بېگى خەن شىنگە ھۇجۇم قىلدى. ئاخىرى پىڭچېڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، يەتتە كۈن ئاچ قالدى. گاۋدى چېن پىڭنىڭ ئەپچىل تەدبىرىنى قوللىنىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىدىن پايدىلىنىپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. گاۋدى مۇھاسىرىدىن چىققاندىن كېيىنمۇ، بۇ مەخپى پىلان بولغاچقا، ئادەتتىكى كىشىلەر ئۇقماي قالغاندى.

(ئەسلى كىتاب 2057 ـ بەت)

[1] چېن پىڭ (陈平)، م. ب. ؟ ـ 178 ـ يىللار) ـ ياڭۋۇلۇق. ئاۋۋال جۇبېگى شياڭ يۈ بىلەن خەنگۇ قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، تۇتۇقبەگ بولۇپ تەيىنلەندى ۋە ليۇباڭغا خېلى كۆپ ياخشى مەسلىھەتلەرنى بەردى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چۈنى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. خاقان خۇيدى ۋە لۈ خان ئانا دەۋرلىرىدە باش ۋەزىر بولغان بولسىمۇ، لۈ خان ئانا ھاكىم مۇتلەقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەلىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىدى. لۈ خان ئانا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ جوۋبو بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، لۈ جەمەتىدىن لۈسەن، لۈلۈ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا باش ۋەزىر بولدى.

(«سىخەي» 980 ـ بەت)

تارىخي خاتىرىلەر 57 ـ جىلد

جياڭ تۆرىسى جوۋ بوخانىدانى تەزكىرىسى

جياڭ[1] تۆرىسى جوۋبو پېيشيەن (沛县) ناھىيىسىدىن... سەھگۈنلۈك نامى ئاستىدا گاۋدى بىلەن دەي ۋىلايىتىدە خەن (韩) بېگى ئاسىي خەن شىن (韩信)گە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خورېن[2] ناھىيىسىنى ئېلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ۋۇچۈەن[3] شەھىرىگە باردى ۋە ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ۋۇچۈەنىنىڭ شىمالىدا مەغلۇپ قىلدى. ئۇ يەنە بۇرۇلۇپلا، تۇڭدى[4] دېگەن يەردە، خەن شىنىنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قايتىش ۋاقتىدا تەيۈەن قاتارلىق ئالتە شەھەرنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى. جىنياڭ شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىدا، خەن (韩) بېگى خەن شىن باشلاپ كەلگەن ھۇن ئاتلىقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە جىنياڭنى ئالدى. ئاندىن شاشى[5] دېگەن يەردە خەن شىنىنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، يەنە مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە 80 چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ زەربە بەردى. قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ، لوفەن خانلىقىنىڭ ئۈچ شەھىرىگە ھەمدە پىڭچېڭ شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىدا ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. جوۋبو قوماندانلىقىدىكى قوشۇن سەپەردە خاقان گاۋدىنى قوغداپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن، تۆھپىسى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، جوۋبو لەشكەر بەگلىكىگە كۆتۈرۈلدى.

(ئەسلى كىتاب 2065 ـ 2069 ـ بەتلەر)

[1] جياڭ (絳) — ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇما شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 2684 ـ بەت)

[2] خورىن (霍八) — خەن دەۋرىدىكى ناھىيە. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 2069 ـ بەت)

[3] ۋۇچۇەن (武泉) — شەھەر. «ھەقىقىي شەرھىدە»: «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» ناملىق كىتابتا ئېيتىلىشىچە: «ۋۇچۇەنىنىڭ قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شۇشيەن ناھىيىسىنىڭ 220 چاقىرىم شىمالىدا» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 2069 ـ بەت)

[4] تۇڭدى (铜鞮) — يەر ئىسمى. سەنشى ئۆلكىسى شىنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 2070 ـ بەت)

[5] شاشى (碧石) — يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى نىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 3016 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 60 ـ جىلد

ئۈچ بەگ[1] تەزكىرىسى

باش ۋەزىر يەن چىڭدى، باش تەپتىش بېگى جاڭ تاڭلار خەن خاقانى ۋۇدىغا شاھزادىلەردىن ليۇخۇڭ، ليۇدەن، ليۇشۇ لەرنى بەگ قىلىش ھەققىدە يازغان بىرمەلۇماتىدا: «ئالىيلىرى ئۆزى باش بولۇپ، خەير ـ ساخاۋەتلىك ئىشلارنى قىلىپ، دانالىق بىلەن ئادالەت يۈرگۈزەتتى. ئەل ئىچىدە مەدەنىيەت ـ ئاقارتىش ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، سىرتقا نىسبەتەن ھەربىي كۈچ ئىشلەتتى. ۋاپادارلارنى تەقدىرلەپ، دانىشمەنلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش يولىنى كەڭ ئاچقانىدى. يەنە ئەخلاقلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە پۇقرالارنى مۇكاپاتلاپ، زوراۋان ئەللەرگە جازا يۈرۈشلىرى قىلاتتى. خەن خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدا بايقالغىچە، غەربدە ياۋچى ئېلى، ھۇنلار ئېلى ۋە غەربىي (قۇرىقار) رايونىغىچە يېتىپ بېرىپ، شۇنىڭ بىلەن خەن قوشۇنلىرى پۈتۈن ئەلنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئات ـ هارۋا ۋە قورال ـ ياراقلارغا كەتكەن چىقىم ۋە بەگ ـ سىپاھلارغا بېرىلىدىغان ئىنئام خەلقتىن ئېلىنىدىغان باج ـ سېلىق ھېسابىغا بولماي، پادىشالىق خەزىنىسىدىن بېرىلەتتى. ئوردا ئامبارلىرىدىن بېرىلەتتى. ئوردا ئامبارلىرىدىن ئاشلىق چىقىرىپ، كەمبەغەللەرگە ياردەم قىلاتتى، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمىنى قىسقارتقانىدى. يات قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى دېڭگۈدەك

قايىل بولغان ۋە بويسۇنغانىدى. ئۇلار (خەن خاقانلىقىنىڭ ئۈزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزگەرتىشىنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلاتتى. ئۆرپ-ئادەتلىرى بىز بىلەن ئوخشىمايدىغان يىراق ئەللەر بىرقانچە خىل تىل تەرجىملىرى ئارقىلىق بىزنى زىيارەت قىلاتتى ۋە باج-خىراج تۆلەيتتى. ئاللىرىنىڭ شان-شەۋكىتى ۋە مېھرىۋانلىقى چەت-يىراق جايلارغىچە كېڭەيگەن، شۇڭا، ئاجايىپ-غارايىپ هايۋانلار ئېلىپ كېلىنگەن، كۆپ باشاقلىق زىرائەتلەر پەيدا بولغان تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئەل ئارزۇسىنىڭ بىر يەردىن چىققانلىقى ئېنىقتا روشەن كۆرۈنگەنىدى» دېگەن...

(ئەسلى كىتاب 2108 ـــ 2109-بەت)

* * *

م. ب. 117-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۇۋنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئاينىڭ بىر كۈنى خاقان ۋۇدى ئوردا باش تەپتىش بېگى جاڭ تاڭنى ئەۋەتىپ، ئىبادەتخانىدا شاهزادە ليۇدەننى يەن بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن ۋە ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ: «هە! كىچىك ئوغلۇم ليۇدەن! بۇ قارا توپىنى[2] قوبۇل قىلغايسەن! مەن ئاتا-بوۋىمىزغا ۋارىسلىق قىلدىم. قەدىمكى قائىدە-يوسۇنغا ئەمەل قىلىپ، بەگلىك قۇرۇش ئۈچۈن، شىمالدا بىر بەگلىكنى ساڭا سۇيۇرغال قىلدىم. خەن خاقانلىقىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادغا مۇهاپىزەت قىلغايسەن. هۇنلار قېرىلارنى خارلايتتى. نىيىتى قارا، يىرتقۇچ هايۋانلاردەك ياۋۇز ئىدى. ئۇلار چېگرا رايونلاردا ئەسكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چېگرا رايونىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. مەن سەنگۈن-سەركەردىلەرنى ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدۇم. هۇنلاردىن تۈمەن بېگى، مىڭ بېگى ۋە 32 ئاقساقال بايرىقىنى چۈشۈرۈپ، داقا-دۇمباقلىرىنى توختىتىپ، بىزگە تەسلىم بولدى. هۇنلار شەرققە كۆچكەندىن كېيىنلا، شىمالدىكى ئايماق-ۋىلايەتلەر ئاندىن تىنچىدى. سەن جان-دىلىڭ بىلەن ئىشلىشىڭ، يامان ئىشلارنى قىلماسلىقىڭ، ئەخلاقتىن ۋازكەچمەسلىكىڭ ۋە هەربى هازىرلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىقىڭ، هەربى تەلىم-تەربىيە كۆرمىگەن ئەسكەرلەرنى قوشۇن بىلەن يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتمەسلىكىڭ كېرەك. ئەلنى قوغداش ۋە خەلقنى ياشىتىشتا ئېھتىياتچان بولمىسا بولمايدۇ! بەگ بولغان ئادەم دائىم هۇشيار تۇرۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە!» ـــ دەپ پەند-نەسىھەت قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2112-بەت)

* * *

يەن بەگلىكىنىڭ يېرى ئۈنۈمسىز. شىمالى تەرىپى هۇنلارغا تۇتاش. ئۇ يەرنىڭ خەلقى باتۇر بولسىمۇ، ئەمما ئىشنى ئويلىنىپ قىلمايتتى، شۇڭا، خاقان ۋۇدى يەن بېگىنى ئاگاهلاندۇرۇپ: «هۇنلار ۋاپاسىز، هايۋاندەك قارا نىيەتلىك كېلىدۇ. ئۇلار چېگرا رايونلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقنى تالان-تاراج قىلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىش هەققىدە سەنگۈنگە يارلىق چۈشۈر گەنىدىم. هۇنلارنىڭ تۈمەن بېگى، مىڭ بېگى ۋە 32 ئاقساقاللىرىنىڭ هەممىسى بايراقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنىمىزغا تەسلىم بولدى. هازىر هۇنلار يىراق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەچكە، شىمالدىكى ئايماق-ۋىلايەتلەر تىنچىپ قالدى» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 2117 ـــ 2118-بەت)

---

[1] ئۈچ بەگ(三王) ـــ چى بېگى ليۇخۇڭ، يەن بېگى ليۇدەن ۋە گۇاڭلىڭ بېگى ليۇشۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاهلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 3200-بەت)

[2] قارا توپا(黑土) ـــ بەگلەرگە سۇيۇرغال بېرىلگەندە، پادىشاهلىق يەر ئىلاهى ئىبادەتخانىسىدا سۇيۇرغال قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى. سۇيۇرغال يەرشەرقتە بولسا، كۆك توپىنى؛ جەنۇپتا بولسا، قىزىل توپىنى؛

غەربىدە بولسا، ئاق توپىنى؛ شىمالدا بولسا، قارا توپىنى؛ يۇقىرى تەرىپتە بولسا، سېرىق توپىنى ئېلىپ، چالاۋ ئوتى بىلەن ئوراپ قوياتتى ۋە يەر-ئىلاھى ئىبادەتخانىسىغا قويۇپ قوياتتى. يەن بېگى لىۋدەنىڭ سۈيۈرغال يېرى شىمالدا بولغاچقا، ئۇ قارا توپىنى ئالغان.

(ئۆزنىلگەن «سېۋەن» 2019 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 62 ـ جىلد

گۆەن، يەن[1] تەزكىرىسى

چى بېگى خۇەنگۇڭ شىمالدىكى تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا گۆەن جوڭ يەن بېگى جۇاڭگۇڭدىن، يەن بەگلىرىدىن جاۋگۇڭنىڭ سىياسەت، تەلىمات ۋە قانۇن-پەرمانلىرىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2133 ـ بەت)

---

[1] گۆەن، يەن (管晏) ـ گۆەن جوڭ بىلەن يەن-يىڭنى دېمەكچى. بۇ ئىككى زات چۈنچيۇ دەۋرىدە چى بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق ۋەزىرلىرىدىن ئىدى.

(«سىخەي» 3195 ـ 4325 ـ بەتلەر)

شاڭ جۇن[1] تەزكىرىسى

شاڭ جۇن: «بۇرۇن چىن بەگلىكى رۇڭ-دىلار تۆرپ-ئادەت-
لىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، بوغۇن پەرقىگە قارىماي،
ئاتا-بالا بىر ئۆيدە يېتىشاتتى. ھازىر مەن مۇنداق تۆرپ-ئادەتنى
ئۆزگەرتىپ، ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى چەك-چېگرىنى
بېكىتتىم ھەمدە ئېلان راۋىقىنى لۇ، ۋېي بەگلىرىنىڭكىدەك چوڭ
ياساتتىم. سىلىچە، چىن بەگلىكىنى ئىدارە قىلىشتا مەن ۋۇگۇ[2]
تۆرىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلسام قايسىمىز داناراق ھېسابلىنىمىز؟»
دېگەنىدى. جاۋلياڭ: «1000 قوي تېرىسىدىن بىر تۈلكە تېرىسى
ئەلا؛ 1000 كىشىنىڭ خۇش-خۇشىدىن بىر كىشىنىڭ توغرا ئاشكارا
سۆزى ئەلا. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ ئاشكارا، توغرا سۆزلىگۈك ۋەزىر-
ۋۇزرالارغا ھۆرمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەل روناق تاپقان؛ يىن
خانى جوۋۋاڭ جىمغۇر، خۇشامەتچى ۋەزىر-ۋۇزرالارنى ياخشى
كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەل مۇنقەرز بولۇپ كەتكەن. ئەگەر ئۆزلىرى
ۋۇۋاڭنىڭ قىلغىنىنى توغرا دەپ قارايدىغان بولسىلا، كۈن بويى
ئاشكارا، توغرا سۆزلىشىمگە يول قويۇپ، مېنى جازالىمىسىلا
قانداق؟» دەپ جاۋاپ بەرگەن. شاڭجۇن: «بۇرۇن، يالغان گەپ
گۈل كۆرۈنەر، راست گەپ مېۋە بېرەر؛ قۇلاققا ياقمىغان گەپ داۋا،
خۇشامەت سۆز بالا، دېگەن ماقاللار بار، ئەگەر سىلى ھەقىقەتەن

كۈن بويى توغرا سۆزلەپ تەكلىپ بېرىدىغان بولسىلا، كەمىنە شاڭ
ياڭلىرىنىڭ كېسىلىنى ساقايتىدىغان شىپالىق دورا بەرگەن بولىدىلا!
ئۆزلىرىنى كۆتمەكچىمەن، ئىمانچىلا تەكەللۇپ قىلمىسىلا!» دېگەن.
جاۋلياڭ: «ۋۇگۇ تۆرىسى ئەسلىدە، چۇ بەگلىكىدىكى بىر سەھرالىق
ئىدى. ئۇ چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ ناھايىتى دانىشمەن ئىكەنلىكىنى
ئاڭلاپ، ئۇنى زىيارەت قىلغۇسى بولسىمۇ، يول راسخودى بولمىغاچقا،
ئۇ چىن بەگلىكىنىڭ سودىگەرلىرىگە يالىنىپ، قوپال رەختلەردىن
قىسقا چاپان كىيىپ، كالا باققۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. بىر يىل
ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان چىن بېگى مۇگۇڭ
ئۇنى كالا قوتىنىدىن چاقىرتىۋېلىپ، كىشىلەردىن ئۈستۈن ئورۇنغا
قويغان. مۇنداق پەۋقۇلئاددە مۇئامىلىگە چىن بەگلىكىدە ھېچكىم
نارازىلىق بىلدۈرەلمىگەن. ۋۇگۇ تۆرىسى چىن بەگلىكىدە ئالتە-
يەتتە يىلچە ۋەزىر بولۇپ، شەرقتىكى جېڭ بەگلىكىگە يۈرۈش
قىلغان. ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، جىن بەگلىكىگە ئۈچ قېتىم بەگ[3]
تىكلەپ، چۇ بەگلىكىنى بالايى-ئاپەتتىن قۇتقۇلدۇرغان. ئۇ ئەل
ئىچىدە تەربىيە بىلەن ئاقارتىشنى يولغا قويغاچقا، با(巴) بەگلىكى
كىشىلىرى بۇنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، زىيارەتكە كېلىپ، خىراج
تۆلىگەن. ئۇ باشقا بەگلىكلەرگە قارىتا ئادالەتپەرۋەرلىكنى يۈرگۈز-
گەچكە، بۇنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا رۇڭلارنىڭ سەككىز خانلىقى
(چىن بەگلىكىگە) بەيئەت قىلغان. غەربىي رۇڭلار خانلىقىنىڭ
دانىشمەن ۋەزىرى يۇيۇك بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆتكەل-
دىن كىرىپ (ۋۇگۇ تۆرىسى بىلەن) كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلغان.
ۋۇگۇ تۆرىسى چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان مەزگىل ئىچىدە،
ھېرىپ-چارچىغاندىمۇ ھارۋىغا چىقمايتتى. تومۇز كۈنلىرىدىمۇ
كۈنلۈك كۆتەرگۈزمەيتتى. جايلارنى كۆزدىن كەچۈرگەنىدە، ئات-
ھارۋا ۋە خىزمەتچىلەر ئالمايتتى. ئۆزى قورال-ياراق تۇتمايتتى.

بەگلىك ئارخىپخانى- ، ئۇنىڭ نامى تارىختا يېزىلىپ شۇ سەۋەپتىن
ئۇنىڭ ئەخلاقى ۋە پەزىلىتى بولسا، كېيىنكى ئەۋ- سىدا ساقلانغان؛
ۋۇگۇ تۆرىسى ۋاپات بولغاندا، چىن بەگلىكىدىكى لادلاۋغا تارقالغان.
ئەر-ئاياللارنىڭ ھەممىسى قاتتىق يىغا-زارە قىلىشقان: بالىلار
ناخشىلىرىنى، شال ئاقلا ۋاتقانلار ھە-ھۇلىرىنى توختىتىپ قويغانىدى.
مانا بۇ، چىن بەگلىكى خەلقىنىڭ ۋۇگۇ تۆرىسىنىڭ مېھرى-شەپقىتىگە
بولغان مىننەتدارلىقى ۋە ھۆرمىتىنىڭ ئىپادىسىدۇر!» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2334-بەت)

---

[1] شاڭ جۈن (商君) — شاڭ ياڭغا بېرىلگەن نام. شاڭ ياڭ (م. ب.
390-338-يىللار) ۋېي بەگلىكىدىن. فامىلىسى گۇڭسۇن، ئىسمى ياڭ.
دەسلەپ ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى گۇڭسۇن زۇ نىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلىپ،
كېيىن چىن بېگى شياۋگۇڭغا مەسلىھەتچى بولغان. م. ب. 356-يىلى (چىن
شياۋگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)، ئۇ سول تۆرە بولۇپ، قانۇن ئۆزگەرتتى.
م. ب. 350-يىلى (چىن شياۋگۇڭنىڭ 12-يىلى) ئىككىنچى قېتىم قانۇن
ئۆزگەرتتى. كېيىن ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىگە شاڭ دېگەن يەر سۇيۇرغال
قىلىنغاچقا، شاڭ جۈن دېگەن نامنى ئېلىپ، شاڭ ياڭ دەپ ئاتالدى. چىن
شياۋگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ،
ھارۋىغا سۆرىتىلىپ، پارچە-پارچە قىلىپ تاشلانغانىدى.

(«سىخەي» 818-بەت)

[2] ۋۇگۇ (五羖) — چىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى بەيلى شىنىڭ لەقىمى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 145-بەت)

[3] چىن بەگلىكىگە ئۈچ قېتىم بەگ تىكلەش — بۇنىڭدا چىن بەگلىكە-
نىڭ م. ب. 637-يىلى چىن بېگى خۇيگۇڭنى، م. ب. 636-يىلى چىن
بېگى ۋېنگۇڭنى، م. ب. 650-يىلى چىن بېگى خۇيگۇڭنى تەختكە يۆلەپ
چىقارغانلىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.*

سۇچىن[1] تەزكىرىسى

سۇچىن غەربىدىكى چىن بەگلىكىگە بارغاندا، چىن بېگى شياۋگۇڭ
ۋاپات بولۇپ، چىن بېگى خۇيۋاڭ ئەمدىلا تەختكە چىققان ئىدى.
سۇچىن چىن بېگى خۇيۋاڭغا: «چىن بەگلىكى ئەتراپىدا مۇداپىئە
ئۈچۈن پايدىلانغىلى بولىدىغان ئەپلىك جايلىرى بار بىر بەگلىك.
چوڭ تاغ بىلەن ۋېيشۇي دەرياسى چىن بەگلىكىنى ئوراپ تۇرىدۇ.
شەرقىدە دەريا ۋە ئۆتكەللەر[2]، غەربىدە خەنجۇڭ، جەنۇبىدا
با (巴) ۋە شۇ (蜀) ۋىلايەتلىرى، شىمالىدا دەي ۋىلايىتى ۋە ئۇ
يەردە ھۇن ئاتلىرى بار[3]. بۇ يېرى مۇنبەت، يەر شارائىتى
ئەپلىك، بايلىقى مول بىر جاي. چىن بەگلىكىنىڭ شۇنچە كۆپ
قوشۇن ۋە ئادىمىگە، شۇنچە پىششىق ھەربىي تېخنىكىسىغا تايىنىپ،
پۈتۈن ئەلنى ئىگەللەپ، خاقان بولۇپ، پۇقرالارنى ئىدارە قىلغىلى
بولىدۇ» دەپ تەكلىپ بەرگەنىدى. چىن بېگى خۇيۋاڭ: «قانات-
قۇيرۇق يېتىلمىگىچە ئىگىز ئۇچقىلى بولمايدۇ؛ ئەدەپ-قائىدىنى
بىلمىگىچە (بەگلىكلەرنى ئۆز)گە قارىتىۋالغىلى بولمايدۇ» دەپ
جاۋاپ بەرگەن. بۇ ۋاقىت خۇيۋاڭ دەل شاڭ ياڭنى ئۆلتۈرگەن،
گەپدان كىشىلەرنى يامان كۆرۈۋاتقان ۋاقتى بولغاچقا، سۇچىننى
ئىشلەتمىگەن.

(ئەسلى كىتاب 2242-بەت)

* * *

سۇ چىن يەنە ۋائىزلىق قىلغىلى يەن بەگلىكىگە بېرىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ يەن بېگى ۋېنخوۋنىڭ قوبۇل قىلىشىغا سازاۋەر بولدۇ. سۇچىن يەنە يەن بېگى ۋېنخوۋغا تەكلىپ بېرىپ: «بەگلىكىڭىز شەرقىدە چاۋشيەن بىلەن لياۋدۇڭ خانلىقلىرى، شىمالدا لىن خۇ بىلەن لۇ فەن (ھۇن) خانلىقلىرى، غەربىدە يۈنجۇڭ بىلەن جيۇيۈەن ۋىلايەتلىرى، جەنۇبىدا خوتۇ[4] بىلەن يىشۇي[5] دەريالىرى بولۇپ، ئەتراپى 2000 كۋادرات چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. يەن بەگلىكىنىڭ بىر نەچچە 100,000 ساۋۇتلۇق سىپاھ ـ بەگلىرى، 600 جەڭ ھارۋىسى ۋە 6000 جەڭ ئېتى بولۇپ، بىر نەچچە يىلغا يېتەرلىك ئوزۇقى بار. بەگلىكىڭىزنىڭ جەنۇبىدا جېشى، يەنمېن دېگەن جايلارنىڭ مول بايلىقى، شىمالدا بولسا، چىلان ۋە كەستانە دەرەخلىرى بولۇپ، پۇقرالار تېرىقچىلىق قىلمىسىمۇ، چىلان ۋە كەستانە بىلەنلا جان بېقىۋېرىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن ئەپلىك ۋە باياشات جايدۇر!» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 2243 ـ بەت)

* * *

سۇدەيىنىڭ[6] يەن بېگى جاۋۋاڭغا سۇنغان مەكتۇبىدا: «يەن بەگلىكى 10,000 جەڭ ھارۋىسىغا ئىگە چوڭ بىر بەگلىك تۇرۇغلۇق، ئۆز بەگزادىسىنى چى بەگلىكىگە تۇرغاق قىلىپ بەرگەچكە، ئابرويى چۈشۈپ، ھوقۇقىمۇ كىچىكلەپ كەتتى. 10,000 جەڭ ھارۋىسى چىقىرىپ، چى بەگلىكىنىڭ سۇڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەرگەنلىكتىن، خەلق چارچاپ ھالسىدىن كەتتى. بايلىقىمۇ خوراپ تۈگىدى؛ سۇڭ بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ، چۇ بەگلىكىنىڭ خۇەيبېي رايونى ۋەيران قىلىنغاچقا، ئۆزىگە دۈشمەن بولغان چى بەگلىكى كۈچىيىپ كېتىۋالدى. يەن بەگلىكى بولسا، زىيان تارتتى. مانا بۇ

ئۈچ ئىش يەن بەگلىكىنىڭ زور مەغلۇبىيىتى. ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق قىلىشلىرى چى بېگىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىدى. يىراق چى بېگى بولسا، سىلىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ، يەن بەگلىكىگە تېخىمۇ ئۆچمەنلىك قىلماقتا. بۇ سىلىنىڭ پىلانلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇڭ بەگلىكى بىلەن خۇەيبېي قوشۇلغاندا، 10,000 جەڭ ھارۋىسىغا ئىگە كۈچلۈك بىر بەگلىك بولىدۇ. ھالبۇكى، چى بەگلىكى ئۇنى يۇتۇۋەتتى. بۇ يەنە بىر چى بەگلىكى قوشۇلدى دېگەنلىكتۇر؛ شىمالدىكى يات مىللەت خانلىقىنىڭ يەر مەيدانى 700 كۋادرات چاقىرىم بولۇپ، ئۇ، لۇ بەگلىكى ۋە ۋېي بەگلىكى بىلەن بىرلەشكەندە، 10,000 جەڭ ھارۋىسىغا ئىگە كۈچلۈك بىر بەگلىككە تەڭ بولىدۇ. ۋاھالەنكى، چى بەگلىكى ئۇنىمۇ يۇتۇۋالدى. دېمەك، بىر چى بەگلىكىگە ئىككى چى بەگلىكى قوشۇلدى دېگەن سۆز؛ بىر كۈچلۈك چى بەگلىكىدىن شۈنچىلىك قورقۇپ، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالمىغان يەن بەگلىكىگە ئەمدىلىكتە ئۈچ چى بەگلىكى ھۇجۇم قىلسا (يەن بەگلىكىنىڭ)، بېشىغا بالايىـ ئاپەت كېلىپلا قالدى، دېگەن سۆز» دېيىلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2269 ـ بەت)

---

[1] سۇچىن (苏秦) ـــ لوياڭلىق، ئۇ يەن بېگى جاۋۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چى بەگلىكىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىشقا بېرىپ، چى بېگى مىنۋاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، چى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇۋالغانىدى. كېيىن بەش بەگلىك بىرلىشىپ، چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ ئاشكارىلىنىپ، ئۆلتۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 1286 ـ بەت)

[2] دەريا ۋە ئۆتكەللەر (关河) ـــ بۇ يەردە خەنگۇ قوۋۇقى، پۇ جىن قوۋۇقى، لۇڭمېن قوۋۇقى، ياڭگۇەن قوۋۇقى ۋە خۇاڭخې دەرياسى، ۋېيشۇي دەرياسى قاتارلىقلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2242 ـ بەت)

[3] مۇن ئاتلىرى بار (北有代马) — دەي ۋىلايىتى مۇنىلار ئىلى بىلەن تۇتاشقانلىقى ئۈچۈن، شۇ يەردە مۇن ئاتلىرى بار؛ (ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالسا، مۇن ئاتلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، دېمەكچى).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 ـ بەت)

[4] خۇتو (滹沱) — دەريا. سەنشى ئۆلكىسى فەنجى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى تەيشى تېغىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرققە ئېقىپ، تيەنجىنگە بارغاندا دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 ـ 2244 ـ بەت)

[5] يىشۈي (易水) — دەريا. خېبېي ئۆلكىسى يىشيەن ناھىيىسىدىن باشلانغان بولۇپ، ئاخىرى بېرىپ جۈما دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 ـ 2244 ـ بەت)

[6] سۇدەي (苏代) — يىغلىق دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق دانىشمەنلىرىدىن بولۇپ، سۇچىننىڭ ئىنىسى. يەن بەگلىكىگە خىزمەت قىلغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1776 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 70 ـ جىلد

جاڭ يى[1] تەزكىرىسى

يىچۈ[2] ھۆكۈمدارى ۋېي بېگى بىلەن كۆرۈشىدۇ. جاڭ يىنىڭ يەنە چىن بەگلىكى ۋەزىرى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان كەركىمدان سەركەردە گۇڭسۇن يەن ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولۇپ، يىچۈ ھۆكۈمدارىغا: «سىلەر ناھايىتى يىراقتا، ئىككىنچى كۆرۈشەلمەيمىز. مەن سىلىگە بەزى ئەھۋاللارنى ئېيتىپ قوياي» دەيدۇ ۋە «ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگودىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن چىن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولمىسا، چىن بەگلىكى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، ئەللىرىنى ئاياق ئاستى قىلىدۇ ۋە ئۆزىگە باغلىۋالىدۇ؛ ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگودىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن چىن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولسا، چىن بەگلىكى كۆپ سوغا ـ سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەگلىكلىرىدىن ياردەم سورايدۇ» دەيدۇ. كېيىن چۇ، ۋېي، چى، خەن، جاۋ بەگلىكلىرىدىن ئىبارەت بەش بەگلىكنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. بۇ چاغدا چىن جېن[3] چىن بېگى خۇيۋاڭغا: «يىچۈ ھۆكۈمدارى بەدەۋى قەۋملەرنىڭ دانىشمەن ھۆكۈمدارى. ئۇلۇغ بېگىم! قىممەتلىك سوغا ـ سالاملار بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئالغانلىرى ياخشى بولارمىكىن» دېگەندە، چىن خۇيۋاڭ ماقۇل بولۇپ، يىچۈ ھۆكۈمدارىغا 1000 توپ گۈللۈك ئىپەك رەخت، ئاللىنغان 100

ئەپەر گۈزەل قىز تەقدىم قىلدۇ. يىچۇ ھۆكۈمدارى ۋەزىرلەرنى يىغىپ كېڭەشىپ: «بۇ دەل گۈگسۈن يەنىنىڭ ئېيتقىنى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەر تارتىپ چىن بەگلىكىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، لىبو شەھىرى بوسۇغىسىدا چىنلىقلارنى مەغلۇپ قىلدۇ.

(ئەسلى كىتاب 2303 ـ بەت)

---

[1] جاڭ يى (张仪)، م. ب. ? ـ 309 ـ يىللار) ـ يىغلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن. بىرلىشىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئادەم. چىن بېگى خۇيۋاڭغا ۋەزىر بولغان. بىرلىشىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئالتە بەگلىكنى قايىل قىلىپ، ئالتە بەگلىكنى شەرتنامىنى بۇزۇپ، چىن بەگلىكىگە خىزمەت قىلىشقا كۆندۇرگەن. چىن بېگى خۇيۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ۋۇۋاڭ تەختكە چىقىدۇ. ئالتە بەگلىكنىڭ بەگلىرى ۋۇۋاڭنىڭ جاڭ يىغا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، يەنە قايتا بىرلىشىپ چىن بەگلىكىگە قارشى تۇرىدۇ. جاڭ يى چىن بەگلىكىنى تاشلاپ ۋېي بەگلىكىگە كېتىدۇ. بىر يىل ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 2279 ـ بەت)

[2] يىچۇ (义渠) ـ چۇنچيۇ دەۋرىدە بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىنياڭ، جىنچۇەن قاتارلىق جايلىرىدا ياشىغان كۆچلۈك بىر مىللەت بولۇپ، يىچۇ خانلىقىنى قۇرغان. يېرى چىن بەگلىكى بىلەن تۇتاش ئىدى.

(«سىخەي» 751 ـ بەت)

[3] چېن جېن (陈珍) ـ يىغلىق دەۋرىدىكى مەسلىھەتچى. چى، چىن قاتارلىق بەگلىكلەردە مەنسەپدار بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1092 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 71 ـ جىلد

چۇلىزى[1]، گەن ماۋ[2] تەزكىرىلىرى

چىن بېگى خۇيۋاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەلىئەھد يىڭ داڭ تەختكە چىقىپ ۋۇۋاڭ[3] بولىدۇ ۋە جاڭ يى، ۋېي جاڭ[4] لارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چۇلىزى بىلەن گەن ماۋلارنى سول قول ۋەزىر، ئوڭ قول ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەيدۇ. چىن بېگى ۋۇۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گەن ماۋ خەن (韩) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، يىياڭنى بېسىۋالىدۇ؛ چۇلىزى بولسا، 100 جەڭ ھارۋىسى بىلەن جوۋ خانلىقىغا بارىدۇ. جوۋ خانى نەنۋاڭ[5] ئالدىغا ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چۇ بېگى خۇيۋاڭ بەك خاپا بولۇپ، چىن بەگلىكىدىن بارغان مېھمانلارنى بەك ھۆرمەتلەپ كەتتى، دەپ جوۋ خانىنى ئەيىبلەيدۇ. يوۋتېڭ جوۋ خانىنى ئاقلاپ، چۇ بېگىگە تەسەللى بېرىپ: «بۇرۇن جىبو[6] چوۋ يوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ئاۋال چوۋ يوۋ[7] خانىغا ھارۋا سوغا قىلىپ، ئارقىدىنلا قوشۇن بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. چوۋ يوۋ خانلىقى شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولغانىدى. جىبو نىمە ئۈچۈن شۇنداق قىلدى؟ چۈنكى، ئۇ چوۋ يوۋ خانلىقىنىڭ مۇداپىئەسىز ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق غەلىبە قىلىشنى مەقسەت قىلغان. چى بېگى خۇەنگوڭ سەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىدا، كۆرۈنۈشتە چۇ بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىمىز دەپ، ئەمەلىيەتتە سەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

بۈگۈن ئىشتايىن ياۋۇز، ۋەھشى ھېسابلانغان چىن بەگلىكىنىڭ چۇلىزىنى 100 ھارۋىسى بىلەن جوۋ خانىدانىغا ئەۋەتكەنلىكى، جوۋ خانىدانىغا چوۋ يوۋ خانلىقى بىلەن سەي بەگلىكىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلغانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋ خانى ئۇزۇن نەيزىلىك ئەسكەرلەرنى ئالدىدا، ئۇستا ئوقياچىلارنى كەينىدە تۇرغۇزغان. نامدا چۇلىزىنى قوغداۋاتقان، ئەمەلىيەتتە، ئۇنى نەزەربەنت قىلغانىدى. دېمەك، ئۆز ئېلىنىڭ ئىستىقبالىدىن نېمە دەپ ئەنسىرىمەيدۇ؟ جوۋ خانى مۇبادا، ئېلىم مۇنقەرز بولۇپ كەتسە، چۇ بېگى غەمكىنلىككە چۆشۈپ قالىدۇ، دەپ «ئەندىشە قىلغان» دەيدۇ. چۇ بېگى بۇنى ئاڭلاپ خوشال بولۇپ كەتكەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2308 ـ بەت)

* * *

ۋېي بېگى ۋېنخوۋ[8] يۈ ياڭنى[9] قوشۇن بىلەن جۇڭشەن خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. (يۈياڭ) ئۈچ يىل ھۇجۇم قىلىپ، ئاندىن جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋالدى.

(ئەسلى كىتاب 2312 ـ بەت)

---

[1] چۇلىزى (樗里子) م. ب. ?ـ 300 ـ يىللار) ــ چىن بېگى خۇيۋاڭ-نىڭ ئاتا بىر ئىنىسى. فامىلىسى يىڭ، ئىسمى جى، چۇلى دېگەن يەردە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، چۇلىزى دەپ ئاتالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1620 ـ 2092 ـ بەتلەر)

[2] گەن ماۋ (甘茂) ــ شياسەي دېگەن يەردىن. چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ئىشلىگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1620 ـ 2092 ـ بەتلەر)

[3] چىن بېگى ۋۇۋاڭ (秦武王) ــ خۈيۋېنجۈننىڭ ئوغلى. ئىسمى داڭ (荡) بەگ بولغاندىن كېيىن، چۇلىزى بىلەن گەن ماۋ سول قول ۋە ئوڭ قول ۋەزىرلىرى بولغان. ھۆكۈمدارلىق دەۋرىدە قوشۇن بىلەن گەن

ماۋنى ئەۋەتىپ يىياڭنى ئالغان. پالۋان بولغىنى ئۈچۈن، پالۋان مىڭ يۈ بىلەن كۈچ سىنىشىپ ئىسرىقدان كۆتەرگەندە، لېپىگى چىقىپ كېيىن ئۆلگەن. جەمئىي تۆت يىل سەلتەنەت سۈرگەنىدى.

[4] ۋېي جاڭ (魏章) ــ ئاۋال ۋېي بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1050 ـ بەت)

[5] جوۋ خانى نەنۋاڭ 周赧王 م. ب. ?ـ 256 ـ يىللار) ــ ئىسمى جى يەن. 259 ـ يىلى خان بولغان. م. ب. 256 ـ يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 508 ـ بەت»

[6] جىبو (知伯)، م. ب. ?ـ 453 ـ يىللار) ــ دادىسىنىڭ تۇنجى بالىسى بولغانلىقتىن، جىبو دەپ ئاتالدى، چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا جىن بەگلىكىنىڭ چوڭ ئەمەلدارى بولۇپ، كېيىن جاۋ، خەن، ۋېي بەگلىكلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 ـ توم 1685 ـ بەت)

[7] چوۋيوۋ (仇犹) ــ «شەھەرلەر تويلىمى» دا شۇي شىن: «چوۋ يوۋ ـ دىلارنىڭ خانلىقى»دېگەن. «ھەقىقى شەرھ» «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «بىڭجوۋ ئايمىقىدىكى يۈشيەن ناھىيىسى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى ياڭچۈەن شەھرى) نىڭ ئەتراپى يۈەنچوۋشەن دەپ ئاتىلاتتى. يەنە بىر ئىسمى چوۋيوۋ بولۇپ، يات مىللەت ــ دىلارنىڭ خانلىقى ئىدى»دەيدۇ. «خەن فېيزى. لىنشا ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «جىبو چوۋ يوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن يولى خەتەرلىك قىيىن بولغاچقا، جىبو چوڭ بىر قوڭغۇراق قۇيدۇرۇپ، چوڭ ھارۋىغا سېلىپ، چوۋ يوۋ خانلىقىغا سوغا قىلىپ ئەۋەتىدۇ (بۇنى ئاڭلىغان)، چوۋ يوۋ خانى ئىنتايىن خوشال بولۇپ، جىبونىڭ سوغىسىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، ئادەملىرىگە يول ياسىتىدۇ. چوۋيوۋ خانلىقىنىڭ ۋەزىرى چىجاڭمەنجى (赤章曼支) تەكلىپ بېرىپ: 'بۇنى ئېلىشقا بولمايدۇ. كىچىك ئەل چوڭ ئەلگە سوغا قىلىشى كېرەك ئىدى. ھازىر بولسا، چوڭ ئەل كىچىك ئەلگە سوغا قىلماقتا. سوغىسىنىڭ كەينىدىن چوقۇم قوشۇن كېلىدۇ. شۇڭا بۇنى ئالماسلىقىمىز كېرەك، دېسىمۇ، چوۋيوۋ خانى ئاڭلىماي، چوڭ قوڭغۇراق بىلەن چوڭ

ھارۋىنى قوبۇل قىلدۇ. چىجاگىمەنجى ھارۋىنىڭ چاقىنى سۇندۇرۇۋېتىپ، ئاندىن ئاتلىنىپ قاچىدۇ. 19 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چوۋيوۋ خانلىقى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندۇ» دەپ يېزىلغاندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2309 ـ بەت)

[8] ۋېي ۋېنخوۋ 魏文侯، م. ب. ؟ ـ 387 ـ يىللار) ـ ئىسمى سى (斯) بولۇپ، ۋېي خۇەنزى (魏桓子) نىڭ نەۋرىسى (بىر رىۋايەتتە ئوغلى). 38 يىل (م. ب. 424 ـ 387 ـ يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(«جوڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1733 ـ بەت)

[9] يۆياڭ (乐阳) ـ يىغلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ چوڭ سەركەردىسى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1627 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 80 ـ جىلد

يۆيى تەزكىرىسى

يۆ يىنىڭ بوۋىسى يۆياڭ بولۇپ، يۆياڭ ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ چوڭ سەركەردىسى بولغاندا، قوشۇن بىلەن جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋېلىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. شۇڭا ۋېي بېگى ۋېنخوۋ لىڭشوۋ(1) ناھىيىسىنى يۆ ياڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. يۆياڭ ئۆلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇندىن ئېتىۋارەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. جۇڭشەنلىكلەر ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆز خانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭشەن خانلىقىنى قايتىدىن يوقاتتى. يۆ ياڭ جەمەتىدىن يۆيىدەك ئىختىساسلىق كىشى چىققانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2427 ـ بەت)

* * *

«ھەققى شەرھ»نىڭ: «خاتىرىلىرى» دە مۇنداق يېزىلغان: «يەن بېگى جاۋۋاڭ(2) گوۋېيدىن(3): «بەگلىكىمىزنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، نوپۇسى ئاز، چى بەگلىكى جى(4) قاتارلىق 8 شەھەرنى تارتىۋالدى. ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى لۇفەن خانلىقىنىڭ شەھىرى سىرتىدا ئات چاپتۇرۇپ يۈرمەكتە. مەندەك قابىلىيەتسىز ۋە ئەخلاقسىز بىر كىشى بەگلىك ئورۇنىنى ئىگەللەپ كېتىۋەرسە، بەگلىكىمىز

خەۋپكە ئۇچراپ قالارمىكىن. ئۆزلىرىنىڭ يەن بەگلىكىنى مۇھاپىزەت قىلغۇدەك بىرەر ئامالىلىرى بارمىكىن؟» دەپ سورىغانىدى. گو ۋېي: «خاقانلىق قۇرىدىغان خاننىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە خاننىڭ دانىشمەنلىرى بولىدۇ؛ خانلىق قۇرىدىغان بەگنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بەگنىڭ دوستى بولىدۇ؛ ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمدارنىڭ مالىيى بولىدۇ؛ قىيىن-خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بەگلىكنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بەگلىكنىڭ ئەسىرلىرى بولىدۇ. جانابلىرى ھازىر شەرتتە يۈزلىنىپ ۋەزىر ئىزدەش مەقسىتىدە كۆز ئىشارىتى قىلىدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا، مالاي بولۇشقا لايىق كىشىلەر كېلىدۇ؛ ئەگەر تەختتە جەنۇبقا قاراپ ئولتۇرۇپ، ساھىپخانىنىڭ مېھمانلار بىلەن كۆرۈشۈش يولىدىكى ئەدەپ-قائىدىلەر بويىچە ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا ۋەزىر بولۇشقا لايىق كىشىلەر ئۆزلىرىگە كېلىدۇ. ئەگەر شىمالغا يۈزلىنىپ، ئۆز ھوقۇقلىرى، ھەيۋىسلىرىگە تايانماي، باراۋەر بولۇشتەك قائىدە-يوسۇن بىلەن ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا ئۆزلىرى بىلەن دوست بولۇش كويىدا بولغان كىشىلەر كېلىدۇ؛ غەربكە يۈزلىنىپ كەمتەر ۋە ھۆرمەتچان پوزىتسىيە بىلەن ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا دانىشمەنلىك سالاھىيىتى بار كىشىلەر ئۆزلىرىگە كېلىدۇ. جانابلىرى راستىن خانلىق، ھۆكۈمرانلىق يارىتىدىغان خان، بەگلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىشنى خالىسىلا، گوۋېينى ئېلىمىزدىكى بىلىم ئەھلىلىرى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىشكە قويۇرلەر" دېدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، يەن بېگى جاۋۋاڭ گوۋېينى ئەزىز مېھمانلار قاتارىغا قويغانىدى».

(ئەسلى كىتاب 2428-بەت)

---

[1] لىڭشۇۋ (灵寿) — «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە: «چاڭشەن ۋىلايىتىدە لىڭشۇۋ ناھىيىسى بار، ئۇ جۇڭشەن خانلىقىنىڭ پايتەختى» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2427-بەت)

[2] يەن جاۋ ۋاڭ (燕昭王)، م. ب. ?—279-يىللار) — يىغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى كۈەي (哙)نىڭ ئوغلى. ئىسمى پىڭ (平) 33 يىل (م. ب. 311—279-يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1957-بەت)

[3] گو ۋېي (郭隗) — يىغىلىق دەۋرىدە ياشىغان كىشى. يەن بەگلىكىدىن بولۇپ، تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان تارىخى ئېنىق ئەمەس.

(«سىخەي» 1034-بەت)

[4] جى (蓟) — قەدىمكى يەر ئىسمى. جوۋخانلىقى ياۋ (尧)نىڭ ئەۋلادلىرىغا بۇ يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەنىدى. كېيىن بەگلىكنىڭ مەركىزى بولدى. ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىدە.

(«سىخەي» 1385-بەت)

لېيەن پو، لىن شياڭرۇ[1] تەزكىرىلىرى

لى مۇ[2] جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى قوغدىغان ئاتاقلىق سەنگۇن. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ دائىم دىگۇدەك دەي ۋىلايىتىدىكى يەنمېن قوۋۇقىدا مۇداپىئەدە تۇراتتى. ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن، ئەمەلدارلارنى قوياتتى: مال باجلىرىنىڭ ھەممىسىنى بارىگاھقا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھەربىي خىراجەتكە ئىشلىتەتتى. لەشكەرلەرگە ھەركۈنى دىگۇدەك بىر نەچچە كالا سويۇپ بېرەتتى. ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلدۇراتتى. تۇرلارنى مۇستەھكەملەپ، كۆپلەپ ئايغاقچىلارنى ئەۋەتىپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلاپ تۇراتتى. قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەرنى ئوبدان كۈتەتتى. لى مۇ: «ئەگەر ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلسا، ھەممەيلەن دەرھال قورغانلارغا كىرىۋېلىپ، نەرسە-كېرەكلەرنى يىغىشتۇرۇپ ئوبدان ساقلاڭلار، ئەگەر كىمدە-كىم ھۇنلارنى تۇتقۇن قىلىشقا ئۇرۇنسا، دەرھال كاللىسى ئېلىنسۇن!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى. ھۇنلار ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى قورغانلارغا كىرىۋېلىپ، تۇرلارنى كۈچەيتىپ، ئۆزلىرىنى قوغدايتتى، ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلمايتتى. شۇ ھالدا بىر نەچچە يىللار ئۆتكەن. ھېچقانداق چىقىممۇ بولمىغان. لېكىن ھۇنلار لى مۇنى قورقۇنچاق دەپ قارايتتى. جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ سەنگۇنىنى يۈرەكسىز دەپ

ھېسابلايتتى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ لى مۇنى ئەيىپلىگەن بولسىمۇ، لى مۇ يەنىلا ئاۋالقىدەكلا كېتىۋەرگەنىدى. غەزەپلەنگەن جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەمنى سەنگۇن قىلىپ ئەۋەتتى.

بىر يىلدىن ئۇشۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇنلار ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى جەڭگە چىقتى. لېكىن كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلگەنلەر، يارىدار بولغانلار كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، چېگرىدىكى خەلقلەر يەر تېرىيالماي، چارۋا باقالماي قالغانىدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ يەنە لى مۇنى لەشكەر تۇتۇشقا تەكلىپ قىلغانىدى، لى مۇ ئۇنىماي، ئاغرىپ قالدىم، دەپ تۇرۇۋالدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنى يەنىلا لەشكەر تۇتۇشقا زورلاپ تۇرۇۋالغانلىقتىن، لى مۇ: «بەگ ئالىيلىرى، پېقىرنى چوقۇم ئىشلەتمەك بولسىلا، يەنە شۇ بۇرۇنقىدەك ئىشلەيمەن» دېدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنىڭ تەلىۋىنى ماقۇل كۆردى. لى مۇ شىمالىي چېگرىغا بارغاندىن كېيىن، ھۇنلارغا يەنىلا بۇرۇنقى ئۇسۇل بويىچە تاقابىل تۇردى. ھۇنلار بىر نەچچە يىل جەريانىدا ھېچنەرسىگە ئېگە بولالمىدى. لېكىن لى مۇنى ھامان يۈرەكسىز، ئۇرۇشتىن قورقىدۇ، دەپ قارىدى. چېگرا سىپاھ-بەگلىرى ھەركۈنى ئىنئامغا ئىگە بولۇپ تۇراتتى، لېكىن ئىشقا سېلىنمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلار بىلەن بىر مەيدان ھايات-مامات جېڭى قىلىشنى ئويلايتتى. شۇڭا لى مۇ پۈتكۈل قوشۇن ئىچىدىن 1300 جەڭ ھارۋىسى، 13,000 جەڭ ئېتى، دۈشمەننى تارمار قىلىپ، سەركەردىلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ، قاتمۇ-قات ئىنئامغا ئېرىشەلەيدىغان باتۇر لەشكەرلەردىن 50,000 ئادەم، ئۇستا كاماندازلاردىن 100,000 ئادەم تاللىدى ۋە ئۇلاردىن قىسىم تۈزۈپ، جەڭ مەشقى ئېلىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدە چارۋا باقتاچقا، پۈتكۈل دالا چوپانلار بىلەن تولغا-

ندى. هۇنلار ئازغىنا ئەسكەر بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى بىر نەچچە مىڭلا ئادىمىنى قالدۇرۇپ، يالغاندىن يېڭىلگەن بولۇپ قاچتى. جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنگەنلىكىنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت چوڭ قوشۇن بىلەن چېگراغا باستۇرۇپ كىردى. لى مۇ تۇسۇپ زەربە بېرىدىغان ۋە تۇيۇقسىز زەربە بېرىدىغان جەڭگىۋارسەپ تۈزۈپ قويغان ئىدى. دۈشمەننى ئوڭ، سول ئىككى قاناتتىن قورشاپ هۇجۇم قىلىپ تارمار كەلتۈردى ۋە 100,000دىن ئوشۇق هۇن ئاتلىقلىرىنى ئۆلتۈردى. قىسقا چاپانلىق هۇنلارنى يوقىتىپ، تۇڭگۇسلارنى يېڭىپ، لىنخۇ قەۋملىرىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. تەڭرىقۇت ئالدىراپ-تېنەپ قاچتى. شۇندىن باشلاپ 10 نەچچە يىل هۇنلار جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرا شەهەرلىرىگە يېقىن كېلەلمىگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2449-2450-بەتلەر)

---

[1] ليەن پو (廉颇) — يىغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەنگۈنى.

(«سىخەي» 1968-بەت)

[2] لىن شياڭرۇ (蔺相如) — يىغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق ۋەزىرى.

[3] لى مۇ (李牧)، م. ب. ?—229-يىللار) — يىغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى ساقلىغاچقا، هۇنلار تاجاۋۇز قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ئىدى. م. ب. 233-يىلى (جاۋ بېگى چيەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) چىن بەگلىكى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، ۋۇئەن بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 229-يىلى (جاۋ بېگى چيەننىڭ يەتتىنچى يىلى) چىن بەگلىكى ۋاڭ جيەننى ئەۋەتىپ، جاۋ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلدى. جاۋ بەگلىكى لى مۇ بىلەن سىما شاڭنى سەركەردە قىلىپ تەيىنلىدى. چىنلىقلار لى مۇ ئاسىيلىق قىلماقچى

دەپ، سۆز تارقىتىپ، ئارىسىنى بۇزۇش هىلىسىنى قوللانغاچقا، جاۋ بېگى لى مۇنىڭ ئورنىغا جاۋسۇڭ، يەن جۈلەرنى ئەۋەتتى. لى مۇ بۇنىڭغا بويسۇنمىغانلىقتىن، ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى ۋاڭ جيەن جاۋ بەگلىكىنى يوقاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2449-بەت)

لۇجۇڭلىيەن[1]، زوۋىياڭ[2] تەزكىرىلىرى

بەزى كىشىلەر ياش چېغىدىنلا دوست بولۇشقان بولسىمۇ تاكى قېرىغانغا قەدەر بىر بىرى بىلەن قەدىناس بولالمايدۇ؛ بەزى كىشىلەر يولدا ئۇچرىشىپ قېلىپلا، تونۇشۇپ قەدىناس بولۇپ كېتىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ بۇ بىر بىرىنى چۈشىنىش ياكى چۈشەنمەسلىكتىن بولىدۇ. ئۆتمۈشتە چىن بەگلىكىدىن يەن بەگلىكىگە قېچىپ بارغان فەن ۋۇچى[3] يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەننىڭ (چىن بەگلىكىدىن) ئىنتىقام ئېلىپ، ئۆز بەگلىكىنى قوغداش ئىشىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش يۈزىسىدىن، ئۆز بېشىنى كېسىپ، جىن كېغا[4] تەقدىم قىلىشقا رازى بولغانىدى. چى بەگلىكىدىن ۋېي بەگلىكىگە قېچىپ بارغان ۋاڭ شې[5] كېيىن چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، سېپىلغا چىقىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ، چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ، ۋېي بەگلىكىنى ساقلاپ قالغانىدى. ۋاڭ شې، فەن ۋۇچىلار چى بېگى ۋە چىن بېگى بىلەن يېڭىدىن تونۇشقان ئەمەس. يەن بېگى ۋە ۋېي بېگى بىلەنمۇ قەدىناسلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ چى ۋە چىن بەگلىكلىرىدىن ئايرىلىپ، يەن ۋە ۋېي بەگلىكلىرى ئۈچۈن ئۆلۈپ بېرىشىنىڭ سەۋەبى، بەگلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادالەتكە نىسبەتەن مۇھەببەت ـ ھېسسىياتلىرىنىڭ چەكسىز چوڭقۇرلىقىدىن بولىدى. شۇڭلاشقا،

سۇچىن ئالتە بەگلىكنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولالمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ يەن بەگلىكىدە تۇرغان ۋاقتىدا خۇددى ۋېي شىڭدەك[6] ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، يەن بېگىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇپ قالدى. بەي گۇي[7] جۇڭشەن خانلىقىنىڭ سەركەردىسى بولغان چاغدا، ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، ئالتە شەھەرنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، ۋېي بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى، ۋېي بېگى ۋېنخوۋغا جۇڭشەن خانلىقىنى ئېلىپ بەردى. نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، بۇ بىر بىرىنى چۈشەنگەنلىكتىن بولغانىدى. سۇ چىن يەن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغاندا، بىراۋ يەن بېگى يىۋاڭنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇنىڭ غەيۋىتىنى قىلغانىكەن. يەن بېگى يىۋاڭ ھېلىقى كىشىگە شەمشىرىنى تۇتقان ھالدا ھۇمايىخان ۋە بىر ئارغىماقنى ئۆلتۈرۈپ، سۇچىننى زىياپەتكە تەكلىپ قىلغانىكەن. بەي گۇي جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇرنى تېخىمۇ كۆتىرىلىپ كەتكەن. جۇڭشەنلىكلەر ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ غەيۋىتىنى قىلغاندا، ۋېنخوۋ غەيۋەت ـ شىكايەتلەرنى ئاڭلىمىغان، ئەكسىچە، بەي گۇيگە كېچىنى يورۇتىدىغان گۆھەر تاش ھەدىيە قىلغانىدى. نىمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ دېگەندە، ئىككى بەگلىكنىڭ بېگى بىلەن بۇ ئىككى ۋەزىر ئارىسىدا سەممىيەتلىك بولۇپ، ئۆز ئارا ئىشەنچ بار ئىدى. بۇ سەممىيەتنى ھېچقانداق پىتنە ـ پاسات بۇزالمايتتى.

بىر ئايال مەيلى چىرايلىق ياكى سەت بولسۇن، ئۇ ئوردىغا كىرسىلا، كۈندەشلىككە ئۇچرىماي قالمايدۇ. بىر زىيالى مەيلى دانىشمەن، قابىلىيەتلىك بولسۇن ياكى بولمىسۇن، ئۇ ئوردىغا كىرىپ ئەمەلدار بولۇشى بىلەنلا، كۆرەلمەسلىككە ئۇچرايدۇ. بۇرۇن سىماشى، سۇڭ بەگلىكىدە تۇرغاندا، لېيىگى ئېلىپ تاشلانغان بولسىمۇ، ئاخىرى جۇڭشەن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى؛ فەن سۈي ۋېي بەگلىكىدە تۇرغاندا، قوۋۇرغىسى ۋە چىشلىرى سۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئاخىرى

چىن بەگلىكىگە بېرىپ، يىڭنخۇ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن. ھەر
ئىككىسى ئۆز پىلانىنىڭ جەزمەن ئەمەلگە ئېشىشىغا ئىشەنگەچكە،
نەپسانىيەتچىلىك ئۈچۈن گۇرۇھ تۈزۈشتۈرۈش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ،
بىر نەچچە كىشى بىلەنلا قەدىناس دوست بولۇشقانىدى. شۇڭا ئۇلار
باشقىلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىدىن ساقلىنىپ قالالىمىدى، شىڭ
تۇدىنىڭ[8] ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈۋېلىشى، شۇ يەنىنىڭ[9]
تاش كۆتىرىپ دېڭىزغا سەكرىشى، چاكىنا ئادەتلەر بىلەن زادى
چىقىشالمىغانلىقتىن، ھەققانى مەيداندا چىڭ تۇرۇپ، كۆز ئالدىدىكى
شەخسى مەنپەئەتكە ئېسىلىۋالمىغانلىقتىن، ئوردىدا نەپسانىيەتچىلىك
ئۈچۈن گۇرۇھ تۈزۈشتۈرۈپ، خان - بەگلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەۋرەت-
مەسلىكتىن بولغانىدى. بۇرۇن بەيلى شى يولدا تىلەمچىلىك
قىلىۋاتقاندا، چىن بېگى مۇگۇڭ بەگلىك ئىشىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى؛
نىڭ چى ھارۋا يېنىدا كالا بېقىۋاتقاندا، چى بېگى خۇەنگۇڭ
بەگلىكىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارتقانىدى. بۇ
ئىككەيلەن ئوردىدا ئەمەلدار بولغان ۋاقىتىدا، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ
خۇشامىتىگە تايىنىپ، ئاندىن چىن، چى بەگلىرىنىڭ قەدىرلىشىگە
سازاۋەر بولغان ئەمەسمىدى؟ بۇنىڭ سەۋەبى، بەگ بىلەن ۋەزىرنىڭ
نىيىتى بىر بولۇپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، قېرىنداشتەك چىڭ
بىرلىشىپ، بىر بىرىدىن ئايرىلالمىغانلىقتىن بولغانىدى. ئەھۋال
شۇنداق ئىكەن، كىشىلەرنىڭ غەيۋىتى ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزالار-
مىدى؟ بىر تەرەپنىڭ سۆزىنىلا ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىلسە، رەزىل
ۋە ئىپلاس ئىشلار كېلىپ چىقىدۇ. بىر كىشىگىلا ئىشىنىپ كەتسە،
بالايى - ئاپەت يۈز بېرىدۇ. بۇرۇن لۇ بېگى دىڭگۇڭ جى سۇنىنىڭ
كېپىگە كىرىپ، كۇڭ زى (مۇجۇڭنى) نى ھەيدەپ چىقارغان؛ سۇڭ
بېگى جاۋگۇڭ زىخەنىڭ مەسلىھەتىگە ئىشىنىپ، مۇجەينى[10] قاماپ
قويغانىدى. كۇڭ زى (مۇجۇڭنى)، مۇجەي ئىككەيلەن بەھس-

مۇنازىرىگە ماھىر كىشىلەر بولغاچقا، غەيۋەت - شىكايەتچىلەرنىڭ
تۆھمىتىدىن قۇتۇلالمىغان؛ لۇ بەگلىكى بىلەن سۇڭ بەگلىكىمۇ شۇنىڭ
زىيىنىنى كۆرگەن. نىمە ئۈچۈن شۇنداق بولدى؟ چۈنكى، كىشىلەر-
نىڭ شىكايىتى تاشنىمۇ ئېرىتىۋېتىدۇ. ئۇزۇن زامان قارا چاپلى-
نىۋەرسە، كىشىنى ھالاكەت گىردابىغا تىقماي قويمايدۇ - دە! چىن
بەگلىكى رۇڭلاردىن بولغان يۇيۇكنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقى ئۈچۈن،
ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرگە ھۆكۈمران بولىدى؛ چى بەگلىكى
يۆ لىكلەردىن بولغان مىڭنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋېيۋاڭ
ۋە شۈەنۋاڭ دەۋرلىرىدە قۇدرەت تاپتى. چىن ۋە چى بەگلىكلىرىنىڭ
بەگلىرى چاكىنا، ئاساسسىز ۋە بىر تەرەپلىمە سۆزلەر بىلەن چەكلى-
نىپ قالغان كىشىلەرمىدى؟ ئۇنداق ئەمەس. ئۇلار ھەر تەرەپلىمە
پىكىر ئالغانلىقى ۋە شەيئىلەرنى كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ دەۋردىلا
ئۇلارنىڭ شانلىق نامى ساقلىنىپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەقسەت
ۋە نىيەت ئوخشاشلىقى يىراق كىشىلەرنىمۇ ئاكا - ئۇكا قىلىۋېتىشى
مۇمكىن. رۇڭلاردىن بولغان يۇيۇك، يۆ لەردىن بولغان مىڭ ئەنە
شۇنداق ئىدى؛ مەقسەت - نىيەتلىرى ئوخشاشمىسا، جان - جىگەر
قېرىنداشلارمۇ بىر بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. دەن جۇ[11]، شياڭ[12]،
گۈەنشۇ، سەيشۇ[13] قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بولغان. ھازىر بەگلەر
چىن بېگى مۇگۇڭ ۋە چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ توغرا تەدبىرلىرىنى
قوللانماي، سۇڭ بېگى جاۋگۇڭ ۋە لۇ بېگى دىڭگۇڭدەك بىر تەرەپ-
نىڭلا سۆزىنى ئاڭلىسا، بەش ھۆكۈمدارنىڭ[14] ئۇلۇغ ئىشى ئاپىرىن
ئوقۇشقا ئەرزىمەيدىغان ئىش بولۇپ قالاتتى. ئۈچ خاننىڭ[15]
ئۇلۇغ ئىشىمۇ ئاسان ئەمەلگە ئاشاتتى.

(ئەسلى كىتاب 2471 - 2474 - بەتلەر)

---

[1] لۇ جۇڭلىيەن (鲁仲连) — يىغىلىق دەۋرىدە ياشىغان. كىشى، چى

بەگلىكىدىن. خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چى بېگى ئۇنىڭغا سۈيۈرغال بەرمەكچى بولغاندا، ئۇ سۈيۈرغالنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىماي قېچىپ كەتكەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1577 ـ بەت)

[2] زوۋ ياڭ (邹阳) ـــ خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى جىڭدى دەۋرىدە ياشىغان كىشى بولۇپ، ۋۇبېگى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. كېيىن ئۇ، ۋۇ بېگىنىڭ ئاسىيلىق قىلماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، نەسىھەت قىلىپ توسىسىمۇ، ۋۇ بېگى ئاڭلىماي، ئۇنى تۈرمىگە سولىغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1342 ـ بەت)

[3] فەن يۈچى (樊于期) ـــ ئەسلىدە چىن بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. چىن بېگى يىڭ جېڭنىڭ قىلمىشىدىن نەپرەتلىنىپ، يەن بەگلىكىگە قاچقان. يەن بەگزادىسى يەن دەن چىن بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە جىن كېنى ئەۋەتمەكچى بولغاندا، فەن يۈچىدىن ئۆزكاللىسىنى كېسىپ بېرىشنى سورىغان. فەن يۈچى جىن كېنىڭ پىلانىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ بەرگەنىدى.

(ئۆزبېكلەن «سىيۈەن» 1626 ـ بەت)

[4] جىن كې (荆轲)، م. ب. ؟ ـ 227 ـ يىللار) ـــ جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان پىدائىلاردىن بولۇپ، يۇرتى ۋېي (卫) بەگلىكى. يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەن (丹)نىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن جىن كې چىن شىخۇاڭنى ئۆلتۈرۈشكە پىدائىي بولۇپ چىققان بولسىمۇ، چىن شىخۇاڭغا ئۇرۇلغان خەنجەر ئەجەللىك يېرىگە تەگمەي قېلىپ، جىن كې ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(سىخەي «428 ـ بەت)

[5] ۋاڭ شې (王奢) ـــ ئەسلىدە چى بەگلىكىدىن ئىدى، كېيىن ۋېي بەگلىكىگە قاچقان. چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇ سېپىلگە چىقىپ، چى بەگلىكىنىڭ سەركەردىسىگە: «سىز بۈگۈن مېنى تۇتۇش ئۈچۈنلا كەلدىڭىز. مەن ئۆزەمنىلا كۆزلەپ، ۋېي بەگلىكىگە بالايى ـ ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايمەن» دەپلا ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 ـ بەت)

[6] ۋېي شېڭ (尾生) ـــ رىۋايەتلەردىكى ئۆز ۋەدىسىدە چىڭ تۇرغان

بىركىشى بولۇپ، ئۇ بىر قىز بىلەن كوۋرۈك تۈۋىدە كۆرۈشۈشكە ۋەدىلەشكەن. قىز ئۆز ۋاقتىدا بارمايدىكەن. دەريا سۈيى بارا ـ بارا ئۆرلىسىمۇ، ئۇ ۋەدىلەشكەن يەردىن قاچماي، ئاخىرى سۇدا ئۆلۈپ كېتىدىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 ـ بەت)

[7] بەي گۈي (白圭) ـــ ئەسلى جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ سەركەردىلىرىدىن. ئالتە شەھەرنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭشەن بېگى ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ۋېي (魏) بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەنىدى. ۋېي بېگى ۋېنخۇ ئۇنى ئوبدان قارشى ئېلىپ، ھۆرمەتلەپ كۈتكەنلىكى ئۈچۈن مىننەتدار بولغان بەي گۈي جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقىتىپ بەرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 ـ بەت)

[8] شېن تۇدى (申徒狄) ـــ يىن خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئادەم ئىمىش. ئۇيىڭ خانلىقىنىڭ زالىم خانى جوۋ ۋاڭغا نەسىھەت قىلغىنىدا، جوۋ ۋاڭ ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلمىغاچقا، خاپا بولۇپ، ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلىۋالغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 ـ بەت)

[9] شۈيەن (徐衍) ـــ جوۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان كىشى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 ـ بەت)

[10] مۇجەي (墨翟) ـــ «مۇجەينىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى»دا بېرىلىشىچە، «مۇجەي سۇڭ بېگى جاۋ گۇڭ دەۋرىدە تۆرە بولغان. جاۋ گۇڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر باشلىقى خۇاڭ شى (يەنى زى خەن) ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، سۇڭ بېگىنى تۇتقۇن قىلىپ، مۇجەينى بولسا قاماپ قويغان».

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 ـ بەت)

[11] دەن جۇ (丹朱) ـــ باش ئاقساقال ياۋنىڭ بالىسى. دەن جۇ توغرا يولدا ماڭمىغانلىقى ئۈچۈن، ياۋ باش ئاقساقاللىق ئورنىنى شۈنگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 23 ـ بەت)

[12] شياڭ (象) ـــ باش ئاقساقال شۈننىڭ ئۆگەي ئىنىسى بولۇپ، شۈننى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ يۈرگەن. شۈن باش ئاقساقال بولغاندىن كېيىن، ئۇنى (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى داۋشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)نى شياڭغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» قوشۇمچە قىسمى 18 ـ بەت)

[13] گۇەنشۇ، سەيشۇ (管叔 蔡叔) — جوۋ خانلىقىنىڭ خانى ۋېنۋاڭنىڭ بالىلىرى، جوۋۋاڭنىڭ ئىنىلىرى. ۋۇ ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، گۇەنشۇ، سەيشۇ يىڭ خانلىقىنىڭ زالىم خانى جيۇ ۋاڭنىڭ بالىسى ۋۇگېڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاسىيلىق قىلغانىدى. جوۋ خانى جى دەن قوشۇن ئەۋەتىپ، ۋۇگېڭ بىلەن گۇەنشۇنى ئۆلتۈرگۈزگەن، سەيشۇنى سۈرگۈن قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭنى باستۇرغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2473 ـ بەت)

[14] بەش ھۆكۈمران (五霸) — چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چى بېگى خۇەنگۇڭ، جىن بېگى ۋېنگۇڭ، چىن بېگى مۇگۇڭ، سۇڭ بېگى شياڭگۇڭ ۋە چۇ بېگى شياڭۋاڭلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 140 ـ بەت)

[15] ئۈچ خان (三王) — ئۈچ خان شيا خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى يۈ، شاڭ خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى تاڭ ۋە جوۋ خانلىقىنىڭ خانى ۋېنۋاڭلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 26 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 86 ـ جىلد

پىدائىلار تەزكىرىسى

ھەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، چىن بەگلىكى سەنگۈنى فەن ـ يۈچى چىن بېگىنى خاپا قىلىپ قويۇپ، يەن بەگلىكىگە قېچىپ بارغاندا، ۋەلىئەھد دەن[1] ئۇنىڭغا باشپانالىق بېرىپ، ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىدى. جۈ ۋۇ[2] تەكلىپ بېرىپ: «بولماسمىكىن! چىن بېگىنىڭ زوراۋانلىقى، ئۇزۇن ۋاقىتتىن بېرى يەن بەگلىكىگە ئۆچمەنلىك قىلىپ كېلىشى بىزنى تولىمۇ يۈرەكزادە قىلىۋەتتى. ئەگەر ئۇ فەن سەنگۈنىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قالسا قانداق بولىدۇ؟ بۇ ‹قوينى بۆرىگە ئامانەت قويۇش› تەك بىر ئىش. بۇنىڭدا بىز جەزمەن ساقلانغىلى بولمايدىغان چوڭ بالا ـ قازاغا ئۇچرايمىز. گۇەن جوڭ، يەن يىڭلەرگە ئوخشاش ئەقىلدارلىق ئادەملەرمۇ بۇنىڭغا ئامال قىلالمايدۇ. ۋەلىئەھد جانابلىرى، فەن سەنگۈننى دەرھال ھۇنلارنىڭ ئىچىگە قاچۇرۇۋېتەيلى، شۇ ئارقىلىق چىن بەگلىكىنىڭ باھانىلىرىنى يوقىتىپ چىقىرىۋېتەيلى. مۇندىن باشقا، جانابلىرىنى غەربتە خەن (韩)، جاۋ، ۋېي بەگلىكى بىلەن ھەمكارلىق ئەھدى تۈزۈشكە، جەنۇبتا چى، چۇ بەگلىكى بىلەن بىرلىشىشكە، شىمالدا ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ياخشى بولۇشقا تەكلىپ قىلىمەن. شۇنداق قىلغاندىلا، بىر ئىلاجى قىلىپ چىن بەگلىكىگە تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ» دېگەندە، ۋەلىئەھد دەن: «ئۇستاز بېگىمنىڭ

پىلانى بويىچە بولغاندا، ۋاقىت تولىمۇ سوزۇلۇپ كېتىدىكەن. مېنىڭ كۆڭلۈم ئىنتايىن پاراكەندە. ئېھتىمال بىردەممۇ سەۋر-تاقەت قىلالمايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈنلا ئەمەس، فەن سەنگۈن ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى تۈپەيلى، هاياتىنى ماڭا تاپشۇردى. مەن ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا، زوراۋان چىن بەگلىكىنىڭ مەجبۇرلىشى بويىچە، ئۆزەم ھېسداشلىق قىلۋاتقان دوستۇمدىن كېچىپ، ئۇنى ھۇنلار دىيارىغا ئورۇنلاشتۇرالمايمەن. بۇ مېنىڭ جان پىدا قىلىدىغان ۋاقتىم. ئۇستاز بېگىمنىڭ ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېدى.

(ئەسلى كىتاب 2529-بەت)

---

[1] ۋەلىئەھد دەن (太子丹 ، م. ب.?-226-يىللار) — يەن دەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىغىلىق دەۋرىدە يەن بېگى شىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى. ئىلگىرى چىن بەگلىكىدە تۇرغاق بولغان. ئۇ چىن بېگى يىڭ جىڭ بىلەن ئۆچ بولغاچقا، كېيىن يەن بەگلىكىگە قېچىپ كەلدى. م. ب. 227-يىلى (يەن بېگى شىنىڭ 28-يىلى) يەن دەن جىن كېنى چىن بەگلىكىگە كىرگۈزۈپ، چىن بېگىگە سۇيىقەست قىلدى. سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشمىدى. چىن لەشكەر چىقىرىپ يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. يەن بېگى شى، دەننى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن بەش يىل كېيىن، چىن بەگلىكى يەن بەگلىكىنى يوقاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1955-بەت)

[2] جۈۋۇ: (鞠武) — ۋەلىئەھد دەننىڭ ئۇستازى. شۇڭا، ئاتا بەگ دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2528-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 87-جىلد

لى سى [1] تەزكىرىسى

پىقىر ئاڭلىشىمچە: ۋەزىرلەر مۇساپىر ئەمەلدارلارنى قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپتىمىش، بۇ توغرا بولماپتۇ. ئۆتمۈشتە چىن بېگى مۇگۇڭ دانىشمەنلەرنى ئىزدەپ، غەربتە رۇڭ ئېلىدىن يۇيۇكنى ئالدۇردى؛ شەرقتە ۋەندى دېگەن يەردىن بەيلى شىنى تاپتى؛ سۇڭ بەگلىكىدىن جيەن شۇ (蹇叔)نى ئېلىپ كەلدى؛ جىن بەگلىكىدىن پىي باۋ[2]، گۇڭسۈن جىژ[3]نى چاقىرىپ كەلدى. بۇ بەش دانىشمەننىڭ ھېچقايسىسى چىن بەگلىكىدىن ئەمەس ئىدى. لېكىن مۇگۇڭ ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەچكە، ئۇلار ئارقىلىق 20 ئەلنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە خوجا بولدى. شياۋگۇڭ شاڭ-ياڭنىڭ چارە-تەدبىرىنى قوللىنىپ، ئۆرپ-ئادەتنى ئۆزگەرتكەنلىكتىن، ئاھاللار بېيىپ، روناق تېپىپ، بەگلىك كۈچەيدى. پۇقرالار بەگ ئۈچۈن ئىشلەشكە رازى بولدى. باشقا بەگلەرمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى ۋە بېقىندى. چۇ، ۋېي بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى يېڭىپ، 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكى تېچ-ئەمىن بولۇپ، قۇدرەت تاپقاندى. خۇيۋاڭ جاڭ يىنىڭ پىلانى بويىچە ئۈچ دەريا رايونىنى[4] بېسىۋېلىپ، غەربتە با، شۇ خانلىقلىرىنى قارىتىۋېلىپ، شىمالدا شاڭجۈن ۋىلايىتىنى ئالدى. جەنۇبدا خەنجۇڭنى بېسىۋېلىپ، شەرقتىكى يات قەبىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، پۈتكۈل يەن[5] ۋە يىڭ[6] دېگەن

جايلارنى كونترول قىلدى. شەرقتە چېڭگاۋنىڭ ئەپلىك يەر ۋەزىيە-
تىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنۇملۇك يەرلەرنى قولغا كىرگۈزدى. شۇنداق
قىلىپ، ئالتە بەگلىكنىڭ بىرلەشمە ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ تاشلاپ،
ئۇلارنى چىن بەگلىكىگە خىزمەت قىلدۇردى. خۇيۋاڭنىڭ تۆھپىسى
تا بۈگۈنگىچە داۋاملاشماقتا. جاۋۋاڭ فەن سۈيگە[7] ئىگە بولۇپ،
راڭ تۈرىسىنى[8] ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خۇاياڭ تۈرىسىنى[9]
ھەيدىۋەتتى. بەگ جەمەتىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، بايلارنىڭ
تەسىر كۈچىنى كونترول قىلىپ، بەگلىكلەرنى پەيدىن-پەي
بويسۇندۇرۇپ، ئاخىرى چىن بەگلىكى خاقانلىقىنىڭ ئاساسىنى
قۇردى. بۇ تۆت ھۆكۈمدارنىڭ ھەممىسى مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ
تۆھپىسىگە تايانغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، مۇساپىر
ئەمەلدارلارنىڭ چىن بەگلىكى ئالدىدا ھېچقانداق تىل قىسىنچىلىقى
يوق! ئەگەر بۇ تۆت ھۆكۈمدار مۇساپىر ئەمەلدارلارنى قوبۇل
قىلماي، ئۇلىمالارنى چەتكە قېقىپ، ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرۇپ،
ئىشنىپ ئىشلەتمىگەن بولسا، چىن بەگلىكى باي-پاراۋان بولالمىغان
ھەم قۇدرەتلىك شانۇ-شەۋكەتكە ئىگە بولالمىغان بولاتتى. ھازىر
جانابلىرى قاراقۇرۇم قاش تېشىغا ئىگە بولدىلا، سۈي تۈرىسى
مارجىنى[10]، خېششىبىيدەك[11] ئېسىل گۆھەر تاشلىرىمۇ بار.
ئۇنچە-مەرۋايىتلار خۇددى تولۇن ئايدەك نۇرچېچىپ تۇرماقتا.
بەللىرىدە ئېسىل شەمشەر، ئاستىلىرىدا تۇلپار، يېشىل قۇش
پەيلىرى بىلەن بېزەلگەن كىمخاپ تۇغلار بار. تىمساھ تېرىسىدە
ئىشلەنگەن دۇمباقلار تىزىلىپ تۇرماقتا. بۇ قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ
بىرسىمۇ چىن بەگلىكىدىن چىقمايدۇ. لېكىن ئالىيلىرى، ئەكسىچە،
يەنە شۇلارغا ئامراق. بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟ ئەگەر چوقۇم چىن
بەگلىكىدىن چىققان نەرسە بولسىلا ئىشلىتىدىغان ئىش بولسا، ئۇ
چاغدا كېچىسى نۇرچاقناپ تۇرىدىغان گۆھەرلەرنى ئوردىنى زىننەت-

لەشكە ئىشلىتىشكە بولمايدۇ؛ كەركىدان مۈڭگۈزى ۋە پىل چىشىدىن
ئىشلەنگەن ئەسۋاپلارنىمۇ كۆرۈپ ھۇزۇرلانغىلى بولمايدۇ؛ جېڭ
(郑)، ۋېي (卫) بەگلىكلىرىنىڭ ساھىپجاماللىرىمۇ ئىچ ئوردىنى
تولدۇرالمايدۇ؛ ئېسىل تۇلپارلارمۇ ئات قوروننى تولدۇرالمايدۇ؛
جياڭنەننىڭ ئالتۇن ۋە قەلەيلىرىنىمۇ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ؛ غەربىي
شۇ (西蜀)نىڭ رەڭلىرى بىلەن رەسىم سىزغىلى بولمايدۇ. ئەگەر
ئىچ ئوردىنى زىننەتلەش، خەزىنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلە-
دىغان بايلىقلار، كىچىك ئاغىچىنىڭ كۆڭلىنى ئالىدىغان زېبۇ-زىننەت
بۇيۇملىرىنىڭمۇ ھەممىسى چوقۇم چىن بەگلىكىدىن چىققان بولۇشى
كېرەك بولسا، ئۇ چاغدا، ۋەن دېگەن يەردىن چىققان مەرۋايىت-
لاردىن ئىشلەنگەن چاچ سانجىغۇچلار، ئۈنچە كۆزلۈك ھالقىلار،
دۇڭئا ناھىيىسىنىڭ دۇردۇن-تاۋارلىرىدىن تىكىلگەن كىيىم-كېچەك-
لەر، كىمخاپ ۋە گۈللۈك ئىپەك بۇيۇملىرىدىن ئىشلەنگەن كىيىم
بېزەكلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، لېكىن ئىجتىمائىي ئادەتلەرگە
ئەگىشىپ، نازاكەتلىك، كۆركەم، گۈزەل ياسىنىۋالغان جاۋ بەگلىكى
ساھىپجامالىرىمۇ يانلىرىدا تۇرالمايدۇ. ۋېن ([illegible])، فوۋ ([illegible])،
باليان ([illegible]) ناملىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تەڭكەش قىلىپ، قولاقنى
يارغىدەك ۋارقىراپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار نەق چىن بەگلىكىنىڭ
ناخشا-مۇزىكىلىرى؛ «جېڭ مۇزىكىسى»، «ۋېي مۇزىكىسى»،
«ساڭجيەن مۇقامى»، «جاۋ مۇزىكىسى»، «يۈ مۇزىكىسى»، «ۋۇ
مۇزىكىسى»، «شياڭ مۇزىكىسى» غا ئوخشاش مۇزىكىلارنىڭ ھەممىسى
سىرتنىڭ مۇزىكىلىرى. بۈگۈنكى كۈندە ۋېن چالغۇ ئەسۋابى
ئەمەلدىن قېلىپ، «جېڭ مۇزىكىسى»، «ۋېي مۇزىكىسى» ئاڭلانماقتا.
زىڭ ناملىق چالغۇ ئەسۋابىنى چېلىشنى توختىتىپ، «جاۋ مۇزى-
كىسى»، «يۈ مۇزىكىسى» قوللىنىلماقتا. نېمە ئۈچۈن مۇنداق
قىلىندۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى، بۇلار كۆڭۈلگە ئارام بېرىدۇ، خالاس.

ئەمما ھازىرقى ئادەم ئىشلىتىش مۇنداق ئەمەس. ئۇنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكى سورۇشتە قىلىنمىدى. ئۇ ياخشى ياكى ناچار ئادەم بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئىش قىلىپ، چىن بەگلىكىدىن بولمىسىلا، كەتكۈزۈۋېتىلدى. ئومۇمەن، چەتتىن كەلگەن مۇساپىر ئەمەلدارلار بولسىلا ھەيدىۋېتىلدى. مانا بۇ، چىرايلىق ئۈنچە-مەرۋايىتلارنىڭ قەدىرلىنىپ، ئادەملەرنىڭ قەدىرسىزلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ، بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇشنىڭ چارىسى ئەمەس.

(ئەسلى كىتاب 2541-2544-بەت)

---

① لى سى (李斯)، م. ب. ?-208-يىللار) - چىن بەگلىكىدىكى شياڭسەي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭسەي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)لىق. چىن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى، سىياسىيون. ئۇ چىن شىخۇاڭنىڭ ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشتە چوڭ رول ئوينىدى. چىن شىخۇاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ جاۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يالغان پەرمان چىقىرىپ، ۋەلىئەھد خۇسۇنى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى ۋە چىن شىخۇاڭنىڭ كىچىك ئوغلى خۇخەينى خاقان قىلىپ تىكلىدى. ئاخىرى جاۋ گاۋ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندى.

(«سىخەي» 2892-بەت)

② پى باۋ (丕豹) - جىن بەگلىكىدىن بولۇپ، دادىسى جىن بېگى خۇيگۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، چىن بەگلىكىنىڭ جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەرگەن.

(«زوچيۇمىڭ يىلنامىسى، شىگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى»دىن)

[3] گۇڭسۇن جى (公孙支) - جىجوۋ ئايمىقى (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)دىن. جىن بەگلىكىگە ساياھەت قىلغىلى بېرىپ، كېيىن چىن بەگلىكىگە ئۆتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 3836-بەت)

[4] ئۈچ دەريا رايونى (三河之地) - يىشۈي، لوشۈي ۋە خۇاڭخېدىن ئىبارەت ئۈچ دەريانىڭ قوشۇلغان يېرى ئۈچ دەريا رايونى دەپ ئاتىلاتتى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سيۈەن» 26-بەت)

[5] يەن (鄢) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى يىچىڭ شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 1937-بەت)

[6] يىڭ (郢) چۈنچيۇ ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ پايتەختى. ئورنى بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سيۈەن» 1029-بەت)

[7] فەن سۈي (范雎)، م. ب. ?-255-يىللار) - يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن. ئۇ ۋېي بەگلىكىدە تۇرغاندا، بۆھتان چاپلانغانلىقى ئۈچۈن، چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ 41-يىلى (م.ب. 266-يىلى) چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى.

(«سىخەي» 1313-بەت)

[8] راڭ تۆرىسى (穰侯) - چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ ئانىسى بەگ ئانا شۈەن تەيخۇۋنىڭ ئانا بىر ئىنىسى، چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى ۋېي رەن ئىدى. راڭ دېگەن يەر (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى دېڭشەن ناھىيىسىدە) ئۇنىڭغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، راڭ تۆرىسى دەپ ئاتالغان.

(بىر توملۇق «سيۈەن» 1115-بەت)

[9] سۈي تۆرىسى مارجىنى (随侯珠) - سۈي (بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى سۈيشيەن ناھىيىسىدە) تۆرىسى ساياھەت قىلغاندا بىر زەخىملەنگەن ئىلاننى كۆرۈپ قالغانىكەن. ئۇ ئىلاننى ئۆيىگە ئاپىرىپ داۋالاپتۇ. كېيىن ئىلان ساقىيىپتۇ. ئىلان ئۇنىڭ شەپقىتىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن يوغان بىر مارجاننى ئەكىلىپ بېرىپتۇ. شۇڭا، بۇ مارجان سۈي تۆرىسى مارجىنى دەپ ئاتالغان.

(«سيۈەن» ۋۇ (戊) قىسمى 75-بەت)

[10] خېشىبىي (和氏璧) - چۈنچيۇ دەۋرىدە چۇ بەگلىكىدىن بولغان خې ئىسىملىك تاغدىن تېپىپ ئالغان گۆھەر تېشى.

(«سىخەي» 3985-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 88-جىلد

مېڭ تيەن تەزكىرىسى

م. ب. 221-يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 26-يىلى) مېڭ تيەن ئاتا-بوۋىسىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە ئائىلىسىنىڭ دۆلەتمەن بولۇشى تۈپەيلى، چىن بەگلىكىنىڭ[1] سەركەردىسى بولۇپ، چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى يەڭدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دىۋان بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. چىن شىخۇاڭ پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مېڭ تيەننى 300,000 كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شىمالغا ئەۋەتىپ، ھۇنلارنى قوغلاپ چىقاردى. مېڭ تيەن خېنەن رايونىنى (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى) قايتۇرۇۋېلىپ، يەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ، مۇھىم جايلاردىن پايدىلىنىپ، لىنتاۋدىن[2] باشلاپ لياۋدۇڭغا[3] قەدەر ئۇزۇنلۇقى ئونمىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق سەددىچىن سېپىلىنى رېمونت قىلىپ تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياڭشەن تېغىنى[4] ئىگىلەپ، ئەگرى-توقاي يوللارنى بېسىپ، شىمالغا ئىلگىرىلىدى. مېڭ تيەن لەشكەرلىرى بىلەن سىرتتا ئون نەچچە يىل يۈرۈپ، ئۇرغۇن ئىسسىق-سوغۇق ۋە بوران-چاپقۇننى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىرى ۋنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن شاڭجۈن ۋىلايىتىدە تۇردى. مانا شۇ چاغلاردا، مېڭ تيەننىڭ شۆھرىتى ھۇنلارنى تەشۋىشكە سالغانىدى. چىن شىخۇاڭ مېڭ تيەن جەمەتىدىكىلەرنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى،

ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىگە ئىشىنەتتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇيتتى. بولۇپمۇ، ئۇ مېڭ تيەننىڭ ئىنىسى مېڭ يىنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالى تۆرلىككە كۆتەردى. چىن شىخۇاڭ ئوردىدىن سىرتقا چىقسا، مېڭ يى ئۇنىڭدىن نېرى كەتمەيتتى؛ ئوردا ئىچىدە بولسا، ئۇنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلاتتى. مېڭ تيەن ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، مېڭ يى بولسا، ئوردىدا دانىشلىق قىلاتتى. ئاكا-ئىنى ئىككىلىسى سادىق، ئىشەنچلىك دېگەن ئاتاققا ئېرىشكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەنگون، سەركەردە ۋە ۋەزىر-ۋۇزرالار ئىچىدە ئۇلار بىلەن بويى تالىشىشقا جۈرئەت قىلغۇچىلار يوق ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 2565-2566-بەتلەر)

مۇئەررىخ (سىماچيەن) مۇنداق دېگەنىدى: «مەن شىمالغا بېرىپ قايتىشىمدا، ئۇدۇل يول[5] بىلەن كەلدىم. يول ئۈستىدە مېڭ تيەن چىن خاقانلىقى ئۈچۈن سالدۇرغان سەددىچىن ۋە قورغانلارنى، تاغلارنى چېپىپ، جىلغىلارنى تىندۇرۇپ ياسىغان ئۇدۇل يوللارنى كۆردۈم. ئۇ خەلقنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئورۇنسىز سەرپ قىلغانىدى. چىن خاقانلىقى ئالتە بەگلىكنى ئەمدىلا يوقاتقان، خەلقنىڭ كۆڭلى تېخى ئەمىن تاپمىغان، يارىدارلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايمىغان ئەھۋال ئاستىدا، مېڭ تيەن ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق سەنگۇنلۇقىدىن پايدىلىنىپ، خاقانغا نەسىھەت قىلىپ، پۇقرالارنى ئېغىر چىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، پاناسىز قېرى-چۈرى ۋە يېتىم-يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، زور كۈچ بىلەن خەلققە تىنچ-ئەمىنلىك يارىتىپ بەرمەستىن، ئەكسىچە، چىن شىخۇاڭنىڭ رايى بويىچە سەددىچىن سېپىلىنى سوقتۇرغان. كېيىن بۇ ئىككى ئاكا-ئۇكا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇمۇ ئەقىلگە سىغمىدىغان ئىشقۇ! بۇنى قانداقتۇ، يەرنىڭ تومۇرىنى ئۈزۈۋەتكەنلىكىدىن بولغان[6] دېگىلى بولسۇن؟»

(ئەسلى كىتاب 2570-بەت)

[1] چىن بەگلىكى (秦国) — م. ب. 246 — يىلى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى جۇاڭشياڭۋاڭنىڭ بالىسى يىڭ جېڭ بەگلىك تەختىگە چىقتى. ئۇ م. ب. 230 — يىلدىن 222 — يىلغىچە ئىلگىرى — ئاخىر بولۇپ، خەن (韩)، جاۋ (赵)، ۋېي (魏)، چۇ (楚)، يەن (燕)دىن ئىبارەت بەش بەگلىكنى يوقاتتى. م. ب. 221 — يىلى چى بەگلىكىنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈردى. شۇ يىلى چىن خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چىن شىخۇاڭ دەپ ئاتالغانىدى.

(«سىخەي» 3693 — بەت)

[2] لىنتاۋ (临洮) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، لوڭشى ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشيەن ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 3693 — بەت)

[3] لياۋدۇڭ (辽东) — ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان بولۇپ، مەركىزى شياڭپىڭ. ئورنى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى لياۋخې دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدە.

(«سىخەي» 2368 — بەت)

[4] ياڭشەن تېغى (阳山) — چىن، خەن دەۋرلىرىدە چوڭغاي تېغىنىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمى ياڭشەن تېغى دەپ ئاتالغان. يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى لاڭشەن تېغى.

(«سىخەي» 936 — بەت)

[5] تۈز يول (直道) — م. ب. 212 — يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 35 — يىلى) مەڭگۈن مېڭ تيەننىڭ باشقۇرۇشىدا ياسالغان يول بولۇپ، شىمالدىكى جيۈيۈەندىن (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن) تارتىپ، جەنۇبتىكى يۈنياڭ (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چۈنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) غىچە 1800 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۇ گۇەنجۇڭ تۈزلەڭلىكىدىن خېتاۋ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ۋە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى خېلەنشەن تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى، لاڭشەن ۋە چىڭشەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ھەم خۇاڭخې دەريا بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) رايونىغا ماڭىدىغان ئەڭ مۇھىم يول ئىدى. بۇ يول بىر قەدەر تۈز بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچىدا جىداۋ (直道) دەپ ئاتالغان.

(«سىخەي» 299 — بەت)

[6] يەرنىڭ تومۇرىنى ئۈزۈۋەتكەنلىكىمدىن بولغان — مېڭ تيەن ئۆلۈۋېلىشتىن ئىلگىرى: "سەددىچىن سېپىلىنى سوقۇۋاتقاندا، يەرنىڭ تومۇرىنى ئۈزۈۋەتكەنلىكىم ئۈچۈن، تەڭرىنى خاپا قىلىپ قويغانمەن، شۇڭا، جىنايىتىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن" — دېگەنىكەن.

خەن (بېگى) خەن شىن، لۇۋەن تەزكىرىلىرى

خەن (韩) بېگى خەن شىن (韩信) مەرھۇم خەن بېگى شياڭ-
ۋاڭنىڭ نەۋرىسى. بويى سەككىزچى بەش سۇڭ. شياڭ لياڭ[1] چۇ
بەگلىكىنىڭ بېگى خۇەيۋاڭنىڭ[2] نەۋرىسى شيۇڭ شىننى[3] خۇەيـ
ۋاڭ قىلىپ كۆتەرگەن ۋاقىتتا، يەن، چى، جاۋ، ۋېي بەگلىكلىرى
ئالىلىقاچان بەگلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ بولغانىدى. خەن بېگى
(韩) نىڭ ئەۋلادى بولمىغاچقا، كىچىك ئاغىچىدىن بولغان خېڭ-
ياڭ[4] تۆرىسى بەگزادە خەن چېڭ (韩成) نى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ
بېگى قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، شۇ ئارقىلىق خەن بەگلىكىنىڭ ئەسلى-
دىكى زېمىنىنى تىنچىتماقچى بولغانىدى. شياڭ لياڭ چىن سەركەر-
دىسى جاڭ خەن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، دىڭتاۋدا ئۆلگەچكە،
خەن (韩) بېگى خەن چېڭ خۇەيۋاڭ تەرەپكە قېچىپ كەتكەن.
كېيىن پېي (沛) بېگى ليۇباڭ قوشۇن تارتىپ ياڭچېڭغا[5] ھۇجۇم
قىلغاندا، جاڭ لياڭنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ ئاقارتىش بېگى سالاھى-
يىتى بىلەن خەن (韩) بەگلىكى زېمىنىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنى
بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. جاڭ لياڭ خەن (韩) شىننى قولغا كەلتۈ-
رۈپ ۋە ئۇنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ سەركەردىلىكىگە تەيىنلىدى.
خەن (韩) شىن ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پېي بېگى ليۇباڭ بىلەن
ۋۇگۇەن قوۋۇقىغا[6] كىردى.

پېي بېگى ليۇباڭ شياڭ يۈ تەرىپىدىن خەن (汉) بېگى قىلىپ
تەيىنلەنگەنلىكتىن، خەن (韩) شىن خەن (汉) بېگى بىلەن خەنجۇڭغا
كەلدى. ئۇ خەن (汉) بېگىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «بەگلەر بېگى شياڭ
يۈ ھەممە سەركەردىلىرىنى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، يېقىن يەرلەرگە
ئورۇنلاشتۇردى. ئەمما ئۇلۇغ بېگىمىز يەككە-يېگانە ھالدا يىراق،
چەت رايوندا تۇرۇپ قالدىلا. بۇ مەرتىۋىلىرىنى تۆۋەنلەتكەنلىك
ئەمەسمۇ! ئۇلۇغ بېگىمىزنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەر
ھەممىسى، خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدىن كەلگەن. ئۇلار ئۆز يۇرت-
لىرىغا قايتىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق كۈچلۈك ھېسسى-
ياتتىن پايدىلىنىپ، قوشۇننى قايتۇرۇپ شەرققە يۈرۈش قىلساق،
بەگلەر بېگى شياڭ يۈ بىلەن ئەلنى تالاشقىلى بولىدۇ» دەپ
مەسلىھەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خەن (汉) بېگى قوشۇننى قايتۇرۇپ
كېلىپ، ئۈچ چىننى[7] قايتۇرۇۋالدى. خەن شىننى خەن (韩) بەگ-
لىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە بېرىپ، ئالدى بىلەن ئۇنى
خەن (韩) بەگلىكىنىڭ لەشكەر بېگى قىلدى ۋە قوشۇن تارتىپ خەن
(韩) بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئەۋەتتى. شياڭ جى
بەگلەرنى بەلگىلەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆز سۇيۇرغال يەرلە-
رىگە قايتۇردى. خەن (韩) بېگى خەن چېڭ شياڭ جى بىلەن
بىرلىكتە خەنگۇ قوۋۇقىغا كىرمىدى. جەڭ تۆھپىسى بولمىغانلىقتىن،
شياڭجى ئۇنى ئۆز سۇيۇرغال يېرىگە قايتۇرماي، بەگلىك ئورنىدىن
تۆرىلىك ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەمدى شياڭ جى خەن (汉)
بېگىنىڭ خەن شىننى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال ئەۋەت-
كەنلىكىنى ئاڭلاپ، بۇرۇن ئۆزى ۋۇجۇڭدا سەيلە-تاماشا قىلىپ
يۈرگەندە تونۇشۇپ قالغان دوستى ۋۇشيەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى
جېڭ چاڭنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇ ئارقىلىق
خەن (汉) قوشۇنىغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى. م. ب. 205-يىلى

(گاۋدىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن شىن ھۇجۇم قىلىپ، خەن(韩) بەگلىكىنىڭ ئون نەچچە شەھىرىنى ئالدى. خەن (汉) بېگى خېنەنگە كەلگەندە، خەن (韩) بېگى خەن شىن ياڭچېڭ شەھىرىدە خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى جېڭ چاڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. جېڭ-چاڭ تەسلىم بولغاندىن كېيىن، خەن (汉) بېگى خەن (韩) شىننى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن (韩) بەگلىكى دائىم دىڭگۈدەك قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن (汉) بېگى بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلدى. م. ب. 204-يىلى (گاۋدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خەن (韩) بېگى شىڭياڭدىن كەتكەچكە، خەن(韩) بېگى خەن شىن ۋە جوۋكېلارنى شىڭياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتكەنىدى. كېيىن، چۇ بەگلىكى قوشۇنى شىڭياڭنى بېسىۋالغاندا، خەن بېگى خەن شىن شياڭ جىمغا تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، پۇرسەت تېپىپ قېچىپ، خەن (汉) بېگىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىۋالدى. خەن (汉) بېگى ئۇنى يەنىلا خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن (韩) شىن خەن (汉) بېگى بىلەن بىرلىكتە ئاخىرى شياڭجىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئەلنى تىنچىتتى. م. ب. 202-يىلى (گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) باھاردا، خەن (汉) بېگى خەن شىنگە يارلىق دەستىگى[8] بېرىپ، ئۇنى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلدى. بەگلىك يىڭچۈەن[9] ۋىلايىتىدە تەسىس قىلىندى.

م. ب. 201-يىلى (گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن (韩) شىننى قابىلىيەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە پالۋان، ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر شىمالدا گوڭشيەن ناھىيىسى، لوياڭغا يېقىن، جەنۇبدا ۋەن[10]، يېشيەن[11] ناھىيىلىرىگە چېگرىداش، شەرق تەرەپتە خۇەيياڭ[12] بار. بۇ ئورۇنلارنى مەملىكەت بويىچە قاۋۇل، ئەزىمەتلەر چىقىدىغان يەرلەر دەپ قاراپ، خەن (韩) بېگى خەن شىننى تەييۈەننىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا بەگلىك تەسىس قىلىشقا، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇدا-

پىئە كۆرۈشكە، جىنياڭنى بەگلىكنىڭ باش شەھىرى قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خەن شىن مەكتۇپ سۇنۇپ: «مېنىڭ بەگلىكىمنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي چېگرا قورغانلىرى، ھۇنلار كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. جىنياڭ چېگرا قورغانلىرىدىن يىراقراق، شۇنىڭ ئۈچۈن، بەگلىكنىڭ مەركىزىنى مايىغا كۆچۈرسەك» دەپ ئىلتىماس قىلغانىدى. خاقان گاۋدى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆردى. شۇڭا، خەن شىن مەركەزنى مايى شەھىرىگە كۆچۈردى. شۇ يىلى كۈزدە، ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر خەن شىنگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، خەن شىن ھۇنلارغا كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. خەن خاقانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ، خەن شىننى قۇتقۇزۇۋالماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەن شىننىڭ ھۇنلارغا ئۆز ئالدىغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇنى ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىۋاتامدىكىن، دەپ گۇمانلاندى. ھەمدە كىشى ئەۋەتىپ خەن شىننى ئەيىبلىدى. خەن شىن كاللىسى كېتىشتىن قورقۇپ، خەن (汉) قوشۇنىغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ھۇنلار بىلەن كېلىشتى. شۇڭا، خەن (汉)گە قارشى ئىسيان كۆتەردى ھەمدە ھۇنلارغا مايى شەھىرىنى بېرىپ تەسلىم بولۇپ، تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 200-يىلى (خەن خاقانلىقىنىڭ يەتتىنچى يىلى) قىشتا، خەن گاۋدى ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلدى. تۇڭدىدا خەن شىن قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، خەن شىننىڭ سەركەردىسى ۋاڭ شىنى ئۆلتۈردى. خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلىرىدىن بەيتۇلۇق[13] مەن چيۇچېڭ، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار جاۋ بەگلىكىنىڭ ئەۋلادى جاۋلىنى جاۋ بەگلىكىگە بەگ قىلىپ، خەن شىننىڭ يېڭىلىپ پېتىراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ-توپلاپ، خەن شىن ۋە باتۇر تەڭرىقۇت بىلەن بىرلىكتە خەن (汉) قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشنى

پىلانلاشتى. ھۇنلارنىڭ سول ۋە ئوڭ تۇغ قانىلىرى ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىللە گۇاڭۋۇ(14) ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن تاكى جىنياڭ ناھىيىسىگىچە بولغان يەرلەردە تۇرۇپ، خەن (冒) قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. خەن (冒) قوشۇنى ئۇلارنى تارمار قىلىپ، تاكى لىشى(15) ناھىيىسى ئىچىگە قەدەر قوغلاپ باردى ۋە ئۇ يەردە ئۇلارنى يەنە مەغلۇپ قىلدى. ھۇنلار لۇفەننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە قوشۇنلىرىنى قايتا توپلىغان بولسىمۇ، خەن خاقانلىقى جەڭ ھارۋىسى ۋە چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. مەغلۇپ بولغان ھۇنلار چېكىنىۋەردى. خەن (冒) قوشۇنى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، قوغلاپ زەربە بېرىۋەردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دەيگۇدا(16) تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، جىنياڭدا تۇرغان گاۋدى چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى كۆزەتتى. چارلىغۇچىلار قايتىپ كېلىپ: «ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ» دەپ مەلۇمات بەردى. شۇنىڭ بىلەن گاۋدى پىڭچېڭ شەھىرىگە كېلىپ، پىڭچېڭ شەھىرىدىن بەيدېڭگە بارغاندا، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى. گاۋدى تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، نۇرغۇن سوغا-سالام يوللىدى. ئالچى باتۇر تەڭرىقۇتقا: «بۈگۈن خەنلىكلەرنىڭ زېمىنىغا ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ يەردە تۇرالمايمىز؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى ئەلنىڭ ھۆكۈمدارى بىر بىرىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماسلىقى كېرەك» دەپ مەسلىھەت بەرگەچكە، يەتتە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئاستا-ئاستا چېكىنىپ كېتىشتى. شۇ كۈنلەردە ھاۋا ناھايىتى تۇمانلىق بولغاچقا، خەن ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىپ تۇرغانلىقىنى ھۇنلار سەزمەي قالغانىدى. مۇھاپىزەتچى قوشۇن قارۇقچى بېگى چېن پىڭ گاۋدىغا: «ھۇن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ئوقيا ۋە نەيزە ئىشلىتىدۇ. ماھىر ئوق-

ياچىلارنى تەييارلەپ، ئىككىدىن ئوقنى دۈشمەنگە بەتلەپ، مۇھاسىرىدىن ئاستا چىقىپ كېتىش كېرەك» دەپ تەكلىپ بەردى. گاۋدى بۇ تەدبىرنى قوللىنىپ، بەيدېڭدىن چىقىپ پىڭچېڭ شەھىرىگە كىرىۋالدى. بۇ چاغدا، خەن خاقانلىقىنىڭ ياردەمچى قوشۇنىمۇ يېتىپ كەلگەنىدى. ھۇن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىپ چېكىنىپ كەتتى. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇننى يىغىپ قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن (韩) بېگى خەن شىن ھۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن خاقانلىقى چېگرا قورۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. م. ب. 197-يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئونىنچى يىلى) خەن (韩) بېگى خەن شىن، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، چېن شىگە ۋەز-نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى قايمۇقتۇردى. م. ب. 196-يىلى (گاۋدىنىڭ 11-يىلى) باھاردا، ئىلگىرىكى خەن (韩) بېگى خەن شىن يەنە ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە سەنخېغا(17) بېسىپ كىرىپ، خەن (冒) قوشۇنىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، خەن خاقانلىقى سەي ۋۇ سەنگۈن باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندى ھەمدە خەن (冒) بېگى خەن شىنگە نەسىھەت قىلىپ: «خاقان ئالىيلىرى كەڭ قوساق، مېھىر-شەپقەتلىك ئادەم. ئۇ بەگلەردىن ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتكەنلەر بولسىمۇ، ئۇلار قايتىپ كەلسىلا، بۇرۇنقى نام-ئەمەللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، زادىلا ئۆلتۈرمىدى. ئۇلۇغ بەگ جانابلىرى بۇنى بىلىدىلا. ھازىر بەگ جانابلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بېرىۋالدىلا، ھېچقانچە چوڭ جىنايەتلىرى يوق، تېز قايتىپ كېلىۋېرىلا!» دەپ مەكتۇپ يوللىغانىدى، خەن (韩) بېگى خەن شىن: «خاقان ئالىيلىرى مېنى كوچىدىكى ئاددىي پۇقرا ئىچىدىن ئۈستۈرگەنىدى. بەگلىك-تۆرىلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدۈم. بۇ مېنىڭ بەختى-تەلىيىم. لېكىن شىڭياڭدىكى جەڭدە مەن ئەل ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتەلمەي، شياڭ جىڭگە ئەسىر

چۈشتۈم، بۇ بىر جىنايىتىم. كېيىن ھۇنلار مايى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، مەن بۇ يەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلالماي، شەھەرنى بېرىپ تەسلىم بولدۇم، بۇ ئىككىنچى جىنايىتىم. مانا ئەمدى، ھۇنلار ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ، سەنگۈن جانابىلىرى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئالدىدا تۇرماقتىمەن بۇ ئۈچىنچى جىنايىتىم. ئىلگىرى ۋېن جۇڭ، فەن لىلەر[18] ناھايىتى زور خىزمەت كۆرسەتكەنىكەن. ئۇلارنىڭ ھېچقانداق گۇناھىمۇ يوق ئىدى؛ كېيىن بىرى ئۆلۈۋاپتۇ، بىرى قېچىپتۇ. ھازىر مەن خاقان ئالىلىرى ئالدىدا ئۈچ چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولساممۇ، يەنىلا دۇنيادا ياشىغۇم بار. ۋۇزىشۈنىڭ[19] ۋۇ بەگلىكىدە ئۆلۈشىنىڭ سەۋەبىمۇ مانا شۇ ئىدى. ھازىر مەن تاغ-جىلغىلاردا قېچىپ يۈرىمەن. ھەركۈنى بەدبۇي ياتلار ئارىسىدا مۇھتاجلىقتا يۈرۈۋېتىمەن؛ قايتىپ كېتىشنى ئويلايمەن. بۇ خۇددى پالەچ كىشى مېڭىشنى، قارىغۇ كىشى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغاندەك بىر ئىش. لېكىن ئەمىلىيەتتە، بۇنى ئورۇندىيالمايمەن» دەپ جاۋاپ يازدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ خەن قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلدى. سەي ۋۇ سەنگۈن سەنخېنى ئېلىپ، پۈتۈن شەھەردىكى ھەربى ۋە پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىپ، خەن (韩) بېگى خەن شىننى ئۆلتۈردى.

خەن (韩) بېگى خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغاندا، ئۆز ۋەلىئەھدى بىلەن بىللە بارغانىدى. تۇيداك شەھىرىگە بارغاندا، بىر ئوغلى دۇنياغا كەلگەچكە، ئۇنىڭ ئىسمىنى تۇيداك دەپ قويىدى. خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ۋەلىئەھدىمۇ بىر ئوغۇل تېپىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى يىڭ قويغانىدى. م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) تۇيداك ۋە خەن يىڭلەر قوشۇنلىرى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغانلىقتىن، خەن خاقانلىقى خەن تۇيداكنى گۇڭگاۋ تۆرىسى، خەن يىڭنى شياڭچېڭ تۆرىسى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى.

ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك قوشۇن تارتىپ توپىلاڭ كۆتەرگەندە، گۇڭگاۋ تۆرىسى توپىلاڭنى تىنچىتىش جېڭىدە بارلىق سەركەردىلەر ئىچىدە بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۇنۋانى ئوغلىغا، نەۋرىسىگە مىراس قالدى؛ نەۋرىسىدىن ئەۋلاد قالمىغاچقا، تۆرىلىك ئۇنۋانى كېيىن ئۈزۈلۈپ قالغانىدى. خەن-يىڭنىڭ نەۋرىسى ھۆرمەتسىزلىك جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، تۆرىلىك ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىندى. تۇيداكنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان نەۋرىسى خەن يەننى خاقان ۋۇدى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىدى. شۇ تۇپەيلى، ئۇ نام-شۆھرىتى ۋە بايلىقى بىلەن ئۆز زامانىسىدا داڭ چىقاردى. ئۇنىڭ ئىنىسى خەن يۆ ئىككى قېتىم ئۇنۋان ئېلىپ، كۆپ قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ئاخىرىدا ئەنداۋ تۆرىسى بولدى. خەن يۆ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى خەن جاڭجۈن (长君) تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغىنى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. يەنە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، خەن يۆنىڭ نەۋرىسى خەن زىڭ لۇڭگې تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى. تۆرىلىك خەن يۆنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالدى.

* * *

لۇۋەن قېڭىيى شەھىرىدىن بولۇپ، خەن گاۋدى بىلەن بىر يۇرتلۇق ئىدى. لۇۋەننىڭ ئاتىسى بولسا، گاۋزۇنىڭ ئاتىسى خان ئاتا[20] بىلەن دوست ئىكەن؛ گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن ئىككىسى بىر كۈندە تۇغۇلغاچقا، يۇرتتىكى ئەل-ئاغىنىلىرى قوي ۋە ھاراق ئېلىپ كېلىپ، ليۇ ئائىلىسى بىلەن لۇ ئائىلىسىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن؛ گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن چوڭ بولغاندا، ئىككىسى بىللە ئوقۇغان، بىر بىرى بىلەن دوست بولغان. يۇرتتىكىلەر بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ ئاتىلىرى دوست ئۆتكەن، باللىرى بىر كۈندە تۇغۇلغانىدى، چوڭ

بولغاندا ئۇلارمۇ دوست بولدى. بۇ ھەقىقەتەن ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال دېيىشكەن ۋە بۇ ئىككى ئائىلىسىنى يەنە قوي ۋە ھاراقلار بىلەن مۇبارەكلىگەن. گاۋزۇ ئاددىي پۇقرا ۋاقتىدا، دەۋا ئىشى دەستىدىن يوشۇرۇنۇشقا توغرا كەلگەندە، لۈۋەن ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولغان، بىر قەدەممۇ ئايرىلمىغان. گاۋزۇ پېيشيەن ناھىيىسىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىققاندا، لۈۋەن ئۇنىڭغا قاتناشقان: خەنجۇڭغا بارغاندا، سەنگۇن بولۇپ، گاۋزۇنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغانىدى. كېيىن گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە شەرقتىكى شياڭ جىغا ھۇجۇم قىلىپ، لەشكەر بېگى نامى بىلەن گاۋزۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، گاۋزۇنىڭ ھۇجرىسىغا كىرىپ-چىقىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئىنئام ئالغان يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەكلىرىنى ئادەتتىكى ۋەزىرلەر خىيالىغىمۇ كەلتۈرەلمەيتتى. ھەتتا شياۋخې، ساۋسەن قاتارلىقلار قولىدىن ئىش كېلىدىغان بولغاچقا، گاۋزۇنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولسىمۇ، يېقىنلىق، ئەتىۋارلىق جەھەتتە لۈۋەنگە يېتەلمەيتتى. لۈۋەن چاڭئەن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەندى، چاڭئەن ئەسلىدىكى شيەنياڭ ئىدى.

م. ب. 202-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) قىشتا، شياڭ جى يوقىتىلدى. لۈۋەن يەنە باشقا بىر قوشۇننى باشلاپ، ليۇجيا بىلەن بىرلىكتە لىنجياڭ بېگى گۇڭ ۋېيغا(21) ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى ۋە ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. يەتتىنچى ئايدا چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، يەنە گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە يەن بېگى زاڭ تۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى. زاڭ تۇ تەسلىم بولدى. گاۋزۇ ئەلنى تىنچىتقان بولسىمۇ، لېكىن بەگلەر ئىچىدە فامىلىسى ليۇ بولمىغان يەتتە بەگ بولغانلىقتىن، لۈۋەننى بەگلىككە تەيىنلەشتە، ۋەزىرلەرنىڭ نارازى بولۇشىدىن ئەنسىرەيتتى. زاڭ تۇنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، سەركەردە، تۆرە ۋە ۋەزىرلەر ئارىسىدىن ئەڭ زور خىزمەت كۆرسەتكەن بىرىنى تاللاپ

يەن بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ۋەزىرلەر گاۋزۇنىڭ لۈۋەننى بەگ قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ: «لەشكەر بېگى چاڭئەن تۆرىسى لۈۋەن خاقان ئالىيلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلنى تىنچىتىشتا كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنى يەن بېگى قىلىپ تىكلەشكە بولىدۇ» دېيىشتى. بۇنى ماقۇل كۆرگەن گاۋزۇ يارلىق چۈشۈرۈپ، لۈۋەننى بەگلىككە تەستىقلىدى. م. ب. 202-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، لۈۋەن يەن بېگى بولدى. ھېچكىم يەن بېگىدەك ئەتىۋارلىق بولمىغانىدى.

م. ب. 196-يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ 11-يىلى) كۈزدە، گاۋزۇ دەي دىيارىدا ئىسيان كۆتەرگەن چېن شىگە قارشى جازا يۈرۈشىگە شەخسەن ئۆزى بىۋاستە باشچىلىق قىلىپ خەندەنگە كەلدى. يەن بېگى لۈۋەنمۇ ئۆز قوشۇنى بىلەن شەرقىي-شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا چېن شى ياردەم سوراپ، ۋاڭ خۇاڭنى ھونلار تەرەپكە ئەۋەتتى. يەن بېگى لۈۋەنمۇ قول ئاستىدىكى جاڭ شېڭنى ھونلار تەرەپكە ئەۋەتىپ، چېن شى باشلىق ئاسىي قوشۇنلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى خەۋەر قىلماقچى بولدى. جاڭ شېڭ ھونلار تەرەپكە بارسا، سابىق يەن بېگى زاڭ تۇنىڭ ئوغلى زاڭيەن ھونلار تەرەپكە قېچىپ بېرىۋالغانىكەن. ئۇ جاڭ شېڭنى كۆرۈپ: «سىزنىڭ يەن بېگىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشىڭىز، ھونلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلگەنلىكىڭىزدىن. يەن بېگىنىڭ ئۇزاق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرالىشىنىڭ سەۋەبى، بەگلەر ئۈزلۈكسىز ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇرۇشنىڭ داۋاملىق بولۇپ تۇرغانلىقىدىن بولغان. ھازىر سىز يەن بېگى ئۈچۈن چېن شى قاتارلىقلارنى تېزلا يوقاتماقچىسىز. چېن شى قاتارلىقلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، رەت بويىچە نۆۋەت يەن بەگلىكىگە كېلىدۇ. سىلەرمۇ ئەسىر بولىسىلەر. سىز نېمە ئۈچۈن يەن بېگىنى چېن شىغا قىلىنىدىغان ھۇجۇمنى ۋاقتىنچە بوشاشتۇرۇپ، ھونلار

بىلەن ياخشىلىششىقا ئۈندىمەيسىز؟ ئىش كەيىنىگە سوزۇلسا، يەن بېگى ئۆزۈن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرالايدۇ؛ ئەگەر خەن قوشۇنى ھۇجۇم قىلىشتەك بىر جىددى ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ بەگلىكنى ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ» دېدى. جاڭ شېڭ بۇگەپنى مۇۋاپىق تېپىپ، ئاستىرتتىن ھۇنلارنى چىن شى قاتارلىقلارغا ياردەم قىلىپ، يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۈندىگەن. يەن بېگى لۇۋەن جاڭ شېڭنى ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئاسىيلىق قىلدى، دەپ گۇمانلىنىپ، جاڭ شېڭنى پۈتكۈل ئۇرۇق جەمەتى بىلەن يوقىتىش توغرىسىدا يۇقىرىغا مەلۇمات يوللىغان. جاڭ شېڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇۋەنگە ئۆزىنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇنداق قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەرگەن. بۇنى چۈشەنگەن يەن بېگى باشقىلارنىڭ جىنايىتى ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغان بولۇپ، جاڭ شېڭ جەمەتىنى ئازات قىلىۋەتكەن ۋە ئۇلارنىڭ ھۇنلار بىلەن ئاستىرتتىن بېرىش-كېلىش قىلىشىغا يول قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، فەن چىنى يوشۇرۇن ھالدا چېن شى تەرەپكە ئەۋەتىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئىسيان قىلىش، قوشۇننى توختاتماي داۋاملىق ئىشقا سېلىشقا دەۋەت قىلغان.

م. ب. 195-يىلى (گاۋزۇنىڭ 12-يىلى)، گاۋزۇ ئۆزى بىۋاستە ئەسكەر باشلاپ، شەرققە چىڭبۇ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. چېن شى قوشۇن بىلەن ھەمىشە دەي دىيارىدا تۇراتتى. گاۋزۇ قوشۇن بىلەن ئەۋەتكەن فەن كۆەي (樊哙) چېن شىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى. خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان چېن شىنىڭ ياردەمچى سەنگۇنى، يەن بېگى لۇۋەننىڭ فەن چىنى چېن شى قارار-گاھىغا ئەۋەتىپ، ئىسيان كۆتىرىشنى پىلانلىغانلىقىنى پاش قىلدۇ. گاۋزۇ ئەلچى ئەۋەتىپ لۇۋەننى چاقىرتقان بولسىمۇ، لۇۋەن ئاغرىپ قالدىم، دەپ كەلمەيدۇ. گاۋزۇ يەنە بىياڭ تۆرىسى شېن يىجىنى ۋە باش

تەپتىش بېگى جاۋياۋنى يەن بېگىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ ھەمدە يەن بېگىنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن ۋەزىرلىرىنى سورىقىقا تارتىدۇ. تېخىمۇ قورققان لۇۋەن مۆكۈنۈۋېلىپ چىقماي قويىدۇ. ئۆزىنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە: «لىيۇ فەمىلىلىك بولمىغان بەگلەردىن يالغۇز مەن بىلەن چاڭشا[22] بېگىلا قالدۇق. ئۆزاقى يىلى باھاردا، خەن خاقانلىقى خۋەيىيىن تۆرىسى خەن شىننى پۈتكۈل جەمەتى بىلەن جازالاپ ئۆلتۈردى. يازدا، لياڭ بېگى پېڭ يۆنى ئۆلتۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خانىش لۈ خوۋنىڭ گېپى بىلەن بولدى. ھازىر خاقان ئاغرىق، دولەت ئىشلىرى خانىش لۈ خوۋنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. خانىش لۈ خوۋ ئايال كىشى. بانا تېپىپ، بەرىبىر يات فەمىلىلىك بەگلەرنى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرنى يوقىتىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاغرىقلىقىنى ئېيتىپ، بارمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەتراپىدىكى ۋەزىرلىرىمۇ ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشىدۇ. لۇۋەننىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە قىلغان گەپ-سۆزلىرى ئاستا-ئاستا ئاشكارا بولۇپ قالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بىياڭ تۆرىسى چاڭئەنگە بېرىپ، گاۋزۇغا ئەھۋالنى تەپسىلى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، گاۋزۇ تېخىمۇ خاپا بولىدۇ. بۇ چاغدا، ھۇنلاردىن تەسلىم بولغان كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغان جاڭ شېڭ يەن بېگىنىڭ ئەلچىسى ئىكەن. گاۋزۇ: «لۇۋەن ئاسىيلىق قىپتۇ!» دەيدۇ ۋە فەن كۆەينى يەن بېگىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. يەن بېگى لۇۋەن بارلىق ئوردا خادىملىرى، ئائىلە تەۋەسى ھەم نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنى بىلەن سەددىچىننىڭ تۈۋىدە پۇرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. گاۋزۇ ساقايغاندىن كېيىن، ئۆزى بىۋاستە ئوردىغا بېرىپ كەچۈرىم سورىماقچى ئىدى. شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا گاۋزۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لۇۋەن قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

هونلار ئۇنى تۇڭگۇسلار ئېلىگە خان قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. لۇۋەن هۇن قەبىلىلىرىنىڭ بۇلاڭ-تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، دائىم خەن تەرەپكە قايتىپ كېتىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن شۇ ياقتا ئۆلۈپ كەتتى.

خانىش لۈخوۋ هاكىمىيەت باشقۇرۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، لۇۋەننىڭ خوتۇنى قېچىپ كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغانىدى. بۇ ۋاقىتتا خانىش لۈخوۋ ئاغرىق سەۋەبىدىن ئۇنى قوبۇل قىلالماي، يەن بېگى دەرگاھىغا (سارىيىغا) ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدى. ساقايغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىپ كۆرۈشمەكچى بولغان بولسىمۇ، كۈتۈلمىگەندە ئۆلۈپ كېتىپ، كۆرۈشەلمەي قالغان، كېيىن لۇۋەننىڭ خوتۇنىمۇ ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

م. ب. 144-يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) لۇتاجۇ تۇڭگۇسلار بېگى نامى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، ياگۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى.

* * *

چېن شى يۈەنچۇ(24) ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپتە قانداق قىلىپ گاۋزۇنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. م. ب. 200-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) قىشتا، خەن(韩) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلىپ هونلار تەرەپكە قاچقاندا، گاۋزۇ پىڭچېڭغا بېرىپ، چاڭئەنگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن چېن شى تۆرىلىكىگە تەيىنلىنىپ، دەي بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى سۈپىتى بىلەن جاۋ، دەي ئىككى بەگلىكنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىغا قوماندانلىق ھەم نازارەتچىلىك قىلدى. چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمۇ ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولىدى. چېن شى رۇخسەت سوراپ ئۆيىگە قايتقاندا، جاۋ بەگلىكىنى بېسىپ ئۆتكەچكە، جاۋ بەگلىكى ۋەزىرى جوۋچاڭ چېن شى بىلەن كېتىۋاتقان مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ مىڭ هارۋىدىن ئۇشۇق ئىكەنلىكىنى،

خەۋەندىكى هۆكۈمەت مېھمانخانىلىرىنىڭ توشۇپ كەتكەنلىكىنى، چېن شىنىڭ ئۆز مۇساپىر ئەمەلدارلىرى ۋە كەمبەغەل دوستلىرىغا نىسبەتەن ناھايىتى ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلغانلىقىنى كۆرگەنىدى. چېن شى دەي بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جوۋچاڭ پايتەختكە بېرىپ، خاقان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلدۇ. گاۋزۇ بىلەن كۆرۈشۈپ، چېن شىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى، سىرتتا بىر نەچچە يىل ئۆز ئالدىغا هوقۇق تۇتقان ئادەمنىڭ ئاسىيلىق قىلىش ئېھتىمالى بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى تەپسىلى بايان قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن گاۋزۇ كىشى ئەۋەتىپ، چېن شىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارلىرى بىلەن دەي بەگلىكىدە ئۆتكۈزگەن مال-بايلىق جەھەتتىكى قانۇنسىز ئىشلىرىنى تەكشۈرگەن؛ بۇ ئىشلارنىڭ بىر مۇنچىسى چېن شىغا باغلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن قاتتىق تەشۋىشلەنگەن چېن شى ۋاڭ خۇاڭ، مەن چيۇچېڭلەرگە يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىغان. م. ب. 197-يىلى (گاۋزۇنىڭ ئونىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، خان ئاتا ئۆلدۇ. گاۋزۇ چېن شىغا كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى چاقىرتقان بولسىمۇ، لېكىن چېن شى ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ كۆرۈشكىلى بارمايدۇ. توققۇزىنچى ئايدا، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە ئۆزىنى دەي بېگى ئېلان قىلىپ، جاۋ، دەي بەگلىكىدىكى يۇقرالارنى تالان-تاراج قىلدۇ.

گاۋزۇ چېن شىنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئومۇمەن، جاۋ، دەي بەگلىكلىرىدىكى چېن شىلار تەرىپىدىن چېتىۋېلىنغانلار، مەجبۇر قىلىنغانلار ھەممىسى كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا يارلىق چىقارغان ۋە گاۋزۇ ئۆزى بىۋاسىتە يۈرۈش قىلىپ، خەندەنگە بارغاندا خوشال بولۇپ: «چېن شى جەنۇبدا جاڭشۈي دەرياسىنى ئىگىلىيەلمىگەن، شىمالدا خەندەننى مۇھاپىزەت قىلالماپتۇ. بۇ ئۇنىڭ

ئىقتىدارسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ» دېگەن. جاۋ بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى جوۋچاڭ: «چاڭشەن ۋىلايىتىدە 25 شەھەر قارايتتى. چېن شىنىڭ ئىسيانى بىلەن 20 شەھەر قولدىن كەتكەنىدى. شۇڭا، چاڭشەن ۋالىسى (قۇشبېگى) بىلەن تۇتۇق بېگى ئۆلتۈرۈلۈشى كېرەك» دەپ مەلۇمات سۇنىدۇ. گاۋزۇ: «ۋالى (قۇشبېگى) بىلەن تۇتۇق بەگ ئاسىيلىق قىلىپتىمۇ؟» دەپ سورىغاندا، جوۋچاڭ: «ياق» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. گاۋزۇ: «بۇ كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن بولغان» دەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ گۇناھىي كەچۈرۈم قىلىنىپ، يەنىلا چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى (قۇشبېگى)، تۇتۇق بېگى بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. گاۋزۇ جوۋچاڭدىن: «جاۋ بەگلىكىدىمۇ سەركەردە بولالىغۇدەك ئەزىمەتلەر بارمۇ؟» دەپ سورىغاندا، جوۋچاڭ: «مۇنداق كىشىدىن تۆتى بار» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. بۇ تۆت كىشى چاقىرىپ كېلىنىدۇ. گاۋزۇ تىللاپ: «سەن بىر نىمىلەر سەركەردە بولۇشالامسەن؟» دەيدۇ. تۆتەيلەن خىجالەتچىلىكتە تىزلىنىپ تازىم قىلىدۇ. گاۋزۇ ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىدۇ ۋە سەركەردە قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەتراپىدىكى ۋەزىرلەر مەسلىھەت بېرىپ: «ئالىلىرى بىلەن بىللە شۇ ۋە خەنجۇڭ بەگلىكىگە بارغان، چۈبېگى شياڭيۈگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن كىشىلەر تېخى ئومۇمىيۈزلۈك مۇكاپاتلانماي تۇرۇپ، بۈگۈن بۇ بىر نەچچەيلەن قايسى كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن مۇنچىۋالا سۇيۇرغالغا ئىگە بولىدۇ؟» دېگەندە، گاۋزۇ: «بۇنى سىلەر چۈشەنمەيسىلەر! چېن شى ئاسىيلىق قىلدى. خەندەننىڭ شىمالىدىكى رايونلار چېن شىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا، مەن ئەلنىڭ ھەممە يېرىدىكى ئەسكەرلەرنى جىددىي يىغدىم. يالغۇز خەندەن شەھىرىدىكى مۇشۇ ئازغىنا ئەسكەرلەرلا كەلمىدى. مەن بۇ تۆت كىشىدىن 4000 ئۆيلۈك سۇيۇرغال يەرنى نىمىشقا ئايايمەن؟ جاۋ بەگلىكى پەرزەنتلىرىنى

مۇشۇنىڭ بىلەن خاتىرجەم قىلىپ قويمايمەنمۇ!» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىرلەر: «بارىكاللا» دېيىشىدۇ. گاۋزۇ: «چېن شىنىڭ سەركەردىسى كىم؟» دەپ سورىغاندا، «ۋاڭ خۇاڭ بىلەن مەن چيۇچېڭ، بۇلار ھەر ئىككىسى ئەسلى سودىگەر» دەپ جاۋاپ بېرىشىدۇ. گاۋزۇ: «خوپ، چۈشەندىم» دەيدۇ ۋە ۋاڭ خۇاڭ بىلەن مەن چيۇچېڭلارغا مىڭ جىڭدىن ئالتۇن بېرىپ، ئۇلارنى سېتىۋالماقچى بولىدۇ.

م. ب. 196-يىلى (گاۋزۇنىڭ 11-يىلى) قىشتا، خەن قوشۇنى چۈيىنى[24] شەھىرى يېنىدا چېن شىنىڭ سەركەردىسى خوۋچاڭ، ۋاڭ خۇاڭلار ئۆلتۈرۈلىدۇ. لياۋ چېڭ شەھىرىدە[25] يەنە چېن شىنىڭ سەركەردىسى جاڭ چۈن مەغلۇپ قىلىنىپ ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى جوۋبو تەيۈەن بىلەن دەي دىيارىنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ. 12-ئايدا، گاۋزۇ ئۆزى بىۋاستە دۇڭيۈەنگە يۈرۈش قىلىپ، دۇڭيۈەننى ئالالمايدۇ. ئۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر گاۋزۇنى ھاقارەتلەپ تىللايدۇ. دۇڭيۈەن تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تىللىغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. تىللىمىغانلارنىڭ پېشانىسىگە خەت چېكىش جازاسى بېرىلىدۇ. دۇڭيۈەننىڭ ئىسمى جېنىدىڭغا ئۆزگەرتىلىدۇ. ۋاڭ خۇاڭ، مەن چيۇچېڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەر گاۋزۇنىڭ سېتىۋېلىشى ۋە ئىنئاملىشى بىلەن تەسلىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چېن شى قوشۇنى پارچىلىنىپ تارمار بولىدۇ.

گاۋزۇ لوياڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «دەي بەگلىكى چاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىدا، جاۋ بەگلىكى بولسا، تاغنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، ئارىلىقى بەك يىراق» دەپ، ئوغلى خېڭ (恒)نى دەي بەگلىكىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، جۇڭدۇنى بەگلىكنىڭ مەركىزى قىلغان، شۇنىڭ بىلەن دەيجۇن، يەنمېن ۋىلايەتلىرى دەي بەگلىكىگە تەۋە

بولغانىدى،

م. ب. 195 - يىلى (گاۋزۇنىڭ 12 - يىلى) قىشتا، فەن كۆەينىڭ قوشۇنى چىن شىنى ئاخىرى لىڭچيۇ(26) ناھىيىسىدە ئۆلتۈردى.

مۇئەررىخنىڭ سۆزى: «خەن (韩) بېگى خەن شىن، لۇۋەنلەر ئادەتتىكى ئەدەپ-ئەخلاقلىق ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى ۋاقىتلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇۋلۇق-شۇملۇق بىلەن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلاردىن ئىدى. ئۇلار خەن خاقانلىقىنىڭ ئەمدىلا قۇرۇلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۇيۇرغالغا ئىگە بولۇۋېلىپ، جەنۇب تەرەپتە ئۆزى بەگ-ئۆزى خان بولۇۋالدى. لېكىن ئۇلار ئىچكى جەھەتتە، كۈچ-قۇدرىتى ئۈستۈن بولغاچقا، گاۋزۇنى گۇمانلاندۇرۇپ قويغانلىقى، تاشقى جەھەتتە، ھۇنلارنىڭ ياردىمىگە تايانغانلىقى ئۈچۈن، خەن خاقانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا-بارا يىراقلاشتى. شۇڭا، ئۆزلىرى خەۋپسىرەپ، ۋەزىيەت جىددىيلىشىپ، ئامال قالمىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئاخىرى ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ ئېچىنارلىق ئىش ئەمەسمۇ؟ چىن شى لياڭ بەگلىكىدىن بولۇپ، ياش ۋاقتىدا شىنلىڭ(27) تۆرىسى ۋېي بەگزادىسىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم ئىزھار قىلغانىدى. سەنگۇن بولۇپ، چېگرا رايوننى قوغدىغاندا، مۇساپىر ئەمەلدارلارنى تەكلىپ قىلىپ، بىلىم ئەھلىلىرىگە ھۆرمەت قىلدى. نام-شۆھرىتى ئەمەلىيىتىدىن ئېشىپ كەتكەچكە، جوۋ چاڭ(28) ئۇنىڭدىن گۇمانلاندى. ئۇنىڭ بىر مۇنچە خاتالىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرى ئاشكارىلاندى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆز بېشىغا بالا-قازا كېلىۋاتقانلىقىدىن قورقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، يامان كىشىلەرنىڭ گېپىگە كىرىپ ئاسىيلىق قىلىشتەك جىنايى يولغا ماڭدى. ئىسىت، نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق! پىلان-تەدبىرلەرنىڭ پىششىق بولۇش-بولماسلىقى خەلق ئىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش-بولماسلىقى بىلەن ھەقىقەتەن ئىنتايىن زىچ مۇناس-

ۋەتلىك ئىكەن-دە!»

(ئەسلى كىتاب 2631 - 2639 - بەتلەر)

---

[1] شياڭ لياڭ (项梁، م. ب. ? - 208 - يىللار) — شاشيالىق (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى شۆچيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى. بەگلەربېگى شياڭ يۈننىڭ تاغىسى.

(«سىخەي» 1167 - بەت)

[2] چۇ بەگلىكى بېگى خۇەيۋاڭ (楚怀王، م. ب. ? - 296 - يىللار) — ئىسمى شيۇڭ خۇەي، م. ب. 328 - 299 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

(«سىخەي» 4141 - بەت)

[3] شيۇڭ شىن (熊心، م. ب. ? - 205 - يىللار) — يىغىلىق دەۋرىدىكى چۇ بېگى خۇەيۋاڭنىڭ نەۋرىسى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شياڭ لياڭ قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن كېيىن، ئۇنى چۇ بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تىكلىگەن ۋە خۇەيۋاڭ دەپ ئاتىغان.

(«سىخەي» 4141 - بەت)

[4] خېڭياڭ (横阳) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭچيۇ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4092 - بەت)

[5] ياڭچېڭ شەھىرى (阳城) - خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى دېڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4092 - بەت)

[6] ۋۇگۇەن (武关) - ئۆتكەل. يىغىلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى قۇرغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى دەنفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 1642 - بەت)

[7] ئۈچ چىن (三秦) - شياڭ يۈ چىن دېگەن يەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، چىننىڭ گۇەنجۇڭ رايونىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن. چىندىن تەسلىم بولغان سەركەردە جاڭ خەننى يوڭ بېگى قىلىپ شيەنياڭنىڭ غەربىنى باشقۇرۇشقا، سىماشىننى سەي بېگى قىلىپ

شىيەنياڭنىڭ شەرقىدىكى خۇاڭخې دەرياسىغا قەدەر بولغان يەرلەرنى باشقۇرۇشقا، دۆلەت يىنى دىلار بېگى قىلىپ، شياڭجۈننى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن. م. ب 205 ـ يىلى لىيۇ باڭ خەن شىنىنىڭ ھەسسىسى بىلەن ئۈچ چىننى تارتىۋالغان.

(ئۈزۈنتىلگەن «سىيۇەن» 33 ـ بەت)

[8] يارلىق دەستىگى (剖符) ـ قەدىمدە خان ـ بەگلەر، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار ۋە سەنگۈن ـ سەركەردىلەرگە بېرىلىدىغان بىر خىل گۇۋاھنامە. ئۇ بامبۇ بۆكتىن قوشماق قىلىپ ياسىلىپ، بىرى خان ياكى بەگنىڭ قولىدا، يەنە بىرى ئالغۇچىنىڭ قولىدا ساقلىناتتى.

(ئۈزۈنتىلگەن «سىيۇەن» 359 ـ بەت)

[9] يىڭچۈەن (颍川) ـ ۋىلايەت. م. ب. 230 ـ يىلى. (چىن شىخۇاڭنىڭ 17 ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە سەل جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 4233 ـ بەت)

[10] يۈەنشيەن ناھىيىسى (宛县) ـ قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى نەنياڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4094 ـ بەت)

[11] يېشيەن (叶县) ـ ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سەل جەنۇبىي تەرىپىدە.

(«سىخەي» 1652 ـ بەت)

[12] خۇەيياڭ (淮阳) ـ يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4094 ـ بەت)

[13] بەيتۇ (白土) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شياڭجۈن ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئىكجاۋ ئايمىقى ۋە كونا ئوردوستىكى سول قانات ئوتتۇرا خوشۇنىنىڭ (ناھىيىسىنىڭ) جەنۇبىدا

(«خەننامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى»)

[14] گۇاڭۇۋ (广武) ـ ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 1942 ـ بەت)

[15] لىشى (离石) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان.

ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 810 ـ بەت)

[16] دەيگۇ (代谷) ـ يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى فەنجىز ناھىيىسى ۋە جيۇچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4097 ـ بەت)

[17] سەنخې (参合) ـ ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 1094 ـ بەت)

[18] ۋېن جۇڭ (文中) ـ فەن لى (范蠡) ـ يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى گوۋجيەننىڭ تۆرىلىرى، ئۇلار يۆ بېگى گوۋجيەننىڭ ۋۇبەگلىكىنى يوقىتىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ، يۆ بەگلىكىنىڭ نومۇسىنى ئاقلىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، يۆ بېگى گوۋجيەن خانىدانى تەزكىرىسى»)

[19] ۋۇزىشۈ (伍子胥، م. ب. ? ـ 484 ـ يىللار) ـ چۇبەگلىكىدىن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگلىرىدىن خېلۇ ۋە فۇسەيلەرگە خىزمەت قىلغان. كېيىن ۋۇ بېگى فۇسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2002 ـ بەت)

[20] خان ئاتا (太上皇) ـ خاقاننىڭ دادىسى خان ئاتا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە گاۋدى لىيۇباڭنىڭ دادىسى تەيگۇڭ (太公) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.*

[21] گۇڭ ۋېي (共尉) ـ سابىق لىنجياڭ (بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسى جۇڭشيەن ناھىيىسىدە) بېگى گۇڭ ئاۋنىڭ بالىسى.

(«سىخەي» 139 ـ بەت)

[22] چاڭشا بېگى (长沙王)، م. ب. ? ـ 202 ـ يىللار) ـ چاڭشا بېگى ۋۇرۇي دەسلەپ چىن خاقانلىقىنىڭ فەنياڭ (بۈگۈنكى جياڭشى ئۆلكىسى پوياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) قۇشبېگى بولغان. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئەسكەر چىقىرىپ، قوزغىلاڭغا قاتناشقان. شۇڭا، بەگلەر بېگى شياڭ يۈ ئۇنى خېڭشەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ چاڭشا بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەندى.

(«سىخەي» 1671 ـ بەت)

[23] يۈەنچۈ (宛朐) ـ ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى خېزى ناھىيىسىنىڭ غەربىي

شىمالىدا.

(«بىر تومluق «سىيۇەن» 25 ـ بەت)

[24] چۇلى (曲逆) ـ يەر ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋەنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4107 ـ بەت)

[25] لياۋچېڭ (聊城) ـ ناھىيە. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لياۋچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 4162 ـ بەت)

[26] لىڭچيۇ (灵丘) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى لىڭچيۇ ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 2440 ـ بەت)

[27] شىنلىڭ تۆرىسى (信陵君، م. ب. ? ـ 243 ـ يىللار) ـ ۋېي ۋۇجى. ۋېي بېگى ئەنلىۋاڭنىڭ ئىنىسى.

(«سىخەي» 566 ـ بەت)

[28] جوۋچاڭ (周昌)، م. ب. ? ـ 192 ـ يىللار) ـ پېيشيەن (جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) ناھىيىسىدىن بولۇپ، ليۇباڭ خەن بېگى بولغاندا، ليۇباڭغا ئەگىشىپ قاراۋۇلچى بەگ بولغان. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ باش مۇپەتتىش ۋە فېڭيىڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

(«سىخەي» 457 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 94 ـ جىلد

تيەن دەن تەزكىرىسى

تيەن دەن دىلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيىدىكى كىشى ئىدى[1]. ئىلگىرىكى تيەن فەمىلىلىكلەردىن بولۇپ، چى بېگى خانىدانىغا مەنسۇپ ئىدى. تيەن دەننىڭ بىرنەۋرە ئىنىسى تيەن رۇڭ، تيەن رۇڭنىڭ ئىنىسى تيەن ـ خېڭلار ھەممىسى مەردانە ئادەملەر بولۇپ، ئۇرۇقلىرى قۇدرەت تېپىپ، كۆپچىلىك ئادەملەرنىڭ ھېسداشلىقى ۋە ھىمايىسىگە ئىگە بولغانىدى.

چېن شې دەسلەپ چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاتلىنىپ، ئۆزىنى چۇ بېگى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، جوۋشىنى[2] ئەۋەتىپ، سابىق ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلدى ۋە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، دىشيەن ناھىيىسىگە باردى. دىشيەن ناھىيىسى ھاكىمى قوشۇن بىلەن شەھەردە مۇداپىئەدە تۇراتتى. تيەن دەن يالغاندىن ئۆي قۇلىنى باغلاپ، بىر توپ ياشلارنى ئەگەشتۈرۈپ ناھىيە ياموۇلىغا باردى ۋە ھاكىمغا ئۆي قۇلىنى ئۆلتۈرۈش سەۋەبلىرىنى ئېيتماقچى بولدى. لېكىن ھاكىمنى كۆرۈش بىلەنلا، ئەكسىچە ھاكىمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە نا ھىيىدىكى ئىناۋەتلىك ئەمەلدارلارنى، ياشلارنى يىغىپ: «ھازىر بەگلەرنىڭ ھەممىسى چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاتلىنىپ، ئۆزلىرىنى بەگ قىلىپ تىكلىمەكتە. چى بەگلىكى ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان. پېقىر تيەن دەن چى بېگى تيەن جەمەتىنىڭ نەۋرىسى بولىمەن. بەگ بولۇشقا مۇنا-

سىپەن» دەپ تەشۋىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى چى بېگى دەپ ئېلان قىلىپ، جوۋشىغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. جوۋشى لەشكەرلىرىنى ئېلىپ چېكىنىپ كەتتى. تىيەن دەن لەشكەر باشلاپ شەرققە ھۇجۇم قىلىپ، سابىق چى بەگلىكى زېمىنىنى ئىشغال قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2643 ـ بەت)

---

① دى ناھىيىسى (狄县) — ئۇرنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى گاۋيۈەنزېدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2643 ـ بەت)

② جوۋشى (周市) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن بولۇپ، كېيىن جاڭ خەن (章邯) ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇ ئۆز-ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ لۇغىتى» 526 ـ بەت)

فەن كۈەي، لى شاڭ، شىيا خوۋيىڭ، گۈەن يىن تەزكىرىلىرى

...فەن كۈەي — چى ۋۇئاڭ، يىن پەنلەرنىڭ قوشۇنىنى ۋۇجوڭ ۋە گۇاڭچاڭدا مەغلۇپ قىلدى ۋە ئەسىر ئالدى. يەنە چېن شىنىڭ ھۇن سەركەردىسى ۋاڭ خۇاڭ (王黄)نىڭ قوشۇنىنى دەي بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدا مەغلۇپ قىلىپ، سەنخېدا خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. فەن كۈەينىڭ ئەسكەرلىرى خەن (韩) بېگى خەن شىننى ئۆلتۈردى ھەمدە خېڭيۈدە چېن شىنىڭ ھۇن چەۋەندازلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، چېن شىنىڭ سەركەردىسى جاۋجى (赵既)نى ئۆلتۈردى. دەي بەگلىكى باش ۋەزىرى فېڭ لياڭنى، ۋىلايەت قوشبېگى سۈن فېڭ، چوڭ سەركەردە ۋاڭ خۇاڭ، سەنگۈن مىراخۇرشى فۇ قاتارلىق ئون ئادەمنى ئەسىر ئالدى. سەركەردىلەر بىلەن بىرلىكتە دەي بەگلىكىنىڭ جەمئىي 73 شەھەر ۋە كەنتلىرىنى قايتۇرۇۋالدى.

(ئەسلى كىتاب 2665 ـ بەت)

خەن (汉) بېگى ليۇ باڭ خاقان بولغان شۇ يىلى كۈزدە، يەن بېگى زاڭ تۇ ئىسيان كۆتەرگەچكە، شىيا خوۋيىڭ ئوردا مىراخۇرى سۈپىتىدە گاۋدى بىلەن بىرلىكتە زاڭ تۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

م. ب. 206 ـ يىلى (خەن گاۋدىنىڭ بىرىنچى يىلى)، شياخوۋيىلىڭ[1] گاۋدى بىلەن بىرلىكتە چىن[2] دېگەن يەرگە بېرىپ، چۇ بېگى خەن شىننى تۇتقۇن قىلغاچقا، رۇيىن دېگەن جاي شياخوۋيىڭغا سۇيۇرغال قىلىندى. يارلىق دەستىگى كېسىپ بېرىلىپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىش بەلگىلەندى. شياخوۋيىلىڭ يەنە ئوردا مىراخورى مەنسۇپىدە خاقان گاۋدى بىلەن بىرلىكتە دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋۇچۇەن، يۈنجوڭغا قەدەر بارغانلىقى ئۈچۈن، 1000 ئۆيلۈك يەر ئۇستىلەپ سۇيۇرغال قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، گاۋدى بىلەن بىرلىكتە جىنياڭ ئەتراپىدا، خەن (韩) بېگى خەن شىن ئىسيانچى قوشۇنلىرىنىڭ ھۇن ئاتلىق قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. لېكىن شىمالدا پىڭچېڭ شەھىرىگىچە قوغلاپ بارغاندا، ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالدى. گاۋدى ئەلچى ئەۋەتىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا كۆپ سوغا ـ سالام يوللىدى. شۇنىڭ بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت مۇھاسىرىنىڭ بىر بۇرجىكىنى ئېچىۋەتتى. گاۋدى مۇھاسىرىدىن چىقىپلا، ئاتنى قامچىلاپ چاپتۇرۇپ كەتمەكچى بولغاندا، شياخوۋيىڭ قەتئىي تۇردە ئاستا مېڭىشنى تەشەببۇس قىلىپ، سەركەردە ۋە ئەسكەرلەرگە ئوقيانى تاشقىرىغا بەتلەپ، جەڭگىۋار ھالەتتە مېڭىشنى بۇيرۇغان ۋە ئاخىرى ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ كەتكەن. شۇڭا، گاۋدى شياخوۋيىڭغا يەنە شياڭدىن 1000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدى. ئۇ يەنە ئوردا مىراخورى مەنسۇپىدە گاۋدى بىلەن بىللە گوۋجۇ تېغىنىڭ شىمالىدا، ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. يەنىلا ئوردا مىراخورى مەنسۇپىدە پىڭچېڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا ھۇن چەۋەندازلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۈچ قېتىم ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئەڭ كۆپ تۆھپە ياراتقاچقا، گاۋدى يەنە جىنايەت ئۆتكۈزگەن چوڭ تۆرىلەردىن جەرىـ

مانە تەرىقىسىدە قايتۇرۇپ ئېلىنغان يەرلەردىن 500 ئۆيلۈك يەرنى شياخوۋيىڭغا سۇيۇرغال قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2666 ـ بەت)

گۆەن يىلىڭ جېچېڭ (柘城)ھاكىمى ۋاڭ ۋۇ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يەن بەگلىكىنىڭ غەربىدە تۇردى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى لۇفەن ھۇنلىرى سەركەردىلىرىدىن بەشنى، تۆرىلەردىن بىرنى ئۆلتۈرگەندى.

(ئەسلى كىتاب 2668 ـ بەت)

گۆەن يىڭ (灌婴) — خەن (汉) بېگى لىيۇ باڭ بىلەن يىشياڭدا قوشۇلۇپ، بىرلىكتە چېن دېگەن يەردە شياڭ جى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرى لۇفەن ھۇنلىرىنىڭ ئىككى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، سەككىز چەۋەنداز سەركەردىسىنى ئەسىر ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 2500 ئۆيلۈك يەر ئۇستىلەپ ئىنئام قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 2670 ـ بەت)

گۆەن يىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى ئۇنۋانىدا، گاۋدى بىلەن بىرلىكتە، دەي دېگەن يەردە، ئاسىي خەن (韩) بېگى خەن شىنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، مايى شەھىرىگىچە باردى. گاۋدىنىڭ يارلىقى بويىچە، لۇفەننىڭ شىمالىدىكى ئالتە ناھىيىسىنى تەسلىم قىلدۇرۇپ، دەي بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرىنى ئۆلتۈردى. ۋۇچۇەننىڭ شىمالىدا ھۇن چەۋەندازلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يەنە گاۋدى بىلەن بىرلىكتە جىنياڭ شەھىرى تۈۋىدە خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ئاتلىق ھۇن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر ھۇنلارنىڭ ئاق ماڭلاي سەركەردىسىدىن بىرنى ئۆلتۈردى. يەنە گاۋدىنىڭ يارلىقى بىلەن يەن، جاۋ، چى، لياڭ، چۇ دىن ئىبارەت بەش بەگلىكنىڭ جەڭ ھارۋا ۋە چەۋەندازلىرىغا باش بولۇپ، ساشى

(磐石) دېگەن يەردە ھۇن چەۋەندازلىرىنى يەڭدى. يۈرۈش قىلىپ پىڭچېڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىندى. كېيىن گاۋدى بىلەن بىرلىكتە، قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ، دۇگۇيۇەنگە[5] كەلدى.

(ئەسلى كىتاب 2671-بەت)

م. ب. 177-يىلى (ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جىياڭ تۆرىسى جوۋبو ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغاچقا، ئۆزىنىڭ سۈيۈرغال يېرىگە قايتىپ كەلدى. گۇەن يىڭ باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەندى. لەشكەر بېگى قويۇش ئىشى توختىتىلدى. شۇ يىلى ھۇنلار بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، گۇەن يىڭنى 85000 چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. ھۇنلار بولسا، چېكىنىپ كەتتى. جىبېي بېگى ليۇشىڭجۇ ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، گۇەن يىڭنى چاڭئەنگە قايتۇرۇپ كەلدى.

(ئەسلى كىتاب 2673-بەت)

---

① شياخوۋيىڭ (夏侯婴)، م. ب. ?-172-يىللار-غەربىي خەن خاقانلىقىدىكى پېيى نامىسىدىن (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) بولۇپ، خەن گاۋزۇ بىلەن بىللە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ جەڭ قىلغان ۋە ئوردا مىراخورى بولغان. كېيىن رۇيىن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

(«سىخەي» 1917-بەت)

② چېن (陈) — بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسى، يەنى چۇنچيۇ دەۋرىدىكى چېن بەگلىكىنىڭ پايتەختى ۋەنچيۇ.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 1574-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 97-جىلد

ئالىم لى يىجى، لۇجىيالار تەزكىرىلىرى

خاقان ۋېندى تەختتىكى ۋاقىتتا، خۇەيىنەن بېگى لىۋاڭ پىياڭ تۆرىسى شېڭ يىجىنى ئۆلتۈردى. بۇ ئۇنىڭ لۈ (吕) جەمەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى قويۇقلىقىدىن بولغانىدى. ۋېندى بۇنى پىياڭ تۆرىسىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارى پىڭيۇەن تۆرىسى جۇجيەننىڭ ئەقىل كۆرسىتىشىدىن بولغان دەپ ئاڭلاپ، پىڭيۇەن تۆرىسىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن ئەمەلدار ئەۋەتتى ۋە ئۇنى جازالىماقچى بولدى. پىڭيۇەن تۆرىسى ئەمەلدارنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئوغۇللىرى ۋە ھېلىقى ئەمەلدار ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «بۇ ئىشنىڭ قانداق بىرتەرەپ قىلىنىشىنى تېخى ئۇقماي تۇرۇپ، نېمە ئۈچۈن ھېلىتىن ئۆزىڭىزنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىسىز؟» دېگەندە، پىڭيۇەن تۆرىسى: «مەن ئۆلسەم بالا-قازا تۈگەيدۇ، سىلەرمۇ ئاۋارىچىلىق تارتمايسىلەر» دېگەن ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. بۇنى ئاڭلىغان ۋېندى ئىنتايىن ئېچىنغان ھالدا: «مېنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىم يوق ئىدى» دەپ ئۇنىڭ ئوغلىنى چاقىرتقان ۋە ئۇنى كېگەش بەگلىكىگە تەيىنلەپ، ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن، تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلمىغانلىقتىن، تەڭرىقۇتنى تىللىغان، شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ قولىدا ئۆلگەنىدى.

تارىخىي خاتىرىلەر 99 - جىلد

لىيۇجىڭ، شۇ سۇن تۇڭ تەزكىرىلىرى

لىيۇجىڭ چى بەگلىكىدىن بولۇپ، م. ب. 202 - يىلى (گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) مۇھاپىزەت ۋەزىپىسى بىلەن لۇڭشىغا كېتىۋېتىپ، لوياڭغا كەلدى. بۇ چاغدا گاۋدى لوياڭدا ئىدى. لىيۇجىڭ قول ھارۋىسىنى قويۇپ، جۇۋىسىنى كىيىپ، چى بەگلىكىدىن بولغان يۈ (虞) سەنگۇن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا: «كەمىنىلىرى ئېلىمىزنىڭ ئىشلىرىغا پايدىلىق مەسلىھەت بېرىش ئۈچۈن، خاقان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىمەن» دەيدۇ. يۈ سەنگۇن ئۇنىڭغا ئېسىل كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ، ئاندىن كۆرۈشتۈرمەكچى بولغاندا، لىيۇجىڭ: «كەمىنىلىرى تاۋار - دۇردۇن كىيگەن بولسام شۇ پېتى كىرەي؛ ماتا - چەكمەن كىيگەن بولسامۇ، شۇپېتى كىرەي؛ كىيىمىنى يۆتكەپ يۈرمەي» دەيدۇ. يۈ سەنگۇن ئوردىغا كىرىپ خاقان گاۋدىغا مەلۇم قىلغاندا، گاۋدى لىيۇجىڭنى قوبۇل قىلىپ، ھاراق - شاراپ، تائاملار بىلەن كۈتۈۋالغان.

بىر ئازدىن كېيىن، گاۋدى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى سورىغاندا، لىيۇجىڭ: «جانابى ئالىيلىرىنىڭ لوياڭنى پايتەخت قىلىشتىكى مەقسەتلىرى جوۋخانىدانلىقىغا نىسبەتەن كىمنىڭ تېخىمۇ راۋاج تاپقانلىقىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشمۇ؟» دەيدۇ. گاۋدى: «ھە، شۇنداق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. لىيۇجىڭ: «جانابى ئالىيلىرىنىڭ يۇرت ئېلىش ئەھۋالى جوۋخانىدانىغا ئوخشىمايدۇ. جوۋ ئەجدادىغا

خوۋجىدىن باشلاپلا قەدىمكى باش ئاقساقال ياۋ تەرىپىدىن تەي[1] دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىنغانىدى. كېيىن جوۋ خانىدانى ئون نەچچە ئەۋلاد تۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشتى. گۇڭلىيۇ شىيا خانىدانلىقىنىڭ زالىم خانى جېنىڭ زوراۋانلىقىدىن خالى تۇرۇش ئۈچۈن بىن شەھىرىگە كۆچكەن ئىدى. خان ئاتا (太王) بۇ يەردە دائىم دىيلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بىن شەھىرىدىن ئاتلىنىپ، چى[2] دېگەن يەرگە كۆچۈپ كەتتى. ئەلدىكى پۈتكۈل خەلق ئۇنىڭغا بەس - بەس بىلەن ئەگىشىپ بىللە ماڭدى. كېيىن ۋېنۋاڭ غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى[3] بولۇپ، يۈ (虞)، رۇي (芮) بەگلىكلىرىنىڭ ئەرز - شىكايەتلىرى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىپ، مۇقەددەس بۇرچىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى. لۈ ۋاڭ[4]، بويىلار[5] دېڭىز ياقىسىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەل بولۇشتى. ۋۇۋاڭ يىن خانى جوۋ (纣) غا قارشى قوشۇن باشلاپ ماڭغانىدى، 800 بەگ ئالدىن مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، مېڭجىن[6] كېچىكىدە ئۇچرىشىپ قېلىپ، بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىن خانى جوۋ (纣) غا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن يىن خانلىقى يوق قىلىندى. چېڭۋاڭ (成王) تەختكە چىقتى. جوۋگۇڭغا ئوخشاش زات چېڭۋاڭنىڭ ئۇستازى، ۋەزىرى بولدى. شۇنىڭ بىلەن چېڭجوۋ، لويى شەھەرلىرى بىنا قىلىندى. چۈنكى، بۇ يەر پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىسى بولۇپ، سوغا - سالام ئەۋەتىش، باج - سېلىق تاپشۇرۇشتا ھەممە بەگلەر ئۈچۈن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى تەڭ ئىدى. ئەگەر خان پەزىلەتلىك بولىدىغانلا بولسا، مۇشۇ يەردە خانلىقنى گۈللەندۈرەلەيتتى. پەزىلەتسىز بولسا، مۇشۇ يەردە ھالاك بولاتتى. بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشتىن مەقسەت ئېھتىمال، ئۆز ئەتراپىدىكىلەرگە ئادىل سىياسەت يۈرگۈزۈش ئارقىلىق يىراقتىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولۇپ، ئەپلىك يەر شارائىتىغا تايىنىپ،

كېيىنكى ئەۋلادلارنى ئەيشى-ئىشرەت ۋە زوراۋانلىق بىلەن خەلققە زۇلۇم قىلدۇرۇش ئۈچۈن بولمىسا كېرەك. جوۋ خانلىقى گۈللەنگەن مەزگىلدە پۈتۈن مەملىكەت تىنچ-ئىناق ئۆتۈپ، ئەتراپتىكى ھەممە قەۋملەر خانلىققا ئىتتىلدى، توغرا يولنى ئارزۇ قىلدى. شەپقەت-ئىلتىپاتنى قەدىرلەپ، ھەممە جوۋ خانلىقىغا بويسۇنۇپ، خىزمەت قىلدى. بىرمۇ ئەسكەر تۇرغۇزۇلمىغان ۋە بىرمۇ ئەسكەر ئۇرۇشقا سېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەتراپتىكى يات ئەللەرنىڭ ھەممىسى ۋاقتىدا سوغا-ھەدىيىلىرىنى يوللاپ، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ تۇرۇشتى. كېيىن جوۋخانلىقى زەئىپلىشىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى[7]. ھەر قايسى بەگلىكلەر زىيارەت قىلىشقا ۋە سوغا-ھەدىيە بېرىشكە كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. جوۋ خانلىقىمۇ ئۇلارنى باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال جوۋ خانلىقىنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن ئەمەس، بەلكى لوياڭ يەر ۋەزىيىتىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبىدىن بولغانىدى. 3000 ئالىلىرى ئېگىشىپ ۋە پىيشىيەن نامىسىلىرىدىن قوزغىلىپ، ئۈچ ئەسكەر بىلەن ئىلگىرىلەپ، شۇ ۋە خەننى ئىشغال قىلدىسىلا، چىننى تارتىۋالدىسىلا. شىياڭ يۇ بىلەن شىنياڭدا ئۇرۇش قىلىپ، 70 قېتىم چېڭگاۋدىن ئىبارەت بۇ خەتەرلىك ئېغىزنى تالاشتىلا. ئەلدىكى خەلق چوڭ جەڭ، 40 مەيدان كىچىك جەڭ قىلدىسىلا. دالىلار ئاتا-دەھشەتلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، بالىلارنىڭ جەسىدى بىلەن تولدى. بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. يىغا-زارە ئاۋازلىرى تېخى تۈگىمىدى، مەجرۇھلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايمىدى. مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا راۋاج تاپقانلىق جەھەتتە، جوۋخانى چېڭۋاڭ ۋە جوۋخانى كاڭۋاڭ[8] دەۋرى بىلەن بەسلەشمەن دېسىلە، كەمىنىلىرىنىڭ پىكرىچە، تەڭلەشكىلى بولماي قالارمىكىن. چىن بەگلىكى يېرىگە كەلسەك، بۇ يەر تاغ-دەريالار بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. ئەتراپىدا

مۇداپىئەگە ئەپلىك مۇھىم ئورۇنلار بار. تۇساتتىن جىددىي ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسىمۇ، 1,000,000 كىشىلىك قوشۇننى دەرھال جەڭگە ھازىرلىغىلى بولىدۇ. چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلىدىكى مول بايلىقلىرى ۋە مۇنبەت يەرلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ. مانا بۇ «بايلىق كانى» دۇر[9]. جانابلىرى خەنگۇگۇەن قوۋۇقىغا كىرىۋېلىپ، گۇەنجۇڭنى پايتەخت قىلىۋالسىلا، ياۋشەن بىلەن خۇاشەن تاغلىرىنىڭ شەرقىدە نىسيان چىقىپ قالغان تەقدىردىمۇ، چىن بەگلىكىنىڭ بۇرۇنقى يېرىنى ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. ئەگەر باشقىلار بىلەن ئېلىشقاندا، ئۇنىڭ كانىيىدىن ئالمىسا، ئارقا تەرىپىدىن قاتتىق زەربە بەرمىسە، تولۇق غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەمدى ئالىيلىرىنىڭ گۇەنجۇڭغا كىرىپ، ئۇ يەردە پايتەخت تەسىس قىلىشلىرى، چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلى زېمىنىدە خاتىرجەم تۇرۇشلىرىمۇ، ئەلنىڭ گېلىدىن ئالغانلىق، ئارقا تەرىپىدىن قاتتىق زەربە بەرگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەيدۇ.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان خاقان گاۋدى ۋەزىرلىرىدىن مەسلىھەت سورىغاندا، ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى ياۋشەن، خۇاشەن تاغلىرىنىڭ شەرقىدىن بولغاچقا، ئۇلار: «جوۋ خانلىقى بۇ ئەلگە نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. چىن خانىدانلىقى بولسا، ئىككى ئەۋلادلا ھۆكۈم سۈرۈپ ھالاك بولىدى. پايتەختنى چېڭجوۋدا قۇرغىنىمىز ياخشى» دېيىشتى. گاۋدى قانداق قىلارنى بىلمەي ئىككىلىنىپ قالغانىدى، لىيۇخۇ تۆرىسى، جاڭ لياڭ گۇەنجۇڭغا كىرىشنىڭ پايدىسىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەندىن كېيىنلا، گاۋدى ئەقلىنى تېپىپ، شۇ كۈنىلا پايتەختنى گۇەنجۇڭدا قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، ھارۋىلارنى قوشتۇرۇپ غەربكە ئاتلاندى.

شۇنىڭ بىلەن گاۋدى: «چىن دىيارىدا پايتەخت قۇرۇشنى دەسلەپ تەشەببۇس قىلغۇچى لوۋجىڭ (娄敬)، لوۋ (娄) — ليۇ (刘) دېمەك-

تۆر»دەپ، ئۇنىڭغا ليۇ فەمىلىسىنى ئىنئام قىلىپ كىچىك ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە نەۋباھار تۆرە(10) دەپ نام بەردى.

م. ب. 200-يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى)، خەن (韩) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلغاچقا، گاۋدى شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. جىنياڭغا كەلگەندە، خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، خەن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن غەزەپ-لەنگەن گاۋدى ھۇنلارغا ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ پالۋانلىرى ۋە قاۋۇل-سېمىز ئات-ئۆكۈزلىرىنى يوشۇرۇپ قويغاچقا، خەن ئەلچىلىرى ھۇنلارنىڭ قېرى-ئاجىز ئەسكەر ۋە ئاھالىلىرى ھەمدە ئورۇق-تۆلەرمەن ئات-ئۇلاقلىرىنىلا كۆرۈشكەنىدى. ئىلگىرى-ئاخىر ھۇنلارغا بېرىپ قايتقان ئون نەچچە تۇركۇم خەن ئەلچىلىرىنىڭ ھەممىسى: «ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدىكەن» دېيىشتى. گاۋدى ئاخىرى ليۇجىڭنىمۇ ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى، ئۇ قايتىپ كېلىپ: «بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىككى ئەل جەزمەن ھەر قايسىسى ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆپتۈرۈپ، قارشى تەرەپنى چۆچۈتەتتى. بۇ قېتىم كەمىنىلىرى بارغىنىمدا ساپلا ئاغرىق-سىلاق، ئورۇق-ئاجىز قېرىلارنىلا كۆردۈم. بۇ چوقۇم ئۆزىنى ئەتەي ئاجىز كۆرسىتىپ، ئاساسىي كۈچىنى يوشۇرۇپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم ئارقىلىق غەلىبىگە ئېرىشىش غەرىزىدىن ئىبارەت. كەمىنىلىرىنىڭ ئاجىزانە پىكرىم شۇكى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولمايدۇ» دېدى. بۇ چاغدا خەن قوشۇنى گوۋجۇ تېغىدىن ئېشىپ بولغان، 200000 كىشىدىن ئارتۇق قوشۇن ھۇنلار رايونىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كەتكەنىدى. غەزەپلەنگەن گاۋدى ليۇجىڭنى تىللاپ: «ھوي، چى بەگلىكىدىن كەلگەن قۇل! سەن گەپدانلىق بىلەن ئەمەلگە ئېرىشىپسەن! يوقىلاڭ گەپلەر بىلەن قوشۇنۇمنىڭ ئالدىنى

توسىغدەك بولۇپ قالدىڭمۇ!» دېدى ۋە ليۇجىڭنىڭ پۇت-قوللىرىنى بەنت قىلىپ، گۇاڭۋۇ(11) ناھىيىسىدە قاماپ قويدى. گاۋدى لەشكەرلىرىنى باشلاپ پىڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا، دېگەندەك ھۇنلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمچى قوشۇننى ئىشقا سېلىپ، گاۋدىنى بەيدېڭ تېغىدا مۇھاسىرىگە ئالدى. يەتتە كۈندىن كېيىن مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان گاۋدى گۇاڭۋۇغا كېلىپ، ليۇجىڭنى كەچۈرۈم قىلدى ۋە: «مەن سىزنىڭ گېپىڭىزگە كىرمەي، پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىدە قالدىم. ئىلگىرى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغىلى بولىدۇ، دەپ كەلگەن ئون تۇركۇم ئەلچىنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ليۇجىڭغا 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى ۋە قوۋۇق ئىچى بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، جيەنشىن تۆرىسى دەپ ئاتالدى.

گاۋدى قوشۇننى ياندۇرۇپ پىڭچېڭ شەھىرىدىن پايتەختكە قايتىپ كەلدى. خەن (韩) بېگى شىن بولسا، ھۇنلارغا قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا باتۇر (بودۇ) تەڭرىقۇت ئىدى. ھەربىي كۈچ جەھەتتە، قۇدرەت تېپىپ، 300000 كىشىلىك ماھىر كاماندار قوشۇنغا ئىگە بولغاچقا، شىمالىي چېگرىغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرىگەن گاۋدى ھۇنلارغا زادى قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا ليۇجىڭدىن مەسلىھەت سورىغاندا، ليۇجىڭ: «پۈتۈن مەملىكەت ئەمدىلا تىنچىدى. لەشكەرلەر ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلغاچقا، بەك ھالسىراپ كەتتى. ھۇنلارنى ھەربىي كۈچكە تايىنىپ بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققان باتۇر تەڭرىقۇت ئۆگەي ئانىسىنىمۇ خوتۇنلۇققا ئالدى. ئۇ ھاكىمىيەتنى ھەربىي كۈچكە تايىنىپ يۈرگۈزمەكتە. مۇنداق ئادەمنى ئاقكۆڭۈللۈك بىلەن كۆندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭچە، ھىيلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلاتلىرىنى

مەڭگۈ خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ئۆتىدىغان قىلىۋېلىش كېرەك. ئەمما، ئالىلىرى بۇنداق قىلىشنى ماقۇل كۆرمەسلىكىن» دېدى. گاۋدى: «نىمىشقا ماقۇل كۆرمەيمەن! لېكىن بۇنى زادى قانداق ئىشلەش كېرەك؟» دەۋىدى. ليۇجىڭ: «جانابى ئالىلىرى ئەگەر چوڭ خانىشتىن بولغان خانىكە (قونچۇي)نى باتۇرغا خوتۇنلۇققا بەرسىلە، ئۇنىڭغا يەنە كۆپ سوغا-سالام يوللاپ تۇرسىلا، ئۇ بۇ خانىكىنىڭ بۈيۈك خەن خاقانىنىڭ چوڭ خانىشىنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ھەمدە سوغا-سالامنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، چوقۇم ئۇنى ئالچى (خانىش) قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چوقۇم خان تېگىن بولىدۇ. چوڭ بولغاندا، تەڭرىقۇت بولۇپ تەختكە ئولتۇرىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ بۇنىڭ سەۋەبى، ھونلار خەن خاقانلىقىنىڭ سوغا-سالاملىرىغا قىزىقىدۇ. ئالىلىرى خەن خاقانلىقىنىڭ ھەر يىلى ئېشىپ قالغان نەرسىلىرىدىن ھونلاردا كەمچىل بولۇپ تۇرغانلىرىنى ئۇلارغا سوغا قىلىپ تۇرسىلا ھەمدە سۆزمەن، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەرنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئەدەپ-ئەخلاق بىلەن تەربىيىلىسە، باتۇر (بودۇ) ھايات ۋاقتىدا سىلىگە كۈيئوغۇل بولىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن، قىزلىرىدىن بولغان نەۋرىلىرى تەڭرىقۇت بولىدۇ. نەۋرىسى بوۋىسى بىلەن تەڭ تۇرغان نەدە بار؟! مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇرۇش قىلمايلا، ھونلارنى ئاستا-ئاستا بويسۇندۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. ئالىلىرى مubada، چوڭ خانىكىنى بەرمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا خان جەمەتى قىزلىرىنى ياكى ئوردا كېنىزەكلىرىنى يالغاندىن خانىكە دەپ بەرسىلە، باتۇر تەڭرىقۇت بۇنىمۇ بىلىۋالىدۇ-دە، ياخشىلاشقۇسى كەلمەي قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىش بۇزۇلىدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. گاۋدى ماقۇل بولۇپ، چوڭ خانىكىنى بەرمەكچى بولغاندا، خانىش لۈخوۋ: «مېنىڭ پەقەت بىرلا ۋەلىئەھد ئوغلۇم، بىرلا قىزىم تۇرسا، نېمىشقا بۇ بىر تال قىزىمنى ھونلارغا تاشلاپ

بېرىمەن؟!» دەپ كېچە-كۈندۈز زار-زار يىغلىغانلىقتىن، گاۋدى ئاخىرى چوڭ خانىكىنى ئەۋەتەلمەي، ئوردىدىكى نامى چىقمىغان بىر كېنىزەكنى چوڭ خانىكە دەپ تەڭرىقۇتقا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ. ليۇجىڭنى قۇدىلىق ئەھدى(12) تۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ.

ليۇجىڭ ھونلار ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ، خاقانغا: «ھونلارنىڭ خېنەندىكى بەيان(13) ۋە لوفەن خانلىرى ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاڭئەن بىلەن ئارىلىقى 700 چاقىرىم كېلىدىكەن. يېنىك چەۋەندازلار بىر كېچە-كۈندۈز ئىچىدىلا چىنجۇڭغا(14) يېتىپ كېلىدىكەن. چىنجۇڭ يېقىندىلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ئاھالىسى ئىنتايىن ئاز، يېرى مۇنبەت. بۇ يەرگە ئاھالە يۆتكەشكە بولىدۇ. چىن خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرلىرى ئالتە بەگلىك قوزغالغان چاغدا، ئەگەر چى بەگلىكىدىكى تيەن، چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ، چۇ، جىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولمىغان بولسا، بىز راۋاج تاپالمىغان بولاتتۇق. ھازىر ئالىلىرى گۇەنجۇڭدا پايتەخت قۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە، ئادەم سانىمىز ئاز، شىمال تەرىپىمىز ھونلارغا چېگرىداش. شەرق تەرىپىمىزدە ئالتە بەگلىكنىڭ قۇدرەتلىك بەگ جەمەتلىرى ۋە ئېسىلزادىلىرى بار. مubada، بىرەر ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، ئالىلىرى بەرىبىر خاتىرجەم تۇرالمايدىلا. شۇنىڭ ئۈچۈن كەمىنىلىرى ئالىلىرىنىڭ چى بەگلىكىدىكى تيەن؛ چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ؛ چۇ، جىڭ ھەمدە يەن، جاۋ، خەن، ۋېي قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ ئەۋلاتلىرىنى كۆچۈرۈپ، جايلاردىكى باتۇر-ئەزىمەت ۋە ئاتاقلىق ئۆلىمالار بىلەن بىرلىكتە گۇەنجۇڭدا ئولتۇراقلاشتۇرۇشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن. بۇنداقتا، تىنچ ۋاقىتلاردا ھونلاردىن ساقلانغىلى، بەگلىكلەردىن چاتاق چىقسا، شۇلارنى باشلاپ، شەرققە يۈرۈش قىلغىلى بولىدۇ. مانا بۇ غولنى كۈچەيتىپ، شاخنى ئاجىزلاشتۇرۇش چارىسىدۇر» دەپ مەلۇمات سۇندى. گاۋدى

بۇ مەلۇماتـنى مۇۋاپىـق كۆرۈپ، لىيۇجىڭنى ئەۋەتىپ، باي ۋە ئېسىلزادىلەردىن 100 نەچچە مىڭ ئاھالىنى كۆچۈرۈپ، گۇەنجۇڭ ئاھالىسىنى كۆپەيتكەن.

(ئەسلى كىتاب 2715، 2720 ـ بەتلەر)

---

[1] تەي (邰) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋۇگۇڭ دېگەن يەرنىڭ غەربىي جەنۇبى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2716 ـ بەت)

[2] چى (岐) ــ قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى چىشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 926 ـ بەت)

[3] غەرپ تەرەپ بېگى (西伯) ــ غەرپ تەرەپ بەگلەر بېگى. يىن (شاڭ) خانلىقىنىڭ خانى جوۋ مەخسۇس جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ۋېنۋاڭغا ئوقيا ۋە ئايپالتا تەقدىم قىلىپ، ئۇنى غەرپ تەرەپ بېگىلىككە تەيىنلىگەن («جوۋ تەزكىرىسى»گە قاراڭ).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2715 ـ بەت)

④ لۈ ۋاڭ (吕望) ــ جوۋ بەگلىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان كىشى. فامىلىسى جياڭ، ئىسمى شاڭ. جوۋ بېگى ۋېنۋاڭ شىكارغا چىققاندا ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئىككىسى خۇشال پاراڭلىشىپ بىللە قايتىشقان. ئۇنىڭ ھەققىدە ۋېيخې دەرياسىغا قارماق تاشلاش دېگەن رىۋايەت بار. ئۇ تەيگۇڭ-ۋاڭ (太公王) مۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 280 ـ بەت)

[5] بويى (伯夷) ــ شاڭ (يىن) خانلىقى ۋاقتىدىكى گۇجۇ بەگلىكى ھۆكۈمدارىنىڭ ئوغلى («تارىخىي خاتىرىلەر» «بويىلار تەزكىرىسى»گە قاراڭ).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2715 ـ بەت)

[6] مېڭجىن كېچىكى (孟津) ــ ھازىرقى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. ئېيتىلىشىچە، جوۋ (周) بېگى ۋۇۋاڭ جوۋ (纣) خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتا 800 بەگ بىلەن مانا مۇشۇ يەردە ئىتتىپاق تۈزگەنىكەن. شۇڭا،

ئىتتىپاقلىق كېچىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە فۇپىڭجىن دېگەن نامىمۇ بار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 785 ـ بەت)

[7] ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن (三分之二) ــ جوۋ خانلىقى زەئىپلەشكەندىن كېيىن، شەرقىي جوۋ، غەربىي جوۋ دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، چېڭجوۋ شەرقىي جوۋ، ۋاڭچېڭ (پايتەخت) غەربىي جوۋ بولۇپ قالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2717 ـ بەت)

[8] چېڭ ـ كاڭ دەۋرى (成康之时) ــ جوۋ (周) خانلىرىدىن چېڭۋاڭ، جى سۇڭ ۋە كاڭۋاڭ جى جەنلەر ۋاقتىدا، جوۋگوڭ، جاۋگوڭ، يىگوڭ قاتارلىق ۋەزىرلەر خانغا ياردەملىشىپ ئەلنى تىنچىتقان. جازا، قاماق ئىشلىرى قوللىنىلمىغان. تارىختا بۇ چېڭ ـ كاڭ ئىدارىچىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

(«سىخەي» 3787 ـ بەت)

[9] بايلىق كانى (天府) ــ يېرى مۇنبەت، يەر ۋەزىيىتى خەتەرلىك، بايلىقى مول يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ («جەنگو دەۋرىدىكى ۋەزىر ـ نەسىھەتچىلەر ئۇتۇق توپلىمى»غا قاراڭ).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2717 ـ بەت)

[10] نەۋباھار تۆرە (本春君) ــ «سوبىس» دېگەن كىتاپتا: «جاڭ يەن: يىلنىڭ بېشى باھار، لۈجىڭ پايتەختنى گۇەنجۇڭدا قۇرۇشنى ھەممىدىن ئاۋال تەۋسىيە قىلغاچقا، ئۇ نەۋباھار تۆرە دەپ ئاتالغان، دېگەن» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2718 ـ بەت)

[11] گۇاڭۋۇ (广武) ــ ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. «ھەقىقى شەرھ»دە: «قەدىمكى گۇاڭۋۇ ناھىيىسى گۇجۇ تېغىنىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن. بىزنىڭچە، بۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى سەنشى دەيشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بولسا كېرەك.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1018 ـ بەت)

[21] قۇدىلىق ئەھدى (和亲) ــ خەن دەۋرىدە فېئودال خانلار ئاز سانلىق مىللەت باشلىقلىرى بىلەن ياخشىلىشىپ قۇدىلاشقان. بۇنداق قۇدىلىق مۇنەييەن سىياسىي مەقسەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قۇدىلىشىش سىياسىتى دەپ ئاتالغان. لىۇجىڭ ئېلىمىز تارىخىدىكى قۇدىلىق سىياسىتىنىڭ ئىجاتچىسىدۇر.

(«سىخەي» 3984 ـ بەت)

[31] بەيان (白羊) ــ ھۇن خانلىقلىرىنىڭ نامى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 ـ توم 2720 ـ بەت)

[41] چىنجۇڭ ([illegible]) ــ ھازىرقى شەنشى، قەدىمكى چىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. شۇڭا، چىنجۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ، يەنە گۇەنجۇڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 2301 ـ بەت)

جى بۇ، لۇەن بۇ تەزكىرىلىرى

جى بۇ چۇ بەگلىكىدىن بولۇپ، ئۇ ئادىللىقى بىلەن چۇ بەگلىكىدە ناھايىتى داڭلىق ئىدى... خاقان خۇيدى زامانىدا نۆكەر بېشى بولدى. تەڭرىقۇت خانىش لۈ خۇغا خەت يېزىپ ھاقارەتلىگەچكە، قاتتىق غەزەپلەنگەن خانىش لۈ خۇ سەركەردىلەرنى يىغىپ، ھۇنلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. چوڭ سەنگۈن فەن كۇەي: «كەمىنىلىرى يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بېرىپ، ھۇنلارنى تىترە-پىرەن قىلىۋەتسەم دەيمەن» دېگەندە، باشقا سەنگۈنلەرنىڭ ھەممىسى خانىشنىڭ رايىغا قاراپ: «توغرا» دېيىشكەنىدى. جى بۇ: «فەن كۇەي ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىشى كېرەك! ئىلگىرى گاۋدى 400000 دىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن چىقىپ، پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىدە قالدى. بۈگۈنكى كۈندە فەن كۇەي قانداق قىلىپ يۈزمىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇنلارنى تىترە-پىرەن قىلىۋېتەلەيدۇ؟ بۇ قاراپ تۇرۇپ يالغان گەپ قىلغانلىق ئەمەسمۇ؟ چىن خاندانلىقى ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقاندا، چېن شېڭ(1) قاتارلىقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چىن خاقانلىقىغا قارشى توپىلاڭ كۆتەردى. ھازىرغىچە، بۇ ئۇرۇش جاراھەتلىرى تېخى ساقىيىپ بولمىغان تۇرسا، فەن كۇەي خان ئانىمىزنىڭ ئالدىدا خۇشامەتچىلىك قىلىپ، ئەلنى پاراكەندىچىلىككە سالماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېدى. شۇ چاغدا، ئوردى-

دىكى كىشىلەر ئىنتايىن قاتتىق تەشۋىش ئىچىدە قېلىشقانىدى. شۇ سەۋەپلىك خان ئاتا ئوردا يىغىنىنى توختاتتى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدىكى مەسلىھەتمۇ شۇنىڭ بىلەن ئۈزۈلۈپ قالدى.

(ئەسلى كىتاب 2729 — 2731 - بەتلەر)

---

[1] چېن شېڭ (陈胜) — م. ب. ? — 208 يىللار. چىن خاقانلىقى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى.

تارىخىي خاتىرىلەر 102 - جىلد

جاڭ شىجى، فېڭ تاڭ تەزكىرىلىرى

فېڭ تاڭنىڭ بوۋىسى جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، ئاتىسى دەي بەگلىكىگە كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەي بەگلىكىدىن ئەنلىڭگە[1] كۆچۈپ كەلدى. فېڭ تاڭ ئاتا-ئانىسىغا ئىنتائەت-ھۆرمەت قىلىش بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇ خەن خاقانى ۋېندىسىغا نۆكەرلەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى[2] بولغانىدى. بىر قېتىم خاقان ۋېندى قول مەپىسىگە ئولتۇرۇپ، نۆكەربېشى مەھكىمىسى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، فېڭ تاڭدىن: «بوۋا! قانداقىسىگە نۆكەر بەگ بولۇپ قالغان ئىدىڭىز؟ ئۆيىڭىز قەيەردە؟» دەپ سورىدى. فېڭ تاڭ تەپسىلىي قىلىپ راست جاۋاپ بەردى. خاقان ۋېندى: «مەن دەي بەگلىكىدە تۇرغان چېغىمدا، داستۇرخان بېگىم گاۋچۈ ماڭا جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى چىنىڭ ئاقىل ئادەم ئىكەنلىكىنى، جۈلۇ[3] شەھىرى تۈۋىدە چوڭ جەڭلەر قىلغانلىقىنى كۆپ قېتىم سۆزلەپ بەرگەنىدى. ھازىرمەن ھەرقېتىم تاماق يېگەن چېغىمدا، گاۋچۈ سۆزلەپ بەرگەن لى چىنىڭ جۈلۇ جېڭىدىكى باتۇرلۇقلىرىنى ئەسلەپ تۇرىمەن. بوۋا، بۇ ئىشتىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟ دەپ سورىغانىدى. فېڭ تاڭ: «لى چى لىيەن پو، لى مۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. ۋېندى: «نېمە ئۈچۈن؟» دەپ سورىغاندا، فېڭ تاڭ: «كەمىنىلىرىنىڭ بوۋىسى جاۋ بەگلىكىدىكى ۋاقتىدا، تۈۋەن دەرىجە-

لىك ھەربى ئەمەلدار بولۇپ، لى مۇ بىلەن دوست ئىكەن. كەمىنە-
لىرىنىڭ ئاتىسى دەي بەگلىكىدە ۋەزىر بولۇپ تۇرغاندا، جاۋ بەگلە-
كىنىڭ سەركەردىسى لى چى بىلەن دوست ئىكەن. شۇڭا، مېنىڭ
ئۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىدىن خەۋىرىم بار» دېدى. ليەن پو، لى
مۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى
خۇرسەن بولغان خاقان ۋېيندى يوتىسىغا بىرنى ئۇرۇپ ئېچىنغان
ھالدا: «ھەي، ئىست! مەن ليەن پو، لى چىلەرگە ئوخشاش
ئىستىداتلىق سەركەردىلەرگە ئىگە بولالىسىدىم. ئەگەر شۇنداق
سەركەردىلەرگە ئېرىشكەن بولسام، مەن ھۇنلاردىن ئەنسىرەيتت-
تىممۇ؟» دېدى. فېڭ تاڭ: «كەچۈرگەيلا، ئالىيلىرى! سىلى ليەن
پو، لى مۇلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ
ئىشلەتمەيتتىلە!» دېگەندى، قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋېيندى شۇئان
ئورنىدىن قوپۇپ ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمە-
گەندىن كېيىن فېڭ تاڭنى چاقىرتىپ: «نېمە ئۈچۈن شۇنچە
خەقنىڭ ئالدىدا مېنى ھاقارەتلەيسىز؟ ئەجەبا، بىرەر خالىراق جاي
تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئەيىبلىگىنىدە، فېڭ تاڭ يەنىلا كەچۈرۈم سوراپ:
«يوشۇرۇن سۆزلەشنى بىلمەيدىكەنمەن» دېدى.

بۇ چاغدا، ھۇنلار جۇنا ناھىيىسىگە[4] تېخى ئەمدىلا كەڭ
كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى
سۈن ئاڭنى ئۆلتۈرگەندى. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى
ۋېيندىنىڭ خىيالىنى بەنت قىلىۋالغاچقا، ئۇ يەنىلا فېڭ تاڭدىن:
«سىز مېنىڭ ليەن پو، لى مۇلارنى ئۇنداق ئىشلەتمەيدىغانلىقىمنى
قانداق بىلىسىز؟» دەپ سورىدى. فېڭ تاڭ: «كەمىنىلىرىنىڭ
ئاڭلىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا خان-بەگلەر سەركەردىلەرنى
ھەربىي يۈرۈشكە ئەۋەتسە، تىزلىنىپ تۇرۇپ، سەركەردىلەرنىڭ
ھارۋىسىنى ئىتتىرىدىكەن ھەمدە: «بوسۇغىنىڭ ئىچىدىكى ئىشلارغا

ئۆزۈم مەسئۇل، بوسۇغىنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارغا سەنگۈن مەسئۇل.
ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە مەرتىۋە ۋە ئىنئام بېرىش ئىش-
لىرىنى سەنگۈن ئۆزى سىرتتا بىر تەرەپ قىلىپ، ئوردىسغا قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن، مەلۇمات بېرىپ قويسىلا بولىدۇ» دەيدىكەن. بۇ
ھەرگىز يالغان گەپ ئەمەس. بۇۋام ھەمىشە، لى مۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ
سەركەردىسى بولۇپ چېگرىدا تۇرغىنىدا، ھەربىي بازاردىن ئېلىنغان
بارلىق باج-سېلىقلارنى تامامەن ھەربىلەرگە مائاش قىلىپ بېرىدە-
كەن، ئىنئاملارنى سىرتتا ئۆزىلا بىر تەرەپ قىلىدىكەن. جاۋ بېگى
بۇنى سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەيدىكەن. ئۇنى ئىشقا بۇيرۇغاندا، مۇۋەپپەقى-
يەت قازىنىشنىلا تەلەپ قىلىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، لى مۇ ئۆزى-
نىڭ بارلىق ئەقىل-پاراستى ۋە قابىلىيىتىنى تولۇق ئىشقا سالالىغان.
ئۇ تاللىغان 1300 جەڭ ھارۋىسى، 13000 ئاتلىق كاماندار، ۋە يۈز
سەر ئالتۇن مۇكاپات بېرىشكە تېگىشلىك جەڭچىلەردىن يۈزمىڭ
جەڭچىنى ئەۋەتىپ، شىمال تەرەپتە تەڭرىقۇتنى قوغلاپ چىقىرىپ،
شەرقىي خۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەنلىن (دىگلىن)لارنى يوقاتقان؛
غەربتە قۇدرەتلىك چىن بەگلىكىنى بېسىقتۇرۇپ، جەنۇبتا بولسا،
خەن، ۋېي بەگلىكلىرىگە مەدەت بەرگەنىدى. جاۋ بېگى مانا شۇ
مەزگىل ئىچىدە بەگلەر بېگى بولۇشقا ئازقالغانىدى. كېيىن، چيەن
جاۋ بېگى بوپتۇ، ئۇنىڭ ئانىسى غەزەلخانىكەن. چيەن تەختكە چىق-
قاندىن كېيىن، گوكەينىڭ غەيۋەت-شىكايەتلىرىگە ئىشىنىپ، لى
مۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا يەن جۇ (颜聚)نى قويۇپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن قوشۇن تارمار بولغانىكەن. ئۆزى چىن بەگلىكىنىڭ
سەركەردىسى ۋاڭ جيەن تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، ئائىلىسى
خانىۋەيران، ئېلى مۇنقەرز بولغان ئىكەن. كەمىنىلىرى تۆۋەندە
ئاڭلاپ قالدىم. ۋېي شاڭ يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگى ئىكەن. ئۇ
ئۆزى تۇرغان شەھەردىن ئېلىنغان باج-سېلىقنىڭ ھەممىسىنى

ئەسكەرلەرنى كۆتۈشكە ئىشلىتىدىكەن، ئۆزكىرىمىدىن پۇل ئاجرىتىپ، بەش كۈندە بىر كالا سويۇپ، مېھمانلار، ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە يېقىن نۆكەرلىرىنى مېھمان قىلىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، ھۇنلار بۇ يەرگە يېقىن كېلەلمىگەن، يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ چېگرىسىغا تېگەلمىگەن. ھۇنلار بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ۋېي شاڭ ھارۋىلىق قوشۇننى باشلاپ چىقىپ، ھۇجۇم قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن. بۇ چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرى ئاددىي پۇقرالارنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ئېتىزدىن چىقىپلا ئەسكەر بولغانلار ئىدى. ئۇلار كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى خاتىرىلەپ قويۇش، بىر بىرىسىگە كېپىل بولۇشتەك ھەربىي قائىدىلەرنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇلار پەقەت كۈنلەپ-كۈنلەپ جەڭ قىلىپ، دۈشمەننى يوقىتاتتى ۋە ئەسىر ئالاتتى. كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى بارىگاھقا مەلۇم قىلغاندا، بىرەر رەقەمدە خاتالىق بولۇپ قالسا، مۇنشىلار ئۇلارنى قانۇننى يول بىلەن جازالايتتى، ئەسكەرلەرگە بېرىلىدىغان مۇكاپات ئىجرا قىلىنماي قالسىمۇ، ئەمما قانۇن بويىچە ئىش قىلغان ئەمەلدارلار يەنىلا قەدىرلەپ ئىشلىتىلەتتى. كەمىنىلىرى كەم ئەقىل. مېنىڭ قارىشىمچە، ئالىيلىرىنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى بەك قاتتىق، ئىنئاملىرى ئاز، جازالىرى بەك ئېغىر. يۈنجۇڭ قۇشبېگىسى ۋېي شاڭ جەڭ نەتىجىلىرىنى مەلۇم قىلغاندا، ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەندىن ئالتە كىشىنىلا ئوشۇق ئېيتىپ قويۇپ خاتالاشقانىدى. ئالىيلىرى ئادالەت مەھكىمىسىگە تاپشۇردىلا؛ ئەملىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئەمگەك بىلەن جازالىدىلا. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ليەن پو بىلەن لى مۇلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئىشقا سالالمايدىكەنلا. كەمىنىلىرى بەكمۇ كەم ئەقىلمەن. ئېغىز كۆيىدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويدۇم، ئۆلۈمگە مەھكۇممەن!» دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ۋېندى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، شۇ كۈنى فېڭ تاڭغا يارلىق دەستىگى

تۇتقۇزۇپ، ۋېي شاڭنى ئالاھىدە كەچۈرۈۋېتىش قىلىش ھەمدە ئۇنى يەنىلا يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. فېڭ تاڭنى بولسا، خان ھارۋىسى تۇتقۇبېگى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قارۇغ بەگلەرنى ۋە ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ مەدىنى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بولغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2757 — 2760 - بەتلەر)

---

[1] ئەنلىڭ (安陵) — ناھىيە ئىسمى. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. خارابىسى ھازىرقى شەنشى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 805 - بەت)

[2] نۆكەر بېشى (中郎署长) — «سويسىن»دا: «نۆكەرمەھكىمىسىنىڭ باشلىقى» دېيىلگەن. ئېلاۋە: نۆكەر — ئەمەل ئىسمى. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان، خەن خاقانلىقى داۋاملىق قوللانغان. نۆكەربېشى ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت ۋە مۇلازىمەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، ئىشىك ئاغىسىغا قارايتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئالتىنچى توم 275 - بەت)

[3] جۈلۈ (钜鹿) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. جۈلۈ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. خارابىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جۈلۈ ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 381 - بەت)

[4] جونا (朝那) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئەندىڭ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ پىڭلياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 728 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 103 - جىلد

ۋەن دەن[1] جاڭ شۇلار تەزكىرىلىرى

م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، ۋەزىر جاۋجوۋ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغان. خاقان ۋۇدى مۇپەتتىشكە يارلىق چۈشۈرۈپ: «ۋەن دەن ئىلگىرىكى خاقاننىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەممىسى ۋاپادارلىق كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن باش تەپتىش بېگى شى چىڭ ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، مۇچيۇ تۆرىلىككە تەيىنلەنسۇن» دېدى. بۇ دەل خەن خاقانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى يۆ[2] قەۋملىرىگە يۈرۈش قىلىۋاتقان، شەرقتە چاۋشيەنگە ھۇجۇم قىلىپ، شىمالدا ھۇنلارنى قوغلاۋاتقان، غەربتە پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، خەن خاقانلىقى ئىنتايىن ئالدىراش ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 2767 - بەت)

---

[1] ۋەن دەن (万石) — خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى شى فېن (石奋) تۆت بالىسى بىلەن ھەرقايسىسى 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدار بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان جىڭدى ئۇنىڭغا ئالىجاناب ۋەن دەن دەپ نام بەرگەن. ۋەن دەن (تۈمەن دادەن ئاشلىق مائاش ئالغۇچى دەن) دەپمۇ ئاتىلاتتى. («سىيۇەن» 79 - بەت)

[2] ئىككى يۆ (两越) — جەنۇبىي يۆ بىلەن شەرقىي يۆدىن ئىبارەت ئىككى يۆ قەۋملىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 توم 2975 — 2977 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 104 - جىلد

تيەن شۇ تەزكىرىسى

ۋېندى خاقان بولغاندىن كېيىن، تيەن شۇنى چاقىرتىپ كۆرۈشكەن ۋە ئۇنىڭدىن: «سىز ئەلدىكى پېشقەدەم پەزىلەتلىك ئادەملەرنى بىلەمسىز؟» دەپ سورىغانىدى. تيەن شۇ: «پېقىرلىرى ھەممىنى قانداق بىلىپ كېتىمەن!» دەپ جاۋاپ بەردى. ۋېندى: «سىز سادىق پېشقەدەملەردىن بولسىز، بىلىشىڭىز كېرەك» دېگەندە، تيەن شۇ باش قويۇپ: «سابىق يۈنجۇڭ قوشبېگى مېڭ شۇ[1] سادىق پېشقەدەملەردىن» دېدى. بۇۋاقىتتا ھۇنلار چېگرا قورۇلىغا كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، يۈنجۇڭنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقانلىقتىن، مېڭ شۇ خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ۋېندى: «ئاۋۋالقى خاقان مېڭ شۇنى يۈنجۇڭغا ئەۋەتىپ، ئون نەچچە يىل مۇداپىئە قىلدۇرغان، ھۇنلار شۇ جەريانىدا ئاران بىر قېتىم بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، مېڭ شۇ مۇداپىئە قىلالماي، بىرنەچچە يۈز ئەسكەرنى سەۋەبسىز ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئەجەبا، سادىق پېشقەدەم شۇنداق قىلامدۇ؟ سىز نېمىگە ئاساسلىنىپ مېڭ شۇنى سادىق پېشقەدەم دەيسىز؟» دېگەنىدى، تيەن شۇ باش قويۇپ: «مېڭ شۇنىڭ سادىق پېشقەدەم بولۇشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مانا مۇشۇ. ئەينى يىللاردا گوەنگاۋ[2] قاتارلىقلار ئىسيان پىلانلىدى. گاۋدى: «جاۋ بەگلىكى پۇقرالىرى جاۋ بېگى جاڭ ئاۋغا ئەگىشىشكە جۈرئەت قىلدىكەن، ئۈچ جەمەتىنى ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىلىدۇ» دەپ

يارلىق چۈشۈردى. لېكىن مېڭ شۇ چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىپ، بويىنىنى زەنجىردە باغلاپ، جاۋ بېگى جاڭ ئاۋ (张敖) بىلەن بىرلىكتە بەلگىلەنگەن جايغا باردى ۋە جاڭ ئاۋ ئۈچۈن ئۆلۈمگە تەييار بولدى. ئۇ كەلگۈسىدە ئۆزىنىڭ يۇنجۇڭ قوشبېگى بولۇپ قېلىشىنى نەدىن بىلسۇن! خەن (汉) بىلەن چۇ بەگلىكى رىقابەتلىشىپ تالىشىۋاتقان (؟) ئەلنى تالاشتى. لەشكەرلەر ئىنتايىن ھالىدىن كەتكەندى. ماناشۇنداق ئەھۋالدا خۇن تەڭرىقۇتى باتۇر ئەمدىلا شىمالدىكى قەۋملەرنى بويسۇندۇرۇپ، غالىبانە كېلىپ، چېگرىدىكى ھەربىي ۋە خەلقلەرنى پاراكەندە قىلدى. مېڭ شۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھارغىنلىقىنى بىلگەچكە، ئۇرۇش قىلىش يارلىقى چۈشۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىمىغانىدى. لېكىن ئەسكەرلەر بەس-بەس بىلەن سېپىلغا چىقىپ، خۇددى بالا ئاتىسى يولىدا، ئىنى ئاكىسى يولىدا ئۇرۇشقاندەك، دۈشمەن بىلەن قاتتىق ئۇرۇش قىلدى. بىرنەچچە يۈز ئادەم ئۆلدى. بۇ مېڭ شۇنىڭ ئۇلارنى قەستەن ئۇرۇشقا سالغانلىقى ئەمەس! ئەكسىچە، بۇ دەل مېڭ شۇنىڭ سادىق پېشقەدەم ئاتلىقلىرىنىڭ سەۋەبى» دەپ جاۋاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ۋېندى قايىل بولۇپ: «مېڭ شۇ يارايدۇ!» دېدى ۋە مېڭ شۇنى چاقىرتىپ، ئۇنى يۇنجۇڭ قوشبېگى قىلىپ تەيىنلىدى.

(«ئەسلى كىتاب» 2776 — 2777 - بەتلەر)

تيەن رېن[3] قاۋۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ يېقىن خىزمەتكارى بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. سەنگۇن ۋېي چىڭ ئۇنى خاقان ۋۇدىغا تونۇشتۇرغاچقا، ۋۇدى تيەن رېننى نۆكەرلىككە تەيىنلىدى. بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 2000 دەن مائاش ئالىدىغان باش ۋەزىر دورغاپلىقىغا تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، كېيىن ئەمەلدىن قالغانىدى.

(«ئەسلى كىتاب» 2778 - بەت)

---

[1] مېڭ شۇ (孟舒) — خەن گاۋزۇنىڭ كۆيئوغلى. جاۋ بېگى جاڭ ئاۋنىڭ مۇھىبلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ھەققىدىكى ۋەقەلەر بۇ تەزكىرىدە بايان قىلىنغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2584 - بەت)

[2] گۇەن گاۋ (贯高) — ئەسلىدە جاڭ ئاۋنىڭ دادىسى جاڭ ئېرنىڭ مۇھىبلىرىدىن ئىدى. جاڭ ئاۋ جاۋ بەگلىكىگە بەگ بولغاندا، گۇەن گاۋ جاۋ بەگلىكىگە ۋەزىر بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2584 - بەت)

[3] تيەن رېن (田仁) — تيەن شۇنىڭ كىچىك ئوغلى. سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ يېقىن خىزمەتكارى. يېغىلىق دەۋرىدىن خەن خاقانلىقىنىڭ باشلانغۇچ دەۋرلىرىگىچە تۆرە، خوجا قاتارلىق ئېسىلزادە ئەمەلدارلارنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى ئىچكىي مەھرەم (舍人) دېيىلەتتى.

(ئۆزگەرتىلگەن «سىيۈەن» 2598 - بەت)

تارىخي خاتىرىلەر 106-جىلد

ۋۇ بەگلىگى بېگى لىيۇپى تەزكىرىسى

ۋۇ بېگى لىيۇپى گاۋدىنىڭ ئاكىسى لىيۇجۇڭنىڭ ئوغلى. گاۋدى ئەلنى تىنچىتىپ يەتتە يىلدىن كېيىن، لىيۇجۇڭنى دەي بەگلىكى بېگى قىلىپ تەيىنلىگەندى. ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، لىيۇجۇڭ مۇداپىئە قىلالماي، بەگلىكنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن ۋە خىلۋەت، كىچىك يول بىلەن ئۇدۇل لوياڭغا كېلىپ، گاۋدىدىن ئەپۇ سورىغان. گاۋدى قان قېرىنداشنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قانۇن بويىچە جازالاشقا كۆڭلى قىيماي، بەگلىك ئورنىدىن قالدۇرۇپ، خېياڭ (郃阳) تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2821-بەت)

* *

جاۋ بەگلىكى بېگى ئاسىي لىيۇسۈي ھۇنلارغا يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلىشىپ، بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 2827-بەت)

م. ب. 154-يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى لىيۇپى گۇاڭلىڭدا[2] رەسمى ئىسيان كۆتەردى... ئۇ ھەرقايسى بەگلىكلەرگە مەكتۇپ يوللاپ...يەن بېگى، جاۋبېگىنىڭ ئىلگىرى ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ئىتتىپاقلىق ئەھدى بولغاچقا، يەن بېگى شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ، دەي ۋىلايىتى بىلەن يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ھۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ، شياۋگۇەن ئۆتكىلىگە[3] ھۇجۇم قىلىپ كىرىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلىش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن ئۇدۇل چاڭئەنگە يۈزلىنىپ، خاقانىڭ خاتالىقىنى تۈزىتىشىگە ياردەم قىلىش ۋە گاۋزۇنىڭ خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاپ قېلىش لازىم، دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2828-بەت)

---

[1] ۋۇ بېگى پى (吴王濞) — خەن گاۋزۇنىڭ ئاكىسى لىيۇجۇڭنىڭ ئوغلى.

(«تارىخي خاتىرىلەر» 6-توم 2821-بەت)

[2] گۇاڭلىڭ (广陵) — ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى ياڭجوۋ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 1019-بەت)

[3] شياۋگۇەن (肖关) — قوۋۇق ئىسمى. ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۇەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، قەدىمدە شىمالغا بارىدىغان مۇھىم جاي ئىدى.

(«سىخەي» 1357-بەت)

خەن چاڭرۇ تەزكىرىسى

ئوردا«باش-تەپتىش بېگى خەن ئەنگو لياڭ بەگلىكىنىڭ چېڭئەن[1] دېگەن يېرىدىن بولۇپ، كېيىن سۇيياڭغا كۆچۈپ بارغان. خەن ئەنگو زوۋشيەن ناھىيىسىدىكى تيەن شېڭنىڭ ئۆيىدە خەن فېيزى ۋە باشقا ئۆلىمالاردىن تەلىمات ئالدى. لياڭ بېگى شياۋۋاڭنىڭ ھوزۇرىدا دانىش بەگ بولۇپ خىزمەت قىلدى. ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى ئاسىيلىق قىلغاندا، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خەن ئەنگو بىلەن جاڭ يۇنى سەركەردە قىلىپ، ئۇلارنى لياڭ بەگلىكىنىڭ شەرقىي چېگرىسىنى ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرىدىن قوغداشقا بۇيرۇدى. جاڭ يۇ غەيرەت بىلەن ئۇرۇش قىلاتتى. خەن ئەنگو بولسا، ئېھتىيات بىلەن سالماق ئىش قىلاتتى. شۇڭا، ۋۇ قوشۇنلىرى لياڭ بەگلىكىگە بېسىپ كېلەلمىدى. ئاخىرى ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى مەغلۇپ بولۇپ، خەن ئەنگو، جاڭ يۇلەر شۆھرەت قازاندى.

لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى بولۇپ، خان ئانا دۇ تەيخوۋ ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ۋەزىر ھەم 2000 دادەنلىك مائاش ئالىدىغان مەنسەپدارلارنى ئۆز ئىختىيارىچە تەيىنلىشىگە يول قوياتتى. شۇڭا، ئۇ ئۆزى ئوردىغا كىرىش-چىقىش قائىدىلىرى جەھەتتە ۋە مۇراسىملاردا خاقاندەك بولۇۋالغانىدى. خاقان جىڭدى بۇنى ئاڭلاپ ئىچىدە نارازى بولدى. خان ئانا خاقان جىڭدىنىڭ نارازىلىقىنى ئۇقۇپ، لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچە-

سىگە كايىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمىدى ۋە لياڭ بېگىنىڭ قىلمىشلىرىنى رەتلەپ چىقىشنى تاپشۇردى. بۇ چاغدا خەن ئەنگو لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسى ئىدى، ئۇ چوڭ خانىكە داچاڭنى زىيارەت قىلىپ ۋە يىغلاپ تۇرۇپ: «لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ۋاپادار پەرزەنتلەر ئىچىدىكى ئەڭ ۋاپادارى، خالايىق ئىچىدە ئەڭ سادىق ئادەم تۇرسا، خان ئانا نېمىشقا بۇنى ئويلىمايدۇ؟ ئىلگىرى ۋۇ، چۇ، چى، جاۋ قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيان كۆتەرگەندە، توڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ شەرقىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى بىرلىشىپ غەربكە ھۇجۇم قىلىشتى. مۇشۇنداق مۇشكۈل پەيتتە، پەقەت لياڭ بېگىلا ئوردا بىلەن ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدى. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خان ئانا ۋە خاقاننىڭ گۇەنجۇڭدا ئىكەنلىكىنى ئېسىدىن چىقارمىدى. باشقا بەگلىكلەر بولسا، پاراكەندىچىلىك سالدى. ئۇ يىغلاپ ۋە يۈكۈنۈپ تۇرۇپ، يېقىر قاتارلىق ئالتە كىشىنى لەشكەر تارتىپ ۋۇ، چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇ، چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرى غەربكە كېلىشكە پېتىنالمىدى، ئاخىرى يوقالدى. بۇ لياڭ بېگىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، خان ئانا ئۇششاق-چۈششەك قائىدە-يوسۇنلار يۈزىسىدىن لياڭ بېگىنى قاتتىق ئەيىبكە بۇيرۇماقتا. لياڭ بېگىنىڭ دادىسى ۋە ئاكىسى خاقان بولۇپ ئۆتكەن . شۇڭا، ئۇمۇ چوڭ ئىشلارنى كۆرگەن... بۇنىڭ ئىشلىتىۋاتقان ئات-ھارۋا، تۇغ-ئەلەملىرىمۇ خاقاننىڭ ئىنئاملىرى بولۇپ، لياڭ بېگى شۇ ئارقىلىق چەت رايونلاردا ئۆزىنى كۆز-كۆز قىلغانىدى. خان ئانا ۋە خاقاننىڭ ئۆزىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز بەگلىكى ئىچىدە ھارۋىغا ئولتۇرۇپ، ئۇ ياقتىن-بۇ ياققا ئۆتۈپ، باشقا بەگلىكلەرگە ئۆزىنى كۆرسەتكەنىدى. ئەمدىلىكتە، لياڭ بەگلىكى ئەلچىسى كېلىشى بىلەنلا،

ئۇنىڭ قىلمىشلىرىنى رەتلەش بۇيرۇلدى. لىياڭ بېگى قورقۇپ، كېچە-كۈندۈز يىغا ۋە ھەسرەت ئىچىدە خان ئانىمىزنى ۋە خاقاننى سېغىنىپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي تەمتىرەپ قالدى. لىياڭ بېگىدەك ۋاپادار پەرزەنت، سادىق پۇقرا نېمە ئۈچۈن خان ئانىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ؟» دېدى. چوڭ خانىكە داجاڭ بۇ سۆزلەرنى خان ئانىسىغا مەلۇم قىلدى. خان ئانا خۇرسەن بولۇپ: «بۇنى مەن خاقانغا ئېيتاي» دېدى ۋە ئېيتتى. بۇنى ئاڭلاپ گۇماندىن خالاس بولغان خاقان تاجىسىنى قولغا ئېلىپ، خان ئانا ئالدىدا خاتالىقىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە: «مەن ئىنىمگە تەربىيە بېرەلمەي، خان ئانىمىزنى تەشۋىشتە قويۇپتىمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن لىياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسىنى خاقان قوبۇل قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ئىنئام بېرىدۇ. كېيىن لىياڭ بېگى بىلەن تېخىمۇ يېقىن، تېخىمۇ ئىناق بولۇپ كېتىدۇ. خان ئانا چوڭ خانىكە (خانىكە دا جاڭ) مۇ خەن ئەنگوغا مىڭ سەر ئالتۇندىن كۆپرەك قىممەتكە ئىگە ئىنئام بېرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، خەن ئەنگو تېخىمۇ شۆھرەت قازىنىدۇ ۋە ئوردا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ.

كېيىن، خەن ئەنگو قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، جازاغا تارتىلىپ، مېڭشيەن ناھىيىسىدە زىندانغا تاشلىنىدۇ. زىندان بېگى تيەن جيا خەن ئەنگونى ھاقارەتلەيدۇ. خەن ئەنگو: «ئۆچكەن ئوت قايتىدىن يالقۇنجىماسمۇ؟» دېگەندە، تيەن جيا: «يالقۇنجىسا، ئۈستىگە سىيىپ ئۆچۈرۈش كېرەك» دەيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لىياڭ بەگلىكىدە دىۋان بېگىنىڭ ئورنى بوشاپ قالىدۇ. ئوردا ئەلچى ئارقىلىق خەن ئەنگونى دىۋان بېگىلىككە تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بىردىنلا مەھبۇسلۇقتىن قۇتۇلۇپ، 2000 دادەن مائاشلىق ئەمەلدار بولۇپ قالىدۇ. تيەن جيا قورقۇپ قېچىپ كەتكەندە، خەن ئەنگو: «تيەن جيا قايتىپ كېلىپ ئۆز ئەملىنى تۇتمىسا، ئۇنىڭ

ئۇرۇق-جەمەتىنى قۇرۇتۇۋېتىمەن» دېگەچكە، تيەن جيا قايتىپ كېلىپ، بىر يېڭىنى چىقىرىۋېتىپ خاتالىقىنى تەن ئالىدۇ. خەن ئەنگو كۈلۈپ ئۇنىڭغا: «ئەمدى ئوتنى سىيىپ ئۆچۈرسىڭىز بولارمىكىن، سىزدەك ئادەمنى قانۇن بىلەن جازالاشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟» دەيدۇ. ئاقىۋەت خەن ئەنگو ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدۇ.

ئەسلىدە، لىياڭ بەگلىكىدە دىۋان بېگىنىڭ ئورنى بوشاپ قالغاندا، لىياڭ بېگى شياۋۋاڭ چى بەگلىكىدىن بولغان گۇڭسۇن گۈيگە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن خوشال بولۇپ، ئۇنى دىۋان بېگى قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلماقچى بولغانىدى. خان ئانا دۇتەيخۇۋ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قېلىپ، دەرھال لىياڭ بېگى شياۋۋاڭغا خەن ئەنگونى دىۋان بېگى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلار لىياڭ بېگى شياۋۋاڭنى خاقانىنىڭ ۋەلىئەھدى بولۇشىنى ۋە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى (زېمىنىنى) كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلىشقا كۈشكۈرتتى. بۇ ئىشقا ئوردىنىڭ ۋەزىرلىرى يول قويماسمىكىن دەپ، ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان بىر نەچچە مەسلىھەتچى ۋەزىرنى ئۆلتۈرۈشكە ئوغرىلىقچە ئادەم كىرگۈزۈپ، ۋۇ بەگلىكىنىڭ سابىق ۋەزىرى يۈەن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خاقان جىڭدى گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلارنىڭ بۇ سۇيىقەستلىرىنى بىلىپ قېلىپ، گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلارنى قولغا ئېلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوردىنىڭ لىياڭ بەگلىكىگە قولغا ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئون نەپەر ئادىمى بەگلىك بويىچە چوڭ ئاختۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ۋەزىردىن تۆۋەن دەرىجىلىك ھەممە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى قويماي، بىر ئايدىن ئوشۇق ئاختۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تاپالمايدۇ. گۇڭسۇن گۈي، ياڭ شېڭلارنىڭ دەل شياۋۋاڭنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىنى دىۋان بېگى خەن ئەنگو بىلىپ قېلىپ، شياۋۋاڭنىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ ۋە يىغلاپ تۇرۇپ:

«خاقان ھاقارەتكە ئۇچرىسا، ۋەزىرلەر ئەلۋەتتە ئۆلۈشى لازىم.
ئاللىرىنىڭ قول ئاستىدا يارامىلىق ۋەزىر بولمىغانلىقتىن، كەينى-
كەينىدىن پېشكەللىكلەر يۈز بەرمەكتە. بۈگۈن ئەگەر گۆگسۈن گۈي،
ياڭ شېڭلار تۇتۇلمايدىغان بولسا، ئاللىرىنىڭ مېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇش-
لىرىنى تىلەيمەن» دەيدۇ. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ: «بۇنىڭ سەۋەبى
نېمە؟» دەپ سورىغاندا، خەن ئەنگو تېخىمۇ قاتتىق يىغلاپ:
«سىلى ئۆزلىرى خاقان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى خان ئاتىسى
بىلەن گاۋزۇخاننىڭ مۇناسىۋىتىگە ۋە خاقان بىلەن لىنجياڭ بېگىنىڭ
مۇناسىۋىتىگە سېلىشتۇرۇپ باقسىلا، بۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ مۇناسىۋىتى
ئەڭ يېقىن؟» دەيدۇ. شياۋۋاڭ: «مەن ئۇلارغا يېتەلمەيمەن»
دەيدۇ. خەن ئەنگو: «شۇنداق، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسى-
ۋەت — ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋەت. لېكىن خاقان گاۋزۇ: ‹جاھاننى
مەن قىلىچ بىلەن ئالغان› دېگەنىكەن. شۇڭا، خان ئاتىسى
ئۆمۈر بويى دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرمىغان ئىكەن. ئۇنىڭ پۈتۈن
ئۆمرى لېياڭدا ئۆتكەن. لىنجياڭ بېگىگە كەلسەك، ئۇ بۈگۈنكى
خاقاننىڭ ۋەلىئەھدلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن چوڭ ئوغلى. ئانىسى
بىر ئېغىز خاتا سۆز قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋەلىئەھدلىكتىن
مەھرۇم قىلىنىپ، لىنجياڭ بېگى بولۇپ قالغان. كېيىن ئوردا ئىبا-
دەتخانىسىنىڭ يېرىنى ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، ئاخىرى قارۇغ
بەگ مەھكىمىسىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. بۇنىڭ سەۋەبى
نېمە؟ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا خۇسۇسىي ئىشنى دەپ ئومۇمنىڭ
ئىشىغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ. ئادەتتە: ‹ئۆز ئاتاڭ
بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن يولۋاسلىق خۇيى يۈز بەرمەسلىكىنى كىم بىل-
سۇن؟ ئۆز ئاكاڭ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن بۆرىلىك خۇيى يۈز بەرمەس-
لىكىنى كىم بىلسۇن؟› دېگەن گەپ بار. ھالا بۈگۈنكى كۈندە
بېگىم ئاللىرى بەگلىك مەرتىۋىسىدە تۇرۇقلۇق ۋەسۋەسىگە كىرىپ،

ئوردىنىڭ چەكلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا
توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدىلا. خاقان بولسا، خان ئانىسىنىڭ ۋەجىدىن
سىلىنى جازالاشقا كۆزى قىيمايۋاتىدۇ. خان ئانىمۇ كېچە-كۈندۈز
يىغلاپ كۆز يېشى قۇرۇماي، سىلىنىڭ سەۋەنلىكىنى تۈزىتىشلىرىنى
كۈتمەكتە. ئەمما سىلى ھامان غەپلەتتىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتىدىلا.
مۇبادا، خان ئانىمىز كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۇنيادىن كېتىپ قالسا،
ئۆزلىرى كىمگە تايىنىدىلا؟» دەيدۇ. ئۇنىڭ سۆزى ئاياقلاشما-
تىنلا، شياۋۋاڭ ھۆڭرەپ يىغلاپ كېتىدۇ ۋە خەن ئەنگوغا: «مەن
ھازىرلا گۆگسۈن گۈي، ياڭ شېڭلارنى چىقىرىپ بېرەي» دەيدۇ.
لېكىن گۆگسۈن گۈي، ياڭ شېڭلار ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. ئوردى-
نىڭ ئەلچىلىرى پايتەختكە قايتىپ، بۇ ئەھۋاللارنى خاقانغا مەلۇم
قىلىپ، لياڭ بەگلىكىدىكى ئىشلار مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنغانلىقىنى،
بۇ خەن ئەنگونىڭ كۈچى بىلەن بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خەن خاقانى
جىڭدى ۋە خان ئانا شۇ سەۋەپتىن، خەن ئەنگونى تېخىمۇ قەدىرلەپ،
لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، گوگۇۋاڭ بەگلىككە تەيىنلەيدۇ.
كېيىن خەن ئەنگو (يەنە بىر قېتىم) قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن،
ئەمەلدىن ئايرىلىپ ئۆيىدە بولۇپ قالىدۇ.

م. ب. 140 — 135-يىللار (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى
جيەنيۋەن يىللىرى)، ۋۇئەن بېگى تيەن فېن خەن خاقانلىقىنىڭ
لەشكەر بېگى[2] بولدى. ئۇ خان جەمەتىدىن بولغاچقا، ناھايىتى
زور ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خەن ئەنگو ئۇنىڭغا 500 جىڭ ئالتۇن
قىممىتىدە سوغا سۇنىدۇ. تيەن فېن خەن ئەنگونى خان ئانىغا
تەۋسىيە قىلىدۇ. خاقانمۇ خەن ئەنگونىڭ زېرەك-ئىقتىدارلىق ئادەم
ئىكەنلىكىنى بۇرۇندىن بىلگەچكە، ئۇنى دەرھال بېيدى تۇتۇقبەگلى-
كىگە تەيىنلەيدۇ. كېيىن ئۇ مالىيە-ئىقتىسات ۋەزىرى بولۇپ
كۆتۈرۈلىدۇ.

مىگىيۈ، شەرقىي يۈ دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش قوزغالغاندا، خەن ئەنگو بىلەن سورۇن بېگى[3] ۋاڭ خۇي لەشكەر تارتىپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇلار مىگىيۈ، شەرقىي يۈ دۆلەتلىرىگە يېتىپ بارغىچە، ئۇ يەردىكى خەلق ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خەنگە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىدۇ. م. ب. 135-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) ۋۇئەن بېگى تيەن فېن باش ۋەزىر، خەن ئەنگو ئوردا باش تەپتىش بەگلىكىگە[4] تەيىنلىنىدۇ.

هۇنلار ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلغاچقا، خاقان تۆۋەندىكىلەرگە بۇنى مۇزاكىرە قىلىپ بېقىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي يەن دىيارىدىن بولۇپ، چېگرا رايونلاردا كۆپ قېتىم ئەلچى بولۇپ تۇرغاچقا، هۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇ: «هۇنلار ھەر قېتىم خەن خاقانلىقى بىلەن قۇدىلىشىپ، بىر نەچچە يىل ئۆتەر-ئۆتمەيلا، كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىپ كەلدى. ئەڭ ياخشىسى، بۇ ئىشقا يول قويماسلىق، قوشۇن چىقىرىپ قارشى تۇرۇش لازىم» دېدى. خەن ئەنگو: «مىڭ چاقىرىم يىراقلىققا بېرىپ، ئۇرۇش قىلساق، ھەربىي جەھەتتىن ھېچقانداق مەنپەئەت كۆرمەيمىز. هۇنلار هازىر يېتەرلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ، هايۋانىي نەپسى كېڭەيمەكتە، قاغا-قۇزغۇندەك تىنىماي كۆچۈپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش قىيىن. ئۇلارنىڭ يېرىنى ئالساق، زېمىنىمىزنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ناتايىن. ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى قولغا كىرگۈزسەك، تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ كېتىشىمىزمۇ ناتايىن. ئۇلار قەدىمدىن بۇيان بىزگە بويسۇنۇپ باققان ئەمەس. نەچچە مىڭ چاقىرىم يەرگە قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن مەنپەئەت تالاشساق، ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلار چارچاپ هالىدىن كېتىدۇ، دۈشمەن تەرەپ بولسا، خەۋپسىز

مۇداپىئەدە تۇرۇپ، بىزنىڭ هالسىزلانغان قوشۇنىمىزغا قارشى تۇرىدۇ. ئېتىلغان ئوقيا ھەر قانچە ئۆتكۈر بولغان بىلەنمۇ، ئاخىرى بېرىپ، ھىلھىلە ياغلىقنى تېشىپ ئۆتەلمەيدۇ. بوران ھەر قانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، ئاخىرى بېرىپ بىر تال هاڭگىرت پېيىنى ئۇچۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇ يەردە گەپ ئوقيا بىلەن بوراننىڭ دەسلەپ كۈچسىز بولغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئاخىرى بېرىپ زەئىپلەشكەنلىكىدە. هۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش پايدىسىز، قۇدىلاشقانغا يەتمەيدۇ» دەيدۇ. ۋەزىرلەرنىڭ كۆپچىلىكى خەن ئەنگونىڭ تەشەببۇسىنى قوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقان قۇدىلىشىشقا قوشۇلىدۇ.

ئىككىنچى يىلى يەنى م. ب. 134-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) يەنمېن ۋىلايىتى مايى شەھىرىدىكى كاتتىلاردىن نيې يى بوۋاينىڭ سۆزىنى سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي خاقانغا يەتكۈزۈپ: «هۇنلار يېقىندىلا قۇدىلاشقانلىقتىن، چېگرىغا ناھايىتى ئىشەنچلىك قارايدۇ. ئۇلارنى (ئانچە-مۇنچە) مەنپەئەتكە قىزىقتۇرۇپ قىلتاققا چۈشۈرۈشكە بولىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن نيې يى بوۋاي ئايغاقچى (جاسۇس) قىلىنىپ، ئوغرىلىقچە هۇنلار ئارىسىغا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ هۇن تەڭرىقۇتىغا: «مايى شەھىرى هاكىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مايى شەھىرىنى تەسلىم قىلدۇرساڭلار، پۈتۈن شەھەر بايلىقى سىلەرنىڭ بولىدۇ» دەيدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، شۇنداق قىلىشنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۇنى شۇ ئىشقا بۇيرۇيدۇ. نيې يى بوۋاي مايىغا قايتىپ كېلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا هۆكۈم قىلىنغان بىر نەچچە مەھبۇسنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ كاللىسىنى مايى شەھىرى سېپىلىغا ئېسىپ قويۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسىگە يالغاندىن ئۆزىنىڭ پىلان بويىچە ئىش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ھەمدە «مايى شەھىرىنىڭ هاكىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرى ئۆلتۈرۈلدى. چاپسانراق يېتىپ كېلىڭلار!»

دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت يۈزمىڭدىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەر باشلاپ، چېگرا قورۇلدىن ئۆتۈپ، يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ غەربىگە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان ۋۇجوۋ ناھىيەسىنىڭ قورۇلىغا كىرىدۇ.

دەل شۇ پەيتتە، خەن خاقانلىقى مايى شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر جىلغىغا ئەسكەر يوشۇرۇپ قويغانىدى. ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۈنلىككە، مىراخور(5) گوڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنلىكىگە، سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنلىكىگە، كېڭەش بېگى لى شى مەشقاۋۇللىققا تەيىنلىنىدۇ. ئوردا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنلىككە تەيىنلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى سەنگۈنلەر قوشۇننى باشقۇرۇش سەنگۈنىگە قارايدۇ. ئۇلار ھۇن تەڭرىقۇتى مايى شەھىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشىۋالىدۇ. بۇنىڭ سىرتىدا، ۋاڭ خۇي، لى شى، لى گۇاڭلار ئاساسەن ھۇنلارنىڭ ئاشلىق، ئوت-سامان توشۇپ ماڭغان ھارۋىلىرىغا دەيجۈن ۋىلايىتى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا ھۇن تەڭرىقۇتى خەن خاقانلىقىنىڭ ۋۇجوۋ قورۇلىغا كىرىپ، يول بويى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانىدى. مايى شەھىرىگە يېتىپ كېلىشكە يەنە يۈز نەچچە چاقىرىم قالغاندا، تاغ-دالىلاردا يېيىلىپ ئوتلاپ يۈرگەن چارۋا-ماللاردىن باشقا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ. ھەيران بولغان تەڭرىقۇت خەن خاقانلىقىنىڭ تۇرلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ۋۇجوۋ كۆزەتچى بېگىنى(6) قولغا چۈشۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ئەھۋالنى سورايدۇ. كۆزەتچى بەگ: «بىر نەچچە يۈزمىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنى مايى شەھىرىنىڭ يېنىدا مۆكۈپ ياتىدۇ» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇت يېنىدىكىلەرگە قاراپ قويۇپ: «خەنلىكلەرنىڭ قىلتىقىغا چۈشكىلى تاس قاپتىمىز!» دەيدۇ ۋە لەشكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ.

تەڭرىقۇت قورۇلدىن يېنىپ چىقىپ: «مېنىڭ مايى شەھىرى كۆزەتچى بېگىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكىم، ھەقىقەتەن تەڭرىنىڭ ئىرادىسى» دەيدۇ ۋە مايى شەھىرى كۆزەتچى بېگىنى «خۇدا بەردى بەگ» دەپ ئاتايدۇ. بۇ چاغدا قورۇلدا، ھۇن تەڭرىقۇتى چېكىنىپ كېتىپتۇ، دېگەن گەپ تارقىلىپ، خەن قوشۇنى ھۇنلارنى چېگرا قورۇلغىچە قوغلاپ بارىدۇ ۋە يېتىشەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ چېكىنىپ كېتىدۇ. ۋاڭ خۇي قاتارلىقلار 30,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ماڭغانىدى. ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ خەن قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلمىغانلىقىنى ئىشىتكەچ، ھۇنلارنىڭ ئاشلىق ۋە ئوت-سامان توشۇغۇچى ھارۋا كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلساق، چوقۇم تەڭرىقۇتنىڭ خىل لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىمىز، خەن قوشۇنى مەغلۇپ بولىدۇ، دەپ قاراپ، قوشۇننى چېكىندۈرىدۇ. شۇڭا، بۇ قېتىملىق ئەسكىرىي يۈرۈش نەتىجىسىز بولۇپ قالىدۇ.

تەڭرىقۇتنىڭ قورال-ياراق، تەمىنات ھارۋىلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماستىن، قوشۇننى ئۆز ئىختىيارىچە چېكىندۈرگەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ۋاڭ خۇيغا ناھايىتى كايىغاندا، ۋاڭ خۇي: «دەسلەپتە، ھۇنلار مايى شەھىرىگە كىرىپ، قوشۇنىمىز تەڭرىقۇت بىلەن ئۇتتۇشۇپ قالغان پەيتتە، مەن ئۇلارنىڭ ئاشلىق، ئوت-سامان توشۇغۇچى كارۋىنىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلسام، شۇ چاغدىلا ئىشىمىز ئۈنۈملۈك بولىدۇ، دەپ كېلىشىپ قويغانىدۇق. تەڭرىقۇت بولسا، ئەھۋالنى ئۇقۇپ قېلىپ، مايى شەھىرىگە يېتىپ بارماستىنلا چېكىنىپ كەتتى. مېنىڭ قارىشىمچە، بىز ئۆزىمىزنىڭ 30,000 كىشىلىك قوشۇنىمىز بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيتتۇق، ئۇرۇشقان بولساق مەغلۇپ بولاتتۇق. ئۆز ئىختىيارىمچە قوشۇننى چېكىندۈرسەم كاللام ئېلىنىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلەتتىم. لېكىن شۇنداق قىلغاندىلا، خاقان ئالىيلىرىنىڭ 30,000 لەشكىرىنى ساقلاپ قالغىلى

بولسىدىكەن. شۇڭا، ئاخىرى قوشۇنىنى چېكىندۈردۈم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ خۇي يارغۇچىغا[7] تاپشۇرۇلىدى. يارغۇچى بەگ بولسا: «ۋاڭ خۇي ۋاقتىنى كەينىگە سوزۇپ ھۇجۇمغا ئۆتمىگەنلىكتىن، ئۆلۈمگە مەھكۇم» دەپ ھۆكۈم قىلدى. ۋاڭ خۇي ۋەزىر تيەن فېنگە ئاستىرتتىن مىڭ ئالتۇن پارا بەردى. تيەن فېن بۇ ھەقتە خاقانغا بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالماي، خان ئانىسىغا: «ۋاڭ خۇي تۇنجى قېتىم مايى ۋە قەستىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم ئىدى. ئەمدىلىكتە مايى ۋەقەسى نەتىجىسىز بولۇپ چىققانلىقتىن، ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلمەكچى. بۇ ھونلار ئۈچۈن ئۆچ ئالغانلىق بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان خان ئانىسىنى يوقلاپ كىرگەندە، خان ئانا باش ۋەزىر تيەن فېننىڭ سۆزلىرىنى خاقانغا دەيدۇ. خاقان: «بىرىنچى بولۇپ، مايى ۋەقەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم ۋاڭ خۇي. بىز قوزغىغان بۇ ئىش شۇنىڭ سۆزى بىلەن بولغانىدى. نەچچە يۈزمىڭ لەشكەر ئەگرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭ خۇينىڭ باشلاپ ماڭغان قوشۇنى ھونلارنىڭ قورال-ياراق تەمىناتىنى پۈتۈنلەي قولغا چۈشۈرەلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىر-ۋۇزرالارغا تەسەللى بەرگىلى بولاتتى. ۋاڭ خۇينى ئۆلتۈرمەي، مەملىكەت ۋە خەلقنى تىنچلاندۇرغىلى بولمايدۇ» دەيدۇ. ۋاڭ خۇي بۇنى ئاڭلاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ.

خەن ئەنگو خېلى تەدبىرلىك بولۇپ، زېرەكلىكى ۋە قابىلىيىتى تۈپەيلى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالايتتى. لېكىن سادىق ئەمەس، ئىنتايىن نەپسانىيەتچى ئىدى. ئۇ تەۋسىيە قىلغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى پاك ئادەملەر بولۇپ، ئۇنىڭدىن كۆپ ياخشى ئىدى. لياڭ بەگلىكىدە تەۋسىيە قىلغان خۇسۈي، زاڭ گۇ، جۈتا قاتارلىقلار مەملىكەت بويىچە ئاتاقلىق ئادەملەر بولغاچقا، بىلىم ئەھلىلىرى ئۇلارنى ماختايتتى ۋە ئۇلارغا ھەۋىسى كېلەتتى. خاقانمۇ ئۇلارنى

مەملىكەتنىڭ تۈۋرۈكى دەپ قارايتتى. خەن ئەنگو ئوردا باش تەپتىش بېگى بولۇپ تۆت يىلدىن ئاشقاندا، باش ۋەزىر تيەن فېن ۋاپات بولغانلىقتىن، مۇۋەققەت باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇ خاقانغا يول باشلاپ كېتىۋاتقىنىدا، ھارۋىدىن يىقىلىپ ئاقساپ قالىدۇ. خاقان خەن ئەنگونى رەسمىي باش ۋەزىر قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى يوقلاشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ، ئەمما ئۇ قاتتىق ئاقساپ قالغاچقا، پىڭجى بېگى شۇ زېنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ. خەن ئەنگو ئاغرىق سەۋەبىدىن بىر نەچچە ئاي دەم ئېلىپ ياتقاندىن كېيىن، پۇتى ساقىيىدۇ. شۇڭا، خاقان خەن ئەنگونى يەنە قاراۋۇل بەگلىككە تەيىنلەيدۇ. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ بولىدۇ.

م. ب. 129-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭ شاڭگۇدىن ئاتلىنىپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ لۇڭچېڭ شەھىرىنى ئالدى. سەنگۇن لى گۇاڭ ھونلارغا ئەسىر چۈشتى، كېيىن قېچىپ كەتتى؛ گۇڭسۇن ئاۋ بولسا، نۇرغۇن لەشكەر چىقىم تارتتى. بۇ ئىككەيلەن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى. لېكىن پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. ئىككىنچى يىلى ھونلار چېگرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، لياۋشى قوشبېگىنى، يەنە يەنمېن قورۇقىغا كىرىپ، بىر نەچچە 1000 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كەتتى. ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭ يەنمېندىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئۇلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ خەن ئەنگو مەشقاۋۇل بولۇپ، يۈياڭغا جايلاشتى. خەن ئەنگو ھونلارنىڭ ئىنچىكىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ھونلارنىڭ يىراققا قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلدى ۋە دەرھال خاقانغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ھازىر تېرىقچىلىقنىڭ تازا ئالدىراش مەۋسۇمى بولغانلىقى

ئۈچۈن، ھەربىي بازىلارنى ۋاقىتىنچە ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇندىن بىر ئاي كېيىنلا، ھۇنلار شاڭگۇ، يۈياڭلارغا يەنە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا خەن ئەنگونىڭ قورغىنىدا ئاران 700 نەچچە ئەسكەر بار ئىدى. ئۇلار ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، غەلىبە قىلالماي، يەنىلا قورغانغا چېكىنىدى. ھۇنلار 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىر قىلىپ، مال-چارۋىلارنى ئېلىپ كېتىپ قالدى. خاقان بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەندى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ئەنگونى ئەيىبلىدى ھەمدە ئۇنى تېخىمۇ شەرققە يۆتكەپ يۇۋبېيپىڭغا جايلاشتۇردى. بۇ چاغدا ھۇنلاردىن چۈشكەن ئەسىرلەر، ھۇنلار شەرقتىن ھۇجۇم قىلىدۇ، دەپ يۈرۈشتى.

خەن ئەنگو دەسلەپ ئوردا باش تەپتىش بېگى ۋە قوشۇننى باشقۇرۇش سەنگۇنى بولدى. كېيىن بارا-بارا خاقاننىڭ ئىشەنچىسىدىن يىراقلاشتى ۋە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. خاقانغا ياقىدىغان قاۋۇل سەنگۇن ۋېي چىڭ قاتارلىقلار خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ ئەتىۋارلاندى. خەن ئەنگو خاقاننىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۆزگە چېلىقمايتتى. ئۇ ئەمدىلا جايلاشقان قارارگاھتا ھۇنلار يەنە پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، چىقىمى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆزىمۇ ناھايىتى خىجالەتتە قالغانىدى. بەختىگە يارىشا، ئۇ يەردىن يۆتكىلىپ كېلىپ، تېخىمۇ شەرققە قارارگاھ قۇرۇشقا بۇيرۇلغاچقا، گاڭگىراپ كۆڭلى پەرىشان بولدى. بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغرىپ، قان قۇسۇپ ئۆلدى. خەن ئەنگو م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ۋاپات بولغانىدى.

مۇئەررىختىن: «مەن خۇسۇي بىلەن بىرلىكتە نەغمە قائىدىسى ۋە كالىندار تۈزۈپ چىقتىم. خەن چاڭرۇنىڭ ئادالەتلىكلىكىنى، خۇسۇينىڭ پاك ۋە ساداقەتمەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

كىشىلەر لياڭ بەگلىكى تەۋەسىدە ساداقەتمەن پېشۋالار كۆپ دېيىشەتتى. بۇ قۇرۇق گەپ ئەمەس ئىكەن! خۇسۇي ئاخىرى ۋەلىئەھدىنىڭ خوجىدارى بولدى. خاقان ئۇنى ئەتىۋارلاپ باش ۋەزىر قىلماقچى بولغاندا، ئۇ ئۆلگەندى. ئۇنداق بولمىغان بولسا، كۆڭلى پاك، ئادىل، توغرا بولغان خۇسۇيدەك ئادەم كىشىلەرنىڭ قەدىرلىك ئەمۇنىسى بولۇشقا يارايتتى».

---

[1] چېڭئەن (成安) — ناھىيە. پېي يىن (裴骃)نىڭ «شەرھىسلەر توپلىمى» (集解) دا، شۇ گۇاڭنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسەن: «چېڭئەن ناھىيىسى رۇچۇەن بىلەن يىڭچۇەن ۋىلايەتلىرى ئارىلىقىدا بولسا كېرەك» دېيىلگەن. سىماجېن (司马贞) ئۆزىنىڭ «سويىن» ناملىق كىتابىدا «خەننامە. جۇغراپىيە بايان» غا ئاساسەن، چېڭئەن ناھىيىسى چېنلىيۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ، دەيدۇ. جاڭ شۇجيې ئۆزىنىڭ «ھەقىقىي شەرھ» سىدە، «تەۋەرلەر بايانى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «چېڭئەننىڭ قەدىمكى شەھىرى رۇجۇ ۋىلايىتىدىكى لياڭئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 23 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە» دەپ قارايدۇ. «جۇغراپىيە بايان» دا ئېيتىلىشىچە، چېڭئەن يىڭچۇەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىكەن. لېكىن چېنلىيۇ ناھىيىسىدىمۇ چېڭئەن دېگەن بىر جاي بولۇپ، ئۇ يەرمۇ لياڭ بەگلىكىگە قارايتتى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان چېڭئەن ناھىيىسىنىڭ زادى قايسى ناھىيە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 1185-بەت)

[2] لەشكەر بېگى (太尉) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، خەن دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇلدى. ئورنى ۋەزىرلەر بىلەن تەڭ بولۇپ، خاقان ۋۇدى چوڭ لەشكەر بېشى (大司马)غا ئۆزگەرتكەن. شەرقىي خەن دەۋرىدە خاقان گۇاڭ ۋۇ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى دېگەن نامنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ ئۈچ ۋەزىر ئىچىدە مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرىسى ئىدى (ئۈچ ۋەزىر: ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى، يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى، ئاقارتىش ۋەزىرى). بۇ ئەمەل ھەر دەۋردە داۋام قىلىپ كېلىپ، مىڭ خاقانلىقى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

(بىر تولۇق «سىيۇەن» 386-بەت)

[3] سورۇن بېگى (大行) — ئەمەل نامى. مېهمان كۈتۈش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«سىخەي» 1426 ـ بەت)

[4] تەپتىش بېگى (御中大夫) — خەن دەۋرىدە پايتەختتىكى باش ۋەزىردىن قالسىلا، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان يۇقىرى ئەمەلدار بولۇپ، ئاساسەن تەپتىش قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىش، قوشۇمچە مۇھىم خەت ـ ئالاقە ۋە مۇھىم كىتابلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى قىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 558 ـ بەت)

[5] مىراخۇر (太仆) — ئەمەل نامى. جۇنچيۇ دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، چىن، خەن دەۋرىدە داۋاملىق قوللىنىلغان. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. خاقاننىڭ ئات ـ هارۋىلىرى ۋە پۈتكۈل مەملىكەت ئاتلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 1462 ـ بەت)

[6] كۆزەتچى ئەمەلدار (尉史) — ئەمەل نامى. تۈرمىلەرنى باشقۇرۇش ۋە ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تۇتۇش ئىشىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 466 ـ بەت)

[7] يارغۇچى بەگ (廷尉) — گۇناهكارلارنى سوراق قىلغۇچى ئەمەلدار. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى.

(«سىخەي» 1138 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 109 ـ جىلد

لى سەنگۈن تەزكىرىسى

سەنگۈن لى گۇاڭ[1] لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ چېڭجى[2] ناهىيىسىدىن. يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەهدى دەنىنى قوغلاپ تۇتقان چىن بەگلىكىنىڭ مەشهۇر سەنگۈنى لى شىننىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى خۇەيلى[3] بولۇپ، كېيىن چېڭجى (成纪) غا كۆچكەن. مەرگەنلىك لى گۇاڭلار ئائىلىسى ئۈچۈن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئاتا مىراس ئىدى. م. ب. 166 ـ يىلى (خەن خاقانى ۋېندىنىڭ 14 ـ يىلى) هۇنلار شياۋگۇەن قوۋۇقىغا بېسىپ كىرگەندە، لى گۇاڭ پاك ئائىلىنىڭ[4] پەرزەنتى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتنىشىپ، هۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتى. ئۇ ماهىر چەۋەنداز ۋە مەرگەنىدى. كۆپ دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغانلىقى ئۈچۈن، خەن ئوردىسىدا ياردەمچى نۆكەر بەگ بولدى. لى گۇاڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى لى سەيمۇ نۆكەر بەگ ئىدى. كېيىن هەر ئىككىسى چەۋەنداز مەهرەمبېگى بولغانىدى. يىلىغا 20 مىڭ چارەك (ئاشلىق) مائاش ئالاتتى. خاقان شىكار سەيلىسىگە چىقسا، لى گۇاڭ ئۇنى قوغداپ بىللە چىقاتتى. شۇ جەرياندا بەزىدە دۈشمەن ئىچىگە باستۇرۇپ كىرەتتى، بەزىدە دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسايتتى. شەهەر، قورغانلارغا باتۇرلارچە هۇجۇم قىلاتتى. بەزىدە يىرتقۇچ هايۋانلار بىلەن ئېلىشاتتى. ۋېندى: «ۋاي ئىست، ئەجەب تۇغۇلۇپ قاپتىكەنسەن!

گاۋدى زاماندا تۇغۇلغان بولساڭ، تۈمەن بېگى بولمىقىڭ ھېچگەپ ئەمەس ئىكەن!» دەيتتى.

خاقان جىگدىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا، لى گۇاڭ لۇڭشى ۋىلايىتىگە تۇتۇق بەگ بولۇپ تۇردى. كېيىن چەۋەنداز نۆكەر بېشى بولغانىدى. ۋۇ-چۇ توپىلىڭى ۋاقتىدا، لى گۇاڭ ئاتلىق چەۋەندازلار تۇتۇق بېگى بولۇپ، لەشكەر بېگى جوۋيافۇ باشچىلىقىدا ۋۇ-چۇ ئىسيانچى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشۇپ، چاڭيى[5] ئۇرۇشىدا، ۋۇ چۇ قوشۇنىسىنىڭ بايرىقىنى قولغا چۈشۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە داڭ چىقارغانىدى. لېكىن لياڭ بېگى[6] تەقدىم قىلغان سەنگۇيىنلىك تامغىسىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىغا قايتقاندا مۇكاپاتتىن مەھرۇم بولدى. شاڭگۇغا قوشبېگى قىلىپ ئەۋەتىلگەندە، ھۇنلار كۈندە دېگۈدەك ئۇنىڭ بىلەن توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. قارام ئەللەر بېگى گۇڭسۇن خۇنيې[7] خاقانغا يىغلاپ تۇرۇپ: «لى گۇاڭ تەڭدىشى يوق پالۋان. ئۇ ئۆزىگە بەك تەمەننا قويىدۇ. ھۇنلار بىلەن كۆپ ئېلىشىدۇ. بۇ ئادەمدىن ئايرىلىپ قېلىشىمىز مۇمكىن» دەپ مەلۇم قىلغاچقا، لى گۇاڭ شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگى بولۇپ يۆتكەلگەنىدى. ئۇ ئىلگىرى چېگرا ۋىلايەتلەرگە لۇڭشى، بېيدى، يەنمېن، دەيجۈن، يۈنجۇڭلارغا قوشبېگى بولۇپ، كېيىن شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قوشبېگى بولدى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، داڭ چىقارغانىدى.

ھۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە زور كۆلەمدە باستۇرۇپ كىرگەندە، خاقان بىر ھەرەم ئاغىسىنى لى گۇاڭدىن تەلىم-تەربىيە ئېلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا چىقىرىدۇ. ھەرەم ئاغىسى نەچچە ئون نەپەر چەۋەندازنى باشلاپ، ھۇنلارغا ئات سالىدۇ ۋە ئۈچ نەپەر ھۇنغا دۇچ كېلىپ ئۇرۇشىدۇ. ھۇنلار كەينىگە قارىتىپ ئوقيا ئېتىپ، ھەرەم ئاغىسىنى يارىدار قىلىدۇ ۋە چەۋەندازلىرىنىڭ ھەممىسىنى

ئۆلتۈرىدۇ. ھەرەم ئاغىسى لى گۇاڭنىڭ يېنىغا قېچىپ بارىدۇ. لى گۇاڭ: «ئۇلار شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرىدىغان مەرگەنلەر ئىكەن-دە!» دەيدۇ ۋە شۇ ئان يۈز چەۋەندازنى باشلاپ، ھېلىقى ئۈچ ھۇننى قوغلاپ ئات سالىدۇ. ئۈچ ھۇن ئاتسىز، پىيادە بىر نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە كېتىپ قالغانىدى. لى گۇاڭ ئۇلارغا يېتىشىپ، چەۋەندازلىرىغا ئوڭ-سولىدىن قورشاشنى بۇيرۇپ، ئۈچ ھۇننىڭ ئىككىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، بىرىنى تىرىك تۇتىۋالىدۇ. بۇ ئۈچ ھۇن ھەقىقەتەن شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرىدىغان مەرگەنلەر ئىكەن. ھېلىقى ھۇننى ئات ئۈستىگە دۈم ياتقۇزۇپ باغلاپ بولغاندىن كېيىن، يىراقتىن نەچچە مىڭ ھۇن ئاتلىقلىرى چىقىپ كېلىدۇ. ھۇنلار لى گۇاڭنى كۆرۈپ تۇزاقچىلار[8] دەپ قىياس قىلىدۇ ۋە چۆچۈپ، دەرھال بىر تاغنى ئىگەللەپ سەپ تۈزۈشىدۇ. لى گۇاڭنىڭ چەۋەندازلىرى سەراسىمىگە چۈشۈپ قېچىشقا تەمشەلگەندە، لى گۇاڭ: «چوڭ قوشۇن بىزدىن نەچچە ئون چاقىرىم ئۇزاقتا. بىز يۈز نەپەرلا ئادەم، قاچساق ھۇنلار قوغلاپ كېلىپ، ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاچماي تۇرساق، بىزنى ئۇلار چوقۇم ئۆزلىرىنى چوڭ قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كىرىشكە ھەركەت قىلىۋاتقان تۇزاقچىلار ھېسابلاپ تېگىش قىلالمايدۇ» دەيدۇ ۋە چەۋەندازلارغا: «ئالغا!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۇلار ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سېپىگە ئىككى چاقىرىمچە قالغاندا توختايدۇ. لى گۇاڭ: «ھەممەڭ ئاتتىن چۈش، ئىگەرنى ئاتتىن ئال!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئەسكەرلەر: «دۈشمەن كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى يېقىن. ئەگەر جىددى ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، قانداق قىلىمىز؟» دېيىشكەندە، لى گۇاڭ: «دۈشمەن بىزنى قاچىدۇ دەۋاتىدۇ. بىز بولساق، ئاتلىرىمىزنى كۆرسىتىپ، تۇزاقچى ئىكەنلىكىمىزگە ئۇلارنى ئىشەندۈرۈشىمىز كېرەك» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار ئۇلارغا ھەقىقەتەن

تېگەلمەيدۇ. هۇنلارنىڭ ئاق ئاتلىق بىر سەركەردىسى سەپ ئالدىغا چىقىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقاندا، لى گۇاڭ ئاتلىنىپ، ئون نەچچە نەپەر چەۋەنداز بىلەن دۈشمەنگە ئۇدۇل ئات سېلىپ بارىدۇ ۋە ئاق ئاتلىق هۇن سەركەردىسىنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ، ئاندىن ئۆز قىسمىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئېتىنىڭ ئىگەرىنى ئېلىۋېتىپ، ئەسكەرلەرگە ئاتلارنى قويۇۋېتىش، ئازادە سوزۇلۇپ يېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. كۈن پېتىپ گۇگۇم چۈشىدۇ. هاڭ-تاڭ بولۇپ قالغان هۇنلار هۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. ئۇلار، خەن قوشۇنى يېقىن ئارىدا مۆكۈنگەن، كېچىدە بىزگە ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشە بىلەن يېرىم كېچىدە لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەن لى گۇاڭ چەۋەندازلىرىنى ئېلىپ بارگاهقا قايتىدۇ. چوڭ قوشۇن لى گۇاڭنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئۇنى كەينىدىن ئىزدىمىگەنىدى.

زامانلار ئۆتۈپ، خاقان جىڭدى ئۆلۈپ، ۋۇدى تەختكە چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن ئەمەلدارلىرى لى گۇاڭنى مەشهۇر سەركەردە، ئۇنى ئىشتىۋارغا ئېلىش كېرەك، دەپ هېسابلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋۇدى لى گۇاڭنى شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ قوشۇنبېگىلىكىدىن قايتۇرۇپ كېلىپ ۋېيياڭ ئوردىسىغا، چېڭ بۇشىنى چاڭلې ئوردىسىغا ياساۋۇلبەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

چېڭ بۇشى بۇرۇن لى گۇاڭ بىلەن بىر قاتاردا چېگرىدىكى قوشۇنبېگى سۈپىتىدە چېگرا قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلاتتى. ۋاقتى كەلگەندە، هەربىي يۈرۈشتە قوشۇننىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشلىرى ۋە سەپ تۈزۈلۈشلىرى بىلەن هېسابلاشمايتتى. سۇيى، ئوتى ياخشى بولغان جايلاردا بارگاه قۇراتتى. جەڭچىلەر توختىغان ۋە قونغان چاغلاردا، ئۆزلىرىگە قۇلايلىق بولۇۋاتقانلىقىنى هېس قىلاتتى. كېچىدە تاكتاك ئۇرغۇزمايتتى، سىگنال بېرىش، كۆزەتچىلىك قىلىش

ئىشلىرىنى قىلدۇرمايتتى، لى گۇاڭنىڭ بارگاهى ئالاقە-رەسمىيەتلەر، يوقلىما-خاتىرىلەرنى ئىخچام تۇتاتتى. چارلاش ئىشىنى ئىنچىكە ئېلىپ باراتتى، هېچقاچان تاسادىپىي خەتەرگە ئۇچرىمايتتى. چېڭ بۇشى قوشۇنىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، بارگاه قۇرۇش، هەربىي سەپ تۈزۈش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتاتتى. كېچىلىرى تاكتاك ئۇرغۇزۇپ، كۆزەتچىلىك قىلدۇراتتى. ئەمەلدارلىرى هەربىي رەسمىيەت، خەت-ئالاقە ئىشلىرىنى ئېنىق تۇتاتتى. قىسمىغا نىسبەتەن تەلەپچان بولغاچقا، قىسمىغا ئارام يوق ئىدى. لېكىن بۇلارمۇ خەۋپكە ئۇچرىمىغانىدى. چېڭ بۇشى: «لى گۇاڭ قوشۇنىنى ئاددىي-ئىخچام باشقۇرىدۇ. لېكىن هۇنلار ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلىپ كەلگەن تەقدىردە، ئۇنىڭغا ئۇنۇملۈك قارشى تۇرالمايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئەمىن-ئەركىن، خوشال-خورام بولغانلىقتىن، لى گۇاڭ ئۈچۈن ئۆلۈشكە رازى. مېنىڭ قوشۇنۇم هامان ئاۋارىگەرچىلىك، قاتمالچىلىققا ئۇچرىسىمۇ، هۇنلار ماڭا تېگىشكە پېتىنالمايدۇ»-دەيتتى. شۇ مەزگىللەردە لى گۇاڭ، چېڭ بۇشى هەر ئىككىلىسى خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى مەشهۇر سەنگۇنلىرى ئىدى. لېكىن هۇنلار لى گۇاڭنىڭ تەدبىرىدىن چۆچۈيتتى. جەڭچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى لى گۇاڭنى سۆيەتتى، چېڭ بۇشىدىن ئاغرىناتتى. چېڭ بۇشى خاقان جىڭدى زامانىدا، خاقانغا بىر نەچچە قېتىم دادىل مەسلىھەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كېڭەش بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ ساددا ئادەم بولۇپ، دۆلەتنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا ئېھتىيات ۋە ئىخلاس بىلەن ئەمەل قىلاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا خەنلىكلەر مايى شەهىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چوڭ جىلغىغا ناهايىتى كۆپ ئەسكەر يوشۇرۇپ، تەڭرىقۇتنى مايى شەهىرىگە ئالداپ ئەپكەلمەكچى بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا لى گۇاڭ قىران چەۋەنداز سەنگۇن بولۇپ، قوشۇنلارنى باشقۇرۇش سەنگۇنىگە

قارايتتى. تەگرىقۇت-بولسا، خەنلىكلەرنىڭ ئۆزىگە تۇزاق قويغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، قايتىپ كەتكەچكە، خەن قوشۇنى ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن[9]، لى گۇاڭ ياساۋۇل بەگلىك مەنسۇبىدىن يەنە سەنگۈنلۈككە يۆتكىلىدۇ ۋە يەنمېندىن يۇرۇشكە چىقىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ھۇنلار كۆپ بولغانلىقتىن، لى گۇاڭ قوشۇنى تارمار بولۇپ، ئۆزى ھۇنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ. تەگرىقۇت باشتىلا لى گۇاڭنىڭ دانىشمەنلىكىنى ئاڭلاپ، «لى گۇاڭنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ھۇن چەۋەندازلىرى لى گۇاڭنى تۇتقان پەيتتە، لى گۇاڭ يارىلانغانىدى. ھۇنلار ئارقاندىن تور توقۇپ، ئىككى ئاتنىڭ ئارىلىقىغا تورنى بېكىتىدۇ ۋە لى گۇاڭنى تورغا ياتقۇزۇپ ئېلىپ ماڭىدۇ. ئون نەچچە چاقىرىم يول يۈرگەندىن كېيىن، لى گۇاڭ ئۆلگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، يېنىدا يۈگرۈك ئات ئۈستىدە كېتىۋاتقان ھۇن يىگىتكە ئاستىرتتىن نەزەر تاشلايدۇ ۋە بىردىن ئېتىلىپ ھۇن يىگىتنى ئاتتىن ئىتتىرىپ چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزى ھۇن ئېتىغا مىنىۋالىدۇ ھەمدە ھۇن يىگىتنىڭ ئوقياسىنى ئېلىپ، ئاتنى جەنۇپقا بۇراپ قامچىلايدۇ. نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا كېلىپ قوشۇلىدۇ ۋە ئۇلارنى باشلاپ قورۇلغا كىرىۋالىدۇ. ھۇنلاردىن بىرنەچچە يۈز چاپارمەن ئاتلىقلار ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن قوغلىغاندا، لى گۇاڭ كېتىۋېتىپ، ھۇن يىگىتتىن تارتىۋالغان ئوقيا بىلەن قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى ئۆلتۈرە-ئۆلتۈرە خەۋپتىن قۇتۇلىدۇ ۋە ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېلىدۇ. خان ئوردىسى لى گۇاڭنى ئەدلىيەگە بېرىدۇ. لى گۇاڭنىڭ ئەلاپىتى كۆپ بولغانلىقى ۋە تىرىك ئەسىر چۈشكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن بىر نەچچە يىل

ئائىلىسىدە بولىدۇ. لى گۇاڭ سابىق يىڭيىن تۆرىسى[10] بىلەن لەنتيەندىكى[11] نەنشەن تېغىدا خالى ئارامگاھ قۇرۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بىر ئاخشىمى لى گۇاڭ بىر نەپەر چەۋەنداز چىرىكچى بىلەن دالىدا سەيلە قىلىپ يۇرۇپ، بىرسى بىلەن ھاراق ئىچىشىدۇ. قايتىپ بالىڭ زىيارەتگاھلىقىغا[12] كەلگەندە، مەست ھالەتتىكى بالىڭ ھاكىمى قاتتىق تۇۋلاپ ئۇنى توختىتىۋالىدۇ. لى گۇاڭنىڭ چەۋەندازى: «سابىق سەنگۈن لى گۇاڭ» دېگەندە، ھاكىم: «ھازىر ئىش ئۈستىدىكى سەنگۈنلەرمۇ كېچىدە بۇ يەر بىلەن يۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس، سابىق سەنگۈن بولسا نىمە بوپتۇ؟» دەپ لى گۇاڭنى زىيارەتگاھتا بىر كېچە تۇتۇپ قالىدۇ. شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ھۇنلار لياۋشى[13] ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، لياۋشى ۋالىيسىنى ئۆلتۈرۈپ، سەنگۈن خەن ئەنگونى مەغلۇپ قىلىدۇ. كېيىن خاقان تەرىپىدىن سەنگۈن خەن ئەنگو يۇۋبېيپىڭغا يۆتكىۋېتىلىدۇ (ۋە شۇ يەردە ئۆلىدۇ). شۇنىڭ بىلەن خاقان يەنە لى گۇاڭنى ھۇزۇرىغا چاقىرىپ، ئۇنى يۇۋبېيپىڭغا ۋالىيلىققا تەيىنلەيدۇ. لى گۇاڭ خاقاندىن بالىڭ ھاكىمىنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ھاكىم قىسمىغا يېتىپ كەلگەن ھامان، لى گۇاڭ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ.

ھۇنلار لى گۇاڭنىڭ يۇۋبېيپىڭدا ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا «ئۇچار سەنگۈن» دەپ نام بېرىپ، بىر نەچچە يىل يۇۋبېيپىڭدىن قولىنى تارتىپ، يۇۋبېيپىڭغا ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايدۇ.

لى گۇاڭ ئوۋغا چىقىپ، ئوتلاق ئىچىدىكى بىر تاشنى كۆرۈپ، يولۋاس دەپ ئۇنىڭغا ئوق ئاتىدۇ. ئوق تاشقا سانچىلىدۇ. كېلىپ قاراپ باقسا، تاش ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن تاشقا قايتا ئوق ئېتىپ كۆرۈپ باقىدۇ. لېكىن ھېچقانداق قىلىپ تاشقا ئوقنى كىرگۈزەلمەيدۇ. لى گۇاڭ بۇرۇن ئۆزى تۇرغان ۋىلايەتلەردە يولۋاس

بارلىقىنى ئاڭلىسىلا بېرىپ ئاتاتتى، يوۋېيپېڭدا تۇرغان ۋاقتىدىمۇ يولۋاس ئاتقان. يولۋاس ئېتىلىپ كېلىپ لى گۇاڭنى يارىدار قىلغان. لېكىن، ئاقىۋەتتە، لى گۇاڭ يەنىلا يولۋاسنى ئۆلتۈرگەنىدى.

لى گۇاڭ پاك، ئىقتىسادچان كىشى ئىدى. ئۇ ھەر قاچان ئوردىدىن ئىنئام-مۇكاپات ئالغاندا، قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرەتتى. يېمەك-ئىچمەكتە جەڭچىلەر بىلەن ھەمتاۋاق بولاتتى. لى گۇاڭ پۈتۈن ئۆمرىدە 40 نەچچە يىل ئەمەلدار بولۇپ، يىلىغا 50000 چارەك ئاشلىق مائاش ئالغان بولسىمۇ، ئائىلىسىدە ئارتۇقچە مال-مۈلۈك بولمىغانىدى. ئۆمرى بويى ئائىلە مال-مۈلكى ھەققىدە باشىمۇ قاتۇرمايتتى. لى گۇاڭ بەستلىك، قوللىرى مايمۇنسىمان ئادەملەردەك ئۇزۇن بولۇپ، مەرگەنلىكىمۇ ئۇنىڭغا تۇغما تالانت ئىدى. ئۆز ئەۋلادلىرى ۋە باشقا كىشىلەر مەرگەنلىكنى ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيتتى. لى گۇاڭنىڭ نۇتۇق قابىلىيىتى ئاجىز بولۇپ، ئۆزى كەم سۆز ئىدى. بوش ۋاقىتلىرىدا كىشىلەر بىلەن يەرگە ئۇرۇش مەيدانىنى سىزاتتى ۋە بەسلىشىپ ئوقيا ئېتىشاتتى. ئۇتتۇرغانلار ھاراق ئىچەتتى. لى گۇاڭنىڭ ئۆمۈر بويى بىردىن-بىر ئېرمىكى ئوقيا ئېتىش ئىدى. لى گۇاڭ قوشۇن سۇ، ئوزۇق-تۈلۈك جەھەتتىن قىس ھالغا چۈشۈپ قالغاندا، ئەسكەرلەر سۇ ئىچىپ قانمىغىچە سۇغا يېقىن كەلمەيتتى. ئەسكەرلەر تاماقلىنىپ بولمىغىچە تاماق يېمەيتتى. لى گۇاڭ ئەسكەرلەرنى قورۇپ-قىسمايتتى. شۇڭلاشقا، ئەسكەرلەر ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال-خۇرام خىزمەت قىلاتتى. ئۇ دۈشمەن يېقىنلىشىپ بىر نەچچە ئون قەدەم قالمىغىچە ئوق ئاتمايتتى. ئاتقان ئوقى بىكارغا كەتمەيتتى. ئۇنىڭ قىسمىلىرى بىلەن بىر نەچچە قېتىم مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشى، يىرتقۇچ

ھايۋانلارنى ئاتقاندىمۇ، جاراھەتلىنىشى مۇشۇ سەۋەپتىن ئىدى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شى جيەن[14] ۋاپات بولدى، شۇنىڭ بىلەن خاقان شى جيەننىڭ ئورنىغا لى گۇاڭنى ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى.

م. ب. 123-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) لى گۇاڭ قايتىدىن ئارقىچى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدا دىڭشياڭدىن[15] يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇرۇشتا سەركەردىلەرنىڭ كۆپچىلىگى ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان دۈشمەننىڭ سانىغا قاراپ، بەلگىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. لېكىن لى گۇاڭ قوشۇنى خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن[16] لى گۇاڭ ئىشىك ئاغىسى سۈپىتى بىلەن 4000 ئاتلىقنى باشلاپ، يوۋېيپېڭدىن قوزغالدى. بىللە تۆرە جاڭ چيەن[17] ئون مىڭ ئاتلىقنى باشلاپ، لى گۇاڭ بىلەن تەڭ يولغا چىقتى. ئۇلار ئىككى يول بىلەن بىر نەچچە يۈز چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ھۇن سول تۇغ قانى 40000 چەۋەنداز بىلەن كېلىپ لى گۇاڭنى قورشىۋالدى. لى گۇاڭنىڭ قوشۇنىدىكى جەڭچىلەر تامامەن ۋەھىمىگە چۈشتى. لى گۇاڭ ئوغلى لى گەننى ئات سېلىپ بېرىپ، دۈشمەن قوشۇنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. لى گەن نەچچە ئون نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن دۈشمەن مۇھاسىرىسىنى يېرىپ چىقىپ، دۈشمەن سېپىنى ئوڭ-سولدىن يېرىپ قايتىپ كىردى ۋە لى گۇاڭغا «ھۇنلار تايىنلىق ئىكەن» دەپ مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشتى. لى گۇاڭ ئۆز قىسىملىرىنى دائىرە شەكلىدە (ھەممىنىڭ ئالدىنى سىرتقا قارىتىپ) سەپكە تۇرغۇزدى. ھۇنلار ئۇلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. خەن ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمىدىن

كۆپىرەكى ئۆلۈپ، ئوقى تۈگەي دەپ قالغاندا، لى گۇاڭ ئەسكەرلەرگە ئوقيانى دۈشمەنگە چەنەپ تەق تارتىپ تۇرۇۋېلىشنى، لېكىن ئاتماسلىقنى ئەمىر قىلىدۇ. ئۆزى داڭلىق داخۇاڭ ناملىق ئوقيا[18] بىلەن سول تۇغ قاننىڭ نائىبىنى ۋە يەنە بىر نەچچە كىشىنى ئېتىپ يىقىتىدۇ، ھۇنلار شۇنىڭ بىلەن ئاستا-ئاستا بوشىشىدۇ. دەل شۇ چاغدا كەچ كىرىپ قالىدۇ. ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر قورقۇشۇپ رەڭگىدە قان قالمايدۇ. لېكىن لى گۇاڭ روھىي ـ ھالىتىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن، ئادەتتىكىدەك جاسارەت بىلەن ئۆز قىسىملىرىنى تېخىمۇ تەرتىپكە سالىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، قوشۇندىكىلەر ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولۇشىدۇ. ئەتىسى يەنە دەھشەتلىك ئۇرۇش بولىدۇ. بىلگە تۆرە جاڭ چيەننىڭ قوشۇنلىرىمۇ يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھۇن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىدۇ ۋە قايتىدۇ. چارچاپ قالغان خەن قوشۇنىنىڭ ھۇنلارنى قوغلاشقا ماغدۇرى يەتمەيدۇ. لى گۇاڭنىڭ قوشۇنى بولسا، پۈتۈنلەي يوقىلىشقا تاس قېلىپ، ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ قايتىپ كېلىدۇ. بىلگە تۆرە بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. لى گۇاڭنىڭ ئۇرۇش نەتىجىسى بىلەن تەلاپىتى باراۋەر كېلىپ، مۇكاپات ئالالمايدۇ.

دەسلىۋىدە، لى گۇاڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى لى سەي لى گۇاڭ بىلەن بىرلىكتە خاقان ۋېندىغا خىزمەت قىلغانىدى. خاقان جىڭدى زامانىدا، لى سەينىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى بەدىلىگە يىللىق مائاشى 50000 چارەك ئاشلىققا يېتىدۇ. خاقان ۋۇدى زامانىدا دەي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولىدۇ. م. ب. 124 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ باشچىلىقىدا، ئوڭ

تۇغ قانغا ھۇجۇم قىلغان، ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى دەرىجىسىگە يېتىپ، لېئەن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۇن خوڭنىڭ ئورنىغا باش ۋەزىر بولىدى. پەزىلەت ۋە قابىلىيەتتە ئوتتۇرا تۆۋەن[19] بولۇپ، نام-شۆھرەت جەھەتتە، لى گۇاڭدىن كۆپ تۆۋەن تۇراتتى. ئەمما لى گۇاڭ ئۇنۋان ۋە سۈيۇرغال ئالالمىغان ئىدى. ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى «توققۇز ۋەزىرلىك» قاتارىدىلا بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاشالمىغان ئىدى. ھالبۇكى، لى سەي بولسا، چوڭ تۆرە بولۇپ، «ۋەزىر»[20] دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. لى گۇاڭنىڭ قارىمىقىدىكى سىپاھبەگلەرنىڭ كۆپچىلىكى بەگ ئۇنۋانىنى ئالىدۇ. لى گۇاڭ قىياپەتچى ۋاڭ شۇ بىلەن بولغان خۇسۇسىي سۆھبەتتە: «خەن خاقانلىقى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندىن بۇيان، مەن لى گۇاڭ قاتناشمىغان ئۇرۇش يوق. مېنىڭ قارىمىقىمدىكى چېرىكچى بەگلەردىن تۆۋەن دەرىجىلىك، قابىلىيىتى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كىشىلەرگىمۇ يېتىشەلمەيدىغان بىر نەچچە ئونلىغان كىشى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا نەتىجە كۆرسىتىپ، بەگلىك ئۇنۋانىنى ئالدى. مەن لى گۇاڭ ئۇلاردىن قېلىشىمەنمۇ؟ لېكىن مەن ئەزەلدىن كىچىككىنە تۆھپەم ئۈچۈن سۈيۇرغال ئالغان ئەمەس. بۇ زادى نېمە ئۈچۈن؟ مېنىڭ قىياپىتىم بەگلىككە نالايىقمۇ ياكى ئەزەلدىن قىسمىتىم شۇنداقمۇ؟» دەيدۇ. ۋاڭ شۇ: «سەنگۈن! ئويلاپ كۆرۈڭا، ئۆمرىڭىزدە ئەپسۇسلىنارلىق بىرەر ئىش قىلمىغانمىدىڭىز؟» دەپ سورايدۇ. لى گۇاڭ: «لۇڭشىنى باشقۇرۇپ تۇرغان چېغىمدا، چياڭلار ئىسيان قىلدى. مەن ھىيلە ـ مىكىر بىلەن ئۇلارنى تەسلىم قىلدىم. تەسلىم بولغانلار 800 دىن ئوشۇق ئادەم ئىدى. مەن ئۇلارنى شۇ كۈنىلا قىرىپ تاشلىدىم. ھازىرغىچە بۇ قىلمىشىمدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىمەن» دەيدۇ. ۋاڭ شۇ: «باش

ئەككەلەرنى ئۆلتۈرۈشتىن ئارتۇق گۇناھ يوقتۇر. سەنگۈن، شۇنىڭ ئۈچۈن بەگ بولالمايۋېتىپسىز» دەيدۇ.

شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن(21) چوڭ سەنگۈن ۋېيى چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ چوڭ قوشۇن تارتىپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ قېتىم لى گۇاڭ يۈرۈشكە قاتنىشىشنى خاقاندىن نەچچە قېتىم ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، خاقان لى گۇاڭنى قېرى كۆرۈپ رۇخسەت قىلماي، تەسلىكتە ماقۇل بولىدۇ ۋە لى گۇاڭنى ئالدىنقى سەنگۈن(22) قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى. ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن ۋېيى چىڭ باشچىلىقىدا قاتناشقانىدى. قورۇلدىن چىقىش بىلەنلا، ۋېيى چىڭ بىر ھۇننى ئەسىر ئېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلىۋالدۇ ۋە ئۆزى مۇنتىزىم قىسىملارنى ئېلىپ تەڭرىقۇتنى قوغلاپ ماڭىدۇ. لى گۇاڭغا بولسا، ئوڭ سەنگۈن جاۋيىجىنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقتىكى يول بىلەن يۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ. شەرقىي يول بولسا، ئايلانما، سەل يىراقراق ئىدى. چوڭ قوشۇن بولسا، سۇ، ئوت-چۆپى قىس يولغا چۈشۈۋالغاچقا، مۇقەررەركى، تېز سۈرئەت بىلەن توختىماي ماڭماي ئامال يوق ئىدى. لى گۇاڭ ئۆزلىكىدىن ۋېيى چىڭغا: «خىزمەتكارىڭىز ئالدىنقى سەنگۈن بولىسمەن. چوڭ سەنگۈن، مېنى شەرقتىكى يول بىلەن يۈرۈشنى بۇيرۇدىڭىز. ھالبۇكى، مەن ياشلىقىمدىن ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلدىم. مانا ئەمدى بىر قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن روبىرو بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشىۋاتىمەن. خىزمەتكارىڭىز، مەن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ھايات-ماتات كۆرىشى قىلىشنى خالايمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. ھالبۇكى، خاقان چوڭ سەنگۈن ۋېيى چىڭغا ئاستىرتىن: «لى گۇاڭ قېرىپ قالدى، ئۇنىڭدىن ئامەت

قاچقان، ئۇنى تەڭرىقۇتقا قارشى ئۇرۇشقا سالماسلىق كېرەك. ئۇ بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ» دەپ قويغانىدى. ئەمما بۇ قېتىم يىغىندا تۆرلىك ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىنغان گوڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۈن سۈپىتى بىلەن چوڭ سەنگۈن ۋېيى چىڭ قارمىقىدا يۈرۈشكە قاتناشقانىدى. چوڭ سەنگۈن بولسا، تەڭرىقۇت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشتا، گوڭسۇن ئاۋنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە بولۇشنى خالاپ، ئالدىنقى سەنگۈن لى گۇاڭنى ئۆزىدىن چەتلەشتۈرگەنىدى. ئەھۋالنى چۈشەنگەن لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈننىڭ بۇيرۇقىنى قەتئىي رەت قىلغان بولسىمۇ، چوڭ سەنگۈن پەرۋا قىلمايدۇ ۋە دورغاپ (长史)قا دەرھال ئالاقە يېزىپ لى گۇاڭنىڭ بارگاھىغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ. دورغاپ: «لى گۇاڭ تېزدىن ئۆز قىسمىغا قايتىپ، بۇيرۇقتىكىدەك ئىش قىلسۇن!» دەپ ئالاقە يازىدۇ. لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالىدۇ ۋە غەش، ئەلەم، غەزەپ بىلەن قوشۇنىغا يېتىپ كېلىپ، ئوڭ سەنگۈن جاۋيىجى بىلەن بىرلىكتە قىسىملارنى باشلاپ شەرقىي يولغا چۈشىدۇ. قوشۇندا يول باشلىغۇچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، لى گۇاڭ بىلەن جاۋيىجى قىسىملىرى يولدا ئادىشىپ، چوڭ سەنگۈن بەلگىلىگەن يەرگە ۋاقتىدا بارالمايدۇ. چوڭ سەنگۈن تەڭرىقۇتقا دۇچ كېلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قېچىپ كېتىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرەلمەي ئارقىغا يانىدۇ ۋە چوڭ قۇملۇقنى توغرا كېسىپ كېلىپ، ئالدىنقى سەنگۈن، ئوڭ سەنگۈنلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن ھۇزۇرىدىن ئۆز بارگاھىغا يانغاندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈن ھاراق-شاراپ ۋە يېمەكلىكلەر بىلەن دورغاپنى ئەۋەتىپ، لى گۇاڭ، جاۋيىجىلەرنىڭ يول ئېزىپ كېتىش ئەھۋاللىرىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ھەربىي يۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى خاقانغا مەلۇم قىلماقچى بولىدۇ.

لى گۋاڭ بۇنىڭغا پەسەنت قىلمايدۇ. چوڭ سەنگۈننىڭ دورغابى لى گۋاڭنىڭ بارگاھىنى باشقۇرىدىغان چېرىكچى بەگلەرنى ئەدلىيەگە بېرىشقا ئالدىراتقاندا، لى گۋاڭ: «چېرىكچى بەگلەردە گۇناھ يوق، يول ئېزىپ كەتكەن مەن ئۆزەم. بارگاھقا سوراققا مەن ئۆزەم بارىمەن» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

لى گۋاڭ (ۋېي چىڭ بارگاھىغا بارغاندىن كېيىن) قول ئاستىدىكىلەرگە: «مەن ياشلىقىمدىن بۇيان، ھۇنلار بىلەن چوڭ-كىچىك 70 نەچچە قېتىم جەڭ قىلدىم. ئەمدىلا ئامىتىم كېلىپ، تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن بولىدىغان جەڭگە چوڭ سەنگۈن باشچىلىقىدا چىققان ئىدىم. لېكىن چوڭ سەنگۈن مېنىڭ قىسمىمنى يەنىلا ئەگرى يولغا سېلىپ قويدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قايمۇقۇپ يول ئادىشىپ كەتتىم. ناھايىتى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى شۇنداقتۇر! ئەمدى 60 ياشتىن ئېشىپتىمەن، ئاخىرى مەيدە-چۈيدە قەلەمبازلارنىڭ سوراقىغا نېمە دەپ بارىمەن!» دېيدۇ ۋە قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋېتىدۇ. لى گۋاڭ قوشۇنىدىكى سىپاھ-بەگلەر تامام يىغلىشىدۇ. ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئاھالە، مەيلى لى گۋاڭنى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغانلار بولسۇن، مەيلى قېرى ياكى ياش بولسۇن، ھەممىسى كۆز يېشى قىلىشىدۇ. جاۋاپكارلىققا بالغۇز ئوڭ سەنگۈن جاۋيىجىلا قېلىپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

لى گۋاڭنىڭ لى داڭخۇ، لى جىياۋ، لى گەن دەپ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ئۈچىلىسى ئوردىدا نۆكەر بەگ ئىدى. خەن يەن[23] بىلەن خەن خاقانى ۋۇدى ھەزىللىشىپ، خەن يەن خاقانغا سەل ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغانىدى. لى داڭخۇ خەن يەننى ئۇرىدۇ، خەن يەن قاچىدۇ. لى داڭخۇنىڭ باتۇرلۇقى خاقاننىڭ نەزىرىگە چۈشىدۇ. لېكىن لى داڭخۇ ياش ئۆلۈپ كېتىدۇ. خاقان ۋۇدى لى جىياۋغا

دەيجۈننىڭ قۇشبېگىلىكىنى ئىھسان قىلىدۇ. لى جىياۋ ھەر ئىككىلىسى لى گۋاڭ ھايات چېغىدا ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، لى داڭخۇنىڭ لى لىڭ ئىسىملىك ئوغلى لى داڭخۇ ئۆلگەندە ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قالغانىدى. لى گۋاڭ قوشۇندا ئۆلگەندە، لى گەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭنىڭ قىسمىدا ئىكەن. لى گۋاڭ ئۆلۈپ بىر يىلدىن كېيىن، لى سەي باش ۋەزىرلىك سۈپىتى بىلەن، خاقان جىڭدى مەقبەرىسىنىڭ ئەتراپىدىكى بوش يەرگە دەخلى-تەرۇز قىلغانلىقى ئۈچۈن، قانۇنىي جاۋاپكارلىققا تارتىلىدۇ. لى سەي سوراققا تارتىلىشتىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنىدۇ. لى گەن چېرىكچى بەگ ئۇنۋانىدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن قارىمىقىدا تۇرۇپ، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەيرەت كۆرسىتىدۇ. سول تۇغ قانىنىڭ تۇغ ۋە نەققارىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، نۇرغۇن ھۇننىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. خاقان ئۇنىڭغا قۇۋۇق ئىچى تۆرىسى[24] ئۇنۋانىنى بېرىپ، 200000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىدۇ ۋە لى گۋاڭنىڭ ئورنىغا ئۇنى ئىشىك ئاغاسى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لى گەن چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ ئاتىسىغا قىلغان ئۆچمەنلىك-لىرىگە ئاداۋەت قىلىپ، چوڭ سەنگۈننى ئۇرۇپ ياردار قىلىپ قويىدۇ. چوڭ سەنگۈن ۋەقەنى يوشۇرۇپ سىر تۇتىدۇ. لى گەن خاقانغا ئەگىشىپ يۈڭشىيەن ناھىيىسىگە بارغاندا ۋە گەنچۈەن قەسرىگە چىقىپ شىكار قىلغاندا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ ۋېي چىڭگە تۇققانچىلىق قىلىپ، شىكاردا لى گەننى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ خوچۈبىڭنىڭ ئامىتى كېلىپ، دەۋر سۈرۈۋاتقان پەيتلىرى بولغانلىقتىن، خاقان ئەھۋالنى يوشۇرۇپ، سىرتقا «لى گەننى بۇغا ئۈسۈپ ئۆلتۈرۈپ قويدى» دەپ سۆز تارقىتىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن خوچۈبىڭ ئۆلىدۇ.

لى گەنىنىڭ بىر قىزى خاننىڭ ۋەلىئەھدىگە[25] كېنىزەك بولۇپ، ئۇ ۋەلىئەھدنىڭ مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، لى گەنىنىڭ ئوغلى لى يۈنىمۇ ۋەلىئەھد ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما لى يۈ ئىنتايىن پۇلغا ئامراق بولۇپ، لى جەمەتى مانا شۇنداق تەدرىجى چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنىدى.

لى لىڭ قۇرامىغا يېتىپ، جيەنجاڭ[26] قەسرىگە نازارەتچى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەرگە سەركەردە بولغانىدى. ئۇ ئۇستا مەرگەن بولۇپ، جەڭچىلەرنى ئوبدان ئاسرايتتى. خاقان لى جەمەتىنىڭ زامانلاردىن سەرگەردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىختىيارىغا 800 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بەرگەن. لى لىڭ ھۇن ئېلى ئىچىگە مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىچكىرىلەپ كىرىپ، جۈيەن[27] كۆلىدىن ئۆتۈپ، جايلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى كۆزدىن كەچۈرگەن، لېكىن ھۇنلارغا يولۇقماستىن قايتىپ كەلگەچكە، ئاتلىقلار تۇتۇق بەگلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى. دەنياڭدىكى[28] چۇلىقلاردىن 5000 نەپەر ئادەمنى، جيۇچۈەن، جاڭيېگە ئاپىرىپ تەربىيىلەپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرگەنىدى.

يىللار ئۆتۈپ، م. ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈزلۈكى ئېرشى سەنگۇن لى گۇاڭلى 30000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن بېرىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى بىلەن چىلىيەن[29] تېغىدا ئۇرۇشتى. خاقان لى لىڭغا ئۆزىنىڭ 5000 پىيادە ئوقياچىلىرى بىلەن جۈيەن كۆلىنىڭ شىمالىغا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. مەقسەت، ھۇن ئەسكەرلىرىنىڭ ئېرشى سەنگۇنگە يوپۇرۇلۇپ كېلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى پارچىلاپ تاشلاش ئىدى. لى لىڭ بەلگىلەنگەن ۋاقىت توشقان ھامان ئارقىسىغا ياندى. تەڭرىقۇت 80000 ئەسكەر بىلەن لى لىڭ قوشۇنىنى قورشىۋالدى. لى لىڭنىڭ

5000 ئادىمىنىڭ بېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپ، ئوق-ياراقلىرى تۈگەي دەپ قالغانىدى، ھۇنلارنىڭمۇ ئون مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى ئۆلگەن ۋە ياردار بولغانىدى. لى لىڭ قىسىملىرىنى باشلاپ مۇھاسىرىدىن چىقىپ، چېكىنگەچ ئۇرۇشۇپ، ئۇدا سەككىز كۈن ئېلىشقاندىن كېيىن، جۈيەن كۆلىگە يۈز نەچچە چاقىرىم قالغاندا، ھۇنلار ئارقاپچىغايدا لى لىڭ قىسىملىرىنىڭ يولىنى توسىۋالدۇ. لى لىڭنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى تۈگىگەن، ياردەمچى قوشۇنلار يېتىپ كېلەلمىگەنىدى. ھۇنلار جەڭنى جىددىيلەشتۈرۈپ، لى لىڭنى تەسلىم بولۇشقا قىستايدۇ. لى لىڭ: «خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ دەرگاھىغا بېرىشقا ئەمدى يۈزۈم قالمىدى» دەپ ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ئۇنىڭ ھەربىي كۈچلىرى تامامەن ھالاك بولۇپ، 400 دىن ئوشۇقراق ئادەم خەن خاقانلىقى تەرەپكە پېتراپ قېچىپ كېلىدۇ.

تەڭرىقۇت لى لىڭنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەجدادىنىڭ شان-شۆھرىتىدىن خەۋەردار بولىدى. لى لىڭنىڭ جاسارىتى ۋە نەۋقىرانلىقىغا قاراپ قىزىنى بېرىپ، يۇقىرى مەرتىۋىگە كۆتەردى. بۇنى ئاڭلىغان خەن خاقانى لى لىڭنىڭ ئانىسى، خوتۇنى، ئوغلى ۋە پۈتكۈل ئۇرۇغ-ئەۋلادىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، لى جەمەتىنىڭ نامى بۇلغىنىپ كەتتى. لۇڭشىدىكى لى جەمەتى بىلەن باردى-كەلدى قىلغان زاتلار ئىزا-نومۇستا قالغانىدى.

مۇئەررىخنىڭ: «زوچيۇ مىڭ تەزكىرىلىرى» دە: «ھۆكۈمدار ئۆزى توغرا بولسا، بۇيرۇق قىلمايمۇ ئىشنى ئاقتۇزالايدۇ؛ ھۆكۈمدار ئۆزى توغرا بولمىسا، بۇيرۇق قىلسىمۇ ئاقمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ سۆز لى گۇاڭ سەنگۇننى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلغانمىكىن؟ مەن كۆرگەن لى گۇاڭ سەنگۇن ساپ كۆڭۈللۈكلۈكى بىلەن سەھرالىققا ئوخشايتتى. ناتىق ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆلگەن كۈنى ئەلدە ئۇنى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغانلارنىڭ ھەممىسى ھازا تۇتقان. ئۇ ئۆزىنىڭ ساداقىتى

وە سەمىمىيىتى بىلەن سىپاھ-بەگلەرنى ئۆزىگە ئىشەندۈرگەن ئەمەسمىدى؟ بىر ماقال باركى: «شاپتۇل بىلەن نەشپۈت ئۆزىنى جاكالىمىسىمۇ، ئۇنىڭ تۈۋى يولۇچىلار ئۈچۈن يول». بۇگەپ ئاددى بولغىنى بىلەن ئۇنىڭ مەنىسى ناھايىتى چوڭقۇردۇر.

---

[1] لى گۇاڭ (李广) — خەن خاقانلىقىنىڭ سەنگۈنى ئىدى، ئۇ لياڭ بەگلىكىنىڭ يېرىدە ئۇرۇش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن لياڭ بېگى ليۇۋۇ ئۇنىڭغا سەنگۈنلۈك تامغىسى تەقدىم قىلدى. لى گۇاڭ شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلىپ ئالدى. بۇھادىسە خەن خاقانلىقىنىڭ قانۇنىغا خىلاپ ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن ئۇسۇيۇرغال ۋە مۇكاپاتتىن مەھرۇم قىلىنغانىدى.

(«ئىككى خەن ئەدەبىيات-تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 354 - بەت)

[2] چېڭجى (成纪) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىنئەن ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شىمالىدا. دەسلەپ لۇڭشى ۋىلايىتىگە قارىغان. م. ب. 134 - 129 - يىللار (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ يۈەنگۇاڭ يىللىرى) دىن كېيىن تيەنشۇي ۋىلايىتىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 - بەت)

[3] خۇەيلى (槐里) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ ئون چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 - بەت)

[4] پاك ئائىلە پەرزەنتلىرى (良家子) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ھەربىي قوشۇن ئىككى خىل كىشىلەردىن تەركىپ تاپاتتى. بىرى پاك ئائىلە دەپ ئاتالغان ئادەتتىكى ئاھالە (تېۋىپلار، باخشىلار، سودىگەرلەر، ھۈنەر-ۋەنلەر بۇنىڭ سىرتىدا)نىڭ پەرزەنتلىرى. يەنە بىرى جىنا يەتچىلەر.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 - بەت)

[5] چاڭيى (昌邑) — شەھەر. لياڭ بەگلىكىنىڭ مۇھىم شەھىرى. ئورنى

ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 354 - بەت)

[6] لياڭ بېگى (梁王) خەن خاقانى ۋېندىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى. ئىسمى ليۇۋۇ (刘武).

(«جوڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1450 - بەت)

[7] گوڭسۇن خۇنيې (公孙昆邪) — خەن خاقانلىقىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن گوڭسۇن خېنىڭ بوۋىسى.

(«ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 354 - بەت)

[8] تۇزاقچىلار — بۇيەردە، قەدىمكى زامانىنىڭ ئۇرۇشلىرىدا قوللىنىلغان ئازغىنا ئەسكەرنى كۆرسىتىپ قويۇپ، دۈشمەننى ئۇرۇشقا تارتىپ، ئاندىن ئورۇنغۇن ساندىكى قوشۇن بىلەن دۈشمەننى تارمار قىلىش تاكتىكىسى بويىچە مەيدانغا تاشلىنىدىغان قىسىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھۇنلار لى گۇاڭ ۋە ئۇنىڭ يۈز نەپەر ئاتلىق كىشىسىنى تۇزاقچىلار دەپ بىلىپ، ئۇلارغا تېگەلمىگەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ كەينىدە مۆكۈنگەن چوڭ قوشۇن بار دەپ پەرەز قىلىنغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 356 - بەت)

[9] شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن — م. ب. 129 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.*

[10] سابىق يېڭيىن تۆرىسى (新阴侯) — گۇەن يىڭنىڭ نەۋرىسى گۇەن چاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇ چاغدا، گۇەن چاڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلانغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 361 - بەت)

[11] لەنتيەن (蓝田) — ناھىيە. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋېيخې تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىي چېكىسىگە، چىنلىڭ تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان.

(«سىخەي» 1381 - بەت)

[12] بالىڭ زىيارەتگاھلىقى (霸陵) — خەن خاقانى ۋېندىنىڭ مەقبەرە-سىنى كۆرسىتىدۇ. مەقبەرە بالىڭ ناھىيىسىدە، بالىڭ ناھىيىسىنىڭ ئورنى

بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 361 ـ بەت)

[13] لياۋشى (辽西) ـ ۋىلايەت، چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ۋە لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 361 ـ بەت)

[14] شى جيەن (石建) ـ خەن خاقانى ۋۇدى زامانىدىكى ئىشىك ئاغىسى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 313 ـ بەت)

[15] دىڭشياڭ (定襄) ـ ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۈيۈ ناھىيىسىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا. ۋىلايەت مەركىزى ھازىرقى ئاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خولىنكۆل ناھىيىسىدە.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 365 ـ بەت)

[16] شۈنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن ـ م. ب. 121 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلۇدۇ.*

[17] بىلگە تۆرە جاڭ چيەن (博望侯张骞) ـ «تارىخىي خاتىرىلەر» 123 ـ جىلد، «پەرغانە تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.*

[18] داخۇاڭ ناملىق ئوقيا (大黄) ـ قورال ئىسمى. خەن خاقانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ يىرىك قورال. رەڭگى سېرىق. شەكلى ئوقياغا ئوخشاش بولۇپ، ئىنتايىن يىراققا ئېتىلاتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 366 ـ بەت)

[19] ئوتتۇرا تۆۋەن ـ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە، كىشىلەر پەزىلەت، قابىلىيەت جەھەتتىن ئۈچ رەت، توققۇز خىلغا بۆلۈنەتتى. بىرىنچى رەتتىكىلەر: ئالى، ئوتتۇرا ئالى، تۆۋەن ئالى بولۇپ ئۈچ خىل بولاتتى. ئىككىنچى رەتتىكىلەر: يۇقىرى ئوتتۇرانچى، ئوتتۇرا ئوتتۇرانچى، تۆۋەن ئوتتۇرانچىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولاتتى. ئۈچىنچى رەتتىكىلەر: يۇقىرى تۆۋەن، ئوتتۇرا تۆۋەن، تۆۋەن تۆۋەن بولۇپ ئۈچ خىل بولاتتى. لى سەي ئوتتۇرا تۆۋەن، يەنى سەككىزىنچى خىل بولغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 366 ـ بەت)

[20] ئۈچ ۋەزىر (三公) ـ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە باش ۋەزىر، باش ھەربىي ۋەزىر ۋە مۇپەتتىش ۋەزىر مەنسەپلىرىدىكى ئۈچ كىشى ئۈچ ۋەزىر دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ئوردىنىڭ يۇقىرى ئەمەلدارلىرى ئىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 258 ـ بەت)

[21] شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن ـ م. ب. 119 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.*

[22] ئالدىنقى سەنگۈن (前将军) ـ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ئالدىنقى سەنگۈن، ئارقىنچى سەنگۈن، ئوتتۇرىچى سەنگۈن، ئوڭ قول سەنگۈن، سول قول سەنگۈن دېيىلىدىغان ھەربىي ئەمەلدارلار بولاتتى. بۇلار ۋەزىردىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇراتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 368 ـ بەت)

[23] خەن يەن (韩嫣) ـ گوڭگاۋ تۆرىسى خەن تۇيداڭنىڭ نەۋرىسى. سابىق ۋەزىر خەن (韩) بەگى خەن شىننىڭ چەۋرىسى. خەن خاقانى ۋۇدىغا ياراپ كەتكەن ئەمەلدار. كېيىن خان ئانا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 372 ـ بەت)

[24] قوۋۇق ئىچى تۆرىسى (关内侯) ـ ئۇنۋان. چوڭ تۆرىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 372 ـ بەت)

[25] خاقان ۋەلىئەھدى (太子丹) ـ بۇيەردە خاقان ۋۇدىنىڭ خانىشى ۋېي زىفۇدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى ليۇجۈ (刘据) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 373 ـ بەت)

[26] جيەنجاڭ قەسرى (建章宫) ـ خەن خاقانى ۋۇدى م. ب. 104 ـ يىلى (تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) سالدۇرغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى شىئەن شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 ـ بەت)

[27] جۈيەن كۆلى (居延) ـ بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئېزگىنە خوشۇنىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 ـ بەت)

[28] دەنياڭ (丹阳) ـ ۋىلايەت. بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسى جەنۇبىي ئەنخۇي رايونىنىڭ كۆپ جايلىرىنى ۋە جياڭسۇ، جېجياڭ ئۆلكىلىرىنىڭ بىر-

قسىم جايلىرىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. دەنىياڭ ۋىلايىتى بۇرۇن چۇ بەگلىكىگە قارايتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 ـ بەت)

[29] چىلىيەنشەن (祁連山) ــ تەڭرى تېغىنىڭ گەنسۇ رايونىدىكى قىسمى. ھۇنلار زامانىدا شىنجاڭ رايونىدىكى تەڭرى تېغى ــ شىمالىي تەڭرى تېغى، گەنسۇ رايونىدىكى تەڭرى تېغى ــ جەنۇبىي تەڭرى تېغى دەپ ئاتىلاتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 375 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 110 ـ جىلد

ھۇنلار تەزكىرىسى

ھۇنلارنىڭ ئەجدادى شياخوۋشى (1) ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ چۇنۋېيـ-لەر (2) دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ، يۈ زامانلىرىدىن ئىلگىرى ئۇلار (ھۇنلار) تاغ رۇڭلىرى، شيەنيۈن (獫狁)، شۈنيۈ (葷粥) دەپ ئاتىلىپ، شىمالدا چارۋا ـ مال بېقىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايتتى. چارۋا ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، تۆگە، قۇلانلار (ياۋائات) بولسا، ئۇلارنىڭ نادىر چارۋىلىرى ئىدى. ئۇلار ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرەتتى. شەھەر ۋە مۇقىم تۇرىدىغان جايلىرى يوق ئىدى. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تەۋە يېرى بولاتتى. يېزىقى يوق بولۇپ، سۆزگە ئەمەل قىلىناتتى. باللىرى قوي مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قۇشقاچ، چاشقان ئوۋلايتتى. سەل چوڭ بولغاندا بولسا، تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئوزۇقلىناتتى. ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەر-لەر قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئىدى. ئادەتتە، چوپانلىق قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاش بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بولسا، ھەممىسى ئاتلىنىپ، جەڭ مەشقى ئېلىپ بېرىپ، باسمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ تەبىئىتى مانا شۇنداق ئىدى. ئۇلار يىراقتا ئوقيا، يېقىندا قىلىچ-نەيزە ئىشلىتەتتى، ئۇرۇش پايدىلىق بولسا ئىلگىرىلەپ، پايدىسىز بولسا چېكىنەتتى. قېچىشنى ھار كۆرمەيتتى. پايدىنى كۆرسە،

ئەدەپ- قائىدىنى ئۆزنىتتى، خان ۋە ئاقساقاللىرىدىن تارتىپ تاكى تۆۋەنكىچە ھەممىسى مالنىڭ گۆشىنى يەپ، تېرىسىنى كىيىم- كېچەك قىلىپ كىيەتتى. جۇۋىنى يېپىنچا، كىگىزنى سېلىنچا قىلاتتى. مالنىڭ سېمىزىنى قاۋۇل- قىرانلىرى، ئاشقانىنى قېرى- ئاجىزلىرى يەيتتى، ساغلام، قاۋۇل ئادەملەر ئەتىۋارلىنىپ، قېرى، ئاجىزلار كەمسىتىلەتتى. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى يەڭگىسىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئادىتىچە، ئىسىم ئاتىلاتتى، فامىلە بولمايتتى.

شيا خانلىقىدا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، گۇڭ ليۇ ئېكىن بېگىملىك(3) ئەمىلىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن، غەربىي رۇڭلار ئىچىگە قېچىپ بېرىپ، رۇڭلارغا ئايلىنىپ، بىن (豳) دېگەن يەردە تۇرۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 300 نەچچە يىللار ئۆتۈپ، رۇڭ- دىلار چوڭ ئاقسا قال دەنفۇ (大王亶父) غا ھۇجۇم قىلدۇ. دەنفۇ چى تېغىنىڭ ئېتىكىگە قېچىپ باردۇ. بىنلىقلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بېرىپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىدۇ. شۇندىن ئېتىۋارەن، جوۋ (周) خانلىقىنىڭ ئاساسى قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن 100 نەچچە يىللار ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى جى چاڭ چۈەن يىشى (畎夷氏) ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئون نەچچە يىللار ئۆتۈپ، جوۋ ۋۇ ۋاڭ (周武王) جوۋ (纣) ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، لوبى شەھىرىنى بىنا قىلدى. كېيىن يەنە فېڭجىڭ، خاۋجىڭ شەھەرلىرىدە تۇرۇپ، يات قەۋم رۇڭلارنى جىڭشۈي، لوشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالىغا سۈرۈپ تاشلىدى. ئۇلارغا "قىر ياساقچىلىرى"(4) دەپ ئىسىم قويۇپ، ۋاقتى- ۋاقتىدا ئولپان ئېلىپ تۇردى. شۇنىڭدىن ئىككى يۈز نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، جوۋ خانلىقىدا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، جوۋ مۇ ۋاڭ چۈەنرۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، تۆت ئاق بۆرى، تۆت بۇغا غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن،

قىردىن ياساق كەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن جوۋ خانلىقىدا «جازادەستۇرى»(5) تۈزۈلۈپ، (جازا قانۇنى) يولغا قويۇلدۇ. جوۋ مۇ ۋاڭدىن كېيىن ئىككى يۈز نەچچە يىللار ئۆتۈدۇ. جوۋ يوۋ ۋاڭ ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك كىچىك خانىشى باۋسى تۈپەيلىدىن شېن بېگى بىلەن ئارازلىشىپ قالدۇ. غەزەپلەنگەن شېن بېگى چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىكتە جوۋ يوۋ ۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە ئۇنى لىشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆلتۈرۈپ، جوۋ خانلىقىدىن جياۋخو(6) كۆلىنى تارتىۋالدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، جىڭشۈي، ۋېيشۈي دەريالىرى ئارىلىقىغا ماكانلىشىۋېلىپ، جوۋخانلىقىغا تاجاۋۇزچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلىشقا باشلايدۇ. چىن شياڭگوڭ جوۋخانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قالغاندىن كېيىن، جوۋ پىڭۋاڭ فېڭجىڭ ۋە خاۋجىڭ شەھەرلىرىنى تاشلاپ، شەرققە لوبى شەھىرىگە كۆچۈپ باردۇ. ئەنە شۇ چاغدا چىن شياڭگوڭ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى چى ۋىلايىتىگىچە قوغلاپ باردۇ. شۇندىن باشلاپ، چىن شياڭگوڭ بەگلەر قاتارىغا ئۆتۈدۇ. ئۇنىڭدىن 65 يىل كېيىن، تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، چى بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقتىن، چى لىگوڭ(7) شەھىرى سىرتىدا رۇڭلار بىلەن جەڭ قىلدۇ، ئۇنىڭدىن يەنە 44 يىل ئۆتۈپ، تاغ رۇڭلىرى (山戎) يەن بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاچقا، يەن بەگلىكى چى بەگلىكىدىن جىددىي ياردەم سورايدۇ. چى خۈەنگوڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، تاغ رۇڭلىرى بىلەن جەڭ قىلىدۇ، تاغ رۇڭلىرى قاچىدۇ. ئاندىن يەنە 20 نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، رۇڭ- دىلار لوبى شەھىرىگە كېلىپ، جوۋ شياڭۋاڭغا يۈرۈش قىلدۇ. جوۋ شياڭۋاڭ جېڭ (郑) بەگلىكىنىڭ فەنجىڭ(8) شەھىرىگە قېچىپ كىتىدۇ. باشتىلا جوۋ شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش غەرىزىدە يۈرگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇڭ- دىلاردىن ئۆيلىنىپ، خانىش (后) قىلىپ بېكىتىدۇ ۋە رۇڭ، دى ئەسكەر-

لىرى بىلەن بىرلىكتە جىيىڭ بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلدۇ، ئۇزۇن
ئۆتمەي، رۇڭ ـ دىلىق خوتۇننى خانىشلىقتىن قالدۇردۇ. خوتۇن
بۇنىڭغا نارازى بولدۇ. جوۋشىياڭۋاڭنىڭ ئۆگەي ئانىسى خانىش
خۇيخوۋ (惠后) نىڭ زى دەي⁽⁹⁾ ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ،
خانىش خۇيخوۋ نىڭ ئوغلى زىدەينى خان قىلىپ تىكلەش غەرىزى
بولغاچقا، ئۇ رۇڭ ـ دىلىق خانىش ۋە زىدەيلەر بىلەن ئىچكى جەھەت-
تىن ماسلىشىپ، رۇڭ ـ دىلارغا يول ئېچىپ بېرىدۇ. نەتىجىدە رۇڭ ـ
دىلار باستۇرۇپ كېلىپ، جوۋ شىياڭۋاڭنى تارمار قىلىپ، زىدەينى
خان قىلىپ كۆتىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن رۇڭ ـ دىلارنىڭ بىر قىسمى
لۇخۇنگە ماكانلىشىپ، شەرقتە ۋېي (卫) بەگلىكىگە تۇتۇشۇدۇ ۋە
جوۋخانلىقىغا دائىم تاجاۋۇزچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلىپ تۇرغانلىق-
تىن، جوۋ خانلىقى رۇڭ ـ دىلاردىن تولىمۇ بىزار بولۇپ كېتىدۇ.
شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرلار:

رۇڭ ـ دىلارغا زەربە بېرىپ،
شيەنيۈنگە يۈرۈش قىلىپ،
هارۋىنى گۈلدۈرلىتىپ،
تەييۈەنگىچە باردۇق بىز.
دۈشمەنگە يۈرۈش قىلىپ،
قورغاننى پۇختا سېلىپ،
شىمال يۈننى (تەرەپنى) تىنجىتىپ
بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز.

دەپ قوشاق توقۇغانىدى.

جوۋ شىياڭۋاڭ تۈت يىل سىرتتا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ،
ئاندىن جىن (晋) بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى،
بېگىدىن تەختكە چىققان جىن ۋېنگۇڭ زوراۋانلىق بىلەن ئۈستۈن-
لۈككە ئېرىشىش غەرىزىدە، ئەسكەر چىقىرىپ رۇڭ ـ دىلار ئۈستىگە

يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى. زى دەينى ئۆلتۈرۈپ،
جوۋ شىياڭۋاڭنى قايتۇرۇپ كېلىپ، لوبىي شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇردى.

بۇ ۋاقىتتا، چىن (秦)، جىن (晋) بەگلىكلىرى قۇدرەتلىك ـ
كۈچلۈك بەگلىكلەر ئىدى. جىن ۋېنگۇڭ رۇڭ ـ دىلارغا يۈرۈش
قىلىپ، ئۇلارنى خېشىدىكى يىنشۈي،⁽¹⁰⁾ لوشۈي دەريالىرى ئارى-
لىقىغا قوغلىدى. بۇلار قىزىل دى، ئاق دى دەپ ئاتالدى. چىن
مۇگۇڭ يۈيۈگنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي رۇڭ دائىرىسى-
دىكى سەككىز خانلىق چىن خانلىقىغا قارىدى. لۇڭشەن تېغىنىڭ
غەربىدە ميەنجۇ⁽¹¹⁾ رۇڭلىرى، كۈن رۇڭلىرى⁽¹²⁾، دىلار، ۋەن
رۇڭلىرى؛ چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جىڭشۈي، چىشۈي دەريا-
لىرىنىڭ شىمالىدا يىچۈ رۇڭلىرى، دالى رۇڭلىرى، ۋۇجىز رۇڭ-
لىرى،⁽¹³⁾ چۈيەن⁽¹⁴⁾ رۇڭلىرى بولۇپ، جىن بەگلىكىنىڭ شىما-
لىدا بولسا، لىنخۇ رۇڭلىرى، لۇفەن رۇڭلىرى بار ئىدى، يەن بەگ-
لىكىنىڭ شىمالىغا بولسا، دۇڭخۇسلار⁽¹⁵⁾، تاغ رۇڭلىرى جايلاشقان.
ئۇلار ھەرقايسى تاغ ـ جىلغىلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۆز ئالدىغا
باشلىقلىرى بولاتتى. توپ ـ توپ بولۇپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ،
بىرلىشىپ كېتەلمەيتتى.

بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، جىن داۋ-
گۇڭ⁽¹⁶⁾ ۋېي جياڭنى رۇڭ ـ دىلار بىلەن يارىشىشقا ئەۋەتكەچكە،
رۇڭ ـ دىلار جىن بەگلىكىنى زىيارەت قىلدۇ. يەنە 100 نەچچە
يىللار ئۆتكەندە، جاۋشىياڭزى گوۋجۇ تېغىدىن ئېشىپ، رۇڭ ـ دىلارنى
تارمار قىلىپ ۋە دەي بەگلىكىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، خۇنلار ئېلىگە
يېقىنلىشىدۇ. ئاندىن جاۋشىياڭزى خەن، ۋېي بەگلىكلىرى بىلەن
بىرلىكتە جىبونى يوقىتىپ، جىن بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى بۆلىۋېلىپ
ئالدۇ. شۇنداق قىلىپ، جاۋ بەگلىكى، دەي بەگلىكى بىلەن گىرۋجۇ
تېغىنىڭ شىمالىنى، ۋېي بەگلىكى خېشى بىلەن شائىجۇن ۋىلايەت-

لېرىنى ئىگەللەپ، رۇملار بىلەن چېگرىداش بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، يېچۇ رۇملىرى شەھەر ـ قەلئەلەرنى سېلىپ ئۆزىنى قوغدىغان بولسىمۇ، لېكىن چىن بەگلىكى ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى پىلە قۇرۇتەدەك يەپ، ئاخىرى چىن خۈيۋاڭ[17] زامانىغا كەلگەندە، يېچۇ رۇملىرىنىڭ 25 شەھىرىنى ئىگەللىدى. خۈيۋاڭ ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، شىخې، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى تامامەن چىن بەگلىكىگە قوشۇۋالدى. چىن جاۋۋاڭ زامانىدا يېچۇ رۇملىرىنىڭ خانى خان ئانا شۆەن تەيخوۋ بىلەن ئوينايدۇ، خان ئانا شۆەن تەيخوۋ يېچۇ رۇڭ خانىدىن ئىككى بالا تۇغىدۇ. خان ئانا شۆەن تەيخوۋ يېچۇ رۇڭ خانىنى ھىلە ـ مىكىر بىلەن گەنچۇەندە ئۆلتۈرىدۇ. ۋە ئەسكەر چىقىرىپ، يېچۇ رۇملىرىغا يۈرۈش قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چىن بەگلىكى لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنى ئىگەللەيدۇ. سەددىچىننى بىنا قىلىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىڭۋاڭمۇ ئۆرپ ـ ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىپ، ئات مىنىش ، ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىنىپ، شىمالدا لىنخۇ، لوفەن ھۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، سەددىچىننى بىنا قىلىدۇ. (جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ سېپىلنى دەيجۈندىن باشلاپ، چۈغاي (يىڭشەن) تېغىنىڭ ئېتىكى بىلەن گاۋچۈەگە يەتكۈزىدۇ ۋە ئۇنى چېگرا قىلىپ، يۈنجۇڭ، يەنمېن، دەيجۈن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. كېيىن يەن بەگلىكىدە ئۆتكەن چىن كەي ناملىق دانىشمەن قوماندان ھۇن ئېلىدە تۇرغاق بولغانىدى. ھۇنلار ئۇنىڭغا ناھايىتىمۇ ئىشىنەتتى. ئۇ يەن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۇڭگۇسلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغاچقا، تۇڭگۇسلار 1000 چاقىرىملاپ ئارقىغا چېكىنگەنىدى. چىن كې بىلەن بىللە چىن بېگىنى (چىن شىخۇاڭنى) ئۆلتۈرمەكچى بولغان چىن ۋۇياڭ دېگەن كىشى چىن كەينىڭ نەۋرىسى بولاتتى. يەن بەگلىكىمۇ ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن،

زاۋياڭدىن[18] شياڭپىڭگىچە[19] سېپىل سېلىپ ۋە شاڭگۇ، يۈياڭ[20]، يۇۋبېيپىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغانىدى. شۇ زاماندا يەتتە مەدەنىيەتلىك بەگلىك ئىچىدە ئۈچ بەگلىك ھۇنلار بىلەن چېگرىداش ئىدى. جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى مۇ زامانىدا، ھۇنلار جاۋ بەگلىكى چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە پېتىنالمايتتى، چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى تارمار قىلغاندىن كېيىن چىن شىخۇاڭ مېڭ تيەننى 100000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن شىمالدىكى ھۇنلارغا قارشى جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى تامامەن قايتۇرۇپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى قورۇل قىلىپ، دەريا بويىدا 44 ناھىيە بىنا قىلىپ ۋە بۇ يەرلەرنى قوغداش ئۈچۈن جىنايەتچىلەرنى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى. لىنتاۋدىن لياۋدۇڭغىچە سوزۇلغان 10000 چاقىرىمدىن ئوشۇق چېگرادىكى تاغلار، خەتەرلىك ھاڭ ۋە جىلغىلارنى بويلاپ سېپىل سوقتۇرۇپ (ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە كونا سېپىللار قايتىدىن ياسىلىپ)، جيۇيۈەندىن[21] يۈنياڭغىچە[22] ئۇدۇل يول ئاچقانىدى. يەنە دەريادىن ئۆتۈپ، ياڭشەن تېغى بىلەن بېيجيا ئارىلىقىدىكى يەرلەر ئىگەللەندى.

شۇ ۋاقىتلاردا، تۇڭگۇسلار كۈچەيگەن، ياۋچىلار راۋاج تاپقانىدى. ھۇنلارنىڭ تۇمەن[23] ناملىق تەڭرىقۇتى چىن خاقانلىقىغا تەڭ كېلەلمەي شىمالغا كۆچكەن. ئون نەچچە يىللار ئۆتۈپ، مېڭ تيەن ئۆلۈپ، بەگلەر چىن خاقانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەچكە، خاقانلىق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قېلىپ، چىن خاقانلىقى چېگرا ساقلاشقا كۆچۈرۈپ كەلگەن جىنايەتچىلەر ئاساسىي جەھەتتىن قايتىپ كېتىشكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن قۇلايلىق شارائىتقا ئېرىشكەن ھۇنلار يېڭىۋاشتىن تەدرىجىي ھالدا دەريانىڭ (خۇاڭخېنىڭ) جەنۇبىغا ئۆتۈپ، چىن خاقانلىقى بىلەن قەدىمكى چېگرا بويىچە چېگرىداش بولۇ‑

ۋالدى.

ئەگرىقۇت تۇمەننىڭ باتۇر (بودۇ)[24] ئىسىملىك خان تېكىنى بار ئىدى. كېيىن ئەگرىقۇتنىڭ سۆيۈملۈك ئالچىسى[25] ئۇنىڭغا كىچىك ئوغلىنى تۇغۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئەگرىقۇت باتۇرنىڭ خان تېكىنلىك ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلىنى خان تېكىن قىلماقچى بولىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن باتۇر ياۋچىلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىلىدۇ. باتۇر ياۋچى ئېلىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغاندا، تۇمەن ياۋچى ئېلىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ. ياۋچىلار باتۇرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، باتۇر ياۋچىلارنىڭ بىر تۇلپار ئېتىنى ئوغۇرلاپ مىنىپ، ئۆز ئېلىگە قېچىپ كېلىدۇ. ئوغلىنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولغان تۇمەن ئۇنى 10000 چەۋەندازغا باش قىلىدۇ. باتۇر (ۋىزىلداپ ئۇچىدىغان) ئاۋازلىق ئوق ياسىتىپ، ئۆز چەۋەندازلىرىغا قارىغا ئېتىشنى مەشىق قىلدۇرىدۇ ۋە: «مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقۇم قەيەرگە قارىتىپ ئېتىلسا، ھەممىڭلار شۇ يەرگە قارىتىپ ئاتىسىلەر، كىم ئاتمايدىكەن، ئۇنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە شىكارغا چىققاندا، ئاۋازلىق ئوق ئېتىلماستىن تۇرۇپ، ئوق چىقارغانلارنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر قېتىم باتۇر ئۆزىنىڭ تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپىدىكىلەردىن بەزىلەر ئاتنى ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغاچقا، باتۇر دەرھال ئۇلارنىڭمۇ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك خوتۇنىغا قارىتىپ ئاۋازلىق ئوق ئاتقاندا، ئەتراپىدىكىلەردىن بەزىلەر ئىنتايىن قورقۇپ ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمىغانلىقتىن، باتۇر ئۇلارنىڭمۇ كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتۈپ، باتۇر يەنە بىر قېتىم شىكارغا چىققاندا، ئەگرىقۇتنىڭ تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپىدىكى نەۋكەرلىرىمۇ ئاتىدۇ. ئاندىن، باتۇر ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ كارغا يارايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىدۇ.

كېيىن، ئاتىسى تۇمەن ئەگرىقۇت بىلەن بىللە شىكارغا چىقىپ، تۇمەنگە قارىتىپ ئوق ئاتىدۇ، ئەتراپىدىكىلەرمۇ ئاۋازلىق ئوق بىلەن تەڭلا ئوق چىقىرىپ، تۇمەننى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن باتۇر ئۆگەي ئانىسىنى، ئىنىسىنى ھەمدە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى تامامەن ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۆزىنى ئەگرىقۇت دەپ ئېلان قىلىدۇ.

باتۇر تەختكە چىققاندا، تۇڭگۇسلار قۇدرەتلىك ئەل ئىدى. ئۇلار باتۇرنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، تۇمەندىن قالغان تۇلپارنى سوراپ، باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلارنى توپلاپ مەسلىھەت سالغاندا، مەنسەپدارلار: «تۇلپار ئات ھۇن ئېلىنىڭ تەۋەررۇك ئېتى. بېرىلمىسۇن» دېيىشىدۇ. باتۇر: «خوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئاتنى ئايايمىزمۇ؟» دەيدۇ ۋە ئاتنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىدۇ. تۇڭگۇسلار باتۇرنى قورقۇنچاق ھېسابلاپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەگرىقۇتنىڭ بىر ئالچىسىنى سوراپ باتۇرغا يەنە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلىرىدىن مەسلىھەت سورىغىنىدا، مەنسەپدارلار غەزەپلىنىپ: «تۇڭگۇسلار يولسىزلىق قىلىپ ئالچى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدىۋىنى بېرەيلى!» دەپ ۋاقىرىشىدۇ، باتۇر بولسا: «خوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئايالنى ئايايمىزمۇ؟» دەپ ياخشى كۆرۈپ ئالغان ئالچىسىنى تۇڭگۇسلارغا بېرىۋېتىدۇ. تۇڭگۇسلار خانى بارغانچە كۆرەڭلەپ، غەربكە ھۇجۇم قىلىدۇ. تۇڭگۇسلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئارىلىقىدا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدىغان بىر ئىنسى-جىنسى يوق تاشلاندۇق يەر بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپ مۇشۇ يەرنىڭ ئىككى چېتىگە كەپىلەرنى ياساپ، قاراۋۇللارنى قوياتتى. تۇڭگۇسلار باتۇر ئەگرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ: «سىلەر ھۇنلار بىزنىڭ قاراۋۇلخانىمىز ئالدىدىكى تاشلاندۇق بوش يەرگە ئاياق باسقۇچى بولماڭلار. ئۇ

يەرنى بىز ئىگەللىمەكچىمىز» دەيدۇ. باتۇر مەنسەپدارلىرىنى يىغىپ يەنە مەسلىھەت سورىغاندا، مەنسەپدارلارنىڭ بەزىلىرى: «ئۇ يەرنى بىز تاشلىۋەتكەن، ئۇنى بەرسەكمۇ بولىدۇ، بەرمىسەكمۇ بولىدۇ» دېيىشىدۇ بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان باتۇر «يەر-زېمىن دۆلەتنىڭ ئاساسى. نىمە ئۈچۈن زېمىنىمىزنى بېرىدىكەنمىز؟!» دەيدۇ ۋەزىمىن بېرەيلى دىگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. باتۇر تەگرىقۇت يۈرۈشكە ئاتلىنىپ، ئەل ئىچىدە يۈرۈشكە چىقمىغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شەرققە-تۇڭگۇسلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئەزەلدىن باتۇرنى كۆزگە ئىلماي كەلگەن تۇڭگۇسلارنىڭ ھىچقانداق تەييارلىقى يوق ئىدى. باتۇر قوشۇن بىلەن كېلىپ، تۇڭگۇسلار خانىنى تار-مار قىلىپ، ئاھالىسىنى ئەسىر، مال-مۈلكىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ. باتۇر غەربكە-ياۋچىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ياۋچىلارنى سۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەنۇبدا لۇفەن خانىنى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيان خانىنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە مىڭ تيەن ھۇنلاردىن تارتىۋالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى قورۇلىنى خەن خاقانلىقى بىلەن چېگرا قىلىپ، تاكى جۇنا، فۇشى دىگەن يەرلەرگىچە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن، يەن، دەي ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىدۇ. شۇ چاغلاردا خەن قوشۇنلىرى شياڭ يۈ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بولۇپ، خەن ئۇرۇش ھارغىنلىقى ئىچىدە تۇرۇۋاتقاچقا، باتۇر قۇدرەت تېپىپ، 300000 دىن ئارتۇق جەڭگىۋار قوشۇنغا ئىگە بولغانىدى.

ھۇنلار چۇنۋېيدىن تۇمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، بەزىدە كۆپىيىپ، بەزىدە ئازىيىپ، تارقاق ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەجەرە-نەسەبنامىلىرىنى بىلىش، تۈزۈشكە بولمايتتى. لېكىن باتۇرغا كەلگەندە ناھايىتى قۇدرەت تېپىپ، شىمالدىكى تائىپە-

لەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبدا خەنگە تاقابىل تۇرماقتا ئىدى. مانا شۇندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ شەجەرە-نەسەبنامىلىرى، ئەمەل-مەنسەپ ناملىرى ۋە ئۇنۋانلىرىنى بىلىۋېلىش-خاتىرىلەشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلغانىدى.

باتۇر ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قان، ئوڭ چوڭ سەركەردە[26]، سول چوڭ سەركەردە، ئوڭ چوڭ تۇتۇق بەگ[27]، سول چوڭ تۇتۇق بەگ، ئوڭ چوڭ تۇتسۇن بېگى[28]، سول چوڭ تۇتسۇن بېگى، ئوڭ قۇت بېگى[29]، سول قۇت بېگى تەسىس قىلدى. ھۇنلار بىلىملىك دانىشمەننى «تۇغ» دەپ ئاتاشاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە سول تۇغ قانلىققا خان تېگىن بەلگىلىنەتتى. ئوڭ-سول تۇغ قانلاردىن تۆۋەندە سەنگۇنلەرگە قەدەر چوڭلىرىدا 10000، كىچىكلىرىدە بىر نەچچە مىڭ چەۋەنداز بولۇپ، ئومۇمەن، 24 باشلىق بولاتتى، بۇقوشۇنلار «تۇمەن چەۋەنداز»[30] دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلۇغ مەنسەپلەر ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. قويان[31]، لان[32] ئۇرۇقلىرى، ئاندىن قالسا، شۈبو[33] ئۇرۇقى ئالى مەرتىۋىلىك ئۈچ ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. سول قانات قانلار شەرق تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭگۇ ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. شەرقتە خۇيخې[34]، چاۋشيەنلەر بىلەن تۇتىشاتتى. ئوڭ قانات قانلار غەرب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭجۈن ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. غەربىدىكى چېگرىسى ياۋچى، دى، چياڭلار بىلەن تۇتىشاتتى، تەگرىقۇتنىڭ ئوردىسى بولسا، دەيجۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقانىدى. خانلارنىڭ يەرلىرى ئايرىم بولۇپ، ئۇلار ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. لېكىن خانلار ئىچىدە، ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قانلار ناھايىتى چوڭ بولاتتى. ئوڭ-سول قۇت بەگلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەملىشەتتى. 24 باشلىقنىڭمۇ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز

ئالدىغا تەسىس قىلىنغان مىڭبېشى(35) يۈز بېشى، ئون بېشى، كىچىك قان(36)، ۋەزىر(37)، سەركەردە، تۇتۇق بەگ، تۇتۇن بېگى، قۇتقۇبەگ (且渠) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى.

ھەر يىلى نوروز ئېيىدا، ھۇن باشلىقلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر-چىراق قىلاتتى. بەشىنچى ئايدا لۇڭچېڭ(38) شەھىرىگە يىغىلىپ، چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا-بوۋىلىرى، ئاسمان-زېمىن، روھ-ئەرۋاھلارغا ئاتاپ زارا-خەتمە قىلاتتى. كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە دەيلىن (蹛林) ئىبادەت ئورمانلىقى) گە يىغىلاتتى. ئادەم، ئات-ئۇلاقنىڭ ھېسابى ئېلىناتتى. ھۇنلارنىڭ قانۇنىدا شەمشەر (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر چىدىن ئارتۇق يېرىنى زەخىملەندۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. مال-مۈلۈك ئوغۇرلىغۇچىلارنىڭ ئۆي-بىساتى، مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىناتتى. جىنايەت سادىر قىلغانلاردىن جىنايىتى كىچىكلەرنىڭ ئۇشۇقى چېقىلاتتى. جىنايىتى چوڭلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. قاماق جازاسى ئون كۈندىن ئاشمايتتى، پۈتۈن بىر ئەلدە قاماقتا ياتقۇچىلار بىر نەچچە كىشىلا بولاتتى، خالاس. تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا قارارگاھىدىن چىقىپ، كۈنگە قاراپ تازىم قىلاتتى. ئاخشىمى ئايغا تازىم قىلاتتى. ھۇنلار ئولتۇرۇشتا ئۆرنى سولدىن باشلاپ، شىمالغا يۈزلىنىپ ئولتۇراتتى. بۇرجىنىڭ بەشىنچى خانىسى بىلەن مۇچەلنىڭ ئالتىنچى خانىسى بىرلەشكەن كۈن ھۇنلاردا خەيرلىك كۈن ھېسابلىناتتى. ھۇنلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ-تاش قىلىپ، قوش قەۋەت تاۋۇت ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن-كۈمۈش، كىيىم-كېچەك بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۆر ئۈستىگە دەرەخ تىكىش، ھازا كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى، كىچىك خوتۇنى بىللە كۆمۈلەتتى. مۇنداق بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىر نەچچە ئون ياكى

100

كىشىگە يېتەتتى. ھۇنلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. ئاي تولغاندا جەڭگە چىقاتتى، ئاي كۆتىمەك ۋاقتىدا جەڭدىن قايتاتتى، دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراپ ئىنئام قىلىناتتى. ئېرىشكەن غەنىمەت-ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادىمىنى ئۆزى قۇل قىلاتتى. دېمەك، ھۇنلار جەڭ قىلىدىكەن، ھەممە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى. ئۇلار دۈشمەننى ئالداپ، مۇھاسىرىگە چۈشۈرۈپ يوقىتىشقا ماھىر بولۇپ، دۈشمەننى كۆرگەن ھامان ئوقتەك ئېتىلاتتى. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يېڭىلىپ قالغاندا بولسا، ھايت-ھۇيت دېگىچە بۆلۈنۈپ، پىتىراپ قېچىپ كېتەتتى. جەڭدە ئۆلگەنلەرنى ئېلىپ قايتقۇچىلار، ئۆلگۈچىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكىگە ئىگە بولاتتى.

باتۇر كېيىن شىمالدا خۇنيۇ(39)، چۈشى(40)، دىڭلىڭ(41)، قىرغىز (خاكاس(42))، شىنلى(43) ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان ۋە شۇنىڭ بىلەن ھۇن ئېلىنىڭ بارلىق مۆتىۋەرلىرى، ئۇلۇغ مەنسەپدارلىرى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئىتائەت قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە «تۇغ» قىلغانىدى.

بۇ خەن خاقانلىقى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان، خەن بېگى خەن شىن (韩王信) دەي ۋىلايىتىگە بەگ بولۇپ يۆتكەلگەن، مايى شەھىرى مەركەز قىلىنغان ۋاقىت ئىدى. زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلغان ھۇنلار، مايىنى مۇھاسىرە قىلىپ ئالغاچقا، خەن بېگى خەن شىن ھۇنلارغا تەسلىم بولدۇ. ھۇنلار خەن شىننى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ جەنۇبقا چۈشۈپ، گوۋجۇ تېغىدىن ئۆتۈپ، تەيۈەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن جىنياڭغا باردۇ. خەن خاقانى گاۋدى ئۆزى قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا قارشى ماڭغاندا، قىشنىڭ ئۈدەمش سوغۇق، قار-شۇۋرغانلىرىغا دۇچ كېلىپ، ئەس-

كەلەرنىڭ ئۇندىن ئىككى ـ ئۈچىنىڭ قول ـ پۇت بارماقلىرى ئۈششۈپ چۈشۈپ كېتىدۇ. (تەڭرىقۇت) باتۇر يېڭىلگەن قىياپەتكە كىرىپ قېچىپ، خەن قوشۇنلىرىنى ملىكە قىلىپ ئەگەشتۈرۈپ ماڭىدۇ. خەن قوشۇنلىرى باتۇرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىدۇ. باتۇر، جەڭگىۋار قىسىملىرىنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى ئاجىز قىلىپ كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانى بارلىق كۈچلىرىنى ئىشقا سالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپچىلىكى پىيادە قىسىملار بولۇپ، 320000 كىشى ئىدى. ئۇلار ھۇنلارنى شىمالغا قوغلاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. گاۋدى ئۆز قىسىملىرىدىن بۇرۇن پىڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندى. ئۇنىڭ پىيادە قىسىملىرى تولۇق يېتىپ كەلگىچە، باتۇر 400000 جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ، بەيدېڭ تېغىدا گاۋدىنى قورشىۋالىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تاشقى جەھەتتە ياردەمدىن ئۈزۈلۈپ، ئىچكى جەھەتتە ئوزۇق ـ تۈلۈكتىن قىسىلىپ، يەتتە كېچە ـ كۈندۈز قورشاۋدا قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنى قورشاپ تۇرغان ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرى پۈتۈنلەي ئاق ئاتلىقلار، شەرق تەرەپتىكىلىرى كۆك ئاتلىقلار، شىمال تەرەپتىكىلىرى قارا ئاتلىقلار، جەنۇب تەرەپتىكىلىرى بولسا تامامەن تورۇق ئاتلىقلار ئىدى. گاۋدى زور سوغا ـ سالاملار بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ، ئالچى باتۇرغا: «ئىككى ھۆكۈمدار بوغۇشماڭلار. بۈگۈن خەن زېمىنىنى ئالدىڭىز، لېكىن سىز تەڭرىقۇت بەربىر بۇ يەرنى ماكان تۇتۇپ تۇرالمايسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن خاقانىنىڭمۇ تەڭرىسى بار. تەڭرىقۇت ئويلىنىپ كۆرۈڭ» دەيدۇ. باتۇرنىڭ خەن بېگى خەن شىننىڭ سەركەردىلىرىدىن ۋاڭ خۋاڭ، جاۋلىلار بىلەن ۋەدىلەشكەن قوشۇلۇش ۋاقتى بار ئىدى. لېكىن ۋاڭ خۋاڭ، جاۋلىلارنىڭ قوشۇنلىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكتىن، باتۇر خەن خاقانى بىلەن ئۇلارنىڭ تىلى بىرمىكىن دېگەن گۇمانغا

كېلىدۇ. شۇڭا، ئالچىنىڭ گېپىنى ئېلىپ، مۇھاسىرىنىڭ بىر بۇرجىكىنى ئېچىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، گاۋدى ئوقياچى سىپاھلارغا: «ھەممەڭلەر يايىنى تولۇق تارتىپ، ئوقنى سىرتقا قارىتىڭلار!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ ۋە ئېچىپ بېرىلگەن بۇرجەكتىن ئۇدۇل چىقىپ، زور قوشۇنغا قوشۇلىدۇ. باتۇر ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئارقىسىغا يانىدۇ. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ، ياخشىلىشىش بىتىمى تۈزۈش ئۈچۈن ليۇجىڭنى ھۇنلارغا ئەۋەتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەن بېگى خەن شىن ھۇنلارنىڭ سەركەردىسى سۈپىتىدە، جاۋلى، ۋاڭ خۋاڭلار بىلەن بىللە توختامغا خىلاپ ھالدا، دەيجۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، چېن شى ئاسىيلىق قىلىپ، خەن بېگى خەن شىن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دەيجۈنگە ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن خاقانلىقى ئۇلارغا قارشى فەن كۇەينى ئەۋەتىپ، دەيجۈن، يەنمېن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنى ناھىيىلىرى بىلەن قايتۇرۇۋالىدۇ، لېكىن چېگرىنىڭ سىرتىغا چىقمايدۇ. بۇ چاغدا ھۇنلارغا خەن سەركەردىلىرى كۆپلەپ قېچىپ ئۆتۈپ تەسلىم بولۇپ تۇرغانلىقتىن، باتۇر دەيجۈننىڭ يەرلىرىگە ھەمىشە تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى. خەن خاقانلىقى خەۋپ ئىچىدە قالغانىدى. گاۋدى يەنە ليۇجىڭنى ئەۋەتىپ، خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىشنى (قۇنچۇينى) تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بەردى. ھەر يىلى ھۇن ئېلىگە مەلۇم مىقداردا مەشۇت، يىپەك رەخت، ھاراق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئوزۇق ـ تۈلۈكلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. قۇدىلىشىش ئارقىلىق قېرىنداشلىق ئەھدىسى تۈزگەچكە، باتۇر ئۆزىنى بىر ئاز يىغىشتۇرغانىدى. كېيىن، يەن بېگى لۇۋەن ئىسيان كۆتىرىپ، ئۆز گۇرۇھىدىكى نەچچە مىڭ كىشى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى ۋە ھېمىشە شاڭگۇنىڭ شەرقىغە پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرىدىغان بولدى.

گاۋزۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، خۇيىدى(44)، خان ئانا لۈتەيخۇۋ زامانىدا، خەن خاقانلىقى ئەمدىلا ئەمىن تاپقانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلار كۆرەڭلەپ كېتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت گاۋدىنىڭ خانىشىغا بولمىغۇر گەپلەر بىلەن مەكتۇپ يوللايدۇ. خانىش باتۇرغا قارشى ئۇرۇش قىلىش غەرىزىدە بولغان بولسىمۇ، سەركەردىلەر: «خاقان گاۋدى دانىشمەن، باتۇر تۇرۇقلۇق پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانىدى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىش لۈخوۋ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ھۇنلار بىلەن يەنە قۇدىلىشىدۇ.

خاقان ۋېندى تەختكە چىقىشى بىلەنلا، قۇدىلىشىش ئىشىنى يېڭىۋاشتىن يولغا قويىدى. م.ب. 177 ـ يىلى (ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى بەشىنچى ئايدا، ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى باستۇرۇپ كىرىپ، خۋاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى ئىشغال قىلدى. شاڭجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، چېگرىنى قوغداۋاتقان بەدىسۈي يات قەۋملەرنى بۇلاپ ـ تالاپ، خەلقىنى قىرغىن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋېندى باش ۋەزىر گۇەن يىڭگە يارلىق بەردى. گۇەن يىڭ ھارۋا ـ ئاتلىق بولۇپ، 85000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن چىقىپ، گاۋنۇدا ئوڭ تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ئوڭ تۇغ قان قېچىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ۋېندى تەييۈەنگە كەلگەنىدى، دەل شۇ پەيتتە، جىبېي بېگى (ليۇ شىڭجۇ) ئىسيان كۆتەرگەچكە، ۋېندى پايتەختكە قايتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باش ۋەزىر قوماندىسىدىكى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان قوشۇننى قايتۇرۇپ ئالىدۇ.

كېلەر يىلى (م.ب. 176 ـ يىلى) تەڭرىقۇت خەن خاقانىغا: «ھۇن ئېلىنىڭ تەڭرى قويغان ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى ئېھتىرام بىلەن خاقانغا سالام يوللايدۇ. ئۆتكەندە خاقان ياخشىلىشىش ئىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىلە، بۇ مەكتۇبىمدىكى پىكىرلەرگە ئۇيغۇن بولغاچقا، تەڭ خۇشال بولغانمىز. خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرىدىكى ئەمەلدارى

ئوڭ تۇغ قانى ھاقارەتلىگەن. ئوڭ تۇغ قان مەن تەڭرىقۇتقا ئىلتىماس قىلماستىن، ئىلىبېك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، خەن خاقانلىقىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن قارشىلاشقان. ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلارچە تۇققانچىلىقىمىزنى بۇزغان. خاقان قايتا ـ قايتا مەكتۇپ ئارقىلىق بىزنى ئەيىبلىدىلەر. ئەلچى ئارقىلىق جاۋابىنى بەردىم. ئەلچىمىز قايتىپ كەلمىدى، خەن خاقانلىقىمۇ ئەلچى ئەۋەتمىدى. شۇ سەۋەپتىن، خەن خاقانلىقى بىزدىن يامانلىدى. خوشنا ئەللەر ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدۇق، كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەھدىنى بۇزغانلىقى ئارقىسىدا، ئوڭ تۇغ قانى جازالاپ، ئۇنى غەربكە ياۋچىلار ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم، تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىپاھ ـ بەگلەرنىڭ خىل، ئاتلارنىڭ قاۋۇللۇقى ئارقىسىدا، ياۋچىلار تارمار قىلىندى، قىرىپ تاشلاندى. قالغانلىرى ئەسىر ئېلىندى. روران(45)، ئۇيىسۇن(46)، ئوغۇز(47) ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنچىتىلدى. ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى. بارچە ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۇيۇشتى. شىمالدىكى يەرلەرمۇ تىنچلاندى. ئەمدى ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئەسكەرلەرگە ئارام بېرىپ، ئاتلارنى بېقىش نىيىتىدىمەن. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىسنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرىدىكى ئاھالىگە ئارام بەرسەك، قەدىم زاماندىكىدەك ئۆسمۈرلەر ئۆسۈپ قىرانغا يەتسە، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تىنچ، خۇشال ـ خۇرام ئۆتسەك دەيمەن. خاقاننىڭ ئىرادىسىدىن بىخەۋەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، كىچىك ئىشىك ئاغىسى شىخورچان(48) ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتتىم. بىر تۇياق تۆگە، ئىككى تۇياق مىنىدىغان ئات، سەككىز تۇياق ھارۋا ئېتى ھەدىيە قىلدىم، قوبۇل قىلۇرلەر. خاقان جانابلىرى ھۇنلارنىڭ چېگرىغا يېقىنلاشماسلىقىنى خالايدىغان بولسىلا، ئۇ

مالدا، ئەمەلدار، پۇقرالىرىنىڭمۇ ئۆزلىرىنى چېگرىدىن چەتكە
ئېلىشى توغرىسىدا يارلىق بېرىۋىرىدۇ. ئەلچى بارغان ھامان قايتۇ-
رۇلار» دەپ مەكتۇپ يازغانىدى. ئەلچى ئالتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرى-
لىرىدا شىنۋاڭغا(49) يېتىپ كېلىدۇ، مەكتۇپ تېگىشى بىلەن خەن
خاقانى ئۇرۇشۇش ياكى ياخشىلىشىش توغرىسىدا ۋەزىرلىرىگە مەس-
لىھەت سالىدۇ، ۋەزىرلەر ھەممىسى: «تەڭرىقۇت يېقىندا ياۋچىلارنى
تارمار قىلىپ، غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قىلىۋاتىدۇ. ئۇرۇشۇپ يېڭەل-
مەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلارنىڭ زېمىنى سازلىق، شورتاڭ. ئۇنى
ئالغان بىلەنمۇ ماكانلىشىشقا ئەپسىز، ياخشىلىشىش مۇۋاپىق»
دېيىشىدۇ. خەن خاقانى بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرىدۇ.

م.ب. 174-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى
يىلى) خەن خاقانى ھۇنلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «ھۇن ئېلىنىڭ
ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا خاقان ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ، كىچىك
ئىشىك ئاغىسى شىخۇرچاندىن يوللىغان مەكتۇپلىرىدا: 'ئوڭ تۇغ
قان تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلماستىن، ئىلبېك نانچى قاتارلىقلارنىڭ
مەسلىھەتى بويىچە، ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ،
قېرىنداشلارچە تۇققانچىلىقىمىزنى بۇزغاچقا، خەن خاقانلىقى بىزدىن
يامانلىدى. خوشنا ئەللەر ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئۆتمەيدىغان بولۇپ
قالدۇق. كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەھدىنامىنى بۇزغانلىقى ئارقى-
سىدا، ئوڭ تۇغ قاننى جازالاپ، ئۇنى غەربكە، ياۋچىلار ئۈستىگە
ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم. ياۋچىلار پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. خاھىشىم بولسا،
ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنغا ئارام بېرىش، ئاتلارنى ئاسراشتىن
ئىبارەت. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە
كەلتۈرسەك، چېگرا خەلقى تېنچلىققا ئېرىشىپ، ئۆسمۈرلەر ئۆسۈپ
يېتىلسە، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا
تىنچ خوشال-خورام ئۆتسەك، — دەپتۇرلەر. مەن بۇنىڭ ئۈچۈن

ئىنتايىن خوشالمەن. قەدىمكى دانىشمەن ھۆكۈمدارلارنىڭ
ئىرادىسى ئەنە شۇ بولغان. خەن خاقانلىقى ھۇن ئېلى بىلەن
قېرىنداشلىق ئەھدىنامىسى تۈزدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن
تەڭرىقۇتقا چوڭ سوغا-سالاملار ئەۋەتتى. ۋاھالەنكى، ئەھدىنامىگە
خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلىق-تۇققانچىلىقنى بۇزغۇچىلار ھەر قاچان
ھۇن ئېلى تەرەپتىن بولۇپ كەلدى. لېكىن ئوڭ تۇغ قان ۋەقەسى
ئۆتۈپ كەتكەن ئىش. تەڭرىقۇت ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلىمىگەيلا.
ئەمما تەڭرىقۇتنىڭ نىيىتى مەكتۇبدەك بولىدىغان بولسا، ئەمەلدار-
لىرىغا ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلماسلىق، ئىشەشلىك بولۇش ۋە تەڭ-
رىقۇتنىڭ مەكتۇبىگە ئەمەل قىلىشنى ئوچۇق جاكالىغاي. ئەلچى:
«تەڭرىقۇت ئەللەر ئۈستىگە ئۆزى قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇرۇشلار
قىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشتى. جەڭ-جېدەللەرنىڭ جاپاسىنى ئىنتايىن
تارتتى» دېدى. ئوتتۇرانچى بەگ يى ([illegible])، جارچى بەگ جيەن
ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا ئۆزەم كىيىدىغان بىر ياقىلىق شاھانە كىمخاپ
تاشلىق، تاۋار ئەستەرلىك تون، بىر ياقىلىق كىمخاپ كەمزۇل،
ئىككى ياقىلىق تاۋار تاش ئەستەرلىك تون، بىر تاغاق، بىر زەررىن
كەمەر، بىر جۈپ زەر تۈگمە، ئون توپ كىمخاپ، 30 توپ تاۋار،
40 توپ قىزىل دۇردۇن، 40 توپ كۆك دۇردۇن ھەدىيە قىلدىم»
دېگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، باتۇر ۋاپات بولىدۇ. ئوغلى
قايۇق (كىئوك)(50) تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئاغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتالغا-
نىدى.

ئاغا تەڭرىقۇت قايۇق تەختكە چىقىشى بىلەن خاقان ۋېندى يەنە
خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىشنى (قۇنچۇينى) تەڭرىقۇتقا ئالچى
قىلىپ ئەۋەتىدۇ. خانىشنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن يەن بەگ-
لىكىدىن بولغان مەھرەم جۇڭخاڭ يۆ(51) بەلگىلەنگەن بولسىمۇ،

جۇڭخاڭ يۈ بارغىلى ئۇنىمىغاچقا، خاقان ئۇنى مەجبۇرلايدۇ. جۇڭخاڭ يۈ: «مەن بارسىدىغانلا بولسام، خەنگە ئاپەت بولىمەن» دەيدۇ. جۇڭخاڭ يۈ ھۇن ئېلىگە يېتىپ بېرىش بىلەنلا، تەڭرىقۇت تەرەپكە ئۆتىدۇ، تەڭرىقۇت ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ.

باشتا ھۇنلار خەن خاقانلىقىنىڭ يىپەك، مەشۇت، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىگە مۇسەخخەر بولۇپ كەتكەنىدى. جۇڭخاڭ يۈ: «ھۇن ئېلىنىڭ ئاھالىسى خەننىڭ بىر ۋىلايىتىچىلىك كەلمىسىمۇ، ئۇلار خەنگە تايانماي، يىمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك جەھەتتىن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغانلىقى ئۈچۈن قۇدرەت تاپالىدى. ئەمدىلىكتە، تەڭرىقۇت ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، خەندىن كېلىدىغان نەرسىلەرگە بېرىلىپ كېتىۋېتىپتۇ. خەندىن كېلىدىغان نەرسىلەر ئۇنىڭ ماددى بايلىقىنىڭ $\frac{2}{10}$ قىسمىدىن ئاشمايدۇ. لېكىن ئەھۋال مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا، ھۇن ئېلى ئاقىۋەت خەنگە بېقىنماي قالمايدۇ. بىز خەندىن ئالغان كىيىملەرنى كىيىپ تۇتايلىق ئىچىدە چېپىپ يۈرسەك، ئۇنىڭ بىر دەمدىلا جۇل-جۇل بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ خەندىن ئالغان يىپەك كىيىملەر ئۆزىمىزنىڭ تېرە كىيىملىرىدەك پۇختا ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. خەندىن ئالغان ئوزۇق-تۈلۈكلەر تاشلىۋېتىلدى، مانا بۇ، بۇ نەرسىلەرنىڭ سۈت-قايماقتەك لەززەتلىك ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، جۇڭخاڭ يۈ تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە ھۇنلارنىڭ ئاھالىسى، مال-ۋارانلىرىنى پۇختا تىزىملاش، ھېسابلاپ باج ئېلىشنى ئۆگىتىدۇ.

خەن خاقانلىقى تەڭرىقۇتقا بىرچى بىر سۇڭ ئۇزۇنلۇقتىكى تارشىغا پۈتۈلگەن مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. مەكتۇپتا: «خاقان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلىپ، ئاندىن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر، دېيىلىدىغان سۆزلەر قەيت قىلىنغانىدى. جۇڭخاڭ يۈ تەڭرىقۇتتىن خەن خاقانىغا ئەۋەتىلىدىغان مەكتۇپنىڭ

بىرچى ئىككى سۇڭ تارشىغا يېزىلىشىنى، تامغا ۋە لىپاپىسىنىڭ چوڭ، ئۇزۇن بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەكتۇپتا تەكەببۇرلۇق بىلەن: «ئاسمان-زېمىندىن تۇغۇلغان، قۇياش-ئاي تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى خەن خاقانىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلىپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر ۋە ئېيتىلىدىغان سۆزلەر يېزىلغانىدى.

خەن ئەلچىلىرىنىڭ بەزىلىرى: «ھۇنلاردا قېرىلىرىنى كەمسىتىش ئادىتى بارئىكەن» دېگەندە، جۇڭخاڭ يۈ خەن ئەلچىسىگە: «خەننىڭ ئادىتىچە، چېگرا قوغداش ئۈچۈن ھەربىي قىسىمغا كىرىپ، ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇققانلىرى ئۆزنەپسىدىن كېچىپ، كىيىم-كېچەكنىڭ قېلىنىنى، ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ئوبدىنىنى بېرىدىغۇ؟» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. خەن ئەلچىسى: «راست»-دەيدۇ. جۇڭخاڭ يۈ: «ھۇنلارنىڭ جەڭگىۋارلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى-ئاجىزلىرى ئۇرۇشتا يارىمايدىغان بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ياخشىسىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا-بالىنىڭ بىر بىرىنى ئاسرايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھۇنلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن؟» دەيدۇ. خەن ئەلچىسى: «ھۇنلاردا بىر كىگىز ئۆيدە ئاتا-بالا بىللە تۇرىدۇ. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدۇ. ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالىدۇ. ئۇلاردا زىننەتلىك كىيىم-كېچەكلەر بولمايدۇ، ئوردا ئەدەپ-قائىدىلىرىمۇ بولمايدۇ» دەيدۇ. جۇڭخاڭ يۈ: «ھۇنلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر چارۋا — ماللارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا مال سۇ، ئوتقا مۇھتاج بولغانلىقتىن، ھۇنلارغا

ھەممە يۈتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ھۇنلار جىددى ۋەزىيەت تۇغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشنى مەشق قىلىدۇ. ئازادە شارائىتتا بولسا، ھەممە خوشال-خورام، خاتىرجەم كۈن ئۆتكۈزىدۇ. ھۇنلاردا قائىدە-يوسۇن ئاددى بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھۇنلاردىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھۇنلاردا ئادەت-قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە-يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلمىغىنى ئۈچۈن، قېرىنداشلار بارا-بارا بىر بىرىدىن يۈلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆز ئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. ئەدەپ-ئىناپ ئۆزكۆچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆز ئارا چىش بىلىشىپ، ئارازلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۆي-ئىمارەت، قەسرى-ئايۋانلارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى، كىشىنىڭ كۈچ-غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان، ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىم-كېچەك قىلىش يولىدا كۈچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىيدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. ئۆزىنى شەھەر-قەلئەلەر سېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددى شارائىت يۈز بەرسە، ئۇرۇشقا يارىمايدۇ، كەڭ-كۇشادە شارائىتتا ئېرىشسە، ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ. توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولا-گەپنىڭ نېمە كېرىگى بار؟ سۆزمەنلىك قىلىسلەر، چىرايلىق كىيىنىپ غادىيىۋالىسلەر، چىرايلىق كىيىم زادى نېمىگە يارىغان؟» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەن ئەلچىلىرى مۇنازىرە قىلىشماقچى

بولسىلا، جۇڭخاڭ يۈ: «خەن ئەلچىلىرى! ئۇشۇق گەپ قىلماڭلار! خەن خاقانلىقىنىڭ ھۇنلارغا ئەۋەتكەن يىپەك، مەشۇت، گۈرۈچ، ھاراق ئېچىتقۇسى قاتارلىقلارنىڭ سانى تولۇق، سۈپىتى ئالى بولسىلا بولدى، نېمە تولا كاپشىيسىلەر! ئەۋەتكەن نەرسىلەر تولۇق، ياخشى بولسا، ئىشىنىڭ تۈگىگىنى شۇ! تولۇق، ياخشى بولمىسا، كۈزدە چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ، زىرائەتلىرىڭلارنى دەسسەپ-چەيلىۋېتىمىز» دەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭخاڭ يۈ پايدا-زىياننى ئاڭقىرىش ھەققىدە تەڭرىقۇتقا كېچە-كۈندۈز تەربىيە بېرىدۇ.

م. ب. 166-يىلى (خەن خاقانى ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 14-يىلى) ھۇن تەڭرىقۇتى 140000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇنا، شياۋگۇەنلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، بېيدى ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى سۈن ئاڭنى ئۆلتۈرىدۇ، ئۇرغۇنلىغان خەلقنى ۋە ئۇلارنىڭ چارۋا-مال مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ چىقىپ كېتىدۇ. ئاندىن پېڭياڭغا بېرىپ، زەربىدار قىسىملىرىنى خۇيجۇڭ[52] قەسرىگە كىرگۈزۈپ، ئۇ يەرگە ئوت قويغۇزىدۇ، ھۇن ئاتلىق چارلىغۇچىلىرى يۇڭجوۋ ئايمىقىدىكى گەنچۈەنگە يېتىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋېندى قارۇغ بەگ جوۋشې، ئىشىك ئاغىسى جاڭ ۋۇلارنى سەنگۈن تەيىنلەپ، 1000 ھارۋىلىق، 100000 ئاتلىق قوشۇن چىقىرىپ ۋە ئۇلارنى چاڭئەننىڭ يېنىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلارغا قارشى مۇداپىئە تەييارلىقى كۆرىدۇ. چاڭ بېگى لۇچىڭنى شاڭجۈن ۋىلايىتىگە، نىڭ بېگى ۋېي سۇنى بېيدى ۋىلايىتىگە، لۇڭلۇ بېگى جۇزاۋنى لۇڭشى ۋىلايىتىگە سەنگۈن قىلىپ تەيىنلەيدۇ، دۇڭياڭ[53] بېگى جاڭ شياڭرۇنى چوڭ سەنگۈنلۈككە، چيڭ بېگى دۇڭ چىنى ئالدىنقى سەنگۈنلۈككە[54] تەيىنلەپ، زور كۆلەمدە ھارۋىلىق ئاتلىق قوشۇنلار بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. تەڭرىقۇت چېگرا ئىچىدە بىر ئايدىن ئۇشۇق تۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى چېگرىغىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ

قايتىدۇ. قىرغىنچىلىق بولمايدۇ. بارغانسېرى كۈرەڭلەپ كەتكەن ھۇنلار ھەر يىلى چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، نۇرغۇن خەلقنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە چارۋا ماللارنى بۇلاپ كېتىدۇ. خەلقنى قىرىش ۋە تۇتقۇن قىلىش، چارۋا-ماللارنى، مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش ھادىسىسى، بولۇپمۇ، يۈنجۇڭ، لياۋدۇڭلاردا كۆپ سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، دەيجۈن ۋىلايىتىدىلا 10000 دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە تالان-تاراج قىلىنىدۇ. ئاپەت ئىچىدە قالغان خەن خاقانلىقى يەنە ئەلچى ئارقىلىق ھۇنلارغا مەكتۇپ يوللايدۇ. تەڭرىقۇتمۇ تۇتۇن بېگنى ئەۋەتىپ جاۋاب مەكتۇپ يوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياخشىلىشىش ئىشى يەنە تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 162-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن خاقانى ۋېندى ئەلچى ئارقىلىق ھۇنلارغا ئەۋەتكەن مەكتۇبىدا: «خاقان ھۇن ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا سالام يوللايدۇ. تۇتۇن بېگى قۇتقۇ دېۋچۇنان[45] نۆكەر بەگ خەن لياۋ (韩辽) لار ئارقىلىق ماڭا ھەدىيە قىلىپ ئەۋەتكەن ئىككى تۇياق ئات يېتىپ كەلدى. قوبۇل قىلىپ خۇرسەن بولدۇم. بۇرۇن ئۆتكەن خاقانلارنىڭ تۈزۈمى بويىچە، سەددىچىنىنىڭ شىمالىدىكى ئوقيالىقلار ئەللىرى تەڭرىقۇتقا تەۋە بولۇشى، سەددىچىنىنىڭ ئىچىدىكى بۆك كىيىپ كەمەر باغلايدىغان ئاھالە مېنىڭ ئىدارەمدە بولۇشى كېرەك ئىدى. پۈتۈن خەلقنىڭ دېھقانچىلىق، توقۇمىچىلىق، ئوۋچىلىق قىلىپ، كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىنى تەييارلاپ، ئاتا-بالىدىن ئايرىلماسلىقى، پادىشا-ۋەزىرلەر ئۆز ئارا ئەمىن بولۇشلىرى، ئىككىلا تەرەپ بىر بىرىگە دەخلى-تەرۇز قىلماسلىقلىرى لازىم ئىدى. ھازىر ئاڭلىشىمچە، بۇزۇق ئادەملەر شەخسى مەنپەئەتلىرى تۈپەيلىدىن ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، سۈلھ شەرتنامىلىرىنى بۇزۇپ، ئومۇمى خەلقنىڭ تەقدىرىنى ئۇنتۇپ، ئىككى خاقاننىڭ

مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپتۇ. ئەمما بۇ ئىش ئۆتۈپ كەتتى. مەكتۇپلىرىدە: «ئىككى دۆلەت ياخشىلاشتۇق. ئىككى دۆلەتنىڭ خاقانلىرى ناھايىتى ئىناق ئۆتۈۋاتىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىي ھەرىكەتلەرنى توختىتىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى دەم ئالدۇرۇشىمىز، ئۇزۇن زامانلارغىچە قۇدرەتلىك، بەختلىك بولۇپ ياشىشىمىز، قايتىدىن خاتىرجەم بىر ۋەزىيەت يارىتىشىمىز لازىم» دېيىلىپتۇ، بۇ تەكلىپلىرىنى ئىنتايىن قارشى ئالىمەن. دانىشمەنلەر ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىشى، قېرىلارنى دەم ئالدۇرۇشى، ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشى لازىمكى، ھەممە تاكى قېرىپ ئۆلگەنگە قەدەر تىنچ-ئامان ياشىسۇن. مەن ۋە تەڭرىقۇت مۇشۇ يولنى بويلاپ مېڭىشىمىز، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە ئەمەل قىلىپ، خەلقنى ئاسرىشىمىز، زامان-زامانلارغىچە بۇ يولدا قەتئى چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەلدە ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. خەن خاقانلىقى بىلەن ھۇن ئېلى خوشنا بولغان تەڭ دەرىجىلىك دۆلەتلەر بولۇپ، ھۇنلار شىمالىي رايونغا جايلاشقان. كىلىماتى سوغۇق. بالدۇر ئۈششۈك چۈشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىقۇت جانابلىرىغا ئاقتوناق، شاراپ، ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇن، يىپەك، پاختا ۋە باشقا بۇيۇملار ئەۋەتىش توغرىسىدا ئەمەلدارلىرىمغا يارلىق چۈشۈردۈم. ھەريىلى بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە ئەۋەتىپ تۇرۇلىدۇ. بۈگۈن ئەل ئامان، خەلق شادمان ياشاۋاتىدۇ. مەن ۋە تەڭرىقۇت ئۇلارنىڭ ئاتىسى بولۇشىمىز لازىم. مەن ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى ئەسلىدىم. بەزى ئۇششاق-چۈششەك ئىشلار ھەم ۋەزىر-ۋۇزرالارنىڭ خاتا پىلانلىرى تۈپەيلى، ئىككىمىزنىڭ مۇناسىۋىتى يىرىكلەشتى. ئاڭلىشىمچە، ئاسماندىكى قۇياش بىر تەرەپنىلا يورۇتماسمىش. زېمىن بولسا، قىسمەن رايوننىلا باقماسمىش. مەن ۋە تەڭرىقۇت ئۆتۈپ كەتكەن كىچىك ئىشلارنى ئۇنتۇپ، تىنچ ۋە

خاتىرجەم بولغان ياخشىلىشىشتىن ئىبارەت داغدام يول بىلەن مېڭىپ، ئارازلىقلارنى تاشلاپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىككى دۆلەت خەلقىنى بىر ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرىدەك قىلىشىمىز لازىم. ئاقكۆڭۈل خەلق، شۇنىڭدەك، تۆۋەندە بېلىق، تاشپاقىلار، يۇقىرىدا ئۇچار قۇشلار، ئومۇمەن، پۇتلىرى بىلەن ماڭىدىغان، ئاغزى بىلەن نەپەس ئالىدىغان ھاشارەتلەر، سازاڭ قۇرۇتلارغا ئوخشاش مەخلۇقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، بالا-قازادىن خالى بولغان تىنچ ھايات تەلەپ قىلىشىدۇ. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. بۇ ئىلاھى قانۇنىيەتتۇر. ئىككىلا تەرەپ ئۆتمۈشتىكى ئىشلەش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتەيلى. قېچىپ كەلگەنلەر بىلەن ئەسىرلەرنى قويۇپ بېرەيمەن. تەڭرىقۇت جاناپلىرى جانەر[55] قاتارلىقلارنى سۈرۈشتە قىلمىغايلار. ئاڭلىشىمچە، قەدىمكى خاقانلار قىلغان ئەھدىسىگە خىلاپلىق قىلماس ئىكەن. تەڭرىقۇت جانابلىرى ۋەدىلىرىدە چىڭ تۇرالىسىلا، ئەل ئامان بولاتتى. ياخشىلاشقىنىمىزدىن كېيىن، خەن خاقانلىقى تەرەپ ھەرگىز ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلمايدۇ. تەڭرىقۇت جانابلىرى كۆزىتىپ كۆرۈرلەر» دەپ يازغانىدى.

تەڭرىقۇت ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزگەچكە، خاقان تەپتىش بېگىگە: «ھون ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى ماڭا يازغان مەكتۇبىدا: «ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزۈلدى» دەپتۇ. قاچقۇنلارنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئاھالىنى كۆپەيتكىلى، يەر ئاچقىلى بولمايدۇ. مۇندىن كېيىن، ھونلار چېگرا قورۇللىرىغا باستۇرۇپ كىرمەيدۇ. خەنلىكلەرمۇ قورۇلدىن چىقمايدۇ. بۈگۈنكى ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك ياخشىلىنىشقا، يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا، ئىككى تەرەپنىڭ ھەممىسىگە پايدىلىق بولىدۇ. مەن قوشۇلدۇم. ئېلانلار چىقىرىپ،

پۈتۈن مەملىكەتكە بىلدۈرۈلسۇن!» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ.

تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغا تەڭرىقۇت قايۇق (老上单于稽粥) ئۆلىدۇ. ئورنىغا ئوغلى كۈن مىلاددىن بۇرۇنقى 161-يىلى تەڭرىقۇت بولىدۇ. خاقان ۋېندى ھونلار بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتتا، جۇڭخاڭ يۆ قايتىدىن ئىشەنچكە ئىگە بولغانىدى.

كۈن تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ تۆتىنچى يىلى، ھونلار يەنە ئىناق مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، يۈنجۇڭ، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە ئايرىم ھالدا 30000 دىن ئاتلىق قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، زور كۆلەمدە قىرغىن قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەن خاقانلىقى بېيدى، دەيجۈننىڭ گوۋجۇ، جاۋ بەگلىكى زېمىنى فېيخۇكوۋلارغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇن بىلەن ئۈچ سەنگۈن تۇرغۇزىدۇ. چېگرا بويلىرىغىمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزى-پاراكەندىچىلىكىدىن قاتتىق مۇداپىئە كۆرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۈچ نەپەر سەنگۈننى قوشۇنلىرى بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا چاڭئەننىڭ غەربىدىكى شىليۇ، ۋېيشۈي (渭水) دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جىمېن ھەمدە باشاڭلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھونلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ھون چەۋەندازلىرى دەيجۈندىكى گوۋجۇنىڭ چېگرىلىرىغا باستۇرۇپ كىرگەچكە، بەلگە ئوتلىرى توغرا گەنچۈەن، چاڭئەنلەرگىچە يېتىپ كېلىدۇ. بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى چېگرىلارغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ھونلار قورۇلدىن يىراقلارغا كېتىپ قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىمۇ قايتىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خاقان ۋېندى ئۆلۈپ (م. ب. 156-يىلى)، جىڭدى خاقان بولىدۇ. جاۋ بېگى ليۇ سۈي[56] مەخپىي رەۋىشتە ھونلارغا كىشى ئەۋەتىدۇ. ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى ئىسيان كۆتۈرىدۇ ۋە جاۋ بەگلىكى بىلەن بىرلىكتە چېگرىدىن

باستۇرۇپ كىرىشنى پىلانلايدۇ. خەن خاقانلىقى جاۋ بەگلىكىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تار-مار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارمۇ توختاپ قالىدۇ. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، خاقان جىڭدى ھۇنلار بىلەن بولغان ئىناق مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھۇنلارغا سوغا-سالام ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى توختام بويىچە، خانىشە (قۇنچۇي) ئەۋەتىدۇ. ئومۇمەن، خاقان جىڭدى زامانىدا، ھۇنلار ئاندا-ساندا چېگرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، چوڭ كۆلەمدە چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىش ھادىسىلىرى بولمىغانىدى.

خەن ۋۇدى تەختكە چىقىشى بىلەن، ياخشىلىشىش ئەھدىنامىسىنى تەكىتلەپ، ھۇنلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىپ، سېخىلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ھۇنلار ئېلىدە تەڭرىقۇتتىن تارتىپ تۆۋەندىكىلەرگىچە ھەممىسى خەنگە خۇشتار بولۇپ، سەددىچىننىڭ ياقىسىغا بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ.

خەن خاقانلىقى مايىلىق نىيې يى ناملىق بوۋاينى مەنئى قىلىنغان ماللارنى ئېلىپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن سودىلىشىشقا ئەۋەتىدۇ. نىيې يى بوۋاي مايى شەھىرىنى تەڭرىقۇتقا سېتىپ بېرىدىغان ساختا قىياپەت بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتىنى مايى شەھىرىگە جەلپ قىلىدۇ. نىيې يى بوۋايغا ئىشەنگەن ۋە مايى شەھىرىنىڭ بايلىقىغا قىزىققان تەڭرىقۇت 100000 چەۋەنداز بىلەن ۋۇجوۋ[57] قەلئەسىدىن بېسىپ كىرىدۇ. خەن خاقانلىقى مايى شەھىرىنىڭ يېنىدا 300000دىن ئوشۇق قوشۇننى مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. بۇ قوشۇنغا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنى بولىدۇ. خەن ئەنگونىڭ قارىمىقىدىكى تۆت سەنگۈن تەڭرىقۇتنى كۈتۈپ مۆكۈپ ياتىدۇ. خەن خاقانلىقى چېگرىسىدىن ئۆتۈپ مايى شەھىرىگە قاراپ كېلىۋاتقان تەڭرىقۇت مايى شەھىرىگە 100 چاقىرىمدىن ئوشۇقراق

قالغاندا، پۈتكۈل دالانى قاپلاپ كەتكەن ھېسابسىز چارۋا-ماللارنى كۆرىدۇ. لېكىن ئۇلارنى باققۇچى چوپانلىرى كۆرۈنمەيدۇ. ئەجەپلەنگەن تەڭرىقۇت قاراۋۇلخانىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتتا، يەنمېننىڭ كۆزەتچى بېگى دۈشمەننى كۆرۈپ قېلىپ، قاراۋۇلخانىغا يوشۇرۇنىدۇ. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنىنىڭ پىلانىنى بىلىدىغان كۆزەتچى بەگنى تۇتىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. كۆزەتچى بەگ خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۆكۈپ ياتقان جايىنى تەڭرىقۇتقا ئېيتىپ بېرىدۇ. چۆچۈپ كەتكەن تەڭرىقۇت: «مەنمۇ شۇنداق گۇمان قىلغانىدىم» دەيدۇ ۋە قوشۇننى باشلاپ ئارقىغا يانىدۇ. چېگرىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ: «تەڭرىگە شۈكرى! كۆزەتچى بەگنى قولغا چۈشۈرۈپتىمەن. تەڭرى ئۇنىڭغا راستىنى ئېيتقۇزدى» دەيدۇ. تەڭرىقۇت كۆزەتچى بەگكە «خۇدا بەردى بەگ» دەپ نام بېرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تەڭرىقۇت مايىغا كېلىشى بىلەنلا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ كۈتۈپ ياتقان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت يېتىپ كەلمىگەچكە، ئۇلار ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدۇ. خەن سەنگۈنى ۋاڭ خۇي ئۆز قىسىملىرى بىلەن دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈشكە چىقىپ، ھۇنلارنىڭ تەمىنات، نەقلىيات قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن تەڭرىقۇتنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. خەن ۋۇدى: «بۇ پىلاننى ئەسلىدە ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغانىدى. لېكىن ئۆزى ھۇجۇمغا چىقمىدى» دەپ قاراپ، ۋاڭ خۇيغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەن ھۇنلار داۋاملىق يول توساپ، قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن ھۇنلار ئاچكۆز بولۇپ، ئەزەلدىن ئۆتكەل بازارلىرىغا ئامراق ئىدى. خەن خاقانلىقىنىڭ مال-بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرەتتى. خەن خاقانلىقى ھۇنلارغا بازار قىلىپ بېرىپ

قىلتاقىغا چۈشۈرەتتى.

مايى ۋەقەسى ئۆتۈپ بەش يىلدىن كېيىن، كۈز پەسلىدە خەن خاقانلىقى تۆت سەنگۈننى ھەر بىرىگە 10000دىن چەۋەنداز بېرىپ، سودا بازارلىرىدا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋېي چىڭ سەنگۈن شاڭگۇدىن چىقىپ لۇڭچېڭ شەھىرىگە بېرىپ، ھۇنلاردىن 700 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئەسىر ئالدى. گۇڭسۇن خې[58] يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ[59] دەيجۈن ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھۇنلاردىن يېڭىلىپ، 7000دىن ئوشۇق كىشىنى تالاپەت بېرىدۇ. يەنمېندىن چىققان لى گۇاڭ ھۇنلاردىن مەغلۇپ بولۇپ، تىرىك قولغا چۈشۈپ قالىدۇ. كېيىن قېچىپ قۇتۇلۇپ كېلىدۇ. خەن خاقانلىقى گۇڭسۇن ئاۋ، لى گۇاڭلارنى قامايدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ بىلەن لى گۇاڭ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى قىشتا، ھۇنلار بىر نەچچە قېتىم چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. بولۇپمۇ يۈياڭ قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچرايدۇ. خەن خاقانلىقى سەنگۈن خەن ئەنگونى قوشۇن بىلەن يۈياڭدا تۇرغۇزۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ھۇنلار 20000 چەۋەنداز بىلەن خەن خاقانلىقىغا باستۇرۇپ كىرىپ. لياۋشى ۋىلايىتىنىڭ قوشبېگىنى ئۆلتۈرۈپ. ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. ھۇنلار يەنە يۈياڭغا باستۇرۇپ كىرىپ. يۈياڭ قوشۇنىدىن 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. سەنگۈن خەن ئەنگو مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ. 1000دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇنى قىرىلىپ تۈگەي دەپ قالغاندا. يەن بەگلىكىدىن ياردەمچى قوشۇن كېلىپ قالغاچقا، ھۇنلار مۇھاسىرىنى بوشىتىدۇ. ھۇنلار يەنە يەنمېنگە باستۇرۇپ كىرىپ، مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقى يەنمېندىن ۋېي چىڭ سەنگۈن باشچىلىقىدا 30000

چەۋەنداز چىقىرىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. لى شى[60] دەيجۈندىن چىقىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى، ۋېي چىڭ سەنگۈن يەنە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، يۈنجۇڭدىن لۇڭشىغا بارىدۇ. ھۇنلارنىڭ لۇفەن، بەيان خانلىرى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. مىليوندىن ئوشۇق قوي-كالا ئولجىغا چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانلىقى دەريانىڭ جەنۇبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇ يەردە شوفاڭ شەھىرىنى سالدۇرىدۇ. قەدىمكى چىن خاقانلىقى زامانىدىكى مېڭ تيەن بىنا قىلغان قەلئەلەرنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنى بويلاپ مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ. شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ ياقا ناھىيىسىگە تەۋە زاۋياڭ دېگەن جاي ھۇنلارغا تاشلاپ بېرىلىدۇ. بۇ، م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى.

كېيىنكى قىشتا، ھۇن ئېلىنىڭ تەڭرىقۇتى كۈن ئۆلىدۇ. كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى سول قول قان ئىچىخسە ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلىپ، كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ۋەلىئەھدى يۈتان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى تارمار كەلتۈرىدۇ. يۈتان خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىپ تەسلىم بولىدۇ. خەن خاقانلىقى يۈتاننى شېئەن بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇ بىر نەچچە ئايدىن كېيىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ئىچىخسە تەڭرىقۇت تەختكە چىققان يىلى يازدا، ھۇنلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇنى دەيجۈن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، قوشبېگى گۇڭ يوۋنى ئۆلتۈرۈپ، 1000دىن ئوشۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. كۈزدە ھۇنلار يەنە يەنمېنگە باستۇرۇپ كىرىپ، 1000دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى[61] ھۇنلار يەنە دەيجۈن، دىڭشياڭ، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەر بىرىگە

30000 چەۋەنداز بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، تۇتۇپ كېتىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى خەن خاقانلىقىنىڭ خېنەندىكى (دەريانىڭ جەنۇبىدىكى) يەرلەرنى تارتىۋالغانلىقى ۋە شوفاڭ شەھىرىنى سالغانلىقىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، چېگرا جايلارغا بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. يەنە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىرىپ، شوفاڭ شەھىرىگە پاراكەندىچىلىك سالىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئەمەلدار ۋە ئاھالىنى ئۆلتۈرۈپ، ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 124-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ۋېي چىڭ چوڭ سەنگۈنلۈككە تەيىنلىنىپ، ئالتە سەنگۈن ۋە 100000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن شوفاڭ، گاۋچۈەدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوڭ تۇغ قان: «خەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ» دېگەن پەرەز بىلەن ھاراق-شاراپ ئىچىپ، مەست بولۇپ ياتقان بىر پەيتتە، خەن قوشۇنلىرى قورۇلىدىن چىقىپ، ئالتە-يەتتە يۈز چاقىرىم يول مېڭىپ، كېچىدە ئوڭ تۇغ قانىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. چۆچۈپ كەتكەن ئوڭ تۇغ قان ئۆزىلا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ھەر قاچان يېنىدا بولىدىغان خىل چەۋەندازلىرى ئارقىدىن بارىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئوڭ تۇغ قانغا تەۋە ئەر-ئايال بولۇپ، 15000 ئادەم ۋە 10 نەچچە كىچىك خاننى قولغا چۈشۈرۈۋالىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە، ھۇنلار 10000دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن دەيجۈنگە باستۇرۇپ كىرىپ، دەيجۈن ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى جۇ يىڭنى ئۆلتۈرىدۇ. مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانى يەنە چوڭ سەنگۈن ۋېي-چىڭنى ئالتە سەنگۈن 100000دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن يۇرۇشكە چىقىرىدۇ. ئۇلار يەنە دىڭشياڭدىن

چىقىپ، نەچچە 100 چاقىرىم يۈرۈپ ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، ئومۇمەن دۈشمەننىڭ 19000دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئەمما خەن قوشۇنلىرىمۇ ئىككى سەنگۈن ۋە 2000دىن ئارتۇق چەۋەنداز چىقىم بېرىدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۇجيەن[62] ئۆز جېنىنى ئاران قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. ئالدىچى سەنگۈن يابغۇ جاۋشىن ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. جاۋشىن ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ كىچىك خانلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەنگە تەسلىم بولغانىدى. خەن خاقانلىقى ئۇنى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ ئالدىچى سەنگۈن بولۇپ، ئوڭ سەنگۈن سۇجيەن ئەسكەرلىرىگە قوشۇلغانى بولسىمۇ، لېكىن ئايرىم يول بىلەن ماڭغانىدى. تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىغا ئۇچراپ قالغاچقا، بارلىق قوشۇنى نابۇت بولىدۇ. يابغۇنى قولغا چۈشۈرۈۋالغان تەڭرىقۇت ئۇنى نائىب قىلىۋالىدۇ. ئۆز ھەدىسىنى بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خەنگە تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزىدۇ. جاۋشىن تەڭرىقۇتقا، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يىراق يەرلەرگە چېكىنىش، خەن قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چارچىتىش، ئاندىن تارمار قىلىش، قورۇلغا يېقىن بارماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ پىلانىغا قوشۇلىدۇ. كېيىنكى يىلى ھۇنلارنىڭ 10000 ئاتلىق قوشۇنى شاڭگۇغا باستۇرۇپ كىرىپ، يۈزلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ.

كېيىنكى يىلى (م. ب. 121-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ باشچىلىقىدا 10000 ئاتلىق قوشۇنىنى يۇرۇشكە چىقىرىدۇ. خوچۈبىڭ لۇڭشىدىن چىقىپ، يەنجى[63] تېغىدىن ئۆتۈپ، 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. دۈشمەننىڭ 18000دىن ئوشۇق ئاتلىق ئەسكىرى ئەسىر ئېلىنىدۇ، ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇتۇق قاننىڭ[64] تېۋىن-

دىغان ئالتۇن بۇتى قولغا چۈشۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۇن يەنە ھەمدەمەلەشكۈچى بەگ گۇڭسۇن ئاۋ بىلەن بىرلىكتە نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، لۇڭشى، بېيدى ۋىلايەتلىرىدىن چىقىپ، 2000 يول مۇساپە بېسىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. جۇيەندىن ئۆتۈپ، چىلىيەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ 30000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. كىچىك خان ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەلدارلار بولۇپ، 70 كىشىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. شۇ پەيتلەردە، ھۇنلارمۇ دەيجۈن، يەنمىن ۋىلايەتلىرىگە ياسىتۇرۇپ كىرىپ، نەچچە يۈزلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقى بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ۋە سەنگۇن لى گۇاڭنى يۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار يوۋ بېيپىڭدىن چىقىپ، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. سول تۇغ قان لى گۇاڭ سەنگۇننى 4000 دەك ئادىمى بىلەن قورشاپ ئالغاچقا، ھەممىسى تۈگەشكە تاس قالىدۇ. ھۇنلار بولسا، بۇلاردىن كۆپرەك چىقىم تارتىدۇ. دەل شۇ پەيتتە بىلگە تۆرە جاڭ چيەنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ، لى گۇاڭ سەنگۇننى قۇتۇلدۇرۇپ ئالىدۇ. لېكىن خەن قوشۇنلىرى نەچچە مىڭلاپ كىشى تالاپەت بېرىدۇ. ھەمدەمەلەشكۈچى بەگ قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن ۋەدىلەشكەن ۋاقىتتىن كېيىن كەلگەچكە، خەن خاقانلىقىنىڭ قانۇنى بويىچە، لى گۇاڭ، بىلگە تۆرە بىلەن بىرلىكتە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ھەر ئىككىسى پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

شۇ يىلىنىڭ كۈزلۈكى، قۇنشارقان، شۇتۇق قانلار ئىدارىسىدىكى غەرب تەرەپتە، خەن قوشۇنلىرى نەچچە ئون مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت ئۇلارنى چاقىرىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، قورقۇپ ئەندىشىگە

چۈشكەن قۇنشارقان ۋە شۇتۇق قانلار مەسلىھەتلىشىپ خەنگە تەسلىم بولماقچى بولۇشىدۇ. خەن خاقانلىقى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۈبىڭنى ئەۋەتىدۇ. قۇنشارقان شۇتۇق قاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ توپىنى باشلاپ خەنگە تەسلىم بولىدۇ. ئۇلار ئومۇمەن، 40000 كىشى بولسىمۇ، ئاتاقتا 100000 كىشى دەپ داۋراڭ قىلىنغانىدى. شۇنداق قىلىپ، خەن خاقانلىقى قۇنشارقاننى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، لۇڭشى، بېيدى، خېشىلاردا ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى بارغانسېرى ئازايدى. ھۇنلاردىن تارتىۋېلىنغان خېشى (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى-ت)، شىنچىنجۇڭلارغا(65) گۇەندۇڭدىن كەمبەغەل ئاھالىلار كۆچۈرۈلۈپ تولدۇرۇلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېيدىنىڭ غەربىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ يېرىمى قىسقارتىلدى. ئىككىنچى يىلى ھۇنلار يوۋبېيپىڭ، دىڭشياڭلارنىڭ ھەر بىرىگە بىر نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كەتتى.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 119-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى كېڭەش قىلىپ: «يابغۇ جاۋسۇننىڭ پىلانى بويىچە، تەڭرىقۇت قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئىگەللەپ ياتماقتا. ئۇلار خەن قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كېلەلمەيدۇ، دەپ ئويلىسا كېرەك» دېگەن قاراشقا كېلىدۇ-دە، ئاتلىرى يارامىلىق 100000 ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. ئاشلىق ۋە كىيىم-كېچەك ئېلىپ ماڭغانلارنىڭ خۇسۇسى ئاتلىرى 140000 ئىدى. (قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى ۋە ھەربىي لاۋازىمات توشۇيدىغان ئاتلار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۈبىڭلارغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بېرىلگەچكە، چوڭ سەنگۇن دىڭشياڭدىن، قىران چەۋەنداز سەنگۇن بولسا دەيجۈندىن چىقىپ، قۇملۇقتىن كېسىپ ئۆتۈپ،

هۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تەگرىقۇت ئۆزىنىڭ يۆك-تاقلىرىنى يىراققا ماڭغۇزۇۋېتىپ، جەڭگىۋار قىسىملىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چوڭ سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن روبىرو بىر كۈن ئۇرۇشىدۇ. ئۇرۇش داۋام قىلىپ كەچ كىرگەن پەيتتە، بوران چىقىپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى تەگرىقۇتنى ئوڭ-سولدىن مۇهاسىرىگە ئالىدۇ. تەگرىقۇت خەن قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشقا كۆزى يەتمەي، بىر نەچچە 100 قەيسەر چەۋەندازلىرى بىلەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇهاسىرىسىنى يېرىپ ئۆتۈپ، غەربىي شىمالغا قاچىدۇ. خەن قوشۇنلىرى كېچىدە قوغلاپ تۇتالمايدۇ. بۇ ئۇرۇشتا هۇن سىپاھ بەگلىرىدىن 19000 كىشى ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىر ئېلىنغانىدى. خەن قوشۇنلىرى هۇنلارنى قوغلاپ شىمالدا تيەنيەنشەن[66] تېغى، جاۋشۇن شەهىرىگە[67] قەدەر بېرىپ قايتىدۇ.

تەگرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى كۆپرەك خەن قوشۇنلىرىغا ئارىلىشىپ يۈرۈپ، تەگرىقۇتنى ئىزدەپ يۈرىدۇ. تەگرىقۇت ئۇزۇنغىچە ئۆز توپى بىلەن تېپىشالمايدۇ. ئۇنىڭ ئوڭ قول قانى تەگرىقۇتنى ئۆلدى ھېسابلاپ، ئۆزىنى تەگرىقۇت دەپ جاكالايدۇ. ھەقىقىي تەگرىقۇت قايتىپ كېلىپ، ئۆز توپىنى تاپقاندىن كېيىن، ئوڭ قول قان تەگرىقۇتلۇقنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، قايتىدىن ئوڭ قول قان بولىدۇ.

خەن خاقانلىقىنىڭ قىران چەۋەنداز سەنگۈنى دېيىجۈندىن چىقىپ، 2000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرۈش قىلىپ، سول تۇغ قان بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى هۇنلاردىن 70000 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. سول تۇغ قان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئارقىغا قاراپ قاچىدۇ. قىران چەۋەنداز سەن-

گۈن لاڭجۈشۈشەن[68] تېغىغا چىقىپ، ئاسمان ئىلاهىغا، قويانغا[69] بېرىپ يەر ئىلاهىغا نەزىر قىلىپ، بايقال كۆلىنىڭ بويىغىچە بېرىپ قايتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، هۇنلار يىراق جايلارغا كەتكەچكە، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئۇلارنىڭ بارگاھى بولمايدۇ. خەن خاقانلىقى دەريادىن (خۇاڭخېدىن) ئۆتۈپ، شوفاڭ ۋىلايىتىدىن، غەربىدە لىڭجۈغىچە ھەممە يەردە ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، يەر ئېچىپ، سىپاھ-بەگلەردىن 50-60 مىڭ كىشىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇندىن باشلاپ، هۇنلارنىڭ يېرىنى پىلە قۇرۇتىدەك يەپ، زېمىنىنى هۇنلارنىڭ شىمالى بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ.

باشتا خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككى سەنگۈنى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يۈرۈش قىلىپ، تەگرىقۇتنى مۇهاسىرىگە ئېلىپ، 80-90 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىدىنمۇ نەچچە ئون مىڭلاپ ئەسكەر نابۇت بولۇپ، 100000 دىن ئوشۇق ئات ئۆلىدۇ. گەرچە، هۇنلار زەئىپلىشىپ يىراق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەن خاقانلىقىدا ئات كەم بولغانلىقتىن، يەنىمۇ قوغلاشقا ئىمكان بولمىغانىدى. هۇن ئېلى جاۋشۇننىڭ پىلانى بويىچە، خەن خاقانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، شىرىن سۆزلەر بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. خاقان سارايى ئەرباپلىرىغا مەسلىھەت سالغاندا، بەزىلەر ياخشىلىشايلى دېسە، بەزىلەر، بىزگە بويسۇنسۇن دەيدۇ. ۋەزىر دورغابى رېن چاڭ: «هۇنلار يېقىندا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. قىيىن شارائىتتا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلارنى بىزنىڭ تاشقىي ۋەزىرىمىز قىلىش كېرەك. چېگرىغا كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا بېقىنىشنى ئىلتىماس قىلسۇن» دەيدۇ. خەن خاقانلىقى رېن چاڭنى تەگرىقۇتقا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. بۇ رېن چاڭنىڭ پىلانى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن تەگرىقۇت ئۇنى تۇتۇپ قالىدۇ. بۇرۇن خەن

خاقانلىقى تەرەپتىمۇ تەسلىم بولۇپ قېلىپ قالغان ھۇن ئەلچىلىرى بولغاچقا، تەڭرىقۇت شۇنىڭ بەدىلىگە بۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالغانىدى. خەن خاقانلىقى قوشۇنلىرىنى قايتا يىغىپ تەربىيىلەۋاتقان بىر پەيتتە، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ ئۆلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارغا ئۇزۇنغىچە ھۇجۇم قىلىنمايدۇ.

ئارىدا بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 13 يىل تەڭرىقۇت بولغان ئىچىغسە ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋېي تەڭرىقۇت بولىدۇ. بۇ، م. ب. 114-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى. ئۇۋېي ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا، خەن خاقانى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، خەن خاقانلىقى جەنۇبدىكى ئىككى يۈ دۆلىتىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلمىغاچقا، ھۇنلارمۇ چېگرىغا باستۇرۇپ كىرمەيدۇ.

ئۇۋېي تەڭرىقۇت بولۇپ ئۈچىنچى يىلى (م. ب. 111-يىلى) خەن خاقانلىقى جەنۇبىي يۈ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلىدۇ. سابىق ئوردا مىراخورى گۇڭسۇن خې خاقاننىڭ يارلىقى بويىچە، 15000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جيۇيۈەندىن چىقىپ، ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق يول مېڭىپ، فۇجۇجىڭگىچە(70) بېرىپ قايتىدۇ. ھۇنلاردىن بىر كىشىمۇ يولۇقمايدۇ. خەن خاقانى ۋۇدى يەنە سابىق ئەگەشكۈچى بەگ جاۋپونۇنى 10000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن يولغا سالىدۇ. جاۋپونۇ لىڭجۈدىن چىقىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يول مېڭىپ، شۇڭخې دەرياسىغا(71) قەدەر بېرىپ قايتىدۇ. يەنىلا بىرەرمۇ ھۇننى ئۇچراتمايدۇ.

بۇ ۋاقىتتا، خاقان چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن 180000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن شوفاڭغا كېلىپ، ھەربىي قۇدرىتىنى نامايىش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇتنى ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن گوجىنى

ئەۋەتىدۇ. گوجى ھۇن ئېلىگە كەلگەندىن كېيىن، ھۇن ئېلىنىڭ كۈتكۈچى بېگى ئېمىشقا كەلگەنلىكىنى سورىغاندا، گوجى ئەدەپ بىلەن سىلىق گەپ قىلىپ: «تەڭرىقۇتنى كۆرۈپ، ئۆز ئاغزىم بىلەن ئېيتسام» دەيدۇ. تەڭرىقۇت گوجىنى قوبۇل قىلىدۇ. گوجى: «جەنۇبىي يۈ خانىنىڭ كاللىسى خەن خاقانلىقى پايتەختىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئالدىغا ئېسىلدى. تەڭرىقۇت جانابلىرى خەن خاقانلىقى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەيدىغان بولسىلا، خاقانىمىز قوشۇنلىرىنى بىۋاستە ئۆزى باشلاپ چېگرىدا كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر تەڭرىقۇت جانابلىرى ئۇرۇش قىلالمايمەن دەيدىغان بولسىلا، دەرھال جەنۇبدىكى خەن خاقانلىقىغا بەيئەت قىلىشلىرى كېرەك ئىدى. مۇنچىۋالا يىراق يەرلەرگە قېچىپ، سۇسىز، گىياھسىز، شىمالنىڭ شورىغانلىق دەشتلىرىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دەيدۇ. سۆز تۈگىشى بىلەن قاتتىق غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت دەرھال كۈتكۈچى بېگنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. گوجىنى قايتۇرماي، بايقالغا ھەيدەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، تەڭرىقۇت خەن چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىرىشكە زادى جۈرئەت قىلالمايدۇ. ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، قوشۇننى تەربىيىلەيدۇ ۋە ئوۋچىلىقنى مەشق قىلدۇرىدۇ. خەن خاقانلىقىغا بىر نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، شىرىن-تاتلىق سۆزلەر بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

خەن خاقانى ھۇنلارنى كۆزىتىپ كېلىشكە ۋاڭ ۋۇ قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ھۇنلارنىڭ قائىدىسى بويىچە، خەن ئەلچىلىرى ئەلچىلىك دەستىكى بىلەن، يۈزىنى بويىماستىن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كىرەلمەيتتى. ۋاڭ ۋۇ بېيدى ۋىلايىتىدىن بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئادىتىنى ئوبدان بىلگەچكە، ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ قويۇپ، يۈزىنى بوياپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغا كىرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنى ئوبدان

قارشى ئالدۇ. چىرايلىق گەپ-سۆزلەرنى قىلىپ، خەن خاقانلىقىغا خان تېكىنىنى تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىشكە، خەن بىلەن ياخشىلىشىشقا يالغاندىن ماقۇل بولىدۇ.

خەن خاقانلىقى ھۇن ئېلىگە ياڭ شىننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا خەن خاقانلىقى شەرقتە خۇيخې،(72) چاۋشيەن ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ يەرلەردە ۋىلايەت تەسىس قىلىپ، غەربتە جيۇچۇەن ۋىلايىتىنى قۇرۇپ، ھۇنلار بىلەن چياڭلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە يولىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. خەن خاقانلىقى يەنە غەربتە ياۋچى، باكتىرىيە ئەللىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇيسۇن كۈنبېيىگە خانىكە بېرىپ، ھۇنلارنى غەربتىكى ئىتتىپاقچىلىرىدىن ئاجرىتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، شىمالغا كېڭىيىپ، چېگرىنى شەنلۇڭگە(73) يەتكۈزىدۇ. ھۇنلار ئاخىرى سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇ يىلى يابغۇ جاۋسۇن ئۆلىدۇ. خەن ۋەزىر-ۋۇزرالىرى بۇ مۇسىبەت مۇناسىۋىتى بىلەن ھۇن ئېلى ئاجىزلاشتى. بويسۇندۇرۇش مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ياڭ شىن قەيسەر ئىرادىلىك ئادەم بولسىمۇ، ئېسىلزادىلاردىن كېلىپ چىققان ئەمەلدارلاردىن بولمىغاچقا، تەڭرىقۇتنىڭ ئىلتىپاتىغا دېگەندەك نائىل بولالمىغانىدى. تەڭرىقۇت ھوزۇرىغا چاقىرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ قويۇشنى خالىمىغاچقا، تەڭرىقۇت چېدىر-بارگاھىنىڭ سىرتىدا ئولتۇرۇپ قوبۇل قىلىدۇ. ياڭ شىن: «تەڭرىقۇت جانابلىرى ياخشىلىشىشنى خالىسىلا، خان تېكىنىنى خەن خاقانلىقىدا تۇرغاق قىلسۇنلا» دېگەنىدى، تەڭرىقۇت: «بۇرۇنقى ئەھدىنامىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇرۇنقى ئەھدىنامىلەر بويىچە، خەن ياخشىلىشىش بەدىلىگە ھەرقاچان خانىكە ئەۋەتىپ، يىپەك-مەشۇت، ئوزۇق-تۈلۈك بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى. شۇڭا، ھۇنلارمۇ چېگرىغا قالايمىقانچىلىق سالمايتتى. ئەمدىلىكتە، بۇرۇنقى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ، خان تېكىنىنى

تۇرغاق قىلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس» دەيدۇ. ھۇنلار ئۆز ئادىتى بويىچە، خەن ئەلچىسىنى كۆرگەندە، ئەلچى ئېسىلزادىلەردىن بولماي، زىيالىلاردىن بولسا، تەشۋىقاتچى دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا بەھس قىلىشقا يول بەرمەيتتى. ئەگەر ياش بولسا، پىدائىلار دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ روھىي-كەيپىياتىنى سۇندۇراتتى. خەن ئەلچىسى ھۇن ئېلىگە كەلسە، ھۇنلار خەن ئەلچىلىرىگە ئىنئاملار بېرەتتى. ھۇن ئەلچىسىنى خەن خاقانلىقى تۇتۇپ قالسا، ھۇنلارمۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالاتتى. تەڭ مۇناسىۋەت مۇئامىلىسى قىلاتتى. ياڭ شىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن خاقانلىقى ۋاڭ ۋۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. تەڭرىقۇت يەنىلا خۇشامەت بىلەن شېرىن سۆزلەرنى قىلىپ، خەن خاقانلىقىدىن كۆپرەك مال-بايلىق ئېلىش كويىدا بولىدۇ. ئۇ مەككارلىق بىلەن ۋاڭ ۋۇغا: «مەن خەن خاقانلىقىغا بېرىپ، خاقاننى زىيارەت قىلىپ، يۈز تۇرانە قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزمەكچىمەن» دەيدۇ. ۋاڭ ۋۇ قايتىپ كېلىپ، خەن خاقانىغا مەلۇم قىلىدۇ. خەن خاقانى چاڭئەندە تەڭرىقۇت ئۈچۈن مېھمانخانا سالدۇرىدۇ. ھۇن تەڭرىقۇتى: «خەن تۆرىلىرىدىن بىرەرسى ئەلچى بولۇپ كەلمىگىچە، مەن راست گېپىمنى ئېيتمايمەن» دەپ، ئۆزىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرىنى خەن خاقانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئەلچى كېلىپلا كېسەل بولۇپ قالىدۇ. خەن خاقانلىقى ئۇنى داۋالاپ ساقايتماقچى بولغان بولسىمۇ، بەختكە قارشى، ئۇ ئۆلۈپ قالىدۇ. خەن خاقانلىقى لۇچۇڭگوغا 50000 چارەكلىك مائاش بەلگىسى بولغان تامغىنى ئاستۇرۇپ، جەسەتنى ھۇن ئېلىگە ئاپىرىش ئۈچۈن ئۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇ نەچچە مىڭ جىڭ ئالتۇن قىممىتىدە دەپنە ھەدىيىسى تەقدىم قىلىدۇ. ھۇنلار ئەلچىنى «خەننىڭ ئېسىلزادىلىرىدىن ئىكەن» دەپ قارايدۇ. تەڭرىقۇت: «خەن خاقانلىقى مېنىڭ قەدىرلىك ئەلچىمنى ئۆلتۈردى» دەپ لۇچۇڭگونى

تۇتۇپ قالدۇ. تەگرىقۇتنىڭ ۋاڭ ۋۇغا قىلغان گەپ-سۆزلىرى يالغان بولۇپ، ئۇنىڭ خەن خاقانلىقىغا زىيارەتكە بېرىش ۋە خان تېكىننى خەن خاقانلىقىدا تۇرغاق قىلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ، چېگرىغا تاجاۋۇز قىلدۇ. خەن خاقانلىقى گوچاڭنى ھۇنلارنى يوقىتىش سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلەپ، جويى تۆرىسى جاۋپونۇنى شوفاڭنىڭ شەرقىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. لۇچۇڭگو ھۇن ئېلىدە ئۈچ يىل تۇتقۇندا تۇرغاندىن كېيىن، تەگرىقۇت ئۆلىدۇ.

ئۇۋېي تەگرىقۇت ئون يىل ھۆكۈمدارلىق قىلىپ ئۆلىدۇ. ئوغلى ئۇشىلۇ تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ياش بولغانلىقتىن، بالاتەگرىقۇت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ م. ب. 105-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تەگرىقۇت تېخىمۇ غەربىي شىمالغا سىلجىيدۇ. ئۇنىڭ سول قاناتتىكى قوشۇنلىرى يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ئۇدۇلىدا، ئوڭ قاناتتىكى قوشۇنلىرى بولسا، جيۇچۈەن، دۇنخۇاڭلارنىڭ ئۇدۇلىدا تۇراتتى.

بالا تەگرىقۇت ھۆكۈمدارلىق قىلىۋاتقان پەيتتە، خەن خاقانلىقى ئىككى تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى تەگرىقۇتقا، بىر تۈركۈمى ئوڭ تۇغ قانىغا تەزىيە بىلدۈرۈشكە كەلگەن بولسىمۇ، بۆلگۈنچىلىك سېلىش نىيىتىدە بولغانلىقتىن، ھۇنلار ئۇلارنى كېلىشىگىلا تەگرىقۇتقا مەلۇم قىلىدۇ. غەزەپلەنگەن تەگرىقۇت خەن خاقانلىقىنىڭ بۇ ئىككى تۈركۈم ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالىدۇ. ھۇن ئېلىدە تۇتۇپ قېلىنغان خەن ئەلچىلىرى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، ئون نەچچە تۈركۈمدىن ئارتۇق ئىدى. خەن خاقانلىقىمۇ ھۇن ئېلىدىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ھەمىشە شۇنىڭ بەدىلىگە تۇتۇپ قالاتتى. شۇ يىلى خەن خاقانى ئېرىشى سەنگۈن لى گۇاڭلىنى غەربكە-پەرغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلدۇرۇپ، يىنيۇ[74] سەنگۈنى

گۇڭسۈن ئاۋغا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىدىغان شەھەر[75] سېلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ. شۇ يىلى قىشلىقى ھۇن ئېلىدە زور كۆلەمدە جۇت بولۇپ، چارۋا-ماللارنىڭ كۆپچىلىكى ئاچتىن توڭلاپ ئۆلىدۇ. بالا تەگرىقۇت ياش، ئۇرۇشخۇمار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاھالە كۆپىنچە ئەنسىزلىكتە ياشايتتى. سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ تەگرىقۇتنى ئۆلتۈرۈش غەرىزىدە، خەن خاقانلىقىغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ: «مەن تەگرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولماقچىمەن. خەن ئېلى يىراق، دەرھال قوشۇن كەلسۇن، مەن قوزغالماقچى» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. ئەسلىدە، خەن خاقانلىقى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى سالغان بولسىمۇ، سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ يەنىلا ئارىنى يىراق كۆرگەنىدى.

ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى جويى بېگى جاۋپونۇ باشچىلىقىدا 20000 دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. شو فاڭدىن چىققان قوشۇن غەربىي شىمالغا ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول مېڭىپ، ۋەدە بويىچە، سول چوڭ تۇتۇق بەگ بىلەن جۈنجى[76] تېغىدا كۆرۈشۈپ، ئاندىن قوشۇننى قايتۇرماقچى بولغان ئىدى. سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ قوزغالماقچى بولۇپ تۇرغاندا، سېزىلىپ قېلىپ، تەگرىقۇت ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە سول قاناتتىكى قوشۇنلارنى جويى بېگىگە قارشى سالىدۇ. جويى بېگى بۇ يۈرۈشتە دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭلىغان كىشىسىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. قايتىشتا، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە 400 چاقىرىم—قالغاندا، 80000 ئاتلىق ھۇن قوشۇنى ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. جويى بېگى كېچىدە ئۆزى سۇ ئىزدەپ چىققاندا، ھۇنلار ئۇقۇپ قېلىپ، ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ، قوشۇنغا گوزۇڭ مۇھاپىزەت سەركەردىسى ۋېي ۋاڭ لەشكەر بېشى بولىدۇ.

ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ، چېرىكچى بەگلەر سەنگۈنىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمدىن قورقۇپ، بىر بىرىنى قايتىپ كېتىشكە دالالەت قىلىشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قوشۇن ھۇنلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭغا تەنتەنە قىلغان ھۇنلارنىڭ بالا تەڭرىقۇتى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا ھۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار شەھەرنى ئالالماي، چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، تالايمىقان قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. كېلەر يىلى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا تەڭرىقۇت ئۆزى ئاتلانغان بولسىمۇ، لېكىن يول ئۈستىدە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

بالا تەڭرىقۇت ئۈچ يىل ھۆكۈمدارلىق قىلىپ ئۆلىدۇ. ئوغلى كىچىك بولغانلىقتىن، ھۇنلار ئۇنىڭ تاغىسى، ئۇۋېي تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئوڭ تۇغ قان گۈيلىقۇ (呴犁湖)نى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتىرىدۇ. بۇ م. ب. 102-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.

گۈيلىقۇ تەڭرىقۇت ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان پەيتتە، خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە، دانىش بەك شۇ زىۋېي ۋۇيۈەن قورۇلىدىن چىقىپ، نەچچە يۈز چاقىرىم، ھەتتا مىڭ نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى لۇچۇ تېغىغىچە (77) شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى سالدۇرىدۇ. بۇ شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنىڭ يېنىغا ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى خەن يۈ، چاڭپىڭ تۆرىسى ۋېي كاڭلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كۈچلۈك ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى لۇبودې بۇيرۇق بويىچە جۈيەن سازلىقىدا(78) قورغان سالدۇرىدۇ.

شۇ يىلى كۈزلۈكى ھۇنلار دىڭشياڭ، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە زور كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتقۇن قىلىپ، 2000 دىن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلاردىن

بىر نەچچىسىنى تارمار قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. يول بويى دانىش بەك بىنا قىلغان شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانىلارنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. ھۇنلار يەنە ئوڭ تۇغ قانى جيۇچۇەن، جاڭيېلەرگە كىرگۈزۈپ، بىر نەچچە مىڭ كىشىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، رېن ۋېن(79) خەن قوشۇنىغا ياردەمگە كەلگەچكە، ھۇنلار ئېرىشكەن غەنىمەتلىرىدىن يەنە مەھرۇم بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى پەرغانىنى ئېلىپ، پەرغانە خانىنى ئۆلتۈرۈپ قايتىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى توسماقچى بولغان ھۇنلار ئۈلگۈرەلمەي قالىدۇ. شۇ يىلى قىشتا، ھۇنلار تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ، لېكىن شۇئارىدا تەڭرىقۇت كېسەل بولۇپ قالغاچقا، ھۇجۇم قىلالمايدۇ.

گۈيلىقۇ بىر يىل تەڭرىقۇت بولۇپ ئۆلىدۇ. ھۇنلار ئۇنىڭ ئىنىسى سول چوڭ تۇتۇقبەگ سۈيدىقۇنى تەڭرىقۇت قىلىشىدۇ.

پەرغانە ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلغان خەن خاقانلىقى چەت ئەللەرنى چۆچۈتۈۋەتكەنىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇنلارنى بوغۇپ تاشلىماقچى بولغان خاقان: «بوۋىمىز خاقان گاۋدى پىڭچېڭ شەھىرىدە تارتقان دەرت-ئەلەملىرى ئۈچۈن قىساس ئېلىشنى ماڭا قالدۇرغان. گاۋدىنىڭ خانىشى زامانىدا، تەڭرىقۇت مەكتۇپ ئارقىلىق خانىشنى ھاقارەتلىگەن. ئۆتمۈشتە، چى شياڭگوڭ توققۇز ئەجدادىنىڭ قىساسىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، «چۇنچيۇ (باھار-كۈز)» ناملىق كىتابتا ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىلگەن ئىدى» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. بۇ، م. ب. 101-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

سۈيدىقۇ تەڭرىقۇت تەختكە چىقىشى بىلەن، ھۇنغا تەسلىم بولمىغان خەن ئەلچىلىرىنى تامامەن قايتۇرىدۇ. لۇچۇڭگو قاتارلىقلار ئەنە شۇ چاغدا قايتىپ كېلىدۇ. تەڭرىقۇت دەسلەپ تەختكە چىققاندا،

خەن خاقانلىقى ھۇجۇم قىلدۇ، دېگەن ئەندىشىدە ئىدى. شۇڭا، ئۆزىچە: «مەن بالا بولۇپ، خەن خاقانى ئاتا بولىدىغان بولغاچقا، خاپا قىلىسام بولماس» دەپ يۈرەتتى. خەن خاقانى نۆكەر بېشى سۇۋۇنى(80) كۆپ سوغا-سالام بىلەن تەڭرىقۇتقا ئەۋەتىپ ئۆزىگە تارتقاندى، تەڭرىقۇت بارغانسېرى مەغرۇرلىنىپ، ناھايىتى تەكەببۇرلىشىپ كېتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقمايدۇ. ئىككىنچى يىلى جويې تۆرىسى جاۋپونۇ خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلدۇ.

كېلەر يىلى، خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە، ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى 30000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جيۇچۇەندىن چىقىپ، چىليەن تېغىدا ئوڭ تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھۇن سىپاھ-بەگلىرىدىن 10000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىدۇ. ھۇنلار ئېرشى سەنگۈننى قاتمۇ-قات مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغاچقا، سەنگۈن ئاران قۇتۇلدۇ. خەن قوشۇنلىرىدىن ئوندىن ئالتەيەتتىسى چىقىم بولدۇ. خەن خاقانى يىڭيۇ سەنگۈنى گۇڭسۇن ئاۋنى قايتا چىقىرىدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ قوشۇنى شىخېدىن چىقىپ، كۈچلۈك ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى لۇبودې بىلەن جوۋشيې(81) تېغىدا قوشۇلدۇ. ئۇلار ئۇرۇشتا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. خەن خاقانى يەنە ئاتلىقلار تۇتۇق بېگى لى لىڭنى چىقىرىدۇ. لى لىڭ پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ 5000 ئەسكەرنى باشلاپ، جۈيەندىن چىقىپ، شىمالغا قاراپ 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرگەندە، تەڭرىقۇتقا دۇچ كېلىپ قېلىپ ئۇرۇشىدۇ. لى لىڭ 10000 دىن ئوشۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە يارىدار قىلىدۇ. لى لىڭنىڭ قورال-ياراق ئوزۇق-تۈلۈكى تۈگەيدۇ. قايتماقچى بولغىنىدا، ھۇنلار ئۇنى قورشاپ ئالىدۇ. لى لىڭ قورشاۋدىن چىقىپ كېتەلمەي، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. قوشۇنلىرى تارمار بولىدۇ. 400 لا كىشى خەن خاقانلىقىغا

قايتىپ كېلىدۇ، تەڭرىقۇت لى لىڭنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىدۇ.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن(82)، ئېرشى سەنگۈن باشچىلىقىدا 60000 ئاتلىق، 100000 پىيادە قوشۇن قايتىدىن ئۇرۇشقا چىقىرىلدۇ. ئېرشى سەنگۈن شو فاڭدىن يولغا چىقىدۇ. ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى لۇبودې 10000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن ئېرشى سەنگۈنگە قوشۇلدۇ. ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى خەن يۈ پىيادە، ئاتلىقلار بولۇپ 30000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ۋۇيۇەندىن يولغا چىقىدۇ. يىڭيۇ سەنگۈنى گۇڭسۇن ئاۋ 10000 ئاتلىق 30000 پىيادە قوشۇن بىلەن يەنمېندىن چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ، ھۇنلار يۈك-تاقلىرىنى يىراقتىكى يۈۋۇ(83) دەرياسىنىڭ شىمالىغا كەتكۈزۈۋېتىدۇ. تەڭرىقۇت 100000 ئاتلىق قوشۇن باشلاپ، دەريانىڭ جەنۇبىدا ئېرشى سەنگۈن بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەپ كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئېرشى سەنگۈن تەڭرىقۇت بىلەن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇش قىلىپ، قوشۇنى بىلەن چېكىنىدۇ، ئەنە شۇ پەيتتە، ئېرشى سەنگۈن «خوتۇنى داخانلىق قىلىپ، خاقانغا سۇيىقەست قىلغان» دېگەن گۇنا بىلەن ئەيىبلىنىپ، ئۇرۇق-جەمەتىنىڭ قىرىپ تاشلانغانلىقىنى ئاڭلىغاچقا، ئۆز قىسىملىرى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ئۇنىڭ قوشۇنى ئىچىدىن ئاران بىر-ئىككى كىشى خەن خاقانلىقىغا قايتىپ كېلەلەيدۇ. ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى خەن يۈ ھېچقانداق نەتىجە قازىنالمايدۇ. يىڭيۇ سەنگۈنى گۇڭسۇن ئاۋ سول تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشقان خەن قوشۇنلىرى تىلغا ئالغۇدەك ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. سەركەردىلەر خاقان ھۇزۇرىغا كىرىشكە مۇيەسسەر بولالمايدۇ. ئېرشى سەنگۈننىڭ ئۇرۇق-جەمەتى قىرىپ تاشلاندى دەپ، لى گۇاڭلى سەنگۈننىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولۇشىغا سەۋەبچى

بولغان سۇي دەن خاقاننىڭ يارلىقى بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ.

مۇئەررىختىن: «جۇنچيۇ» نى يازغان كۇڭ زى (مۇجۇڭنى) لۇ بەگلىكىنىڭ بېگى يىنگۇڭ، خۇەنگۇڭ دەۋرلىرىنى ئېنىق-تەپسىلى يېزىپ، دىڭگۇڭ، ئەيگۇڭ دەۋرلىرىنى بولسا، سىلاپ-سىپلاپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئەينى زاماندىكى ئىشلارنى يازغاندا، ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇماستىن، ئېھتىيات قىلدى. ھۇنلار ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگۈچى كىشلەر بىرەر مەنسەپ ياكى خاقاننىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلاتتى ۋە بارلىق چارىلەر بىلەن خاقانغا خۇشامەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى خاقانغا كىرگۈزەتتى. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇي-پىكىرلىرىگە ئۇيغۇشلۇق تۇغدۇرماقچى بولاتتى. قارشى تەرەپنىمۇ، ئۆزىنىمۇ چۈشەنمەيتتى. سەركەردىلەر ئوتتۇرا جۇڭگو زېمىنىنىڭ چوڭلۇقىغا تايىنىپ كۆرەڭلەيتتى. خاقانمۇ چوڭ ئىشلارنى يۇقىرقىلارنىڭ پىكرى بويىچە بەلگىلەيتتى. شۇڭا چوڭ خىزمەت كۆرسىتەلمەيتتى. ياۋ گەرچە دانىشمەن بولسىمۇ، روناق تاپمىدى. يۇ ئالەمنى تىنچىتتى. مۇقەددەس ھاكىمىيەتنى گۈللەندۈرىمىز دېسەك، بىردىن-بىر تەدبىر-ۋەزىر-سەركەردىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش كېرەك.

---

[1] شياخوۋشى (夏后氏) — يۇ (禹) باش ئاقساقال شۇنىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئاقساقاللىق (بەگلىك) شيا (夏) دەپ ئاتىلاتتى ۋە شياخوۋشى مۇ دېيىلەتتى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 358-بەت)

[2] چۇنۋېي (淳维) — ھۇنلارنىڭ ئەجدادى شياخوۋشىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، چۇنۋېي دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 889-بەت)

[3] ئېكىنبەگ (农官) — دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1452-بەت)

[4] قىرياساقچىلىرى (荒服) — پايتەختتىن 2000 چاقىرىم ياكى 2500 چاقىرىمغىچە بولغان يەرلەر قىر ياساقچىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1266-بەت)

[5] جازا دەستۇرى (甫刑) جازا قانۇنى ھەققىدىكى كىتاب.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1013-بەت)

[6] جياۋخۇ (焦获) — قەدىمكى كۆل بولۇپ، بىر رىۋايەتتە، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا دېيىلسە، يەنە بىر رىۋايەتتە، سەنشى ئۆلكىسى ياڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە دېيىلىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 941-بەت)

[7] چى لىگۇڭ (齐厘公) — م. ب. 730-يىلدىن م. ب. 698-يىلغىچە جەمئى 33 يىل ھۆكۈم سۈرگەن چى بەگلىكىنىڭ بېگى.
(«سىخەي» 4757-4758-بەتلەر)

[8] سى شەھىرى (汜邑) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۈچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. چۇنچيۇ دەۋرىدە جېڭ بەگلىكىگە بېرىلگەن سۇيۇرغال ئىدى.*

[9] زى دەي (子带) — «جوۋ خانلىرى تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

[10] يىنشۇي (阎〈闾〉水) — قەدىمكى دەريا ئىسمى بولۇپ، بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇۋېيخې (秃尾河) دەرياسى. خەن خاندانلىقىدىن يۈەن خاندانلىقىغىچە يىنشۇي دەپ ئاتىلاتتى.
(«سىخەي» 1782-بەت)

[11] مىيەنجۇ (绵诸) — گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈينىڭ يېقىن ئەتراپىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4505-بەت)

[12] ۋەن (獂) — قەدىمكى رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان.*

[13] ۋۇجى (乌氏) — قەدىمكى رۇڭ خانلىقى. بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىڭچۈەن (泾川) ناھىيىسى. («تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4506-بەت)

[14] چۈيەن (朐衍) — قەدىمكى رۇڭ خانلىقلىرىدىن بولۇپ، ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ يەنچى (盐池) ناھىيىسىدە.
(«سىخەي» 3862-بەت)

[15] شەرقىي خۇلار (东胡) ــ قەدىمكى قەۋملەردىن. ھۇنلارنىڭ شەرقىدە ماكانلاشقاچقا، مۇشۇ نام بېرىلگەن. چۇنچيۇ. يىغىلىق دەۋرلىرىدىن بېرى جەنۇبىدا يەن بەگلىكى بىلەن چېگرىداش ئىدى. كېيىن يەن بەگلىكى سەنگۇنى چىن كەي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. چىن بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شەرقىي خۇلار كۈچىيىپ، ھۇنلاردىن ئات، زېمىن ئەتتىنا ھۇن ئالچىلىرىنى تەلەپ قىلغاچقا، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. ئۇغان تېغىغا چېكىنگەن شەرقىي خۇلارنىڭ بىرتارمىقى ئۇغانلار، سيانپى تېغىغا چېكىنگەن بىرتارمىقى سيانپىلار دەپ ئاتالدى.

(«سىخەي» 107 ـ بەت)

[16] جىن داۋگۇڭ (晋悼公) ــ چۇنچيۇ دەۋرىدىكى شياڭگۇڭنىڭ ئەۋلادلىرىدىن. ئىسمى جۇ (周) بولۇپ، 15 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 805 ـ بەت)

[17] چىن خۇيۋاڭ (秦惠王) ــ قاملىسى يىڭ (嬴)، ئىسمى سى (驷) بولۇپ، م. ب. 337 ـ 331 ـ يىللاردا ھۆكۈمدار بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 829 ـ بەت)

[18] زاۋياڭ (造阳) ــ قەدىمكى شاڭگۇ (上谷) بولۇپ. شاڭگۇ ۋىلايىتى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي (怀来) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 2411 ـ بەت)

[19] شياڭپىڭ (襄平) ــ لياۋدۇڭنىڭ قەدىمكى ۋىلايەتلىرىدىن. ئورنى ھازىرقى لياۋياڭ (辽阳) شەھىرى. («سىخەي» 826 ـ بەت)

[20] يۈياڭ (渔阳) ــ قەدىمكى ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى، مىيۈن (密云) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. يۈشۈي دەرياسىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇشۇ نام بېرىلگەن.

(«سىخەي» 2209 ـ بەت)

[21] جيۇيۈەن (九原) ــ قەدىمكى ناھىيە ۋە ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتوۋ (包头) شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«سىخەي» 146 ـ بەت)

[22] يۈنياڭ (云阳) ــ قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى چۇنخۇا (淳化) نىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 1084 ـ بەت)

[23] تۇمەن تەڭرىقۇت (头曼单于) ــ م. ب. 220 ـ 209 ـ يىللاردا، جەمئىي 11 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھۇن تەڭرىقۇتى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى.*

[24] باتۇر، بودۇ، مەتە (冒顿)، م. ب. ? ــ 174 ـ يىللار) ــ ھۇن تەڭرىقۇتى. مىلادى 209 ـ يىلى ئاتىسى تۇمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ھۆكۈمدار بولغان. ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي دىكتاتۇرىلىق تۈزۈم ئورناتـ قان. شەرقتە شەرقىي خۇلارنى ئىنتائەت قىلدۇرۇپ، غەربتە ياۋچىلارنى قوغلىغان. رۇران، ئۇيسۇن، ئۇغۇزلارنى ھەم ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ئىگەللىگەن. شىمالدا دىڭلىنلارنى، جەنۇبىدا لۇفەن، بەييان رايونلىرىنى بويسۇندۇرغان. چىن خاقانلىقى زېمىنىگە كىرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى (خېتاۋ ئەتراپلىرىنى) بېسىۋېلىپ، ئىنتايىن كۈچەيگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا دائىم غەربىي خەن فېئودال سۇلالىسىغا كۈچلۈك تەھدىت سالغانىدى.

(«سىخەي» 3218 ـ بەت)

[25] ئالچى (阏氏) ــ ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ رەسمىي چوڭ خوتۇنى.

(«سىخەي» 2018 ـ بەت)

[26] ئوڭ، سول چوڭ سەركەردە (左右大将) ــ ھۇنلاردا يۇقىرى ھەربىي ئۇنۋان ۋە دەرىجە نامى.*

[27] ئوڭ، سول تۇتۇق بەگ (左(右)都尉) ــ ھۇنلاردا سەركەردە (سەنگۈن دەرىجىلىكلەر) دىن تۆۋەنرەك دەرىجىدىكى ھەربىي ئۇنۋان.*

[28] تۇتۇن بەگ، ياساقبەگ (当户) ــ ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى.

(تۈزىتىلگەن «سىۋەن» 1023 ـ بەت)

[29] قۇتبەگ (骨都侯) ــ ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت تەسىس قىلغان. ئوڭ قۇتبەگ، سول قۇتبەگلەر بولۇپ، بۇلار يات قەبىلىلىك ئېسىلزادىلەردىن قويۇلاتتى. ئورنى قول قانلاردىن تۆۋەن تۇراتتى. ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشتا تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرى ھېسابلىناتتى.

(«سىخەي» 4650 ـ بەت)

[30] تۇمەن چەۋەنداز (万骑) ــ ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ بىرلىكى.*

[31] قويانلار (呼衍氏) ــ ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇقلىرىنىڭ (قاملـ

لىرىنىڭ) بىرى بولۇپ، شيەنبىلەر (سيانپىلار) نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(«تۈزىتىلگەن «سيۇەن» 283 ـ بەت)

[32] لانلار (兰氏) ــ هۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇق (فامىلە) لىرىدىن بىرى.*

[33] شۇبۇلار (须卜氏) ــ هۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرى.*

[34] خۇيخىلار (秋鹜) ــ شىمال قەۋملىرىنىڭ بىرى.*

[35] مىڭبېشى (千长) ــ هۇن ئىجتىمائىي تەشكىلاتىدا 24 ئاقساقاللىقنىڭ ئۈز ئالدىغا مىڭبېشى (مىڭبېگى)، يۈزبېشى (يۈزبېگى (百长)، ئونبېشى (什长) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى. («تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4518 ـ 4519 ـ بەتلەر)

[36] كىچىك قان (خان) (裨小王) ــ يارىدەمچى قانلار.

(«سىخەي» 4125 ـ بەت)

[37] بۆلۈن، ۋەزىر (相) ــ هۇنلاردا ۋەزىر ــ بۆلۈن دەپ ئاتىلىدۇ.

(«ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى»)

[38] لۇڭچېڭ (龙城) ــ شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسى چاۋياڭ نامىيىسىنىڭ ئىچكى موڭغۇل بىلەن تۇتاشقان يېرىدە.

(«سىخەي» 4563 ـ بەت)

[39] خۇنيۇلەر (浑庾) ــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[40] چۈشېلەر (屈射) ــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[41] دىڭلىڭلار (丁零) ــ كانگا (قانقىل)نىڭ شىمالدا بولۇپ، شىمال خانلىقلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[42] قىرغىزلار (خاكاسلار 鬲昆) ــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[43] شىنلى (薪犁) ــ شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 ـ بەت)

[44] خاقان خۇيدى (惠帝) ــ خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى خاقانى.

م. ب. 195 ـ يىل تەختكە چىقىپ، م. ب. 188 ـ يىلغىچە هۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 4767 ـ بەت)

[45] روران، رائۇراتا، روراينا (楼兰) ــ غەربىي ئەل (قۇربغار)نىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. كېيىن پىشامشانغا ئۆزگەرتىلگەن.

(«غەربىي ئەل يەر ناملىرى» 55 ـ بەت)

[46] ئۇيسۇن، ئاسيانى (乌孙) ــ قەدىمكى قەۋم. دەسلەپ چىلىيەن تېغى بىلەن دۇخان (دۇڭخۇاڭ) ئارىلىقىدا ماكانلاشقان. مىلاددىن بۇرۇن 161 ـ يىل ئەتراپىدا ئىلى دەرياسى، تېكەس دەرياسى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا كۆچكەن. شىمالىي، جەنۇبىي سۇلالە (مىلادى 420 ـ 851 ـ يىللار) دەۋرىدە پامىرنىڭ شىمالىغا كۆچكەن. نوپۇسى 630 مىڭ ئىدى. قازاقلار ئىچىدە ھېلىمۇ ئۇيسۇن قەبىلىلىرى بار. مىلاددىن بۇرۇن 938 ـ يىلىدا ئۇيسۇنلار لياۋ خانىدانلىقىغا باج ـ خىراج تۆلەيتتى.

(«سىخەي» 168 ـ بەت)

[47] ئوغۇز (呼揭) ــ بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى جيۇچۇەن ۋىلايىتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4526 ـ بەت)

[48] شىخۇرچان (系雩浅) ــ هۇن قانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى*.

[49] شىنۋاڭ (薪望) ــ يەر ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4526 ـ بەت)

[50] كىئوك ياكى قايۇق (稽粥)، م. ب. 174 ـ 160 ـ يىللار، ــ هۇن تەڭرىقۇتى. باتۇر (بودۇ)نىڭ ئوغلى. خەن خانىدانلىقى خانىكىسى بىلەن ئۆيلەنگەن ۋە 14 يىل هۆكۈمدار بولغانىدى. ئاغا تەڭرىقۇتمۇ دېيىلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 280 ـ بەت)

[51] جۇڭخاڭ يۆ (中行说) ــ يەن بەگلىكىدىن بولۇپ، خەن خاقانى ۋېندى سارىيىدا خىزمەت قىلغۇچى ئاغۋات مەمۇرلاردىن ئىدى. هۇن ئېلىگە خانىكە بىلەن بىللە بېرىشقا تەيىنلەنگەندە، بارغىلى ئۇنىمىغاچقا، مەجبۇرى ماڭدۇرۇلغان. شۇخاپىلىقتا هۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، ئىخلاس بىلەن خىزمەت قىلىپ، خەن خاقانلىقىغا بىر ئاپەت بولغانىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 23 ـ بەت)

[52] خۇيجۇڭ قەسرى (回中宫) ــ خەن خاقانى ۋۇدى ياساتقان.

ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى فۇشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4533 ـ بەت)

[53] دۇڭياڭ (东阳) — يېغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ يېرى بولۇپ، كېيىن جاۋ بەگلىكىگە قارىغان. خەن خاقانلىقى بۇيەردە ناھىيە ۋە تۆرلىكمۇ تەسىس قىلغانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 746 ـ بەت)

[54] قۇتىقۇ دىيۇچۇنان (雕渠难) — ھۇنلارنىڭ ياساق بېگى. خەن خاقانلىقىغا ھەدىيە ئېلىپ كەلگەن ھۇن ئەلچىسى.*

[55] جانەر (章尼) — خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4537 ـ بەت)

[56] جاۋ بېگى لىيۇسۈي (赵王刘遂) — خەن خاقانى گاۋدىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى خۇيىنەن بېگى لىيۇيۇنىڭ بەگزادىسى. خاقان جىڭدىنىڭ ئىنىسى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1476 ـ بەت)

[57] ۋۇجوۋ قورۇلى (武州塞) — بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4538 ـ بەت)

[58] گۇڭسۇن خې (公孙贺) — ئىسمى شۇ (叔). ياش ۋاقتىدا چەۋەندازلىق قىلاتتى. خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، نەنجياۋ تۆرلىكى بېرىلگەن. كېيىن پىرىسخۇنلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلى قاماققا ئېلىنىپ، تۈرمىدە ئۆلگەنىدى.

(بىر توملۇق «سىيۇەن» 36 ـ بەت)

[59] گۇڭسۇن ئاۋ (公孙敖) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ياشىغان. خاقان جىڭدى زامانىدا مۇلازىم، ۋۇدى دەۋرىدە ئاتلىق قوشۇنلار سەنگۈنى بولۇپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغان. جەڭدە ئەسكەرلىرى كۆپ چىقىم بولۇپ كەتكەچكە، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بولسىمۇ، ھىلە بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ، ئەل ئىچىدە بەش ـ ئالتە يىل يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن. كېيىن بىلىنىپ قېلىپ

قايتىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 36 ـ بەت)

[60] لى شى (李息) — يۈجۈلىق (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناھىيىسى). خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4602 ـ بەت)

[61] ئىككىنچى يىلى — م. ب. 125 ـ يىلى يەنى خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى.*

[62] سۇجيەن (苏建) — دۇلىڭلىق. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. چېرىكچى بەگ مەنسىۋىدە چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغانلىقى ئۈچۈن، پىڭلىڭ (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى داچىڭ ناھىيىسىدە) تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى.

(«ئىككى خەن دەۋرى ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 436 ـ بەت)

[63] يەنجى تېغى (焉支山) — بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى ۋە شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 3593 ـ بەت)

[64] شۇتۇق قان (休屠王) — ھۇن خانلىرىدىن بىرى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇيۋ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھۇن قەبىلىلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 495 ـ بەت)

[65] شىنچىنجۇڭ (新秦中) — چاڭئەن (بۈگۈنكى شىئەن)نىڭ شىمالىدىن شوفاڭ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خاڭگىن خوشۇنى)نىڭ جەنۇبىغىچە بولغان يەر شىنچىنجۇڭ دەپ ئاتىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات) 4547 ـ بەت)

[66] تيەنيەن تېغى (阗颜山) — بۈگۈنكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىگىدىكى خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 2161 ـ بەت)

[67] جاۋسۇن شەھىرى (赵信成) — ھۇنلارغا تەسلىم بولغان جاۋسۇن سەنگۈنگە ھۇنلار مەخسۇس شەھەر سېلىپ بېرىپ، ئۇنى ماكانلاشتۇرغانىدى.

جاۋسۇن شەھىرى تيەنيەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4549 ـ بەت)

[68] لاڭجۈشۈ تېغى (狼居胥山) ـ لاڭجۈشۈ تېغى تەخمىنەن بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خېشىنگىتىن خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئاباگا خوشۇنىغىچە بولغان ئارىلىقتا جايلاشقان.

(«سىخەي» 1884 ـ بەت)

[69] قويان تېغى (姑衍山) ـ قويان تېغى تەخمىنەن بۈگۈنكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىكىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1875 ـ بەت)

[70] فۇجۇجىڭ (浮苴井) ـ يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى خانگاي تېغىنىڭ شىمالىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4541 ـ بەت)

[71] شيۇگخې دەرياسى (匈河) ـ بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.*

[72] خۇيخې (秽貉) ـ يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى چاۋشيەندىكى خامگيوڭ بوكدو ۋە ئېلمىزدىكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقى، جىلىن ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2023 ـ بەت)

[73] شيەنلېي (眩雷) ـ يەر ئىسمى. ئۇيسۇنىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2553 ـ بەت)

[74] يىنيۇ (因杅) ـ يەر ئىسمى. ھۇنلار ئېلىدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى. گۇڭسۇن ئاۋ يىنيۇ دېگەن يەرگە يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، يىنيۇ سەنگۇن دەپ ئاتالغانىدى.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 4557 ـ بەت)

[75] تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (受降城) ـ ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خوخخوت شەھىرىنىڭ غەربىدىن 390 چاقىرىم كېلىدۇ.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4557 ـ بەت)

[76] جۈنجى تېغى (浚稽山) ـ جۈنجى تېغى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4558 ـ بەت)

[77] لۇچۈ (卢朐) ـ تاغ ئىسمى، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلدىكى لاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىي قىسمى ئۆزۈۋاقىتىدا لۇچۈ دەپ ئاتىلاتتى.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4559 ـ بەت)

[78] جۈيەن سازلىقى (居延泽) ـ ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئېركىنە خوشۇنىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4560 ـ بەت)

[79] رېن ۋېن (任文) ـ خەن خاقانلىقىنىڭ يۈمېن. قوۋۇقىدا تۇرۇشلۇق سەنگۇنى.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4560 ـ بەت)

[80] سۇۋۇ (苏武)، م. ب. ؟ ـ 60 ـ يىللار) ـ دۇلىگلىق (بۈگۈنكى شەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). م. ب. 100 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ بىرىنچى يىلى) خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بىلەن ھۇنلارغا باردى. ھۇنلار ئۇنى تۇتۇپ قېلىپ تەسلىم بولۇشقا قىستىغان بولسىمۇ، ئۇقىلچە تەۋرەنمىگەن ۋە ھۇنلار كېيىن ئۇنى بايقالغا ئاپىرىپ قوي باقتۇرغانىدى. ئۇ 19 يىلچە قوي بېقىپ، م. ب. 81 ـ يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى سيۈەنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن خاقانلىقىغا قايتىپ كەلگەنىدى.

(«سىخەي» 1285 ـ بەت)

[81] جوتۇ (涿涂) ـ تاغ ئىسمى، ئورنى بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى ماڭكۆلنىڭ شەرقىدە.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4563 ـ بەت)

[82] ئىككى يىل ئۆتكەندىن ـ م. ب. 97 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى).*

[83] يۇۋۇ دەرياسى (余吾水) ـ شوفاڭ شەھىرىنىڭ، يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خاڭجىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا.

(«دتارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4563 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 111-جىلد

ۋېي چىڭ ۋەقىران چەۋەنداز سەنگۈن تەزكىرىسى

چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ پىڭياڭلىق. ئۇنىڭ ئاتىسى جىڭ جى ئەمەلدارلاردىن بولۇپ، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلاتتى. ئۇ پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدىكى كۈڭ (دىدەك قۇل) ۋېي جوۋان بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن ۋېي چىڭ تۇغۇلغان. ۋېي چىڭنىڭ ئانا بىر ئاكىسى ۋېي چاڭزى دېيىلەتتى. سىڭلىسى ۋېي زىفۇ پىڭياڭ خانىشىنىڭ ئۆيىدە خاقانىڭ مۇھەببە-تىگە سازاۋەر بولغاچقا، ئۇ فامىلىسىنى ۋېي قىلىۋالغان. ۋېي چىڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى ۋېي جۇڭچىڭ ئىدى. ئاكىسى ۋېي چاڭزى ئۆز ئىسمىنى ۋېي چاڭجۈن دەپ ئۆزگەرتتى. چاڭجۈننىڭ ئانىسى «ۋېي جوۋان» دەپ ئاتالدى. ۋېي جوۋاننىڭ چوڭ قىزى ۋېي رۇ، ئىككىنچى قىزى ۋېي شاۋئېر، ئۈچىنچى قىزى ۋېي زىفۇ بولۇپ، كېيىنچە، ۋېي زىفۇنىڭ ئىنىلىرى ۋېي بۇ، ۋېي گۇاڭلارمۇ فامىلىلىرىنى ۋېي (卫) قىلىۋالغاندى.

ۋېي چىڭ پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ چاكىرى بولۇپ، كىچىك ۋاقتىدا ئاتىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئاتىسى ئۇنىڭغا قوي باقتۇرىدۇ. ئاتىسىنىڭ رەسمىي خوتۇنىدىن بولغان بالىلىرى ئۇنى ئۆز قېرىندىشى قاتارىدا كۆرمەي، قۇل ئورنىدا كۆرىدۇ. ۋېي چىڭ بىرسى بىلەن گەنچۈەن ئوردىسىدىكى سولاقخانىغا بېرىپ قالىدۇ. كويزا-كىشەن سېلىنغان بىر مەھبۇس ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ: «سەن ئېسىلزادى-

لەردىن ئىكەنسەن، چوقۇم تۆرە بولىسەن» دەيدۇ. ۋېي چىڭ كۈلۈپ كېتىپ: «مەن كۈڭدىن (دىدەك قۇلدىن) تۇغۇلغان، تاياق يېمىسەم، تىل-ھاقارەت ئىشىتمىسەملا بولدى. ماڭا تۆرىلىك نەدە تۇرۇپتۇ» دەيدۇ.

ۋېي چىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ ئۆيىدە چەۋەنداز نۆكەر بولۇپ، پىڭياڭ تۆرىسىنىڭ مۇلازىمى بولىدى. م. ب. 139-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن ۋۇدى ۋېي چىڭنىڭ سىڭلىسى ۋېي زىفۇنى ئوردىغا ئېلىپ كىردى. خانىش بولسا، تاڭيى تۆرىسىنىڭ خوتۇنى چوڭ خانىشى داچاڭنىڭ قىزى بولۇپ، ئوغۇل كۆرمىگەن، ھەسەتخور ئىدى. خانىشنىڭ ئانىسى چوڭ خانىشى داچاڭ ۋېي زىفۇنىڭ خاقانغا يېقىپ قالغانلىقى ۋە ھامىلدار ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ۋېي زىفۇغا قاتتىق كۈندەشلىك قىلىدۇ. ھەتتا ۋېي چىڭنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ۋېي چىڭ بۇ چاغدا ئوردىنىڭ جيەنجاڭ قەسىرى-دە خىزمەت قىلىۋاتقان، تېخى نامى چىقمىغانىدى. چوڭ خانىشى داچاڭ ئۇنى قامىتىپ قويىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ دوستى — چەۋەنداز نۆكەر گۇڭسۈن ئاۋ ۋە باشقا پالۋانلار ئۇنى قاچۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. ۋېي چىڭ شۇنىڭ بىلەن ئامان قالىدۇ. خاقان بۇ ئىشلارنى ئاڭلاپ، ۋېي چىڭنى جيەنجاڭ قەسىرىسىنىڭ نازارەتچىسى ۋە مەھرەم بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئانا بىر ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللىرىمۇ بايلىققا ۋە ئىززەت-ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالغان ئىنئاملىرى بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا بىر نەچچە مىڭ جىڭلاپ ئالتۇنغا يېتىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئاچىسى ئوردا مىراخورى گۇڭسۈن خېغا ياتلىق بولىدۇ. ئىككىنچى ئاچىسى ۋېي شاۋئېر ئەسلىدە چېن جاڭ بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقتىن، خاقان چېن جاڭنىمۇ بايلىق ۋە

ئىززەت ـ ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ شۇنىڭ بىلەن
ئىززەت ـ ھۆرمەتكە ئىگە بولدۇ. ۋېي زىفۇ كىچىك
خانىشلىقتا كۆتۈرۈلۈپ، ۋېي چىڭ كېڭەش بېگى بولدۇ.

م. ب. 130 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ بەشىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ۋېي چىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ شاڭگۇدىن؛ مىراخور گۇڭسۇن خې يىنىڭ ھارۋىلىقلار سەنگۇنى بولۇپ يۈنجۇڭدىن؛ كېڭەش بېگى گۇڭسۇن ئاۋ چەۋەندازلار سەنگۇنى بولۇپ دەيجۈندىن؛ ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئاتلىق چەۋەنداز سەنگۇن بولۇپ يەنمېندىن يولغا چىقىدۇ. ھەرقايسى قوشۇندا 10000دىن چەۋەنداز بار ئىدى. ۋېي چىڭ لۇڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە يۈز ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. چەۋەنداز سەنگۇن گۇڭسۇن ئاۋنىڭ قوشۇنىدىن 7000 ئادەم چىقىم بولىدۇ. ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ ۋە كېيىن قېچىپ كېلىدۇ. بۇ ئىككەيلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. گۇڭسۇن خېمۇ خىزمەت كۆرسىتەلمەيدۇ.

م. ب. 128 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بىرىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ۋېي كىچىك خانىش بىر ئوغۇل تۇغقاچقا، چوڭ خانىش بولىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ۋېي چىڭ ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ 30000 چەۋەنداز بىلەن يەنمېن قوۋۇقىدىن چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىر نەچچە مىڭ دۈشمەننى قىرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. م. ب. 127 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، لياۋشى ۋۇشىبېگىنى ئۆلتۈرىدۇ. يۇياڭ ناھىيىسىدىن 20000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ۋە بۇلاپ كېتىدۇ. ئۇرۇشتا

خەن ئەنگو قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. خەن خاقانلىقى سەنگۇن لى شىنى دەيجۈن ۋىلايىتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە، ھارۋا ـ ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭنى يۈنجۇڭنىڭ غەربىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇغانىدى. ئۇلار گاۋچۇي (قورغىنى) گىچە ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋېلىپ، لۇڭشىغا يېتىپ بارىدۇ. بىر نەچچە مىڭ چارۋا مال ئولجا ئېلىپ، ھۇنلارنىڭ بەيان ۋە لۇفەن خانلىرىنى قوغلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى شوفاڭ ۋىلايىتى (شىمالىي ۋىلايەت) قىلىپ قۇرىدۇ. ۋېي چىڭغا 3800 ئۆيلۈك يەرسۇيۇرغال قىلىنىدۇ ۋە چاڭپىڭ تۆرىسى (长平侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى بەگ سۇجيەن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 1100 ئۆيلۈك يەرسۇيۇرغال قىلىنىپ، پىڭلىڭ تۆرىسى (平陵侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ ۋە شوفاڭ شەھىرىنى بىنا قىلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. ۋېي ـ چىڭنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى بەگ جاڭ سىگۇڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەنتوۋ تۆرىسى (安头侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ. خاقان: «ھۇنلار تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئەدەپ ـ قائىدىنى بۇزدى. قېرىلارغا قوپال مۇئامىلىدە بولدى. بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، بەدنۇي قەبىلىلەرنى ئالداپ، سۇيىقەست بىلەن ئۇلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، چېگرىغا كۆپ قېتىم ئاپەت يەتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن لەشكەر ۋە سەركەردىلەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى جازالىدىم. «شېئىر نامە»دە:

... ...

شيەنيۈنگە يۈرۈش قىلىپ،
تەيۈەنگىچە باردۇق بىز.

هارۋنى گولدۇرلىتىپ،
قورغاننى پۇختا سىلىپ،
شىمال يۆننى تىنجىتىپ،
بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز.

دېيىلگەن ئەمەسمۇ؟! بۈگۈنكى كۈندە بولسا، هارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ شىخې دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، گاۋچۈ قورغىنىغا قەدەر باردى. دۈشمەننىڭ 2300دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئاشلىق، ئوت-چۆپ ۋە باشقا هەربىي مۇلازىمەتلىك نەرسىلىرى بىلەن تۈرلۈك چارۋا-مال ئولجا ئالدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئۇ تېخىمۇ غەربدە خۋاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى تىنچىتتى. كونا يۇشى قەلئەسىنى تېپىپ، زىسلىڭدىن ئۆتتى. بېيخې دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدى. پۇنىغا يۈرۈش قىلىپ، فۇننى تار-مار قىلدى. هۇنلارنىڭ بىنىڭ زەربىدار قوشۇنىنى يوقىتىپ، بۆكتۈرمىدىكى 3071 چارلىغۇچى ئەسكىرىنى تۇتۇپ ئالدى ۋە ئۇلارنى سوراق قىلىش ئارقىلىق بەدبەشرىسلەرنى قولغا چۈشۈردى. 1000000 تۇياقتىن ئوشۇق ئات، كالا، قويلارنى هەيدەپ، هېچقانداق چىقىم تارتماي غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇڭا، ۋېي چىڭغا يەنە 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېدى. ياندۇرقى يىلى هۇنلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، دەيجۈن قۇشبېگى گۇڭ يۈنى ئۆلتۈرىدۇ. يەتمىن قوۋۇقىغا كىرىپ مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتۇپ كېتىدۇ. يەنە بىر ياندۇرقى يىلى هۇنلار دەيجۈن، دىڭشياڭ ۋە شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ بىر نەچچە 1000 ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ.

م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، بۇيرۇق بويىچە خەن خاقانلىقىنىڭ

هارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ 30000 چەۋەنداز بىلەن گاۋچۈ قورغىنىدىن يولغا چىقىدۇ. ياساۋۇل بەگ سۇجيەن هەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى، سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى، مىراخۇر گۇڭسۇن خې چەۋەندازلار سەنگۈنى، دەي بەگلىگى باش ۋەزىرى لى سەي يېنىك هارۋىلىقلار سەنگۈنى بولىدۇ. بۇلارنىڭ هەممىسى هارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭغا قارايدۇ ۋە شوفاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىدۇ؛ سورۇن بېگى لى شى، ئەنتوۋ تۆرىسى جاڭ سىگوڭلار سەنگۈن بولۇپ يوۋ بېيپىڭدىن يولغا چىقىدۇ؛ بۇلار هۇنلارغا هۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. هۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى، ۋېي چىڭ قاتارلىقلار باشلاپ ماڭغان زور قوشۇننىڭ يۈرۈش يولى ئۈستىدە تۇراتتى. لېكىن ئۇ خەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ، دەپ قاراپ، هاراق-شاراپ ئىچىش بىلەن بولۇپ كەتكەندى. خەن قوشۇنى كېچىسى يېتىپ كېلىپلا، ئوڭ تۇغ قانىنى قورشىۋالىدۇ. ئوڭ تۇغ قان چۆچۈپ كېتىپ كېچىلەپ قاچىدۇ. پەقەت ئۆزىنىڭ ئامراق كىچىك خوتۇنى ۋە بىر نەچچە يۈز نەپەر خىل چەۋەندازلىرى بىلەن مۇهاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كېتىدۇ. خەن خاقانلىقىنىڭ يېنىك چەۋەندازلار چېرىكچى بېگى گوچېڭ قاتارلىقلار بىر نەچچە يۈز چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ يېتىشەلمەيدۇ. ئوڭ تۇغ قانىنىڭ قول ئاستىدىكى ياردەمچى قان باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى ۋە 15000دىن ئوشۇق ئەر-ئايال پۇقرانى تۇتقۇن قىلىپ، بىر مىليونچە قوي-كالا غەنىيمەت ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. قورۇلغا كىرگەندە، خاقان ئەۋەتكەن ئەلچى چوڭ سەنگۈنلۈك تامغىسىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، قوشۇنلارنىڭ ئالدىدا هارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭنى چوڭ سەنگۈن دەپ ئېلان قىلىدۇ، باشقا هەممە سەنگۈنلەر قوشۇنلىرى بىلەن ئۇنىڭ قارىمىقىغا ئۆتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋېي چىڭ چوڭ سەنگۈنلۈك نامىنى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. خاقان:

«چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ئۆزى لەشكەر تارتىپ چوڭ غەلىبە
قازاندى. ھۇن خانلىرىدىن ئون نەچچىسىنى قولغا چۈشۈردى.
شۇڭا، ۋېي چىڭغا يەنە 6000 ئۆيلۈك يەر ئۈستىلەپ سۇيۇرغال قىلى-
نىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋېي چىڭنىڭ ئوغلى ۋېي كاڭغا
يىچۈن تۆرىسى (宜春侯)، ۋېي بۇيىغا يىنئەن تۆرىسى (阴安侯)،
ۋېي دېڭغا فاگەن تۆرىسى (发干侯) دەپ نام بېرىلىدۇ. ۋېي چىڭ
ئۆزرە بىلەن رەت قىلىپ: «پېقىر بەختىيار ھالدا ئېھتىيات بىلەن
قوشۇندا خىزمەت قىلىپ كەلدىم، خاقان ئالىيلىرىنىڭ دانالىقىغا
تايىنىپ، قوشۇن چوڭ غەلىبە قازاندى. بۇ تامامەن، سىپاھ-
بەگلەرنىڭ باتۇرانە جەڭ قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئالىيلىرى پېقىرغا
شەپقەت ياغدۇرۇپ يەنە نۇرغۇن سۇيۇرغال ئىنئام قىلدىلا. پەرزەنت-
لىرىمنىڭ ھەممىسى كىچىك، تېخى ھېچقانداق خىزمەت كۆرسەت-
مىگەن تۇرۇقلۇق ئۈچ ئوغلۇمغا يەر-زېمىن ۋە مەرتىۋە ئىنئام
قىلدىلا. بۇ مېنىڭ قوشۇندا ئېھتىيات بىلەن خىزمەت قىلىپ، لەشكەر-
لەرنى باتۇرانە جەڭ قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈشتىكى مەقسىتىم ئەمەس.
ۋېي كاڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغلۇم بۇ ئىنئامنى قانداقمۇ قوبۇل
قىلسۇن!» دېگەنىدى، خاقان: «مەن سىپاھ-بەگلەرنىڭ كۆرسەتكەن
خىزمىتىنى ئۇنتۇپ قالمىدىم. ئۇلارنىمۇ ئويلىشىۋاتىمەن» دەيدۇ ۋە
ئوردا تەپتىش بېگىگە يارلىق چۈشۈرۈپ: «باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ
گۇڭسۇن ئاۋ، ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن بىللە ھۇنلارغا ھۇجۇم
قىلدى ۋە ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلدى
ئۇ دائىم مۇھاپىزەتچىلىك قىلىپ تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا
1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، ھەمدەمەلەشكۈچى تۆرە
(合骑侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. تۇتۇق بەگ خەن يۈ چوڭ
سەنگۈن بىلەن بىللە يۈخۇندىن چىقىپ، ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنىڭ
بارگاھىغا قەدەر ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، چوڭ سەنگۈننىڭ قوماندا-

لىقىدا ھۇنلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، بىر ھۇن خانىنى قولغا
چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال
قىلىنىپ، لۇڭئې تۆرىلىكى (龙额侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چەۋەن-
دازلار سەنگۈنى گۇڭسۇن خې چوڭ سەنگۈن بىلەن بىللە ھۇن
خانىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال
بېرىلسۇن ھەمدە نەنجياۋ تۆرىلىكى (南窌侯) مەرتىۋىسى بېرىل-
سۇن. يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى لى سەي يەنە بىر قېتىم چوڭ
سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە، ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇنىڭغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، لېئەن تۆرى-
لىكى (乐安侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چېرىكچى بەگ لى سۇ،
چېرىكچى بەگ جاۋبۇيۇ، چېرىكچى بەگ گۇڭسۇن رۇڭنۇلار چوڭ
سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ئۈچ قېتىم ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن.
شۇنىڭ ئۈچۈن، لى سۇغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ،
شېجى تۆرىلىكى (涉轵侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. جاۋبۇيۇگە 1300
ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، سۈيچېڭ تۆرىلىكى (随成侯)
مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. گۇڭسۇن رۇڭنۇغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال
قىلىنىپ، سۇڭپىڭ تۆرىلىكى (从平侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن.
سەنگۈن لى شى ۋە چېرىكچى بەگ دوۋرۇبېلار ئۇرۇشتا خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا قوۋۇق ئىچى تۆرىلىكى مەرتىۋىسى
بېرىلىپ، ھەرقايسىسىغا 300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنسۇن»
دەيدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ،
تۇتۇق بەگ جۇيىڭنى ئۆلتۈرىدۇ.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت
دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، چوڭ سەنگۈن ۋېي
چىڭ دىڭشياڭدىن يولغا چىقىدۇ. ھەمدەمەلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن
ئاۋ ئوتتۇرىنچى سەنگۈن، ئوردا- مىراخورى گۇڭسۇن خې- سول

سەنگۈن، يابغۇ (翖侯) جاۋسۇن ئالدىچى سەنگۈن، ياساۋۇل بەگ سۇجيەن ئوڭ سەنگۈن، ئىشىك ئاغاسى لى گۇاڭ ئارقىچى سەنگۈن، ئوڭ دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. بۇلار ھەممىسى چوڭ سەنگۈننىڭ قارمىقىدا بولىدۇ ۋە دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. بىر ئايدىن ئوشۇق ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇلار يەنە دىڭشياڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، 10000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۇجيەن، ئالدىچى سەنگۈن جاۋسۇن قوشۇنلىرىدىن مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىرلىشىپ، تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بىر كۈندىن ئوشۇق ۋاقىت مۇستەقىل جەڭ قىلىپ، خەن قوشۇنلىرى تارمار بولىدۇ. ئالدىچى سەنگۈن جاۋسۇن ئەسلىدە ھۇن بولۇپ، خەنگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يابغۇ مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇرۇشنىڭ خەتەرلىكلىكىنى بايقاپ ۋە ھۇنلارنىڭ ئۆزىگە تارتىشى ئارقىسىدا، قول ئاستىدىكى قالدۇق 800دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن تەڭرىقۇتقا تەسلىم بولغانىدى. ئوڭ سەنگۈن سۇجيەن پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولغاندىن كېيىن، ئۆزى يالغۇز قېچىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كېلىدۇ. چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ قول ئاستىدىكى يارغۇچى بەگ (ھەربىي ھەكەم) خۇڭ، دورغاپ ئەن، مەسلىھەتچى جوۋبالاردىن: «سۇجيەن قانداق جازاغا تارتىلىشى كېرەك؟» دەپ سورىغاندا، جوۋبا «چوڭ سەنگۈن لەشكەر باشلاپ ماڭغاندىن بۇيان، بىرەر كىچىك سەركەردىسىمۇ ئۆلتۈرۈلگىنى يوق. سۇجيەن پۈتكۈل قوشۇنى تارمار بولدى. ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، چوڭ سەنگۈننىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش كېرەك» دەيدۇ. خۇڭ بىلەن ئەن ئىككىيلەن: «بۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس. ھەربىي كىتابىدا، لەشكەر ئاز بولۇپ تۇرۇقلۇق قاتتىق كۈرەش قىلسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە كۆپ ساندىكى دۈشمەنگە ئەسىر چۈشۈپ قالىدىغان

ئەھۋاللار بولىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن. سۇجيەن ئۆزىنىڭ بىر نەچچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ نەچچە ئون مىڭ قوشۇنىغا قارشى بىر كۈندىن ئوشۇق جەڭ قىلغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلگەن. ئۆزى بولسا، ئالا كۆڭۈللۈك قىلماي، يالغۇز قايتىپ كەلگەن. قايتىپ كەلگەنلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنسا، بۇندىن كېيىن قايتىپ كەلمەسلىك كېرەك، دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئۆلتۈرمەسلىك لازىم» دېيىشكەن. چوڭ سەنگۈن: «مەن خاقاننىڭ تۇققىنى. قوشۇندا ئېھتىياتچانلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلدىم. ھەيۋىسىز بولۇپ قالارمەنمىكىن دەپ ئەنسىرىمەيمەن. جوۋبانىڭ سۇجيەننى ئۆلتۈرۈپ، ھەيۋەمنى كۆرسىتىش دېگىنى كۆڭلۈمگە ئانچە ياقمايدۇ. ۋەزىپەم يۇقىرىدىن سەركەردىنى ئۆلتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق بولغىنىم بىلەنمۇ، خاقاننىڭ ئىشەنچىسى ۋە قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئۆز ئالدىمغا چېگرا سىرتىدا بىرەر سەركەردىنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈشكە پېتىنالمايمەن. شۇڭا، بۇ ئىشنى خاقانغا مەلۇم قىلىپ، خاقاننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا قالدۇرۇشقا مەجبۇرمەن. شۇنداق قىلىپ، خادىم بولغۇچىنىڭ باشباشتاقلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا قالايمىقان ھوقۇق ئىشلىتىشكە جۈرئەت قىلالمىغانلىقىنى ئىسپاتلىسام ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. سىپاھ-بەگلەرنىڭ ھەممىسى «ياخشى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، سۇجيەن قەپەزگە سېلىنىپ، خاقاننىڭ بارگاھىغا ئەۋەتىلىدۇ. زور قوشۇنمۇ چېگرىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ.

شۇ يىلى چوڭ سەنگۈننىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى خوچۇبىڭ① 18 يېشىدىلا خاقاننىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشىپ، خاقاننىڭ مەھرەم بېگى بولغان. ئۇ چەۋەندازلىق، كاماندازلىقتا ماھىر ئىدى. چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇشقا كىرگەندە، خاقاننىڭ يارلىقى بىلەن قىران چېرىكچى بەگ بولۇپ تەيىنلەندى.

ئۇ 800 نەپەر باتۇر يېنىك چەۋەنداز بىلەن زور قوشۇنىدىن نەچچە 100 چاقىرىم ئالدىدا مېڭىپ، ئوڭۇشلۇق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەڭ قىلدى. ئۇ ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان ئادەملەرنىڭ سانى ئۆز قوشۇنىدىكى ئادەم سانىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، خاقان: «قىران چېرىكچى بەگ خوچۇبىڭ دۈشمەننىڭ 2028 ئادىمىنى، باش ۋەزىر، تۇتۇن بېگىنى ھەمدە تەڭرىقۇتنىڭ بوۋا جەمەتلىرىدىن جىرۇ بېگى چەن بەگنى ئۆلتۈرگەن، تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى رۇگبىينى (罗姑比) تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇن بويىچە ئۈزۈپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوچۇبىڭغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، ئۇزغان تۆرە (冠军侯) مەرتىۋىسىنى بېرىمەن. شاڭگۇ قۇشبېگى خاۋشيەن چوڭ سەنگۇن بىلەن تۆت قېتىم جەڭگە بىللە چىقىپ، 2000دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن ۋە تۇتقۇن قىلغان. شۇڭا، خاۋشيەنگە 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، جۇڭلى بېگى (众利侯) مەرتىۋىسىنى بېرىمەن» دەيدۇ. شۇ يىلى ئىككى سەنگۇن-نىڭ قوشۇنى چىقىم بولۇپ، يابغۇ جاۋسىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. ھەربىي جەھەتتە كۆرسەتكەن خىزمەت كۆپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ سەنگۇنگە سۇيۇرغاللىق قوشۇپ بېرىلمەيدۇ. ئوڭ سەنگۇن سۇجيەن خاقان ئوردىسىغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، خاقان ئۇنى ئۆلتۈرمەستىن كەچۈرۈم قىلىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلۇپ ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

چوڭ سەنگۇن ئوردىغا قايتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭغا مىڭ سەر ئالتۇن ئىنئام قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ۋاڭ كىچىك خانىش پادىشانىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. نىڭ چېن چوڭ سەنگۇنگە «سىلىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئانچە كۆپ دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن سىلىنىڭ سىڭىللىرى خاقاننىڭ خانىشى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇن مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغۇللىرى تۆرىلىك

مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ۋاڭ كىچىك خانىش ھازىر پادىشانىڭ ئەتىۋارلىق خوتۇنى. ئەمما ئۇنىڭ جەمەتلىرى تېخى باي ۋە مەرتى-ۋىلىك بولۇپ كەتكىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىگە ئىنئام قىلىنغان 1000 سەر ئالتۇننى خانىشنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە ھەدىيە قىلىشلىرىنى سورايمەن» دەيدۇ. چوڭ سەنگۇن خانىشنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە 500 سەر ئالتۇن ھەدىيە بېرىدۇ. خاقان بۇنى ئاڭلاپ، چوڭ سەنگۇندىن ئەھۋالنى سورىغاندا، چوڭ سەنگۇن راستىنى ئېيتىدۇ. خاقان نىڭ چېننى دۇڭخەي ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بەگلىكىگە تەيىن-لەيدۇ.

جاڭ چيەنمۇ چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان ھەمدە باكتىرىيىگە ئەلچى بولۇپ بارغانىدى. يولدا ھۇنلارغا ئۇزۇن مۇددەت تۇتقۇن بولۇپ تۇردى. كېيىن قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولدى. ئۇ ئوت-چۆپ، سۇ بار يەرلەرنى ياخشى بىلگەن-لىكى ئۈچۈن، قوشۇن ئاچ ۋە سۇسىز قالمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلگىرى يىراق، چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بىلگە تۆرە (博望侯) مەرتىۋىسى بېرىلگەنىدى.

ئۇزغان تۆرە خوچۇبىڭ تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ ئۈچىنچى يىلى يەنى م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۇن بولدى. ئۇن مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن لۇڭشىدىن چىقىپ، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتتى. خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۇن ئەسكەر باشلاپ، ۋۇلىي (乌盭) تېغىدىن ئۆتۈپ، سۇپۇ[2] قەبىلىسى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. ئوزۇق-تۈلۈك، قورال-ياراق يېتەرلىك، ئادەم كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن قارشىلىق كۆرسەت-مىگەنلەرگە تەگمىدى. خۇنۇ (狐奴) دەرياسىنى كېچىپ، بەش

خانلىقنى بېسىپ ئۆتۈپ، هۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلىنى قولغا چۈشۈرۈشنى كۆزلىدى. ئالتە كۈن يۈتكىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، يەنجۈ تېغىدىن ئۆتۈپ، مىڭ نەچچە چاقىرىم ئىلگىرىلىدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى بىلەن كىرەلەشمە جەڭ قىلىپ، شەرەن قاننى ئۆلتۈردى. رۇقۇ قاننىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن قوشۇنىنى يوقاتتى. قۇنشار قاننىڭ بالىسى ۋە ۋەزىرىنى، تۇتۇق بېگىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. دۈشمەننىڭ 8000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، شۇتۇق قاننىڭ ئىبادەت قىلىدىغان ئالتۇن بۇتىنى ئولجا ئالدى. شۇڭا، خوچۈبىڭغا يەنە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېگەنىدى.

شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۈبىڭ بىلەن ھەمدەمىلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋلار بېيدىدىن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ چىقىپ، هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى. بىلگە تۆرە جاڭ چيەن، ئىشىك ئاغىسى لى گۇاڭلار يوۇبېيپىڭدىن چىقىپ هۇنلارغا هۇجۇم قىلدى. ئىشىك ئاغىسى لى گۇاڭ 4000 چەۋەنداز بىلەن قارار گاھقا ئاۋال يېتىپ باردى. بىلگە تۆرە جاڭ چيەن 10000 چەۋەنداز بىلەن كېيىن يېتىپ باردى. هۇن سول تۇغ قاننىڭ قوماندىسىدىكى بىر نەچچە ئون مىڭ قوشۇن لى گۇاڭنى قورشىۋالغاچقا، لى گۇاڭ ئىككى كۈن جەڭ قىلىپ، قوشۇنىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى چىقىم بەردى. دۈشمەننىڭ چىقىممۇ شۇنچىلىك بولدى. جاڭ چيەن يېتىپ بارغاندا، هۇن قوشۇنى چېكىنىپ كەتكەنىدى. جاڭ چيەن ھەربىي يۈرۈشتە كېچىككەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. قىران چەۋەنداز خوچۈبىڭ بولسا، بېيدىدىن چىقىپ دۈشمەن ئىچكە ئىچكىرىلەپ كىردى. ھەمدەمىلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ يول ئېزىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ بىلەن ۋاقتىدا قوشۇلالمىغانىدى. قىران

چەۋەنداز خوچۈبىڭ جۇيەن ئېقىنىدىن ئۆتۈپ، چىلىيەنشەن تېغىغا يېتىپ بېرىپ نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن جۇيەندىن ئۆتۈپ، كىچىك ياۋچىلار ئارقىلىق چىلىيەنشەن تېغىغا هۇجۇم قىلىپ، تۇتۇ قاننى ئەسىر ئالدى. 2500دىن ئارتۇق ئادىمىنى تەسلىم قىلدۇردى. 30200 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. بەش خان ۋە بەش خان ئانىسى، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى، تېكىن قاتارلىق 59 ئادەمنى، باش ۋەزىر، سەنگۈن تۇتۇن بېگى، تۇتۇق بېگى قاتارلىق 63 ئەمەلدارنى قولغا چۈشۈردى. ئۆزى باشلاپ ماڭغان قوشۇنىنىڭ تەخمىنەن ئوندىن ئۈچ ئۆلۈشىلا چىقىمغا ئۇچرىدى. شۇڭا، خوچۈبىڭغا يەنە 5000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىللە كىچىك ياۋچىلارغا بارغان چېرىكچى بەگلەرگە سول تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. شۇڭقار لەشكەر بېشى جاۋپونۇ يەنە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە سۇپۇ قاننىڭ كاللىسىنى ئالدى. جىكە قاننى تۇتۇۋالدى. مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ جەڭگە چىقىپ، بىر قاننى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى ھەم تېكىندىن تۆۋەن 41 ئادەمنى تۇتۇپ، جەمئى 3300 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. ئۆتكەن قېتىم يەنە دۈشمەننىڭ 1400 ئادىمىنى تىرىك قولغا چۈشۈرگەنىدى. شۇڭا، جاۋپونۇغا 1050 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە ئەگەشكۈچى مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چېرىكچى بەگ گوۋ خانى گاۋبۇش قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە قويۇنچى قان بىلەن تېكىندىن تۆۋەن 11 كىشىنى تۇتۇپ، دۈشمەننىڭ 1768 ئادىمىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇڭا گاۋبۇشقا 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، ماسلاشقۇچى تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. چېرىكچى بەگ پۇدۇرغا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن خۇيچۇ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى» دەيدۇ. ھەمدەمىلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ

ھەربىي يۈرۈشتە كېچىكىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن قوشۇلا-
مىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان
بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. كونا سەركەردى-
لەرنىڭ سىپاھ-بەگلىرى، ئات-ئۇلاق ۋە قورال ياراقلىرى قىران
چەۋەنداز سەنگۈننىڭكىگە يەتمەيتتى. چۈنكى، قىران چەۋەنداز
سەنگۈن دائىم ئەسكەرلەرنى تاللاپ ئالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ئۇ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەتلىك ئىدى. ئۇ
دائىم باتۇر چەۋەندازلارنى باشلاپ چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا
ماڭاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنى تەڭرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، زادىلا
ئىلاجسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمايتتى. كونا سەركەردىلەر بولسا،
چېچىلاڭغۇ، تەرتىپسىز، بىر بىرىگە ماسلىشالماسلىقتەك خاتالىقلارنى
ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن كۈندىن-
كۈنگە ئىززەتلىنىپ ۋە بېيىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن
باراۋەرلىشىپ قالغانىدى.

شۇ يىلى كۈزدە قۇنشارقاننىڭ غەربتە خەن قوشۇنلىرىدىن بىر
قانچە قېتىم يېڭىلىپ، نەچچە ئون مىڭ ئادىمى قىران چەۋەنداز
سەنگۈننىڭ قولىدا ھالاك بولغانلىقى ئۈچۈن غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت
ئۇنى چاقىرتىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. قۇنشارقان بىلەن شۇتۇق
قان ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ، خەنگە تەسلىم بولماقچى بولىدى ۋە
ئالاقىلىشىش ئۈچۈن چېگرىغا ئادەم ئەۋەتتى. سورۇن بېگى لى شى
خۇاڭخې دەرياسى بويىدا قەلئە ياسىتىۋاتاتتى. ئۇ قۇنشارقان ئەۋەت-
كەن ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، بۇ خەۋەرنى دەرھال ئوردىغا
مەلۇم قىلدى. خاقان بۇنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ يالغان تەسلىم بولۇپ،
چېگرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا، قىران
چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭگە قوشۇن تارتىپ چېگرىدا ئۇلارنى
قوبۇل قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن

خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قۇنشار قاننىڭ ئادەملىرى بىلەن
روبىرو تۇردى. قۇنشارقاننىڭ سەركەردىلىرى خەن قوشۇنىنى
كۆرۈپ قېلىپ، تەسلىم بولۇشقا ئۇنىماي، كۆپچىلىكى قاچقانىدى.
قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئاتلىنىپ، ئۇچقاندەك بېرىپ قۇنشارقان
بىلەن كۆرۈشتى ۋە قاچماقچى بولغان 8000 ئادەمنى ئۆلتۈردى.
قۇنشارقاننى ئالاھىدە ئادەم قوشۇپ، ھارۋا بىلەن خاقان بارگاھىغا
ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئادەملىرىمۇ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى.
تەسلىم بولغانلار بىر نەچچە ئون مىڭ بولسىمۇ، ئېيتىلىشتا 100000
دەپ داۋراڭ قىلىندى. چاڭئەنگە بارغاندىن كېيىن، خاقان ئۇنىڭغا
نەچچە ئون مىڭ پۇل-مال ئىنئام قىلىپ، يەنە 10000 ئۆيلۈك
يەر سۈيۈرغال بېرىپ، تايىن تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىسىنى بەردى.
ياردەمچى قان قۇدۇن قانغا شىيامو تۆرىسى، يانبىي قانغا خۇيچۇ
تۆرىسى، چىنلى قانغا خېچى تۆرىسى، چوڭ تۇتۇن بېگى تۇڭرىغا
چاڭلې تۆرىسى مەرتىۋىلىرى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، خاقان يەنە
قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ:
«قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوچۇبىڭ چوڭ قوشۇن تارتىپ
بېرىپ، ھونلارنىڭ غەربىي ئەلدىكى خانى قۇنشارقانغا ھۇجۇم
قىلدى. قۇنشارقان ۋە ئۇنىڭ سىپاھ-بەگلىرى، ئاھالىسى دەرھال
تەسلىم بولۇپ، قوشۇنىمىزنى ھەربىي ئاشلىق بىلەن قامدىدى. ئۇ
يەنە 10000 دىن ئوشۇق ئوقيالىق ئەسكەر بىلەن بېرىپ، جاھىللىق
قىلغان ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، 8000 دىن ئوشۇق ئادەمنى قىردى
ۋە ئەسىر ئالدى. يات ئەلنىڭ خانلىرىدىن 32 كىشىنى تەسلىم
قىلدى. خەن قوشۇنىنى چىقىمغا ئۇچراتماي، دۈشمەننىڭ ئون تۈمەن
ئادىمىنى بويسۇندۇردى. نۇرغۇن قېتىم ئەسكەر تارتىپ يۈرۈش
قىلىپ جاپا چەكتى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، خۇاڭخې دەرياسى بويى-
دىكى قەلئەلەر بىلەن قورۇل-سىرتىدىكى پۇقرالار ئۇرۇش ئاپىتىدىن

قوتۇلۇپ ئەمىن تاپتى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۇنگە يەنە 1700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمى قىسقارتىلىپ، ئەلنىڭ ئۈستىدىكى سېلىق يېنىكلىتىلگەنىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، تەسلىم بولغان ئاھالىلەر ئىلگىرى قورۇل سىرتىغا تەۋە بولغان بەش ۋىلايەتكە كۆچۈرۈلدى. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە ياشىدى ۋە خەن خاقانلىقىغا بېقىندى خانلىق بولۇپ تۇردى. ياندۇرقى يىلى ھۇنلار يەنە يۇۋ بېيپىڭ، دىڭشياڭلارغا بېسىپ كىرىپ، خەننىڭ 1000 نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتۇپ كەتتى.

ياندۇرقى يىلى خاقان سەنگۇنلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ: «يابغۇ جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا پىلان كۆرسىتىپ، خەن قوشۇنلىرى چوڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كېلەلمەيدۇ، كەلسىمۇ ئۇزۇن تۇرالمايدۇ، دەپتىكەن. بىز چوڭ قوشۇن ماڭدۇرساق، ۋەزىيەت چوقۇم بىز كۈتكەندەك بولۇپ چىقىدۇ» دېيىشتى. بۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، خاقان چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ، قىران چەۋەنداز سەنگۇن خو چۈبىڭلارغا ھەر بىرىنىڭ 50000 دىن چەۋەنداز، نەچچە ئون مىڭدىن پىيادە ئەسكەر ۋە تەمىنات-نەقلىيات قوشۇنى بىلەن يۈرۈش قىلىش، غەيرەت بىلەن جەڭ قىلالايدىغان ۋە دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرەلەيدىغان قوشۇنلارنىڭ قىران چەۋەنداز سەنگۇننىڭ قوماندىسىدا بولۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. قىران چەۋەنداز سەنگۇن دەسلەپ دىڭشياڭدىن چىقىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشماقچى بولغانىدى. لېكىن ئەسىر چۈشكەن

ھۇن ئەسكىرىنىڭ ئېيتىشىچە، تەڭرىقۇتنىڭ شەرقتە ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. شۇڭا، يارلىق ئۆزگەرتىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۇن دەيجۈن ۋىلايىتىدىن، چوڭ سەنگۇن دىڭشياڭدىن چىقىدىغان بولغانىدى. ئىشلىك ئاغىسى لى گۇاڭ ئالدىنچى سەنگۇن، ئوردا مىراخورى گۇڭسۇن خې سول سەنگۇن، ئۇنۇۋان بېگى جاۋيېجى ئوڭ سەنگۇن، پىڭياڭ تۆرىسى ساۋشياڭ ئارقىچى سەنگۇن بولغان ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۇنگە قارىتىلغانىدى. شۇنداق قىلىپ، 50000 چەۋەنداز قۇملۇقتىن ئۆتۈشكە ئاتلىنىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە ھۇن تەڭرىقۇتىغا ھۇجۇم قىلدى. جاۋسۇن ھۇن تەڭرىقۇتىغا مەسلىھەت بېرىپ: «خەن قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلىرى ھالىدىن كېتىدۇ. ھۇنلار ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلماستىنلا، ئۇلارنى ئەسىر ئالىدۇ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى يىراق ئارقا سەپكە تاشلاپ قويۇپ، سەرخىل ئەسكەرلىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا كۈتۈپ تۇردى. چوڭ سەنگۇننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلدىن 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول يۈرۈپ، سەپ تۈزۈپ كۈتۈپ تۇرغان تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرگەچكە، چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن ئەتراپنى قورشاپ قورغان ھاسىل قىلىشقا يارلىق بەردى ۋە ھۇنلارغا قارشى 5000 چەۋەنداز ماڭدۇردى. ھۇنلارمۇ 10000 چەۋەنداز چىقاردى. بۇ گۇگۇم چۈشۈۋاتقان مەزگىل بولۇپ، بوران چىقىشقا باشلىغانىدى. قۇم تاشلار يۈزگە ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئىككى قوشۇن بىر بىرىنى كۆرەلمەيتتى. خەن قوشۇنى ئوڭ-سولدىن ئەسكەر چىقىرىپ تەڭرىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ ۋە كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ، ئۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولىدىغانلىقىنى پەملىدى ۋە گۇگۇم چۈشكەن چاغدا بىر نەچچە 100 قاۋۇل چەۋەندازلىرى بىلەن

قېچىرغا مىنىپ، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ قاچتى. قاراڭغۇ كەچتە، خەن قوشۇنى بىلەن ھۇن قوشۇنى ئۇچرىشىپ، گىرەلەشمە جەڭ بولۇپ كەتتى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ چىقىمى تەڭ بولدى. خەن قوشۇنىنىڭ سول چېرىكچى بېگى قولغا چۈشكەن ئەسىرلەردىن ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ گوگۇم پەيتىدە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ قېلىپ، خەننىڭ يېنىك چەۋەندازلىرى ئۇلارنى كېچىلەپ قوغلىدى. چوڭ سەنگۇننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئىلگىرىلىدى. ھۇن ئەسكەرلىرى تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. قوشۇن تاڭ سۈزۈلگىچە 200 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىلگىرىلەپ، تەڭرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن، دۈشمەننىڭ 10000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. تيەنيەنشەن تېغىدىكى جاۋسۇن شەھىرىگىچە قوغلاپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ زاپاس سۆكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۈلۈكىنى تولۇقلىدى. قوشۇن جاۋسۇن شەھىرىدە بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن، قېپقالغان ئاشلىقنى (سۆكلەرنى) كۆيدۈرۈپ تاشلىدى.

چوڭ سەنگۇن تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشقاندا، ئالدىنقى سەنگۇن لى گۇاڭ، ئوڭ سەنگۇن جاۋيىجىلارنىڭ قوشۇنى شەرقىي يول بىلەن چىقىپ، يول ئېزىپ قالغاچقا، ھۇنلار بىلەن كېيىنرەك ئۇچراشتى. چوڭ سەنگۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەندىلا، ئاندىن ئالدىنقى سەنگۇن ۋە ئوڭ سەنگۇنلەر بىلەن قوشۇلغاندى. چوڭ سەنگۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالنى خاقانغا مەلۇم قىلماقچى بولدى ھەمدە دورغاپقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، خاتىرىلەنگەن خاتالىقلىرى بويىچە، ئالدىنقى سەنگۇننى سوراق قىلماقچى بولغاندا، لى گۇاڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئوڭ سەنگۇن يېتىپ كەلگەندە، يارغۇچىغا بېرىلدى. ئۇ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. چوڭ سەنگۇننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلغا قايتىپ

كەلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۇلار تەخمىنەن دۈشمەننىڭ 19000 ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغاندى.

شۇ چاغدا ھۇنلار ئۇن نەچچە كۈن تەڭرىقۇتسىز قالغاچقا، ئوڭ قول قان ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قەبىلىلىرىنى تاپقاندىن كېيىن، ئوڭ قول قان ئۆزىنىڭ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى بىكار قىلدى.

50000 چەۋەندازنى باشلاپ چىققان قىران چەۋەنداز سەنگۇندىمۇ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن يۈك ھارۋىلىرى چوڭ سەنگۇننىڭكى بىلەن باراۋەر بولۇپ، پەقەت ياندىش سەنگۇنلا يوق ئىدى. لى گەن قاتارلىقلار چوڭ چېرىكچىلىككە كۆتىرىلىپ، ياندىش سەنگۇنلۇككە قويۇلدى. ئۇلار دەيجۈن ۋە يوۋبېيپىڭ (ۋىلايەت) لاردىن 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سول تەرەپ قوشۇنىغا زەربە بەردى. ئۇنىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش ۋە ئەسىر ئېلىش جەھەتتىكى ئۆھپىسى چوڭ سەنگۇننىڭكىدىنمۇ كۆپ ئىدى. قوشۇن قايتىپ كەلگەندە، خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۇن خو چۈبىڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى ۋە تەسلىم بولغان ھۇن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يېنىك ئاتلىنىپ، چوڭ قۇملۇقتىن ۋەدەريالاردىن ئۆتۈپ، جانقۇرت (تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرى)نى ئەسىر ئالدى. بەچەچ قاننى ئۆلتۈردى. يەنە بۇرۇلۇپ بېرىپ ھۇنلارنىڭ سول چوڭ سەركەردىسىگە زەربە بېرىپ، دۈشمەننىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى، ناغرا-دۇمباقلىرىنى غەنىمەت ئالدى. لىخۇشەن تېغى ئارقىلىق گۇڭگۇلۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ، تانتۇغ قان، خان قان قاتارلىق 3 ئادەمنى، سەنگۇن، باش ۋەزىر، تۇتۇن بېگى، تۇتۇق بەگ قاتارلىق 83 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. لاڭجۈشۈ تېغىدا مېھراپ ياساپ، كوك تەڭرىگە، قوياندا يەر ئىلاھىغا ئىبادەت قىلىپ نەزىر بەردى. بايقالغا بېرىپ، بەدبەشىرىلەردىن 70443 ئادەمنى تىرىك قولغا

چۈشۈردى. خەن قوشۇنىدىن پەقەت ئۇندىن ئۈچى چىقىشىم بولدى. ئۇزۇق-تۈلۈكنى دۈشمەندىن ئالدى، شۇڭا، قوشۇن يىراققا يۈرۈش قىلسىمۇ، ئاشلىقتىن قىسىلىپ قالمىدى. قىران چەۋەنداز سەنگۇنگە يەنە 5800 ئۆيلۈك يەر قوشۇپ سۇيۇرغال بېرىلسۇن» دېدى. يۈۋ بېيپىڭنىڭ قوشبېگى لۇبودې قىران چەۋەنداز سەنگۇننىڭ قارەمىقىدا بولۇپ، ئۇ دەل ۋاقتىدا يۈچېڭ شەھىرىدە قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن قوشۇلدى ۋە سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە تاۋتۇشەن تېغىغا بېرىپ، 2700 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇڭا، لۇبودېغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، فۇلى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. بېيدىنىڭ تۇتۇقبېگى شىڭ شەن قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە هۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەنىدى. شۇڭا، شىڭ شەنگە 1200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، يىياڭ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. ئىلگىرى ھەققەتكە قايتقان بەگلەر — ئىنانچ قان، فۇرۇز، روجان قان، ئىزگۇخانلار قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، فۇرۇزغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، جۇاڭ (壮) تۆرىسى ئۇنۋانى بېرىلدى. ئىزگۇخانغا 800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، جوڭلى تۆرىسى مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئەگەشكۈچى تۆرە جاۋپونۇ، چاڭۇۋ تۆرە ئانگىلار[5] قىران چەۋەنداز سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا يەنە 300 ئۆيلۈكتىن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. چېرىكچى بەگ لى گەن دۈشمەننىڭ تۇغ-ئەلەم ۋە ناغرا-دۇمباقلىرىنى غەنىيمەت ئالغانلىقى ئۈچۈن، قوۋۇق ئىچى تۆرىسى مەرتىۋىسى بېرىلىپ، 200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. چېرىكچى بەگ شۈزىۋشىگە چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. سىپاھ-بەگلەردىن مەنسەپكە چىققان ۋە ئىنئام ئالغانلار تېخىمۇ كۆپ ئىدى. چوڭ سەنگۇنگە سۇيۇرغال

قوشۇپ بېرىلمىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەر ۋە ئەسكەرلەردىن ھېچقايسىسى تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشەلمىدى.

ئىككى قوشۇن چېگرا قورۇلىدىن چىقىش ئالدىدا قىلىنغان كۆرەكتە، پادىشالىق ۋە خۇسۇسىي ئات 140000 ئىدى. قورۇلغا قايتىپ كەلگەن ئاتنىڭ سانى 30000 غا يەتمەيتتى. ئۇردا يەنە چوڭ سەنگۇننى باش لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە يارلىق چۈشۈرۈپ قىران چەۋەنداز سەنگۇننىڭ ئورنى ۋە مائاشى چوڭ سەنگۇن بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ كۈندىن-كۈنگە ئېتىباردىن قېلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۇننىڭ ئورنى كۈندىن-كۈنگە كۆتۈرۈلگەنىدى. چوڭ سەنگۇننىڭ ئىلگىرىكى دوست-يارانلىرى، قول ئاستىدىكى مۇلازىملىرىدىن كۆپچىلىكى قىران چەۋەنداز سەنگۇن تەرەپكە ئۆتۈپ، ھەممىسى مەنسەپ-مەرتىۋىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، پەقەت رېن ئەنلا ئۇنداق قىلمىغانىدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۇن كەم سۆز، جىمغۇر، جەسۇر ۋە ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا جۈرئەتلىك ئادەم بولغاچقا، خاقان ئۇنىڭغا سۈن ۋۇ نىڭ ھەربىي ئىلمىنى ئۆگىتىش كويىدا بولغانىدى. ئۇ: «جەڭ پەنتلىرى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. نوقۇل ھەربىي ئىلىمنىلا ئۆگىنىش ھاجەتسىز» دەيتتى. خاقان ئۇنىڭغا خاس ھويلا-ئارام سالدۇرۇپ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىشقا بۇيرۇغاندا، ئۇ: «ھۇنلار تېخى يوقىتىلمىدى. ئۆزەمگە ئۆي-روزىغار قىلىشىم ھاجەتسىز» دېگەچكە، خاقان ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كەتكەنىدى. ئەمما ئۇ كىچىك ۋاقتىدا مەھرەمبەگ بولغانلىقى، ئىززەت-ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، سىپاھ-بەگ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ قەدرىگە يەتمەيتتى. ئۇ يۈرۈشكە چىققاندا، خاقان ئۇنىڭغا ئادەملەر ئارقىلىق نەچچە ئونلىغان هارۋىلاردا يېمەك-ئىچمەك ئەۋەتەتتى.

لېكىن ئۇ قايتقاندا، ئېشىپ قالغان ئاشلىق ۋە گۆشلەرنى تاشلىۋېتەتتى. ئەسكەرلەر بولسا، ئاچ قالاتتى. قورۇلنىڭ سىرتىدىكى ۋاقىتتا قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى كەم بولغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ روھى تۆۋەن بولاتتى. خو چۈبىڭ بولسا، مەيدان ياسىتىپ پوكزەك تېپىپ ئويناتتى. ئۇنىڭ بۇنداق ئىشلىرى كۆپ ئىدى. چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ رەھىمدىل، ئاقكۆڭۈل بولۇپ، باشقىلارغا يول قوياتتى. ئۇ خاقانغا مۇلايىم ۋە خوشامەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ، مەملىكەت بويىچە ئۇنى ماختايدىغان ئادەم چىقمىغانىدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۇن م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن، يەنى م. ب. 117-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۆلدى. خاقان ئۇنىڭغا ھازا تۇتقان ۋەبېقىندى ئەللەرنىڭ تۆمۈر ساۋۇتلۇق قوشۇنلىرىنى چاڭئەن شەھىرىدىن ماۋلىڭ مەقبەرىسىگىچە تىزغان ۋە خۇددى چىليەنشەن تېغىغا ئوخشىتىپ قەۋرە ياساتقان، ھەمدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكى ۋە دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەل ئالمىش تۆرە (景桓侯)دەپ نام بەرگەنىدى. ئۇنىڭ تۆرىلىك ئورنىغا ئوغلى خوشەن ۋارىسلىق قىلدى. خوشەننىڭ يەنە بىر ئىسمى زىخۇ بولۇپ، خاقان ئۇنى ياخشى كۆرەتتى ھەمدە قاۋۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، يېنىدا ئېلىپ يۈرەتتى. ئالتە يىلدىن كېيىن، م. ب. 110-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۆلدى. ئۇنىڭغا ھازىلىق تۆرە (哀侯) دەپ نام بېرىلدى، ئەۋلادسىز بولغاچقا، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۇن ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ سەنگۇننىڭ چوڭ ئوغلى يىچۈن تۆرىسى ۋېي كاڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى

ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەندە، ئۇنىڭ ئىنىلىرى يىنگەن تۆرىسى ۋېي بۇيى بىلەن فاگەن تۆرىسى ۋېي دېڭلارمۇ نەزىر-چىراق ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ئۇلار تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇزغان تۆرە (خو چۈبىڭ)گە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن (م. ب. 106-يىلى) چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ ئۆلدى. ئۇنىڭغا قەھرىمان تۆرە دەپ نام بېرىلدى. ۋېي چىڭغا ئىلگىرى ئىنئام قىلىنغان چاڭپىڭ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ئۇنىڭ ئوغلى ۋېي كاڭ ۋارىسلىق قىلدى.

تەڭرىقۇتنى قورشاپ، 14 يىلدىن كېيىن چوڭ سەنگۇن ئۆلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىنمىدى. چۈنكى، خەن خاقانلىقىدا ئات يېتىشمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەنۇبتا ئىككى يۆ دۆلىتىگە، شەرقتە چاۋشيەنگە، چياڭلارغا، غەربىي جەنۇبتىكى بەدىۋىلەرگە ھۇجۇم قىلىنغاچقا، ئۇزاق ۋاقىتقىچە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىنمىغانىدى.

چوڭ سەنگۇن چىڭيالىڭ تۆرىسىنىڭ خوتۇنى چوڭ خانىكىنى(4) ئۆزىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئوغلى ۋېي كاڭ چاڭپىڭ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلالىدى. ئارىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندە، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ۋېي كاڭمۇ تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولدى.

تۆۋەندە، سولدىن باشلاپ ئىككى چوڭ سەنگۇننىڭ ۋە كىچىك سەنگۇنلەرنىڭ ناملىرى ئاتاپ ئۆتۈلىدۇ:

ئومۇمەن، چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ ھۇنلارغا جەمئىي يەتتە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ 50000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. بىر قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇشۇپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالدى ۋە شوفاڭ ۋىلا-

يېتىش ئەسىر قىلدى. ئۇنىڭغا قايتا-قايتا ئۇنۋان ۋە مائاش قوشۇپ بېرىلىپ، جەمئىي 11800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغلىغا تۆرىلىك ئۇنۋان بېرىلىپ، ھەر بىرىگە 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. بۇنى قوشقاندا، ئۇلارغا جەمئىي 15700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنغان بولىدۇ. چېرىكچى بەگ، باسۇت (كىچىك) سەنگۈن قاتارلىق ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچى بەگلەردىن توققۇز كىشىگە تۆرىلىك ئۇنۋانى بېرىلدى. باسۇت سەنگۈن ۋە چېرىكچى بەگلەردىن 14 ئادەم سەنگۈن بولدى. باسۇت سەنگۈن لى گۇاڭنىڭ تەزكىرىسى بار. تەزكىرىسى يوقلار تۆۋەندىكىچە:

سەنگۈن گۇڭسۇن خې: يىچۈلىك. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى خۇن ئىدى. گۇڭسۇن خېنىڭ ئاتىسى گۇڭسۇن خۈنشى بولۇپ، خاقان جىڭدى دەۋرىدە ئۇنىڭغا پىڭچۈ تۆرىسى (平曲侯) ئۇنۋانى بېرىلدى. كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغاچقا، تۆرىلىكتىن مەھرۇم قىلىندى. گۇڭسۇن خې خەن خاقانلىقى خاقانى ۋۇدى ۋەلىئەھد ۋاقتىدا، ئۇنىڭ خاس مەھرەملىرىدىن ئىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە، ئوردا مىراخورلىقىدىن يىنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، قوشۇنلىرى بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى سالاھىيىتى بىلەن يۈنجۇڭدىن ئاتلىنىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. يەنە بەش يىل ئۆتكەندە، چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن نەنجياۋ تۆرىسى (南窌侯) دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. بىر يىل ئۆتكەندە، سول سەنگۈن بولۇپ، يەنە بىر قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندە، نەزىر-چىراق ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. يەنە سەككىز

يىل ئۆتكەندە، فۇجۇ سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، ۋۇيۈەندىن يۈرۈش قىلىپ، 2000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول يۈرگەن بولسىمۇ، خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنىدى. يەنە سەككىز يىلدىن كېيىن، مىراخور بەگلىكتىن باش ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، گېيى تۆرىسى دېگەن نامغا ئېرىشتى. گۇڭسۇن خې جەمئىي يەتتە قېتىم سەنگۈن بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتا چوڭ خىزمەت كۆرسەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن قايتا-قايتا تۆرىلىككە ئېرىشىپ، باش ۋەزىر بولدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى گۇڭسۇن جىڭشېڭ خانىكە ياڭشى[5] بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ۋە داخاتلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن، ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن يوقىتىلغاچقا، ئۇنىڭدىن ئەۋلاد قالمىغانىدى.

سەنگۈن لى شى: يۈجۈلىق. خەن خاقانى جىڭدى زامانىسىدىن باشلاپ مەنسەپدار بولۇپ كەلدى. خاقان ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى سەككىزىنچى يىلى مەشقاۋۇللۇققا تەيىنلىنىپ، قوشۇن بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى؛ ئالتە يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ، دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە شوفاڭ ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنىدى. ئۇ جەمئىي ئۈچ قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ئاخىرىدا سورۇن بېگى بولدى.

سەنگۈن گۇڭسۇن ئاۋ: يىچۈلىك. ئۇ ئەسلىدە ۋۇدى دەۋرىدە نۆكەر بەگ بولۇپ، خەن ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 12-يىلى چەۋەنداز سەنگۈن بولدى. دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلىپ، 7000 ئەسكەرنى تالاپەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن چېرىكچى بەگ بولۇپ،

چوڭ سەنگۇن بىلەن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ھەمدەمسلەشكۈچى تۆرە بولدى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن ئوتتۇرىچى سەنگۇن بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سەنگۇن بولۇپ بېيدىدىن يۈرۈش قىلىپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، قىران چەۋەنداز سەنگۇن خوچۇبىڭ تەرىپىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولۇپ، يەنە چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنىلا خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىگىيۇ سەنگۇن (因杅将军) لىككە تەيىنلىنىپ، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىدىغان شەھەر (受降城) سېلىشقا مەسئۇل بولدى. يەنە يەتتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىگىيۇ سەنگۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلىپ، يۈۋۇشۈي (余吾水) دەرياسى بويىغا بارغاندا، لەشكەرلىرىدىن چىقىم كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، يارغۇچىغا بېرىلدى. ئۆلتۈرۈلىدىغان چاغدا، يالغاندىن ئۆلگەن بولۇۋېلىپ قاچتى ۋە خەلق ئىچىدە بەش-ئالتە يىل مۆكۈپ يۈردى. كېيىن سېزىلىپ قېلىپ يەنە تۇتۇلدى. خوتۇنى داخانلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ تۆت قېتىم سەنگۇن بولۇپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلدى ۋە بىر قېتىم تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى.

سەنگۇن لى جۇ: يۇنجۇڭلۇق. خاقان جىڭدى ۋاقتىدا ئەمەلدار بولغانىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 17-يىلى سول دىۋان بېگى سالاھىيىتى بىلەن ئوقيالىقلار سەنگۇنى بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن، يەنە كۈچلۈك ئوقيالىقلار سەنگۇنى بولدى.

سەنگۇن لى سەي: چىڭجى ناھىيىسىدىن بولۇپ، خاقان ۋېندى،

جىڭدى ۋە ۋۇدى زامانلىرىدا ئەمەل تۇتۇپ كەلگەنىدى. يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لېئەن بېگى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، كېيىن باش ۋەزىر بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆلۈۋالغانىدى.

سەنگۇن جاڭ سىگۇڭ: خېدۇڭلۇق. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە سەنگۇن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ، ئەنتوۋ تۆرىسى (岸头侯) مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. كېيىن خان ئانا ئۆلگەندە، سەنگۇنلۇققا كۆتۈرۈلۈپ، خاقان ئوردىسىنى قوغدىغۇچى قوشۇنغا مەسئۇل بولدى. بىر يىلدىن كېيىن، سەنگۇنلۇق سالاھىيىتىدە چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنە بىر قېتىم سەنگۇن بولغاندا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولدى. جاڭ سىگۇڭنىڭ ئاتىسى جاڭ لۇڭ يېنىك ھارۋىلىقلار قوشۇنىدا ئوقياچى ئىدى. ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان جىڭدى ئۇنى يېنىدا تۇرغۇزۇشنى خالايتتى.

سەنگۇن سۇجيەن: دۇلىڭ ناھىيىسىدىن. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭلىڭ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، كېيىن سەنگۇنلۇققا كۆتۈرۈلۈپ، شوفاڭ شەھىرىنى قۇرۇشقا مەسئۇل بولغانىدى. تۆت يىلدىن كېيىن، ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۇنى بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە شوفاڭ شەھىرىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئوڭ سەنگۇن بولۇپ، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىللە دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى ۋە يابغۇ جاۋسىنىنى قاچۇرۇپ قويغانلىقى، قوشۇنلىرى تارمار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. كېيىن دەيجۈن قۇشبېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتتى ۋە

دايۋ بېزىسغا دەپن قىلىندى.

سەنگۇن جاۋسۇن: ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىدى. خەنگە تەسلىم بولغىنىدىن كېيىن، يابغۇ دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ 17-يىلى ئالدىنچى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلەندى. تەگرىتۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

سەنگۇن جاڭ چيەن: ئەلچى بولۇپ باكتېرىيىگە بېرىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن چېرىكچى بەگ بولىدى. چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۇرۇش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىلگە تۆرە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۈچ يىلدىن كېيىن سەنگۇن بولۇپ يۈۋبېيپىڭدىن يۇرۇش قىلغاندا، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا دېگەن يەرگە يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدى. كېيىن ئەلچى بولۇپ، ئۇيسۇنغا باردى ۋە سورۇن بېگى بولغىنىدا ئۆلۈپ كەتتى. قەۋرىسى خەنجۇڭدا.

سەنگۇن جاۋپىنجى: دۇيشۇ ناھىيىسىدىن. خەن ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ 22-يىلى ئۇنۇۋان بېگى مەنسۇپىدىن ئوتتۇرىچى سەنگۇنلۇككە تەيىنلەندى. چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭدىن يۇرۇش قىلىپ، يول ئېزىپ كەتكەچكە، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلغانىدى.

سەنگۇن ساۋشياڭ: پىڭياڭ بەگلىكىدىن. ئارقىچى سەنگۇنلۇككە تەيىنلەنگەن. چوڭ سەنگۇن بىلەن دىڭشياڭدىن يۇرۇش قىلغان. ساۋشياڭ ساۋسېننىڭ نەۋرىسى ئىدى.

سەنگۇن خەن يۈ: گۇڭگاۋ تورىسى خەنيىنىڭ جىيەن نەۋرىسى ئىدى. ئۇ چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، چوڭ سەنگۇن بىلەن

بىرلىكتە يۇرۇش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭئې تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. نەزىر-چىراقتا بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئايرىلىپ قالدى. م. ب. 111-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) پەرمان كۆتكۈچىلىكتىن دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ، شەرقىي يۆگە قىلغان جازا يۇرۇشىدە خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئەنداۋ تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. م. ب. 102-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۇنى بولۇپ، ۋۇيۈەننىڭ سىرتىدىكى شەھەرلەردە تۇردى. يەنە ئىشىك ئاغىسى بولۇپ تەيىنلەندى، كېيىن ۋەلىئەھد قەسىرىسىنى كولىدى دېگەن بەتنام بىلەن ۋەلىئەھد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

سەنگۇن گوچاڭ: يۇنجۇڭلۇق. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۇرۇش قىلدى. م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) كېكەش بېگلىكتىن ھۇنلارنى يوقىتىش سەنگۇنلۇككە تەيىنلەنگەن. شوفاڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇپ قايتقاندىن كېيىن، كۇنمىڭغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، سەنگۇنلىك نامىسى قايتۇرۇۋېلىنغانىدى.

سەنگۇن شۈن جې: تەيىۈەن گۇاڭۇلۇق. ھارۋا ھەيدەشكە ماھىر بولغانلىقتىن، مەھرەمبەگ بولغان، كېيىن چېرىكچى بەگ بولۇپ، كۆپ قېتىم چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە يۇرۇش قىلدى. م. ب. 108-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) سول سەنگۇن بولۇپ، چاۋشيەن يۇرۇشىدە خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنلىكى ھەمدە قەۋەتلىك كېمە سەنگۇنىنى قولغا ئېلىپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

قىران چەۋەندازلار سەنگۈننى خوچۈبىڭ جەمئى ئالتە قېتىم هۇنلارغا هۇجۇم قىلغان. بۇنىڭ تۆت قېتىمىدا سەنگۈنلۈك سالاهىيىتى بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ 110000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. قۇنشارقان نەچچە 10000 ئادىمى بىلەن تەسلىم بولغاندىن كېيىن، جيۇچۈەن قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ، غەربىي چېگرىدا هۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى ناهايىتى كۆپ ئازايتتى. ئۈستى-ئۈستىلەپ تۆت قېتىم تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، جەمئى 15100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال ئالدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى سىپاھ-بەگلەردىن ئالتە كىشى خىزمەت كۆرسىتىپ تۆرىلىككە ئېرىشتى. كېيىن ئىككى كىشى سەنگۈن بولغاندى.

سەنگۈن لۇ بودې: پىڭجوۋ ئايمىقىدىن. يوۋ بېيپىڭنىڭ قۇشبېگى سالاهىيىتىدە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن يۈرۈش قىلىپ خىزمەت كۆرسىتىپ، فۇلى تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۆلگەندىن كېيىن، لۇبودې ياساۋۇل بەگلىكتىن ئەل تىنچىتقۇچى سەنگۈنلۈككە تەيىنلەندى. جەنۇبىي يۈەگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى يەڭگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا سۇيۇرغاللىق كۆپەيتىپ بېرىلدى. كېيىن قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئاندىن كۈچلۈك ئوقيالىقلار تۇتۇق بېگى بولۇپ، قوشۇنلىرى بىلەن جۈيەندە تۇردى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

سەنگۈن جاۋپونۇ: ئەسلىدە جيۇيۈەنلىك. ئۇ ئىلگىرى هۇنلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن. كېيىن يەنە خەن تەرەپكە قايتىپ كېلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە لەشكەر بېگى بولدى. بېيدىدىن هۇنلارغا يۈرۈش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، قىران چەۋەنداز

سەنگۈنگە ئەگەشكۈچى تۆرە (从骠侯) مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى، ئەزىر-چىراق سوغىسى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ تاپشۇرمىغانلىقتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. كېيىنكى يىلى شيۇڭخې دەرياسى سەنگۈنى بولدى. هۇنلارغا هۇجۇم قىلىپ، شيۇڭخې دەرياسىغىچە بېرىپ، خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن روران خانىغا هۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئالغانلىقتىن، يەنە جويې تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ئالتە يىلدىن كېيىن، جۈنجى سەنگۈن بولۇپ، 20000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن هۇنلارنىڭ سول تۈغ قانىغا هۇجۇم قىلدى. سول تۈغ قان 80000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇنى قورشىۋالغاندا، جاۋپونۇ ئەسىر چۈشۈپ، ئەسكەرلىرى تامامەن هالاك بولدى. جاۋپونۇ هۇنلارنىڭ قولىدا ئون يىل تۇرغاندىن كېيىن، هۇن خان تېگىننى ئەنگۈر بىلەن بىللە خەن تەرەپكە قېچىپ كەلدى. كېيىن داخانلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، پۈتۈن ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋېي جەمەتى روناق تاپقاندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىرىنچى بولۇپ مەرتىۋىگە ئېرىشتى. كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن بەش كىشى تۆرە بولدى. 24 يىل ئىچىدە بەش تۆرىنىڭ هەممىسى ئېلىپ تاشلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ۋېي جەمەتىدىن هېچكىم تۆرە بولالمىغاندى.

مۇئەررىختىن: سۇجيەن ماڭا مۇنداق دېگەنىدى: «مەن هەمىشە چوڭ سەنگۈننى ئەيىبلەپ: ‹سىلى چوڭ ئىززەت-هۆرمەتكە سازاۋەر بولغان بولسىلىمۇ، لېكىن مەملىكەتتىكى دانىشمەن تۆرىلەرنىڭ هېچقايسىسى سىلىنى ماختىمايدۇ. چوڭ سەنگۈن، سىلى قەدىمكى مەشھۇر سەركەردىلەرنى ئۈلگە قىلىپ، قابىللار، دانىشمەنلەرنى جەلپ قىلسىلا. مۇشۇ جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىلە بولار-

سىكىن!»، دەيتتىم. چوڭ سەنگۈن ئۆزرە بىلەن رەت قىلىپ: «ۋېيچى ۋۇئەن تۆرىلىرى مۇساپىرلارنى ئىززەتلەپ كۈتكەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ھەمىشە ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. تۆرە-ئۆلىمالارغا يېقىنلىشىش ۋە ئۇلارنى كۈتۈش، ياخشىلارنى تاللاپ خىزمەتكە قويۇش، ناچارلىرىنى خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلاش، بۇ — خاقاننىڭ ئىشى. بىز پۇقرالار قانۇنغا بويسۇنۇپ، ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلساقلا بولىدۇ. نېمە ئۈچۈن تۆرە-ئۆلىمالارنى توپلاپ يۈرەتتۇق، — دەيتتى. قىران چەۋەنداز سەنگۈنمۇ مانا شۇ كۆز قاراش بويىچە سەنگۈنلۈك قىلغانىدى».

---

[1] خوچۈبىڭ (霍去病، م. ب. 140—117-يىللار) — غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن. خېدۇڭ پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنفېننىڭ شەرقىي جەنۇبى)لىق. قىران چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ، ئۇزغان تۆرە ئۇنۋانىنى ئالغان ئىدى. م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارنى يېڭىپ، خېشى رايونىنى ئىگەللەپ، غەربىي ئەللەر يولىنى ئاچتى. م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ۋېيچىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىگە زەربە بەردى، ئۇ ئۆلگىرى-ئاخىر ھۇنلارغا ئالتە قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ خەن خاقانلىقىغا بولغان تەھدىتىنى يوقاتقانىدى. («سىخەي» 4580-بەت)

[2] سۇپۇ* (遬濮) — ھۇن قەبىلىسىنىڭ ئىسمى. (بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1475-بەت)

[3] ئانگى (安稽) — ھۇن قانلىرىدىن بولۇپ، جاۋ (赵) فەمىلىلىك ئىدى. («تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 2938-بەت)

[4] چوڭ خانىكە (长公主) — خەن ۋۇدىنىڭ ھەدىسى.*

[5] خانىكە ياڭشى (阳石公主) — ياڭشى يەر ئىسمى. ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ خوۋچيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ياڭشىچېڭ (羊石城) مۇ دېيىلىدۇ. خانىكە ياڭشىلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، خانىكە ياڭشى دەپ ئاتالغانىدى. (بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1578-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 112-جىلد

پىڭجىن تۆرىسى تەزكىرىسى

باش ۋەزىر گۇڭسۇن خۇڭ (公孙弘)، چى (齐) بەگلىكى زىچۈەن (菑川) ۋىلايىتىنىڭ شۆشيەن[1] ناھىيىسىدىن. تەخەللۇسى جى (季). ياشلىق چاغلىرىدا، شۆشيەن ناھىيىسىدە زىندان بېگى بولۇپ تۇردى. كېيىن خاتالاشقانلىقى ئۈچۈن، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئائىلىسى كەمبەغەللىشىپ، دېڭىز بويىدا چوشقا باقتى. 40 ياشتىن ئاشقاندا، «چۇنچيۇ» («春秋»)[2] ھەققىدىكى ھەر خىل بەھس-مۇلاھىزىلەرنى ئۆگىنىشكە باشلىدى. ئۆگەي ئانىسىنى ئىنتايىن ۋاپادارلىق ۋە ھۆرمەت بىلەن باقتى.

م. ب. 140-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى، جيەنيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى) ۋۇدى تەختكە چىقىش بىلەن خۇلقى-ئەخلاقتا پازىل، ئىلىم-مەرىپەتتە كامىل، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. بۇ چاغدا گۇڭسۇن خۇڭ 60 ياشتا ئىدى. ئۇ ئىلمىي ئەرباپ سۈپىتىدە بوشى[3] ئۇنۋانى بىلەن ئىشقا ئېلىندى. ۋۇدى ئۇنى ھۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. گۇڭسۇن خۇڭنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئوردىغا بەرگەن مەلۇماتى خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولۇپ چىقمىدى. ۋۇدى ناھايىتى خاپا بولۇپ، گۇڭسۇن خۇڭنى كارغا كەلمەيدىغان ئادەم ئىكەن، دەپ ھېسابلىدى. شۇڭا، گۇڭسۇن خۇڭ ئۆزىنىڭ كېسەللىكىنى ئېيتىپ، خىزمەتتىن ئايرىلىپ، ئائىلىسىگە قايتقانىدى.

---

[1] شۆشيەن (薛县) ــ ناهيە. هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى تېڭشيەن ناهيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شۆچېڭ شەھىرى دا ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2949 ــ بەت)

[2] چۇنچيۇ (春秋) ــ قەدىمكى كىتاپ ئىسمى. خرونولوگىيە (يىلنامە) شەكلىدە يېزىلغان تارىخ كىتاپ. لۇ بەگلىكىنىڭ تارىخىغا ئاساسەن، كۆڭ زى تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلغان. لۇ يىنگوڭ (鲁隐公)نىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 722 ــ يىلى) دىن باشلاپ، لۇئەيگوڭ (鲁哀公)نىڭ 14 ــ يىلى (م. ب. 481 ــ يىلى) غىچە ئۆتكەن جەمئى 242 يىل ئارىلىقىدىكى ۋە قەلەر خاتىرىلەنگەن. «چۇنچيۇ»غا زوشى (左氏)، گوڭ ياڭ (公羊)، گۇلياڭ (穀梁)لاردىن ئىبارەت ئۈچ شەخس تەزكىرە يازغان.

(«سىخەي» 3688 ــ بەت)

[3] بوشى (博士) ــ ئەمەل نامى. ئۆتمۈشتىن تاكى هازىرغىچە بولغان بىلىملەرنى ئىگەللىگەن بىلىملىك ئالىم. ئالتە بەگلىك دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. چىن، خەن دەۋرلىرىدە داۋاملىق قوللىنىلدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەيچاڭنىڭ قارىمىقىدا بولغانىدى. خەن ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى جيەنيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى (م. ب. 136 ــ يىلى) بەش كىتاب بويىچە بوشى ئەملى تەسىس قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 329 ــ بەت)

خۇەينەن، خېڭشەن بەگلىكلىرى تەزكىرىسى

م.ب. 174 ــ يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خۇەينەن بېگى لىۋاڭ ليۇجاڭ، دەن قاتارلىق 70 كىشىنى ئەۋەتىپ، جىپۇ (棘蒲) بېگى سەي ۋۇنىڭ بەگزادىسى سەي چى بىلەن كېڭىشىپ، 40 چوڭ يۈك هارۋىسى بىلەن گۇكوۋغا (1) يوشۇرۇن ئەسكەر توشۇپ، ئىسيان كۆتىرىشنى قارار قىلغانىدى هەمدە مىنيۈ خانلىقى (闽越) ۋە هۇنلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن بىر ۋاقىتتا تەڭلا ئەسكەر چىقىرىپ، خەن خاقانلىقىغا هۇجۇم قىلىش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن ئوردىسى بۇنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلماقچى بولۇپ، ۋېندى ئادەم ئەۋەتىپ، خۇەينەن بېگىنى هۇزۇرىغا چاقىرتتى. خۇەينەن بېگى ليۇجاڭ بۇيرۇق بويىچە چاڭئەنگە كەلدى...

م. ب. 124 ــ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) خۇەينەن بېگى ليۇجاڭنىڭ بەگزادىسى ليۇچيەن قىلىچۋازلىقنى ئۆگەنگەنىدى. بۇ جەھەتتە ئۆزىگە هېچكىمنى تەڭ كۆرمەيتتى. ئۇ كىچىك ئىشىك ئاغاسى لېي بېينىڭ ئۇستا قىلىچۋاز ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىدۇ. لېي بېي ئۇنىڭغا قايتا ــ قايتا يول قويۇدۇ. ئاخىرىدا قايتۇرما زەربە بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن بەگزادىنى

يارىدار قىلىپ قويىدۇ. بەگزادە غەزەپلەنگەچكە، لىبى بېي ناھايىتى قورقىدۇ. بۇ قوشۇنغا كىرىپ ئۇرۇشقا بارىدىغانلار پايتەختكە ماڭغۇزۇلۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى. لىبى بېي قوشۇنغا كىرىپ، جاسارەت بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بەگزادە لىيۇچيەن بىر نەچچە قېتىم بەگ ھوزۇرىدا لىبى بېينىڭ يامان گېپىنى قىلىدۇ. شۇڭا، بەگ ئىشىك ئاغاسىغا لىبى بېينى ئىشتىن بوشىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، بۇنىڭ بىلەن باشقىلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولىدۇ. لىبى بېي چاڭئەنگە قېچىپ كېلىپ، خەن ۋۇدىغا ئۆزىنىڭ گۇناھسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ مەكتۇپ يوللايدۇ...

لىبى بېينىڭ ئەرزىسىنى تەكشۈرگەن ئوردا ئەمەلدارلىرى خاقانغا: «خۇەينەن بېگى لىيۇئەن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا ماڭماقچى بولغان لىبى بېي قاتارلىق كىشىلەرگە توسقۇنلۇق قىلىش، خاقاننىڭ يارلىقىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ، ئۇنى ئىجرا قىلىشقا كۈچ چىقارماسلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەي» دەپ مەلۇم قىلغان. ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ، مۇنداق قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ۋەزىر-ۋۇزرالار لىيۇئەننى بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلغان. خان بۇنىمۇ ماقۇل كۆرمىگەن. ۋەزىر-ۋۇزرالار يەنە ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال يەردىن بەش ناھىيىنى تارتىۋېلىشنى تەلەپ قىلغان. ۋۇدى «پەقەت ئىككى ناھىيە تارتىۋېلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن...

* * *

ۋۇبېي خۇەينەن بېگى لىيۇئەنگە: «مەن ئوردىدىكى سىياسىنى، خاقان بىلەن ۋەزىرلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەت ۋە ئىنساپنى، ئاتا-بالا ئوتتۇرىسىدىكى مېھرى-مۇھەببەتنى، ئەر-خوتۇن ئوتتۇرى-

سىدىكى پەرق-ئايرىمىنى، چوڭ-كىچىك ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپ قائىدىنى كۆزدىن كەچۈردۈم. ھەممىسى ئىنتايىن مۇۋاپىق ئىكەن. خاقان ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ۋە تەدبىرلىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ يولىغا تامامەن ئەمەل قىلىپتۇ، ئۆرپى-ئادەت، قانۇن-يوسۇن مۇكەممەللىشىپتۇ. ئۇلاغلارغا ماللارنى ئارتقان باي سودىگەرلەر ئەلنى ئايلىنىپ يۈرۈپتۇ. يوللار ئوچۇق، سودا-تىجارەت قىلىشقا قولايلىق ئىكەن. ماللار قولدىن-قولغا راۋان ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. جەنۇبىي يۆ ئېلى ئىتائەت قىلىپتۇ. چياڭ (羌)، بو (僰) ئەللىرى خىراج تاپشۇرىدىكەن، دۇڭئوۋ ئېلى تەسلىم بولۇپتۇ، قارىياغاچ ئورمانلىقى قورۇلىغا قاراشلىق رايونلار كېڭەيتىلىپتۇ. شو فاڭ ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ناھىيىلەر تەسىس قىلىنىپتۇ. ھۇنلار قانىتىدىن ئايرىلغان قۇشتەك. يار-يۆلەكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئەمدى قايتا باش كۆتىرەلمەيدىغان ھالغا يېتىپتۇ. گەرچە، قەدىمكى زامانلاردىكى تىنچ ۋە ئاۋات جاھانغا سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ھەر ھالدا چوڭ تىنچلىق ئورنىتىپتۇ» دېگەن. خۇەينەن بېگى بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خاپا بولغان. ۋۇبېي دەرھال ئەپۇ سوراپ: «مەن ئۆلۈمگە مەھكۇم» دېگەن. خۇەينەن بېگى يەنە ۋۇبېيدىن: «ئەگەر خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدە قوزغىلاڭ چىقىپ قالسا، خەن خاقانلىقى چوقۇم چوڭ سەنگۇن ۋېي چىڭ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ، خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىنى بويسۇندۇرۇشى مۇمكىن. سىزنىڭچە، چوڭ سەنگۇن قانداقراق كىشىدۇ؟» دەپ سورىغان. ۋۇبېي: «مېنىڭ ياخشى دوستۇم خۇاڭ يى ئىلگىرى چوڭ سەنگۇن بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇ ماڭا: ‹چوڭ سەنگۇن قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ئىنتايىن ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. سىپاھلارغا بولسا، ئىنتايىن شەپقەت-مۇرۇۋۋەت قىلىدۇ. بارلىق سىپاھ-بەگلەر ئۇنىڭغا خىزمەت

قىلىشنى خالايدۇ ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۆزى بولسا، ئاتقا مىنىۋېلىپ ئۇچقاندەك تاغمۇ-تاغ چېپىپ يۈرىدۇ، تالانت جەھەتتە، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئالايىتەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەندى. مېنىڭچە، چوڭ سەنگۈن پەۋقۇلئاددە تالانتقا ئىگە ھەم بىر نەچچە قېتىم قوشۇنغا سەركەردە بولۇپ، ھەربىي ماھارىتىنى پۇختا ئىگەللىگەن. ئۇ كىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئاسان گەپ ئەمەس، يېقىندا، جارچى ساۋلىياڭ چاڭئەندىن بۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ كەلدى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، چوڭ سەنگۈننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى ئىنتايىن قاتتىق ئىكەن. دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشقاندا، ناھايىتى باتۇرلۇق قىلىدىكەن. ھەر قاچان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدا باش بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتىدىكەن. بارگاھتىكى ۋاقىتتا قۇدۇق تېخى قېزىلىپ بولمىغان بولسا، ئەسكەرلەر سۇ ئىچىپ بولمىغىچە، ئۆزى ئىچمەيدىكەن. ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنى ئاۋال خۇاڭخې دەرياسىدىن تامامەن ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، ئاندىن ئۆزى ئۆتىدىكەن. خانىش ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغان بارلىق ئالتۇن-كۈمۈش بايلىقلارنى پۈتۈنلەي ھەربىي ئەمەلدارلارغا تارقىتىپ بېرىۋېتىپتۇ. قەدىم زاماننىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىمۇ مانا مۇنداق قىلىپ كېتەلمىگەن» دېگەن. خۇەيىنەن بېگى بۇنى ئاڭلاپ ئېغىز ئاچالماي قالغان.

---

[1] گۇكوۋ (谷口) — «ھەقىقىي شەرھ»، «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «گۇكوۋ خارابىسى لۇڭجۇ لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 40 چاقىرىم يەردە. يەنى خەن دەۋرىدىكى گۇكوۋ ناھىيىسىدۇر» دېيىلگەن. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى، لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. («تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3076-بەت)

پەرغانە (大宛) تەزكىرىسى

پەرغانە ھەققىدىكى خاتىرە دەسلەپ جاڭ چيەن[1] تەزكىرىسىدە كۆرۈلىدۇ.

جاڭ چيەن خەنجۇڭلۇق. خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ جيەنيۈەن يىللىرى نۆكەر بەگ[2] بولغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا، خاقان ۋۇدى تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن ئەھۋال ئىگەللىگەندە، ئۇلار: «ھۇنلار ياۋچى خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى شاراپ قاچىسى قىلدى. ياۋچىلار بولسا، يىراققا قېچىپ كەتتى. ئۇلار ھۇنلارغا ئۆچ، ھەمىشە قىساس ئېلىشنى ئويلايدۇ. سىلەر نېمىشقا ياۋچىلار بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلمايسىلەر؟» دەيدۇ. خەن خاقانلىقى بۇ ۋاقىتتا ھۇنلارنى يوقىتىشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقانىدى. شۇڭا، بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ياۋچىلارغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ يول ھۇنلار ئارىسىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، ئۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ بارالىغۇدەك ئادەم ئىزدەيدۇ. جاڭ چيەن نۆكەر بەگ سۈپىتى بىلەن ئەلچى بولۇپ ياۋچىلارغا بارماقچى بولىدۇ. ئۇ تاڭيى گەنفۇ[3] بىلەن بىرلىكتە لۇڭشىدىن يولغا چىقىپ، ھۇنلار ئارىسىدىن ئۆتكەندە، تۇتۇلۇپ قېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇلارنى ماڭغۇزماي تۇتۇپ قالىدۇ ۋە: «ياۋچىلار بىزنىڭ شىمالىمىزدا. خەن نېمە ئۈچۈن ئۇ يەرگە ئەلچى ئەۋەتىدىكەن؟ ئەگەر بىز

يۈ خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولساق، خەن بۇنىڭغا ئۇنامدۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن هۇنلار جاڭ چيەننى ئون نەچچە يىل تۇتۇپ قالىدۇ. شۇ جەرياندا، ئۇ ئۆيلىنىپ بالىلىق بولىدۇ. لېكىن جاڭ چيەن ئەلچىلىك دەستىگىنى قولىدىن چۈشۈرمەيدۇ هەم ئۆزىنىڭ خەن ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

جاڭ چيەن هۇنلار ئىچىدە ئۇزۇن تۇرغاچقا، نازارەت بارا-بارا بوشىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى ئېلىپ، ياۋچىلار تەرەپكە قاچىدۇ ۋە غەرپكە قاراپ ئون نەچچە كۈن يول يۈرۈپ پەرغانىگە بارىدۇ. پەرغانە خانى خەن خاقانلىقىنىڭ باي دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوستانە ئالاقە ئورنىتىشنى خېلى بۇرۇنلا ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانىدى. شۇڭا، جاڭ چيەننى كۆرۈپ خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى سورايدۇ. جاڭ چيەن: «مەن خەن ئەلچىسى، ئۇلۇغ ياۋچىلارغا بارىمەن. يولنى هۇنلار توسۇۋالغانلىقتىن، تۇتۇلۇپ قېلىپ قېچىپ چىقتىم. خان جانابلىرىنىڭ ئادەم قوشۇپ ئاپىرىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن. ئەگەر مەن ئۇ يەرگە بېرىپ، ۋەزىپەمنى ئادا قىلىپ قايتىپ كېتەلىسەم، خەن خاقانى خان جانابلىرىغا كۆپ مال-بايلىق تەقدىم قىلىپ تەشەككۈر بىلدۈرەتتى،» دەيدۇ.

پەرغانە خانى ياخشى گەپ ئىكەن، دەپ قاراپ، يولبويى ياتاق، ئوزۇق-تۈلۈك تەييارلىتىپ ۋە ئادەم قوشۇپ، جاڭ چيەننى كانگاغا[4] يەتكۈزۈپ قويىدۇ. كانگا خانىمۇ ئادەم قوشۇپ، ئۇنى ياۋچىلارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. ياۋچى خانى هۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋەلىئەهدى خان بولغان ۋە باكتېرىيىنى بويسۇندۇرۇپ، شۇ يەردە ياشاۋاتقانىدى. باكتېرىيىنىڭ يېرى مۇنبەت بولۇپ، دۈشمەننىڭ پاراكەندىچىلىكى ئاز، تۇرمۇش خاتىرجەم ۋە كۆڭۈللۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋچىلارنىڭ خەن

خاقانلىقى بىلەن ئارىلىقى يىراق، هۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش نىيىتىمۇ يوق ئىدى. جاڭ چيەن ياۋچىلاردىن چىقىپ باكتېرىيىگە بارىدۇ ۋە ياۋچىلار بىلەن كۆپ ئالاقىلىشىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن دېگەندەك جاۋاپ ئالالمايدۇ.

جاڭ چيەن بۇ يەردە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇرۇپ، قايتىشىدا جەنۇبىي تاغ (南山)نى بويلاپ، چياڭلار ئارىسى بىلەن قايتماقچى بولىدۇ. لېكىن يەنىلا هۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، بىر يىلدىن ئوشۇق تۇتقۇن بولىدۇ. تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، سول قول قان[5] ۋەلىئەهدكە قارشى ئۇرۇش قىلىپ ۋە ئۇنى يېڭىپ، ئۆزى تەڭرىقۇت بولغان، ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، جاڭ چيەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، هۇن خوتۇنىنى ئېلىپ، تاڭيى گەنفۇ بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ. خاقان ۋۇدى جاڭ چيەنگە كېڭەش بېگى[6]، گەنفۇغا غۇلامبەگ[7] مەنسىۋى بېرىدۇ.

جاڭ چيەن قەيسەر، كەڭ قوساق، مەردانە، سەمىمى-سادىق بىر ئادەم بولۇپ، ئۇنى هۇنلار ۋە باشقا قەۋملەرمۇ ياخشى كۆرەتتى. تاڭيى گەنفۇ هۇن ئىدى، ئۇ ئوقيا ئېتىشتا ماهىر بولۇپ، يولدا ئوزۇق تۈگەپ ئامالسىز قالغاندا، قۇش ۋە هايۋانلارنى ئېتىپ، ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئوزۇقلاندۇراتتى. دەسلەپ جاڭ چيەن يولغا چىققاندا، ئۇلار يۈز نەچچە ئادەم بولسىمۇ، 13 يىلدىن كېيىن ئاران تاڭيى گەنفۇ ئىككىسى قايتىپ كەلگەنىدى.

جاڭ چيەن پەرغانە، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە ۋە كانگالارغا ئۆزى بارغان. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى قالغان بەش-ئالتە چوڭ دۆلەتنىڭ ئەهۋالىنى باشقىلاردىن ئۇقۇپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، خاقان ۋۇدىغا: «پەرغانە خەن خاقانلىقىدىن ئون مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، هۇنلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خەن خاقانلىقىنىڭ

دەل غەربىگە توغرا كېلىدۇ. پەرغانىلىقلار ئەۋلادتىن-ئەۋلاد ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى چىقىرىدىكەن. ئۇلاردا ئوبدان ئات كۆپ بولۇپ، بۇ ئاتلارنىڭ ھەممىسى تۇلپار ئاتلاردىن ئىكەن. بەدىنىدىن قىزىل تەر تەپچىپ تۇرىدىكەن. شەھەر، قورغان، ئۆي-ئىمارەتلىرى بار، چوڭ-كىچىك 70 تىن ئوشۇق شەھەر قارايدىكەن. بىر نەچچە يۈز مىڭ ئاھالىسى بار ئىكەن. بۇ دۆلەتتە، ئەسكەرلەر ئوقيا، نەيزە ئىشلىتىدىكەن. ئۇلار ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدىكەن. شىمالدا كانگا، غەربىدە چوڭ ياۋچى، غەربىي جەنۇبىدا باكتېرىيە، شەرقىي شىمالدا ئۇيسۇن، شەرقىدە دەندان ئۇيلىك[8]، ئۇدۇن (خوتەن)[9] بار ئىكەن. ئۇدۇننىڭ غەربىدىكى رايونلاردا سۇ غەربكە ئېقىپ، غەربىي كۆلگە[10]، شەرقىدىكى رايونلاردا سۇ شەرققە ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە[11] قۇيۇلىدىكەن. لوپنۇرنىڭ سۈيى يەر تېگىدە يوشۇرۇن ئاقىدىكەن. يوشۇرۇن ئېقىننىڭ ئايىغى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بېشى ئىكەن، دەريادىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىكەن. خۇاڭخې ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قاراپ ئاقىدىكەن. روران ۋە قوسىنىڭ بەزى شەھەر ۋە قورغانلىرى لوپنۇرغا يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. لوپنۇر بىلەن چاڭئەننىڭ ئارىلىقى 5000 چاقىرىم كېلىدىكەن. ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلىرى لوپنۇرنىڭ شەرقىدە بولۇپ، لۇڭشى سەددىچىنىگە[12] يېتىپ بارىدىكەن. جەنۇبىي چياڭلار ئېلىگە تۇتۇشۇپ، خەن خاقانلىقىنىڭ پەرغانە ۋە ياۋچىلارغا بارىدىغان يولىنى توسۇپ تۇرىدىكەن.

ئۇيسۇن پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل ئىكەن. ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى ھۇنلارغا ئوخشايدىكەن. بىرنەچچە تۈمەن ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار جەسۇر،

جەڭگىۋار كېلىدىكەن، ئۇيسۇنلار بۇرۇن ھۇنلارغا قارىغان بولسىمۇ، قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ نازارىتىنىلا قوبۇل قىلىپ، تەڭرىقۇتنى زىيارەت قىلماس بولۇۋاپتۇ.

كانگا پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل ئىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى ياۋچىلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. 80-90 مىڭچە ئەسكىرى بولۇپ، پەرغانە بىلەن خوشنا ئىكەن. ئۇ كىچىك دۆلەت بولغاچقا، جەنۇبىنى ياۋچىلار، شىمالىنى ھۇنلار كونترول قىلىپ تۇرىدىكەن.

ئائورسى[13] كانگانىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل بولۇپ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن، كانگالىقلارغا ئوخشايدىكەن. يۈز نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار، بېرى چەكسىز، بىپايان دېڭىز بويىغا جايلاشقانىكەن. بۇ ئېھتىمال، بېيخەي[14] دېڭىزى بولسا كېرەك.

ئۇلۇغ ياۋچىلار پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئىككى-ئۈچ مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جەيھۇن (ئامۇ)[15] دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىدا باكتېرىيە، غەربىدە ئارشاك[16]، شىمالىدا كانگا بار ئىكەن. ئۇ كۆچمەن، چارۋىچى ئەل بولغاچقا، چارۋىغا ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى ھۇنلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. بىر-ئىككى يۈز مىڭ ئەسكىرى بار ئىكەن. بۇرۇن قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلىرىدا ھۇنلارغا سەل قارىغان. باتۇر (بودۇ) تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ ئۇلارنى تارمار قىپتۇ. ئاغا تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ياۋچىلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى شاراب قاچىسى قىلغانىكەن. ياۋچىلار دەسلەپ دۇنخۇاڭ[17] بىلەن چىلىيەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشاپ، ھۇنلاردىن يېڭىلگەندىن كېيىن يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەن. پەرغانىدىن ئۆتۈپ، غەربىدە باكتېرىيىگە ھۇجۇم

قىلىنغان ۋە ئۇنى بويسۇندۇرغانىكەن. جەيھۇن (ئامۇ) دەريانىڭ شىمالىغا پايتەخت قۇرۇپ، خان ئوردىسى بىنا قىلغانىكەن. يىراققا كۆچۈپ كېتەلمەي قالغان ئاز بىر قىسىم ياۋچىلار بولسا، جەنۇبىي تاغ (南山)دىكى چياڭلارنىڭ ھىمايىسىگە كىرىپ، «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتالغانىكەن.

ئارشاك (پاتىيا) چوڭ ياۋچىلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىكەن. خەلقى شەھەر سېلىشقا ئادەتلەنگەن، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق قىلىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى ئىشلەپچىقىرىدىكەن. شەھەر قورۇلۇشلىرى پەرغانىگە ئوخشايدىكەن. ئۇنىڭغا چوڭ-كىچىك بىرنەچچە يۈز شەھەر قارايدىكەن. يەر مەيدانى بىرنەچچە مىڭ كۋادرات چاقىرىم بولۇپ، غەربىي ئەللەر بويىچە ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدىكەن. جەيھۇن (ئامۇ) دەرياغا يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. سودا بازارلىرى بار ئىكەن. سودىگەرلەر ھارۋا ياكى كېمىلەردە يېقىن ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگە ياكى بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايلارغا بېرىپ سودا قىلىدىكەن. بۇ دۆلەتتە كۈمۈش تەڭگە خەجلىنىدىكەن. تەڭگىلەرگە خانلىرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، خان ئۆلسە، يەنە باشقا تەڭگە چىقىرىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە يېڭى خاننىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلىدىكەن. تېرىلەرگە توغرىسىغا يېزىلغان يېزىقلار بىلەن ئىش خاتىرىلەيدىكەن. ئۇلارنىڭ غەربىدە تاجىك (تەزىك)[18]، شىمالىدا بولسا، ئائورسى ۋە رىم[19] بار ئىكەن.

تاجىك ئارشاكنىڭ بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم غەربىدە بولۇپ، غەربىي دېڭىزغا[20] يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. كىلىماتى ئىسسىق ۋە نەم ئىكەن؛ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ شال تېرىيدىكەن. بۇ ئەلدە بىر چوڭ قۇش (تۆگە قۇشى) بولىدىكەن. ئۇنىڭ تۇخۇمى قۇش

مۇشتەك كېلىدىكەن. ئاھالىسى كۆپ، كىچىك بەگلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنى ئارشاكلار باشقۇرىدىكەن ۋە بېقىندى ئەل ھېسابلايدىكەن. تاجىكلار سېھىرگەر كېلىدىكەن. ئارشاكنىڭ موي سىپىتلىرى: «تاجىك دىيارىدا روشۇي[21] دەرياسى ۋە شۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا)[22] بار. لېكىن ئۇنى كۆرگەن كىشى يوق» دەپ رىۋايەت قىلىدىكەن.

باكتېرىيە (باغتار) پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان جەيھۇن (ئامۇ) دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدىكەن، خەلقى ئەۋلادتىن-ئەۋلاد ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرۈپ، شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەنىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى پەرغانىلىقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. چوڭ ھاكىمى يوق، شەھەر-كەنتلىرىدە كىچىك بەگلەر بولىدىكەن. ئەسكەرلىرى ئاجىز، جەڭدىن قورقىدىكەن. ئاھالىسى سودىغا ماھىر ئىكەن. چوڭ ياۋچىلار غەرپكە كۆچكەن ۋاقىتتا، باكتېرىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرغانىكەن. باكتېرىيىنىڭ ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، بىر مىليوندىن ئاشىدىكەن. پايتەختى بەلخ[23] بولۇپ، بازارلىرىدا ھەر خىل نەرسىلەر سېتىلىدىكەن. شەرقىي جەنۇبىي ھىندىستانغا تۇتىشىدىكەن» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

جاڭ چيەن: «پېقىر، باكتېرىيىدە چيۇڭشەن تېغىنىڭ بامبۇك ھاسىسى، شۇ (سىچۈەن)نىڭ رەختلىرىنى كۆردۈم. بۇ نەرسىلەرنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سورىغان ئىدىم، باكتېرىيىلىكلەر: «سودىگەرلىرىمىز سىند (ھىند) ئېلىدىن[24] ئېلىپ كەلگەن. سىند (ئەنەتكەك) باكتېرىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇ يەرنىڭ خەلقى ئولتۇراقلىشىش، تېرىقچىلىق قىلىش جەھەتتە باكتېرىيىگە ئوخشايدۇ. لېكىن يېرى ئويمان، نەم بولغاچقا، قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. ئۇ يەردىكى ئادەملەر پىلغا مىنىپ جەڭ قىلىدۇ. ئۇ دۆلەت دېڭىزغا يانداشىپ تۇرىدۇ» دېدى. پېقىرنىڭ

مۆلچەرىچە، باكتېرىيە خەن خاقانلىقىدىن 12000 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، خەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ (سىچۈەن) مەھسۇلاتلىرىنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ئۇلار شۇ ۋىلايىتىدىن يىراقتا بولمىساكېرەك. باكتېرىيىگە ئەلچى ئەۋەتىدىغان بولساق، چياڭلارنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ يول ناھايىتى خەتەر ۋە ۋە مۇشكۈل ئىكەن. چياڭلار ئۆتكۈزمەيدۇ. سەل شىمال بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلسە، ھۇنلار تۇتقۇن قىلىدۇ. شۇ ۋىلايىتى بىلەن بارسا، بۇ يول يېقىن، بۇلاڭچىلارمۇ يوق» دەيدۇ.

خاقان ۋۇدى پەرغانە، باكتېرىيە، ئارشاك قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چوڭ دۆلەتلەر ئىكەنلىكىنى، ئۇلاردىن ناھايىتى كۆپ قىممەتلىك نەرسىلەر چىقىدىغانلىقىنى، خەلقىنىڭ ئۇزۇن زاماندىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ، ئاساسەن، خەن خاقانلىقىغا ئوخشاش دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىنى، لېكىن ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى، خەننىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ئەتىۋار بىلىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ شىمالىدا چوڭ ياۋچىلار، كاڭگالارنىڭ بارلىقىنى، ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، مال-بايلىق بېرىش يولى بىلەن، ئۇلارنى پايدىغا قىزىقتۇرۇپ، خەنگە بەيئەت قىلدۇرۇشقا، ئەگەر ئۇلارنى ھەققەتەن ئەدەپ بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولسا، خەن زېمىنىنى ئون مىڭ چاقىرىم يەرلەرگىچە كېڭەيتكىلى بولىدىغانلىقىنى، تىلدىن-تىلغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە، خەننىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە مېھىر-شەپقىتىنى يىراق يات ئەللەرگە تارقىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىق بىلەن جاڭ چيەننىڭ سۆزىنى ئورۇنلۇق دەپ قارايدۇ. شۇڭا، شۇ، چيەنۋېي[25] قاتارلىق ئىككى ۋىلايەتتىن يىراق سەپەرگە ئەلچىلەرنى ماڭدۇرۇش توغرىسىدا جاڭ چيەنگە يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئەلچىلەر تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، تەڭلا يولغا چىقىدۇ. بىرىنچى

يولدىكى ئەلچىلەر ماڭ[26] دېگەن يەردىن، ئىككىنچى يولدىكى ئەلچىلەر رەن[27] دېگەن يەردىن، ئۈچىنچى يولدىكى ئەلچىلەر شى[28] دېگەن يەردىن، تۆتىنچى يولدىكى ئەلچىلەر چيۇڭ (邛)، بو (僰) دېگەن يەرلەردىن يولغا چىقىپ، ھەر قايسىسى 2000 چاقىرىمدىن يول ماڭىدۇ. ئۇلارنىڭ شىمالىي يول بىلەن ماڭغانلىرى دى (氐) ۋە زو[29] دېگەن يەردە، جەنۇبىي يول بىلەن ماڭغان-لىرى شى[30] ۋە كۇنمىڭ (昆明) دېگەن يەرلەردە توسۇلۇپ قالىدۇ. كۇنمىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ھاكىمى يوق، يەرلىك خەلق ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. خەن ئەلچى-لىرىنى كۆرسە، ئۆلتۈرەتتى ۋە بۇلايتتى. شۇڭا، بۇ يولدىن زادىلا ئۆتكىلى بولمايتتى. لېكىن كۇنمىڭنىڭ غەربىدە، تەخمىنەن مىڭ چاقىرىمچە يىراقلىقتا پىلگە مىنىدىغان بىر دۆلەت بارلىقى، ئۇنىڭ ئىسمى ديەنيۆ[31] ئىكەنلىكى، مەنئى قىلىنغان بۇيۇملارنى ئېلىپ-ساتىدىغان شۇ سودىگەرلىرى ئىچىدە، بەزىلەرنىڭ ئۇ يەرگە بېرىپ تۇرىدىغانلىقى بىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، خەن خاقانلىقى باكتېرىيىگە بارىدىغان يولنى تېپىش ئۈچۈن، ديەن (滇) دۆلىتى بىلەن ئالاقىلىشىشقا باشلايدۇ. ئىلگىرى خەن خاقانلىقى غەربىي جەنۇبىدىكى يات قەبىلىلەر (夷) بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئويلاپ كۆپ چىقىم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يول يەنىلا ئېچىلمىغانلىقتىن، توختىتىپ قويغانىدى. جاڭ چيەندىن باكتېرىيە بىلەن ئالاقىلىشىشقا بولىدىغان-لىقىنى ئاڭلاپ، غەربىي جەنۇبتىكى يات قەبىلىلەر بىلەن بولىدىغان ئالاقىنى يەنە قوزغىغانىدى.

جاڭ چيەن چېرىكچى بەگ[32] مەنسۇپىدە چوڭ سەنگۇن[33] بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. ئۇ يەرشارائىتى، ئوت-چۆپ، سۇ بار يەرلەرنى بىلگەچكە، ۋېي چىڭنىڭ قوشۇنى ئوت-چۆپ ۋە سۇدىن قىسىلمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جاڭ چيەنگە

يىلغە تۆرە دېگەن ئۇنۋان بېرىلىدۇ. بۇ م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىدى. ئىككىنچى يىلى، جاڭ چيەن ياساۋۇل بەگ مەنسىپىگە كۆتۈرۈلۈپ، سەنگون لى گۇاڭ بىلەن يوۋبېيپىڭدىن چىقىپ هۇنلارغا هۇجۇم قىلىدۇ. هۇنلار سەنگون لى گۇاڭنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالىدۇ. قوشۇنىدىن كۆپ ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يارىدار بولىدۇ. جاڭ چيەن بەلگىلەنگەن يەرگە ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە هۆكۈم قىلىنىدۇ. ئۇ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى خەن خاقانلىقى قىران چەۋەنداز سەنگون[34] خو چۈبىڭنى ئەۋەتىپ، هۇنلارنىڭ غەربىي ئەلدە تۇرۇشلۇق بىرنەچچە تۈمەن قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ ۋە قوغلاپ زەربە بېرىپ، چىليەنشەن تېغىغا قەدەر بارىدۇ. ياندۇرقى يىلى هۇن خانى قۇنشارقان ئادەملىرى بىلەن كېلىپ خەنگە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىنچېڭ[35]، خېشى[36] ۋىلايەتلىرىنىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي تاغ (南山)دىن لوپنۇرغىچە بولغان جايلاردا هۇنلاردىن ئەسەر قالمايدۇ. بەزىدە هۇنلار بۇ يەرگە چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ناهايىتى ئاز ئىدى. يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى هۇن تەڭرىقۇتىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوغلىۋەتكەنىدى.

كېيىن خاقان ۋۇدى جاڭ چيەندىن باكتېرىيە تەرەپتىكى ئەھۋاللارنى يەنە كۆپ سۈرۈشتە قىلىدۇ. مەنسىپىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغان جاڭ چيەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ: «پېقىر، هۇنلارنىڭ ئىچىدە تۇرغان چېغىمدا، ئۇيسۇن خانىنىڭ كۇنبېيى[37] دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. كۇنبېينىڭ ئاتىسى هۇنلارنىڭ غەربىدە كىچىك بىر خانلىق قۇرغانىكەن، هۇنلار هۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن. بوۋاق كۇنبېينى دالىغا تاشلىۋەتكەنىكەن. گۆشت چىشلىگەن بىر قاغا ئۇنىڭ باش ئۈستىدە ئۇچۇپ ئەگىپ يۈرۈيدىكەن. بىر چىشى بۆرە كېلىپ ئۇنى ئېمىتىدىكەن. بۇنى ئاڭلاپ تەڭرىقۇت هەيران بوپتۇ ۋە «بۇ بالىغا تەڭرى يار بوپتۇ» دەپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىپتۇ. بالا چوڭ بولۇپ قۇرامىغا يەتكەندە، تەڭرىقۇت ئۇنى قوشۇنغا باش قىلىپ ئۇرۇشقا سېپتۇ. ئۇ كۆپ خىزمەت كۆرسىتىپتۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا ئاتىسىنىڭ پۇقرالىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، غەربىي ئەلنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاشقا بۇيرۇپتۇ. كۇنبېي پۇقرالىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپتۇ. ئەتراپىدىكى كىچىك شەھەرلەرگە هۇجۇم قىلىپتۇ. ئەسكەرلىرى بىرنەچچە ئون مىڭغا يېتىپتۇ. ئۇلار ئۇرۇشقا ماهىر ئىكەن. تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، كۇنبېي ئېلىنى باشلاپ يىراققا كۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ، هۇنلارغا بەيئەت قىلىشنى خالىماپتۇ. هۇنلار قوشۇن ئەۋەتىپ تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، غەلىبە قىلالماپتۇ. شۇڭا، هۇنلار كۇنبېينى تەڭرى يۆلەۋاتىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ، كونترول قىلىش چارىسىنىلا قوللىنىپ، كۆپ هۇجۇم قىلمىغانىكەن. بۈگۈنكى كۈندە تەڭرىقۇت خەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئىلگىرى قۇنشارقان تۇرغان يەرلەر بوش قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەدئۆي يات قەبىلىلەر خەننىڭ بايلىقلىرىغا قىزىقىدۇ. مۇشۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆپ مىقتاردا سوغا - سالام ۋە مال - بايلىق بېرىپ، ئۇيسۇننى شەرققە كۆچۈپ، ئىلگىرىكى قۇنشارقاننىڭ يەرلىرىگە ئولتۇراقلىشىشقا، خەن بىلەن ئاغا - ئىنى بولۇشقا ئۈندەش كېرەك. هازىرقى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئۇيسۇنلار بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاڭلىشى مۇمكىن. ئۇلار سۆزىمىزگە كىرىپ، بىزنىڭ پىكرىمىز بويىچە ئىش كۆرسە، بۇ هۇنلارنىڭ ئوڭ قولىنى ئۈزۈۋەتكەنلىك بولىدۇ. ئۇيسۇن بىلەن بىرلەشىدىكەنمىز، ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى باكتېرىيە

قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى خەننىڭ تاشقى ۋەزىرلىرى (بېقىندى ئەللىرى)گە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان ۋۇدى بۇنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۇنى نۆكەر بېشى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. جاڭ چيەن 300 كىشىگە باش بولۇپ، كىشى بېشىغا ئىككىدىن ئات ئېلىپ، ئون مىڭدىن ئۇشۇق قوي-كالا ھەيدەپ، قىممىتى نەچچە مىڭ تۈمەن پۇلغا يارايدىغان ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق بايلىقلارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك دەستىگى تۇتقان نۇرغۇن نائىپ ئەلچىلەر بىلەن يولغا چىقىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەرگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەت ئورناتماقچى بولىدۇ.

جاڭ چيەن ئۇيسۇنغا بارغاندا، ئۇيسۇن خانى كۈنبېي خەن ئەلچىلىرىگە ھۇن تەڭرىقۇتلىرىدەك مۇئامىلە قىلىدۇ. جاڭ چيەن ئوسال بولۇپ، ناھايىتى خاپا بولىدۇ. ئۇ بەدنۆۋى يات قەبىلىلەرنىڭ مال-بايلىققا ھېرىس ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە: «خاقان خان جانابلىرىغا سوغا-سالام ئەۋەتكەن. ئەگەر خان جانابلىرى تازىم قىلىپ تەشەككۈر بىلدۈرمىسە، سوغىلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىمىز» دەيدۇ. كۈنبېي دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تازىم قىلىپ، سوغىلارنى قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ. باشقا قائىدە-يوسۇنلارمۇ بۇرۇنقىدەكلا بولىدۇ.

جاڭ چيەن خاقاننىڭ مەقسىتىنى يەتكۈزۈپ: «ئۇيسۇنلار ئەگەر شەرققە كۆچۈپ، ئىلگىرىكى قۇنشارقاننىڭ زېمىنىگە ئولتۇراقلاشسا، خەن خاقانى ۋۇدى كۈنبېيگە خوتۇنلۇققا قۇنچۇي[38] بېرىدۇ» دەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇيسۇنلار بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، خان بولسا، قېرىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەندىن يىراقتا بولغاچقا، خەننىڭ زادى قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، ھۇنلارغا ئۇزۇن ۋاقىت بېقىندى بولۇپ كەلگەنلىكى ھەمدە ھۇنلارغا يېقىن جايلاشقانلىقى تۈپەيلى ۋەزىر بەگلەر ھۇنلاردىن قورقۇپ،

شەرققە كۆچۈشكە ئۇنىمايدۇ. خان ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم قىلالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، جاڭ چيەن مەقسەتكە يېتەلمەيدۇ.

كۈنبېينىڭ ئون نەچچە ئوغلى بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى دارۇ[39] ئىقتىدارلىق، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئۇ ئون مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن باشقا بىر يەردە تۇراتتى. دارۇنىڭ ئاكىسى ۋەلىئەھد ئىدى. ئۇنىڭ سەنچۇر[40] ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ۋەلىئەھد بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن سەنچۇر ۋەلىئەھد بولسا، باشقا كىشى بولمىسا» دەپ ئىلتىماس قىلغانىكەن. كۈنبېينىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ ماقۇل بولۇپ، سەنچۇرنى ۋەلىئەھد قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ۋەلىئەھد بولالمىغىنىغا غەزەپلەنگەن دارۇ ئاغا-ئىنىلىرىنى يىغىپ-توپلاپ، لەشكەر تارتىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، سەنچۇر ۋە كۈنبېيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. ياشانغان كۈنبېي دارۇنىڭ سەنچۇرنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئون مىڭدىن ئۇشۇق چەۋەنداز بىلەن ئۇنى باشقا يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. كۈنبېي ئون مىڭدىن ئۇشۇق چەۋەنداز بىلەن ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئاھالە ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، خانلىقنى ئاساسەن، يەنىلا كۈنبېي باشقۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆز ئالدىغا جاڭ چيەن بىلەن كېلىشىم تۈزەلمەيدۇ.

جاڭ چيەن پەرغانە، كانگا، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە، ئارشاك، ھىند، ئۇدۇن (خوتەن)، دەندان ئۆيلۈك (كىپا) ۋە باشقا يېقىن ئەتراپتىكى خوشنا دۆلەتلەرگە نائىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ئۇيسۇن يول باشلىغۇچى ھەم تىلماچ قوشۇپ، جاڭ چيەننى يولغا سېلىپ قويىدۇ. جاڭ چيەن ئۇيسۇننىڭ خەنگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن ئونلىغان ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئونلاپ ئاتلارنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. ئۇيسۇن خانى بۇ ئەلچىلەرگە خەن خاقانلىقىنى

كۆزىتىپ، ئۇنىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىشنى بۇيرۇيدۇ.

جاڭ چيەن قايتىپ بارغاندىن كېيىن، سوۋرۇن بېگى بولۇپ تەيىنلىنىپ، توققۇز ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتىرىلىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلىدۇ.

ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى كۆپ ۋە باي ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆز خانىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيسۇن خەن خاقانلىقىغا تېخىمۇ ئېتىۋار بىلەن قارايدىغان بولىدۇ. يەنە بىر يىلدىن كېيىن، جاڭ چيەن ئەۋەتكەن نائىب ئەلچىلەر باكتېرىيە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنىڭ تەشەككۇر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر خەن خاقانلىقى بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلايدۇ. غەربىي ئەللەرگە بارىدىغان يولنى دەسلەپ جاڭ چيەن ئاچقانلىقتىن، ئۇ يۇقىرى ئىناۋەت قازانغانىدى. كېيىن غەربىي ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەممىسى دېگۈدەك بىلگە تۆرىنىڭ نامىنى ئاتاپ، چەتئەللىكلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، شۇ سەۋەپتىن، چەتئەللىكلەرمۇ ئۇلارغا ئىشەنگەنىدى.

بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ئۆلگەندىن كېيىن، ھۇنلار «خەن خاقانلىقى ئۇيسۇن بىلەن بىرلىشىپتۇ» دەپ ئاڭلاپ غەزەپلىنىدۇ ۋە ئۇيسۇنغا ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. خەن ئەلچىلىرى ئۇيسۇنغا ھەمدە ئۇيسۇننىڭ جەنۇبى ئارقىلىق پەرغانە، ياۋچىلارغا ئايىغى ئۈزۈلمەي بېرىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ۋەھىمىگە چۈشكەن ئۇيسۇنلار خەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشى ئاتلارنى سوۋغا قىلىدۇ ھەمدە خەن خاقانلىقى قۇنچۇيىسىغا ئۆيلىنىش، خەن بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋۇدى ۋەزىرلەر بىلەن

مەسلىھەتلىشىدۇ. ۋەزىرلەر: «ئالدى بىلەن تويلۇقنى ئېلىپ، ئاندىن قۇنچۇيىنى بېرەيلى» دەپ مەسلىھەت بېرىشىدۇ. دەسلەپ خەن خاقانى ۋۇدى پال سالدۇرىدۇ. پالدا: «تۇلپار ئات[41] غەربىي شىمالدىن كېلىدۇ» دېيىلگەنىدى. خەن خاقانلىقى ئۇيسۇن ئاتلىرىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنى «تۇلپار ئات» دەپ ئاتايدۇ. كېيىن پەرغانە ئاتلىرىغا ئىگە بولىدۇ. بۇ ئۇيسۇن ئاتلىرىدىنمۇ قاۋۇل بولغاچقا، ئۇيسۇن ئاتلىرىنى «يىراق غەرب ئېتى»، پەرغانە ئاتلىرىنى «تۇلپار ئات» دەپ ئاتايدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، خەن خاقانلىقى لىڭجۇنىڭ[42] غەربىگە قورغان سېلىپ، جيۇچۈەن ۋىلايىتى تەسىس قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىپ، ئارشاك، ئائورسى، رىم، تاجىك (تەزىك)، ھىند قاتارلىق دۆلەتلەرگە تېخىمۇ كۆپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ۋۇدى پەرغانە ئېتىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە، ئات ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرىدۇ. ھەر قېتىملىق ئەلچى كۆپ بولغاندا، نەچچە يۈز ئادەم بولۇپ، ئۇلار ئېلىپ بارغان سوۋغا-سالاملار بىلگە تۆرە جاڭ چيەننىڭ ۋاقتىدىكىدەك كۆپ ئىدى. كېيىن غەربىي شىمالنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ كەتكەچكە، ئەلچى ۋە سوۋغا-سالاملار ئەۋەتىش بارغانسېرى ئازىيىپ، ئەلچىلەرمۇ ھەر يىلى ئەڭ كۆپ بولغاندا ئون نەچچە، ئاز بولغاندا بەش-ئالتە تۈركۈم ئەۋەتىلىدىغان بولغانىدى. يىراق ئەللەرگە كەتكەن ئەلچىلەر سەككىز-توققۇز يىلدا، يېقىنغا كەتكەنلىرى بىرنەچچە يىلدا قايتىپ كېلەتتى.

بۇ ۋاقىتلاردا خەن خاقانلىقى جەنۇبىي يۆ خانلىقىنى بويسۇندۇرىدۇ. شۇ (蜀) قەبىلىلىرى ۋە غەربىي جەنۇبتىكى يات قەبىلىلەر[43] قاتتىق ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ، ئۇلار خەنگە بويسۇنۇش توغرىسىدا يەرلىك ئەمەلدارلارغا تەلەپ قويغانىدى.

شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋۇدى يېجوۋ[44]، يۈسۈي[45]، چېنلى[46]، زاڭكې[47] ۋىنشەن ۋىلايەتلىرىنى قۇرۇپ، باكتىرىيىگە تۇتاشتۇرماقچى بولدۇ ۋە بىر يىل ئىچىدە بەي شىجاڭ، لو يۈەنلاردىن ئىبارەت ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچىلەر تەيىنلەپ، بۇ يېڭى تەسىس قىلىنغان ۋىلايەتلەر ئارقىلىق باكتىرىيىگە بارماقچى بولدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كۈنمىڭگە بارغاندا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن توسۇلۇپ قېلىپ، ئۆلتۈرۈلۈپ، پۇل-ماللىرى تالىنىپ، ئاخىرى باكتىرىيىگە بارالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەن خاقانلىقى پايتەخت ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ گۇناھكارلىرىنى بوشىتىپ، سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ھەمدە بۇلارغا ۋە شۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ، گوچاڭ ۋە ۋېي گۇاڭ سەنگۈنلەرنىڭ قوماندانلىقىدا كۈنمىڭ يات قەبىلىلىرىگە جازا يۈرۈشى قىلدۇ. خەن خاقانلىقى ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن بۇ يات قەۋملەرنىڭ نەچچە تۈمەن ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. كېيىن، يەنە ئەلچى ماڭدۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا كۈنمىڭدا توسۇلۇپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنىدۇ ۋە ئۆلتۈرۈلىدۇ، باكتىرىيىگە ئاخىرى بارالمايدۇ. لېكىن شىمالدىن جيۇچۈەن ئارقىلىق باكتىرىيىگە بارىدىغان يول راۋانلىشىپ، ئەلچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. نەتىجىدە، چەتئەللىكلەر خەن خاقانلىقى سوغىلىرىغا، پۇل-ماللىرىغا قىزىقمايدىغان بولۇپ قالىدۇ.

بىلگە تۆرە چەتئەلگە بارىدىغان يولنى ئېچىپ، ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كىچىك ئەمەلدارلار چەتئەلدىكى ئاجايىپ-غارايىپ ئىشلار ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىزگە بولغان پايدىسى توغرىسىدا يۇقىرىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولۇشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. خاقان ۋۇدى بۇ ئەللەرنىڭ ئىنتايىن يىراقلىقى، ئادەملەرنىڭ بېرىشنى

خالىمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ماقۇل بولىدۇ ۋە ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىدۇ. ئادەتتىكى ئەمەلدار ۋە خەلقنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلماستىنلا، ئۇلارغا ئادەم قوشۇپ چەتئەلگە ئەۋەتىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئالاقە باغلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بۇ ئەلچىلەر بېرىش-كېلىش جەريانىدا دۆلەتنىڭ پۇل-ماللىرىغا خىيانەت قىلىپ، ئوردىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىدۇ. خاقان ۋۇدى قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆگىنىپ قالغان مۇنداق ئەلچىلەرنى جازالىغان بولسىمۇ، يەنىلا پۇل تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا بۇيرۇپ، ئۇلارنى يەنە ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەلچى بولۇش پۇرسىتى كۆپ بولغانلىقتىن، جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىن قورقمايتتى. يەنە باشقا ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرمۇ چەتئەلنىڭ ئاجايىپ-غارايىپ ئىشلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ، كۆككە كۆتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مۇبالىغىچىلەرگە رەسمىي ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى، كىچىكرەك مۇبالىغىچىلەرگە نائىب ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى قۇرۇق گەپ ساتىدىغان پەزىلەتسىز كىشىلەر بەس-بەستە ئۇلارنى دوراشقا باشلايدۇ. بۇ ئەلچى بولغانلارنىڭ كۆپچىلىكى كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ھەمىشە دېگۈدەك خاقان ئەۋەتكەن سوغىلارنى چەتئەللىكلەرگە ئەرزان باھادا سېتىپ، پۇلنى ئۆزلىرىنىڭ چۆنتەكلىرىگە سالاتتى. چەتئەللىكلەر ئۇلارنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھەر خىل گەپلىرىدىن بىزار بولۇپ، ئارىلىق يىراق، خەن لەشكەرلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، خەن ئەلچىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمەي قىيىنچىلىق تۇغدۇراتتى. خەن ئەلچىلىرى ئاشلىقتىن ئۈزۈلۈپ، ئاچ قېلىپ، ئۇلاردىن نارازى بولىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىدۇ. روران، قوس قاتارلىق قاتناش يولىنىڭ ئاغزىدىكى

كىچىك دۆلەتلەر خەن ئەلچىسى ۋاڭ خۇيى قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۆكتۈرمىدىكى ھۇن ئاتلىقلىرى غەربىي ئەل (قۇرىغار)دىكى دۆلەتلەرگە كېتىۋاتقان خەن ئەلچىلىرىگە دائىم دېگۈدەك تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ تۇرىدۇ. ئەلچىلەر بەس-بەس بىلەن خاقانغا، چەتئەلگە ئۆزلىرى يولۇققان پالاكەتلەرنى مەلۇم قىلغىنىدىن تاشقىرى، يەنە: «ئۇلارنىڭ شەھەر-قەلئەلىرى بولسىمۇ، ھەربى كۈچى ئاجىز، ئاسان يېڭىۋالغىلى بولىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. شۇڭا، خاقان ۋۇدى ئەگەشكۈچى بەگ[48] جاۋپونۇنى[49] بېقىندى ئەللەر چەۋەندازلىرى ھەم ۋىلايەتلەرنىڭ نەچچە تۈمەن قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن شيۇگخې دەرياسى بويىغا ئەۋەتىدۇ. ھۇنلار چېكىنىپ كېتىدۇ. كېلەر يىلى قوسقا ھۇجۇم قىلىنىدۇ. جاۋپونۇ 700دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ئالدىن- ئالا كېلىپ، روران خانىنى ئەسىر ئالىدۇ ۋە ئارقىدىنلا قوسنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ قۇدرىتىنى نامايىش قىلىپ، ئۇيسۇن، پەرغانە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تەھدىت سالىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاۋپونۇنى جويېي تۆرىلىككە تەيىنلەيدۇ. ۋاڭ خۇيى بىر قانچە قېتىم ئەلچىلىككە چىقىپ، روراننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچ- رىغاچقا، ئەھۋالنى خاقانغا مەلۇم قىلىدۇ. خاقان قوشۇن ماڭدۇرۇپ، ۋاڭ خۇيىنى جاۋپونۇغا ياردەمچى بولۇپ، روران ۋە قوسقا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ، ۋاڭ خۇيغا سەلتەنەت تۆرىسى ئۈنۋانى بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جيۇچۇەندىن يۈمېنگۇەن[50] قۇۋۇقىغا قەدەر ئۆتەڭ ۋە قورغانلار ياسىلىدۇ.

ئۇيسۇنلار تويلۇقىغا ياخشى ئاتتىن مىڭ تۇياق بېرىپ، خەن قۇنچۇيىسىنى ئالىدۇ. خەن خاقانلىقى خان جەمەتىگە مەنسۇپ قىزلاردىن جيائىدۇ بېگى ليۇجيەنىنىڭ قىزىنى ئۇيسۇنغا بېرىدۇ.

ئۇيسۇن خانى كۈنبېي بۇ قۇنچۇيىنى ئوڭ ئاغىچا[21] قىلىدۇ. ھۇنلارمۇ بىر قىز بېرىدۇ. ئۇنى سول ئاغىچا قىلىدۇ. كۈنبېي «مەن ياشاندىم» دەپ نەۋرىسى سەنچۈرنى خەن خاقانلىقى قۇنچۇيىسىغا ئۆيلەندۈرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئۇيسۇن ئېلىدە ئات كۆپ بولۇپ، بايلىرى تۆت-بەش مىڭ يىلقا باقاتتى.

خەن ئەلچىلىرى دەسلەپ ئارشاكقا كەلگەندە، ئارشاك خانى 20000 چەۋەنداز بىلەن ئۆزىنىڭ چوڭ سەركەردىسىنى شەرقىي چېگرىغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. شەرقىي چېگرا خانلىق پايتەختىدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، چېگرىدىن پايتەختكە قەدەر ئاھالىسى كۆپ نەچچە ئونلىغان شەھەردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. خەن ئەلچىلىرى قايتىدىغان ۋاقىتتا، ئارشاك خانى ئۇلارغا ئەلچىلەرنى قوشۇپ، خەن خاقانلىقىغا ئەۋەتىدۇ. ئارشاك ئەلچىلىرى خەننىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ۋۇدىغا تۆگە قۇشى تۇخۇمى ھەم رىم سېھىرچىسىنى تەقدىم قىلىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىكى كىچىك دۆلەتلەردىن خارەزم[52]، تاجىك، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى قوس، دەندان ئۆيلىك، كېش[53] قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى خەن خاقانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ۋۇدى بىلەن كۆرۈشىدۇ. خاقان ناھايىتى خوشال بولىدۇ. خەن ئەلچىلىرى يەنە خۇاڭخې (سېرىق دەريا)نىڭ مەنبەسىنى كۆزىتىپ، دەريانىڭ مەنبەسى ئۇدۇن (خوتەن) ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تاغلىرىدا قاشتېشى كۆپ ئىكەنـ لىكىنى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن بىر ئاز قېزىپ ئېلىپ كېتىدۇ. ۋۇدى قەدىمكى خەرىتە ۋە كىتابلارنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، بۇ مەشھۇر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىنى كۈئېنلۈن (قۇرۇم) تېغى دەپ ئاتايدۇ.

شۇ چاغلاردا خاقان ۋۇدى دېڭىز بويلىرىنى بىر قانچە قېتىم

كۆزدىن كۆچۈرگەندى. بۇ قېتىم ئۇ چەتئەللىكلەر بىلەن بىرلىكتە كۆزدىن كۆچۈرۈشكە چىققاندا، ئاھالىسى كۆپ، ئاۋات يەرلەردىن ئۆتىدۇ. ئۇلارغا كۆپ مىقداردا پۇل-بايلىق، تاۋار-دۇردۇن ئىنئام قىلىپ، مول نازۇ-نېمەتلەر بىلەن كۈتۈپ، ماددىي نەرسىلەر بىلەن ئوبدان تەمىنلەپ، خەن خاقانلىقىنىڭ بايلىقى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ جەرياندا كەڭ كۆلەمدە مۇزىكا-ئۇسۇل، سېرك ئويۇنلىرى ئوينىلىپ، كۆپ ئېسىل نومۇرلار كۆرسىتىلىدۇ. بۇنى ناھايىتى كۆپ ئادەملەر كۆرىدۇ. خاقان مېھمانلارنى مۇكاپاتلاپ ۋە ئۇلارغا شاھانە زىياپەت ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، خەزىنىدىكى بايلىقلارنى كۆرسىتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىگە قايىل قىلىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ. سېھىرگەرلەرنىڭ ماھارىتى يۇقىرى بولغانلىقى، سېرك ئويۇنلىرى بارغانچە ياخشىلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئويۇنلار كۈندىن-كۈنگە راۋاج تاپىدۇ.

غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۈزۈلمەي كېلىپ-كېتىپ تۇرىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەر خەن خاقانلىقى يىراقتا دەپ قاراپ، تەلۋىلەرچە تەكەببۇرلۇق قىلىدۇ. ئۇلارنى سوغا-سالام ۋە مېھرى-شەپقەت بىلەن بويسۇندۇرغىلى، تىزگىنلىگىلى ۋە مەجبۇر قىلغىلى بولماي قالغاندى. ئۇيسۇننىڭ غەربىدىن ئارشاكقىچە بولغان دۆلەتلەر ھۇنلارغا يېقىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياۋچىلار ھۇنلاردىن ئەدەپ يەپ، تېخىچە يۈرىكى ئىزىغا چۈشمىگەندى. قوللىرىدا تەڭرىقۇتنىڭ بىر پارچە خېتى بار ھۇن ئەلچىلىرىگە ھەممە دۆلەتلەر ئوزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ھەرگىزمۇ ھۆرمەتسىزلىك قىلمايتتى. لېكىن خەن ئەلچىلىرى پۇل خەجلىمىسە، مال-بايلىقلارنى چىقارمىسا ئاچ قالاتتى. ئۇلاق سېتىۋالمىسا، پىيادە قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئاساسەن، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ خەندىن يىراقلىقى ۋە خەن خاقانلىقىنىڭ باي ئىكەنلىكى سەۋەبىدىن بولغاندى. شۇڭا، خەن ئەلچىلىرى ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامدايتتى. مۇھىمى، ئۇلار خەن ئەلچىلىرىنى كۈتۈپ، ھۇنلارنى رەنجىتىپ قويۇشتىن قورقاتتى. پەرغانە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ئۈزۈمدىن مەي چىقىراتتى. بايلىرى مىليون جىڭدىن ئوشۇق مەي ساقلىشاتتى. بىرنەچچە ئون يىل تۇرسىمۇ بۇزۇلمايتتى. بۇ دۆلەتلەردە مەي ئىچىش ئادەت ئىدى. ئاتلىرى بىدە يەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىدە ئۇرۇقى ئېلىپ كەلگەنلىكتىن، خاقان ۋۇدى مۇنبەت يەرلەرگە بىدە ۋە ئۈزۈم تەرگۈزگەندى. كېيىن «تولپارئات»لار كۆپەيدى. چەتئەل ئەلچىلىرىمۇ كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. شۇڭا، ساراي ۋە ئىستىراھەتگاھلارنىڭ ئەتراپلىرىمۇ پۈتۈنلەي چەكسىز كەتكەن ئۈزۈمزارلىق ۋە بىدىلىككە ئايلىنىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارشاكقىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ تىللىرى گەرچە، ئوخشاشمىسىمۇ، ئەمما ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن، بىردەك ئىدى. ئۆزئارا بىر بىرىنىڭ گېپىنى ئۇقۇشاتتى. بۇ دۆلەتلەردىكى ئادەملەر ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ، سودىگەرچىلىككە ماھىر ئىدى. تىجارەتتە يېرىمدىن-يىڭنىسىغىچە ھېسابلىشاتتى. ئادەتتە ئاياللارنى قەدىرلەيتتى. ئەرلىرى ئاياللارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلاتتى. بۇ يەردە يىپەك، سىر يوق ئىدى. تۆمۈر ئەسۋاپ ئىشلەشنى بىلمەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىلەن كەلگەن نۆكەرلەر ئۇلارغا ئەل بولغاندىن كېيىن، ھەربىي قورال ئىشلەشنى شۇلار ئۆگەتكەندى. خەن خاقانلىقىدىن ئالغان ئالتۇن-كۈمۈشلەردىن زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ياسىغان، پۇل قىلىپ ئىشلەتمىگەندى.

غەربىي ئەللەر (قۇرىغار)گە بارىدىغان خەن ئەلچىلىرى بارا-بارا

كۆپىيىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئەلچىلەرگە ئەگىشىپ كەتكەن بىر ھۇنچە ئادەملەر خاقان ۋۇدىغا خۇشامەت قىلىپ: «پەرغانەدە ياخشى ئاتلار بار، ئېرشى[54] شەھىرىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىلىرىگە بەرمەيۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. ۋۇدى پەرغانە ئاتلىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەنلىكتىن، بۇنى ئاڭلاپ، مىڭ جىڭ ئالتۇن ۋە زەر ئات[55] ھەيكىلى قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن باتۇرچى لىڭ[56] قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، پەرغانە خانىنىڭ ئېرشى شەھىرىدىكى ياخشى ئاتلىرىدىن سېتىۋالماقچى بولىدۇ. لېكىن پەرغانەدە خەن خاقانلىقىنىڭ مال-بويۇملىرى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار بۇ نەرسىلەرگە ئانچە قىزىقمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ: «خەن بىزدىن يىراقتا، يولدا شورلۇق سازلىقلار ۋە خەتەرلىك توسالغۇلار بار. بۇ يەرلەردىن ئۆتكىچە دائىم ئادەم ئۆلۈپ تۇرىدۇ. شىمال بىلەن ماڭسا، ھۇنلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايدۇ؛ جەنۇبدا ئوت-چۆپ، سۇ يوق. بۇرۇن يۈزلەپ كەلگەن خەن ئەلچىلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچلىقتىن ئۆلگەن. مۇنداق شارائىتتا خەن خاقانلىقى قانداق قىلىپ چوڭ قوشۇن ئەۋەتەلەيدۇ؟ خەن بىزنى ھېچنېمە قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېرشى ئاتلىرى پەرغانەنىڭ ئېسىل ئاتلىرى تۇرسا» دېيىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلار خەن ئەلچىلىرىگە ئات بېرىشنى خالىمايدۇ. خەن ئەلچىسى غەزەپكە كېلىپ تىللايدۇ ھەمدە زەر ئات ھەيكىلىنى چېقىپ تاشلاپ چىقىپ كېتىدۇ. پەرغانە تۆرىلىرى غەزەپلىنىپ: «خەن ئەلچىلىرى بىزنى كۆزگە ئىلمىدى» دەپ ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ ۋە خەن ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش، ئۆلتۈرۈش، مال-بايلىقلىرىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا شەرق قىسمىدىكى ئۆزكەنت[57] خانىغا بۇيرۇق بېرىدۇ. خەن خاقانى ۋۇدى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىدۇ. ئىلگىرى پەرغانەگە ئەلچى بولۇپ چىققان ياۋدىڭخەن قاتارلىقلار خاقانغا: «پەرغانە

ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئاجىز، ئەگەر 3000 ئەسكەر ئەۋەتىلسىلا، كۈچلۈك ئوقيالار بىلەن ئېتىپ، پەرغانەنى تارمار قىلىشقا بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان ئىلگىرى جويى تۆرىسى جاۋپونۇنى رورانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، ئۇ 700 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن جىددىي يۈرۈش قىلىپ، روران خانىنى تۇتقۇن قىلغانىدى. شۇڭا، خاقان ۋۇدى ياۋدىڭخەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزىنى توغرا تاپىدۇ. خاقان ئۆزىنىڭ ئامراق كىچىك خانىشى لى خېنىمنىڭ تۇققانلىرىنى تۆرە قىلىش نىيىتىدە، ئۇنىڭ ئاكىسى لى گۇاڭلىنى[58] ئېرشى سەنگۈن[59] قىلىپ، بېقىندى خانلىقلار قوشۇنىدىن 6000 چەۋەنداز ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەردىن بىر قانچە تۈمەن لۈكچەك ياشلارنى چىقىرىپ، پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. لى گۇاڭلى ئېرشى شەھىرىگە بېرىپ، تۇلپار ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭا، «ئېرشى سەنگۈن» دەپ ئاتىلىدۇ. جاۋشىچىڭ قوشۇنغا يارغۇچى بەگ[60]، بۇرۇنقى سەلتەنەت بېگى ۋاڭ خۈي قوشۇنغا يولباشلىغۇچى بولىدۇ. لى دو چېرىكچى بەگ بولۇپ، قوشۇننىڭ ھەربى ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

بۇ م. ب. 104-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئىدى. گۇەندۇڭ تۇڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ شەرقى)[61] تەرەپلىرىدە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، غەربدە دۇنخۇاڭغىچە يېتىپ كەلگەنىدى.

ئېرشى سەنگۈن قوشۇنلىرى غەربتە لوپنۇردىن ئۆتكەندىن كېيىن، يول ئۈستىدىكى كىچىك دۆلەتلەر قورقۇپ، شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارغا ئاشلىق بېرىشكە ئۇنىمايدۇ. خەن قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى دەماللىققا ئالالمايدۇ. شەھەرنى ئالغانلار ئاشلىققا ئېرىشىدۇ، ئالالمىغانلار بىر قانچە كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئۆز يولىنى داۋام قىلدۇرىدۇ. ئۆزكەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە،

ئاران بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر قالدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ، ھارغىن بولغاچقا، ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۆزكەنتلىكلەر خەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. خەن قوشۇنىدىن كۆپ ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. ئېرشى سەنگۇن لى دو، جاۋشىچېڭ قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «ئۆز كەنتتەك كىچىككىنە بىر شەھەرنى ئالالمىدۇق، ئۇلارنىڭ پايتەختىنى قانداق ئالىمىز؟» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قالدۇق قوشۇننى ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ. بۇ جەرياندا، باردى-كەلدى بولۇپ، ئىككى يىل ۋاقىت ئۆتىدۇ. دۇڭخۇاڭغا قايتىپ كەلگەندە، قوشۇننىڭ ئوندىن بىر-ئىككىسىلا قالىدۇ. ئادەم ئەۋەتىپ خاقانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ: «يول يىراق، ئاشلىق يوق، ئەسكەرلەر جەڭدىن قورقمىدى، ئاچلىقتىن قورقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئادەم ئاز، پەرغانەنى ئېلىشقا كۆز يەتمىدى. ھازىرچە چېكىنىپ، قوشۇننى تولۇقلاپ، ئاندىن ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان خاقان ۋۇدى يۈمېن قوۋۇقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى توسايدۇ ۋە: «يۈمېن قوۋۇقىدىن كىرىشكە جۈرئەت قىلغان سىپاھ-بەگلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئېرشى سەنگۇن قورقۇپ دۇڭخۇاڭدا تۇرۇپ قالىدۇ.

شۇ يىلى يازدا، خەن خاقانلىقى جويى تۆرىسى جاۋپونۇنى 20000 دىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولىدۇ. ئوردىدىكى ۋەزىر-ۋۇزرالار پەرغانەگە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ھونلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ چاغدا خاقان ۋۇدى پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ قويغانىدى. چۈنكى، پەرغانەدەك كىچىككىنە بىر دۆلەتنى ئۇرۇشۇپ ئالالمىسا، باكتېرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر خەن

خاقانلىقىنى كۆزگە ئىلماي قوياتتى. پەرغانە ئېتى زادىلا قولغا كەلمەيتتى. ئۈيسۇن، بۇگۇر[62] قاتارلىق دۆلەتلەر خەن ئەلچىلىرىنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلماي، مەسخىرە قىلاتتى. بۇ چەتئەللىكلەر ئالدىدا كۈلكە بولۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، پەرغانەگە يۈرۈش قىلىشقا جىددىي قارشى چىققۇچى دېڭ گۇاڭ قاتارلىقلار جازاغا تارتىلىدۇ. زىندانلاردىكى جىنايەتچىلەرگە ئومۇمىي كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇلارنى ھەممىدە ھەرقايسى ۋىلايەت بەگلىكلىرىدىكى سەرگەردان ياشلارنى ئەسكەرلىككە قاتناشتۇرۇپ ھەم چېگرا ۋىلايەتلەردىكى ئاتلىق ئەسكەرلەرگە قوشۇپ، بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىچىدە دۇڭخۇاڭدىن 60000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ يۈرۈش قىلىدۇ. شەخسىي تىجارەت بىلەن ئەسكەرلەرگە ئۆزلۈكىدىن ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلار بۇ سانغا كىرگۈزۈلمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يۈزمىڭ تۇياق كالا، 30000 تۇياقتىن ئوشۇق ئات، ئېشەك، قېچىر، تۆگىلەر ئون نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئاشلىق، يەم-خەشەك يېتەرلىك، قورال-ئۈسكۈنىلەر تولۇق ھازىرلانغان بولۇپ، دۆلەت غەلىيانغا كەلگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇيرۇق بويىچە پەرغانە يۈرۈشىگە 50 نەپەردىن ئارتۇق چىرىكچى بەگ چاقىرتىلغانىدى.

پەرغانەنىڭ پايتەختىدە قۇدۇق يوق بولۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي شەھەر سىرتىدىن ئېقىپ كېلىدىغان سۇ بىلەن تەمىنلىنەتتى. شۇڭا، خەن خاقانلىقى سۇ ئىشچىلىرىنى ئەۋەتىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى سۇ يولىنى ئۈزۈپ، شەھەردىكىلەرنى سۇسىز قالدۇردى. جيۇچۇەن، جاڭيېنىڭ[63] شىمالىغا جۈيەن[64]، شۇتۇق[65] قاتارلىق ئورۇنلارنى تەسىس قىلىپ، ئۇ يەرگە 180000 قوشۇن يۆتكەپ جيۇچۇەننى قوغدىدى. دۆلەت بويىچە ئەسكىرىي خىزمەت ئۆتەشكە تېگىشلىك يەتتە خىل كىشىلەرنى يۆتكەپ، ئېرشى سەنگۇنگە ئاشلىق ۋە يەم-خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئەۋەتتى. ھارۋىلاردا سۆرەپ، مۆرە-

لىرىدە كۆتىرىپ ئاشلىق توشۇۋاتقان ئادەملەر دۆڭخۇاڭغا قەدەر سوزۇلغانىدى. يەنە ئىككى نەپەر ئات ئۇنۇيەدىغان كىشىنى سالغىچى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانەنى ئالغاندىن كېيىن، ئەڭ ئېسىل ئاتلارنى تاللاپ ئالماقچى بولغانىدى.

شۇڭا، ئېرشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا، ئەسكىرى كۆپ، ھەيۋىسى چوڭ بولغانلىقتىن، يول بويى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ئاشلىق بېرىپ ئەسكەرلەرنى تەمىنلىدى. يۇگۇرگە بارغاندا قارشىلىققا ئۇچراپ، بىرنەچچە كۈن جەڭ بولۇپ، قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ مېڭىپ 30000 خەن ئەسكىرى پەرغانە شەھىرىگە تىنچ-ئامان يېتىپ باردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى خەن ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلدى. لېكىن خەن ئەسكەرلىرى ئوقيا ئېتىپ ئۇلارنى چېكىندۈردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. ئېرشى سەنگۈن ئاۋال ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىت سوزۇلۇپ قېلىپ، پەرغانەنىڭ يەنە باشقا ھىيلە ئىشلىتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئاۋال پەرغانەگە كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ، دەريا يولىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. پەرغانە ئەندىشە ۋە باش قېتىمچىلىق ئىچىدە قالدى. نەتىجىدە، تاشقى شەھەر ئېلىنىپ، پەرغانە ئېسىلزادىلىرىدىن پالۋان جانبېي قولغا چۈشتى. قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە قالغان پەرغانەلىكلەر ئىچكىركى شەھەرگە چېكىنىپ كەتتى ۋە پەرغانە ئېسىلزادىلىرى ئۆزئارا كېڭىشىپ: «خەنلىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن پەرغانەگە ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇكى، بۇنىڭ سەۋەبى، خان ئۇگە تۇلپارلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. بىز خاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇلپارلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىشى مۇمكىن، ئەگەر مۇھاسىرىنى

بوشاتمىسا، يەنە بىر قېتىم قاتتىق جەڭ قىلساقمۇ ئۆلگۈرىمىز» دېيىشتى. پەرغانە ئېسىلزادىلىرى بۇنى توغرا تاپتى ۋە بىرلىكتە خان ئۇگەنى ئۆلتۈردى. ئېسىلزادىلەر خاننىڭ كاللىسىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، ئېرشى سەنگۈن بىلەن كۆرۈشتى ۋە شەرت قويۇپ: «خەن قوشۇنلىرى بىزگە ھۇجۇم قىلمىسۇن. بىز ئوبدان ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىمىز. ئۆزەڭلەر تاللاپ ئالسىلەر، ھەممىدە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز، ئەگەر گېپىمىزگە كىرمىسەڭلار، پۈتكۈل تۇلپارلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايمىز. كاڭگادىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنمۇ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگەن ھامان، بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچكى تەرەپتىن، كاڭگا قوشۇنلىرى، سىرت تەرەپتىن خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. قايسىسىدا تۇرىسىلەر؟» دېدى. بۇ ۋاقىتتا كاڭگا خەن قوشۇنلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ چارلاپ ۋە ئۇلارنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە جۈرئەت قىلالماي تۇراتتى. ئېرشى سەنگۈن جاۋشىچېڭ، لى دو قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «پەرغانە شەھىرىگە يېقىندىن چىنلىقلار (秦人) كېلىپتىمىش، ئۇلار قۇدۇق قېزىشنى بىلىدىكەن. شەھەردە ئاشلىق تېخى كۆپمىش، بىزنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىن مەقسىتىمىز، باش جىنايەتچى ئۇگەنى ئۆلتۈرۈش ئىدى. ئۇگەنىڭ كاللىسى كەلتۈرۈلدى. ئەگەر ماقۇل بولۇپ چېكىنمىسەك، ئۇلار جەزمەن قاتتىق مۇداپىئە قىلىدۇ. كاڭگا قاتارلىق دۆلەتلەر خەن قوشۇنى ھارغان ۋاقىتتا، پەرغانەگە ياردەمگە كېلىپ، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلسا، خەن قوشۇنىنى چوقۇم تارمار كەلتۈرىدۇ» دېدى. ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى بۇنى توغرا تېپىپ، پەرغانەنىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل بولدى. پەرغانە ئوبدان ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىپ، خەنلىكلەرنىڭ تاللىۋېلىشىغا يول قويدى ۋە خەن قوشۇنلىرىنى نۇرغۇن ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. خەن

قوشۇنلىرى ياخشى ئاتلاردىن بىرنەچچە ئونلىغان ئاتلارنى ۋە ئوتتۇرا ھال ئاتلاردىن ئەركەك، چىشى بولۇپ 3000 دىن ئوشۇق-راقنى تاللاپ ئېلىشتى. پەرغانە ئېسىلزادىلىرىدىن ئىلگىرى خەن ئەلچىلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالغان مەساي ئىسىملىك كىشىنى پەرغانەگە خان قىلىپ تىكلىدى ھەمدە ئىككى تەرەپ توختام تۈزۈپ، قوشۇننى چېكىندۈرۈشتى. خەن قوشۇنى ئاخىرى شەھەرگە كىرەلمەستىنلا قايتتى.

باشتا ئىرشى سەنگۈن دۇنخۇاڭدىن چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئادەم كۆپ، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەر ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ كېتەلمەسمىكىن دەپ قوشۇننى بىر قانچىگە بۆلۈپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول بىلەن يۈرۈش قىلغانىدى. چىرىكچى بەگ ۋاڭ شېنشېڭ بىلەن سابىق مۇراسىم بېگى[66] خۇچۇڭگو قاتارلىق مىڭدىن ئوشۇق ئادەم باشقا يول بىلەن ئۆزكەنت شەھىرىگە بارغان، ئۆزكەنتلىكلەر شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمىگەنىدى. ۋاڭ شېنشېڭ بىلەن چوڭ قوشۇننىڭ ئارىلىقى 200 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ چوڭ قوشۇننىڭ ياردىمىگە ئىشىنىپ، دۈشمەننى سەل چاغلىغان ۋە ئۆزكەنتلىكلەرنى ئەيىبلىگەن. ئۆزكەنتلىكلەر يەنىلا ئاشلىق بەرمىگەن ۋە ۋاڭ شېنشېڭنىڭ ئەسكىرى كۈندىن-كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ قېلىپ، بىر كۈنى ئەتىگەندە 3000 ئادەم بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. ۋاڭ شېنشېڭ قاتارلىقلار ئۆلۈپ، قوشۇن تارمار بولغان. بىر قانچە ئادەملا قۇتۇلۇپ قېلىپ، ئىرشى سەنگۈننىڭ يېنىغا قېچىپ بارغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىم قايتقاندا، ئىرشى سەنگۈن ھەربىي تەمىنات تۇتۇق بېگى[67] شاڭ گۇەنجىنى ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۆزكەنت شەھىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزكەنت خانى كانگاغا قاچقان، شاڭ گۇەنجى ئۇنى

كانگاغا قەدەر قوغلاپ بارغانىدى. خەن قوشۇنىنىڭ پەرغانەنى تارمار قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كانگا خانى ئۆزكەنت خانىنى چىقىرىپ بېرىدۇ. شاڭ گۇەنجى ئۇنى باغلاپ، تۆت نەپەر ئاتلىق ئەسكەرگە ھەيدىتىپ، چوڭ سەنگۈنگە ئەۋەتىدۇ. يولدا بۇ تۆت ئەسكەر ئۆزئارا: «ئۆزكەنت خانى خەننىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى. ئۇنى تىرىك ئېلىپ بارىمىز دېگەن بىلەن يولدا كۈتۈلمىگەن ئىش يۈز بېرىپ قالسا، چاتاق بولىدۇ» دېيىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ھېچكىم قول سالالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شاڭگۇي چەۋەندازى جاۋدى ئەڭ ياش ئىدى. ئۇ شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ ئۆزكەنت خانىغا ئۇرىدۇ. خان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، جاۋدى، شاڭگۇەنجىلەر چوڭ سەنگۈنگە يېتىشىۋالغانىدى.

دەسلەپ ئىرشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يولغا چىققاندا، خاقان ۋۇدى ئۇيسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، پەرغانىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇيسۇن 2000 ئاتلىق ئەسكەر چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككىلىنىپ ئالغا باسمىغان. ئىرشى سەنگۈن غەلىبە قىلىپ قايتقاچقا، پەرغانەنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى ئاڭلىغان يول بويىدىكى كىچىك دۆلەتلەر پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ، خەن خاقانلىقىغا سوۋغا تەقدىم قىلغان ھەمدە ئۇلارنى خاقانغا بەيئەت قىلىش ۋە شۇ يەردە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇپ قېلىشقا بۇيرۇغانىدى.

ئىرشى پەرغانەگە بىرىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلغاندا، يارغۇچى بەگ جاۋشىچېڭ تىرىشىپ ئۇرۇش تەييارلىقى ئېلىپ بېرىپ، ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شاڭگۇەنجى دۈشمەن ئىچىگە يالغۇز ئۆز قوشۇنى بىلەنلا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەت قىلدى. لى دو بولسا، جەڭ پىلانلىرىنى تۈزۈپ چىققانىدى. قوشۇن قايتقىنىدا،

يۈمپىن قوۋۇقىغا ئاران ئۇن مىڭدىن ئوشۇق ئادەم، 1,000 دىن ئوشۇق جەڭ ئېتى قايتىپ كەلگەندى. ئېرشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يۈرۈشكە چىققاندا، قوشۇن ئاشلىقتىن قىسىلمىدى. ئۇرۇشتا كۆپ ئادەم ئۆلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلارنىڭ خىيانىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلەرنى ئاسرىماسلىقى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمناتىنى خىيانەت قىلىشى نەتىجىسىدە كۆپ ئۆلۈپ كەتكەندى. خاقان ۋۇدى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ يىراق پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، جاپا چەككەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى سۈرۈشتە قىلماستىن، لى گۇاڭلىغا خەيشى تۆرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. ئۆزكەنت خانىنى ئۆلتۈرگەن چەۋەنداز جاۋدىگە شىنجۇ تۆرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. يارغۇچى بەگ جاۋشىچىڭنى دانىش بەگ(68) قىلىپ تەيىنلەپ، شاڭ گۇەنجىينى خەزىنە بېگى(69) قىلىپ تەيىنلىدى. لى دونى شاڭداڭ قۇشبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ھەربىي ئەمەلدارلاردىن توققۇز ۋەزىرلىك(70) دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلەر ئۈچ كىشى، تۆرە، ۋەزىر ھەم ۋالى بولغانلار ھەممە 2000 دەندىن (ئاشلىق) مائاش ئالىدىغانلار(71) يۈز ئادەمدىن، مىڭ دەندىن تۆۋەن (ئاشلىق) مائاش ئالىدىغانلار مىڭ ئادەمدىن ئاشقانىدى. ئۆزلىرى تەلەپ قىلىپ قوشۇنغا قاتناشقانلارغا بېرىلگەن ئەمەل-مەنسەپلەر ئۇلار ئۆزى كۈتكەندىن ئېشىپ كەتتى. جىنايەتچى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتناشقانلارغا ئىنئام بېرىلمىدى. ئەسكەرلەرگە بېرىلگەن ئىنئامنىڭ قىممىتى 40000 ئاقچىغا يەتتى. ئىلگىرى-ئاخىر پەرغانەگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشى جەمئى تۆت يىل داۋام قىلغانىدى.

خەن قوشۇنى پەرغانەگە يۈرۈش قىلىپ، مەساينى(72) پەرغانەگە خان تىكلەپ قايتقان بولسىمۇ، بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن پەرغانە ئېسىلزادىلىرى خەنگە خوشامەت قىلىپ، ئېلىمىزنى ئۇرۇش

ئاپىتىگە گىرىپتار قىلدى دەپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە ئورنىغا ئۆگەنىڭ ئىنىسى چانىپانىنى(73) پەرغانەگە خان قىلىپ، ئوغلىنى خەن ئوردىسىغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. خەن خاقانلىقى بولسا، ئەلچى ئەۋەتىپ، سوغا-سالام يوللاپ، پەرغانە لىكلەردىن ھال سورىغان ۋە ئۇلارغا تەسەللى بەرگەنىدى.

خەن خاقانلىقى يەنە ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەرنى تېپىپ كېلىش ھەممە خەننىڭ پەرغانە يۈرۈشى تۈپەيلى قازانغان شانۇ-شۆھرىتى ۋە ئىلتىپاتلىرىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، پەرغانەنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەرگە يەنە ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتتى. دۇڭخۇاڭدا جيۇچۈەن تۇتۇق بېگى تەسىس قىلىپ، غەربتە لوپنۇرغىچە مەنزىل-ئۆتەڭلەرنى قۇردى. بۇگۇردە بىرنەچچە يۈز چېرىك تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەمەلدارلارنى بېكىتىپ، چەتئەلگە بارىدىغان خەن ئەلچىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئاشلىق توپلىدى.

مۇئەررىختىن: «شيايۇ تەزكىرىسى»دە: «خۇاڭخې دەرياسى كۈئېنلون (قۇرۇم) تاغلىرىدىن باشلىنىدۇ. كۈئېنلون (قۇرۇم)نىڭ ئېگىزلىكى 2500 نەچچە چاقىرىم بولۇپ، ئۇ قۇياش ۋە ئاي نۇرىنى توساپ تۇرىدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە شەرۋەت بۇلىقى(74)، قاشتاش كۆلى(75) بار» دېيىلگەن. جاڭ چيەن باكتىرىيىگە ئەلچى بولۇپ چىققاندىن كېيىن، دەريانىڭ باش مەنبەسىنى كۆزەتكۈچىلەر «شيايۇ تەزكىرىسى»دىكى كۈئېنلون (قۇرۇم) دېگەن تاغنى نەدە كۆرۈپتىكەن؟ تاغ-دەريالار سۆزلىنىدىغان كىتابلاردىن «سالنامە»دىكى خاتىرىلەر بىر قەدەر ئىشەنچلىك. «شيايۇ تەزكىرىسى» ۋە «تاغ-دەريالار قامۇسى»دا خاتىرىلەنگەن ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەر توغرىسىدا قالايمىقان بىرنەرسە دېيىشكە بولمايدۇ.

[1] جاڭ چيەن (张骞)، م. ب. ؟ — 114 – يىللار) — خەنجۇڭلۇق. م. ب. 139 – يىلى خەن خانى ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن چوڭ ياۋچىلارغا ئەلچىلىككە چىقىپ، پەرغانە، كانگا، چوڭ ياۋچى، باكتىرىيە قاتارلىق خانلىقلارغا بارغان. م. ب. 119 – يىلى ئىككىنچى قېتىم يەنە غەربىي ئەلگە — ئۇيسۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، ئاتىسىنى پەرغانە، كانگا، باكتىرىيە، ئارشاكلارغا ئەۋەتكەن. خەن خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەر ئارىسىدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ھەسسە قوشقان.

(«سىخەي» 2484 – بەت)

[2] نۆكەربەگ (卫尉) — بېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل بولۇپ، خەن خانلىقى دەۋرىدە توققۇز ۋەزىرلىك قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. مەخسۇس ساراي – ئوردا دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

(«سىخەي» 924 – بەت)

[3] گەنفۇ (甘父) — بەزى ماتېرىياللاردا تاڭيى (堂邑) فامىلە، گەنفۇ ئىسمى بولۇپ، مۇنلۇق قۇل ئىدى دېيىلسە، بەزى ماتېرىياللاردا تاڭيى ناھىيىسىدىكى بىراۋنىڭ ئەسلى ھۇن، گەنفۇ ئىسمىلىك قۇلى دېيىلىدۇ. كېيىنكى تارىخچىلارگەن (甘)ھەرپىنى قىسقارتىپ، تاڭيى فۇ (堂邑父) دەيدىغان بولۇشتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 – توم، 3158 – بەت)

[4] كانگا، قانقا، سوغدىيانا (康居) — غەربىي ئەلدىكى قەدىمكى خانلىق. شەرقىي ئۇيسۇنغا، غەربىي ئائورسىغا، جەنۇبىي چوڭ ياۋچىغا شەرقىي جەنۇبىي پەرغانەگە چېگرىداش بولۇپ، تەخمىنەن بالقاش بىلەن كاسپىي ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 1965 – بەت)

[5] قول قان (谷蠡王) ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت تەسىس قىلغان بولۇپ، تۇغ قانلاردىن قالسىلا بۇلار تۇراتتى. ئوڭ قول قان (خان)، سول قول قان (خان) لارغا ئايرىلىپ، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. بۇ ئورۇنغا تەڭرىقۇتنىڭ تېكىنلىرى قويۇلاتتى.

(«سىخەي» 4523 – بەت)

[6] كېچەش بەگ (太中大夫). — ئەمەل ئىسمى، چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئوردا (دىۋان) مەسلىھەتچىسى بولۇپ، خاقاندىن قالسىلا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن ئىدى.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 388 – بەت)

[7] غۇلامبەگ (奉使君) — بۇيرۇق بويىچە ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن چەتئەللەرگە بارغان خادىم.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن 393 – بەت)

[8] دەندان ئۆيلۈك، ئۇزۇن تېتىر (扜弥) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، مەنبەلەردە جۇمى (拘弥)، يۇمى (扜罙)، نىڭمى (宁弥) دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى كىرىيە دەرياسىنىڭ شەرقىي، چىرىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، خارابىسى بار.

(«سىخەي» 1519 – بەت)

[9] ئۇدۇن (خوتەن)، (于阗) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. ھازىرقى خوتەن ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. خەلقى دېھقان، چارۋىچى، ئۈزۈمە، كەندىر مول بولۇپ، قاشتېشى كۆپ چىقىدۇ. يېزىقى بار. غەربىي خەن دەۋرىدىلا بۇددىزىم تارقىلىپ، مىلادى X ئەسىر قاراخانىلار دەۋرىدە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانىدى.

(«سىخەي» 56 – بەت)

[10] غەربىي كۆل (西海) — بۇ ئاتالما ھەققىدە تۆۋەندىكى رىۋايەتلەر بار: 1) پارس قولتۇقى، قىزىل دېڭىز، ئەرەبىستان دېڭىزى، ھىند ئوكيانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى غەربىي كۆل دەپ كۆرسىتىلگەن؛ 2) غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا چىڭخەي (كۆككۆل) غەربىي كۆل دەپ ئاتالغان؛ 3) شەرقىي خەن دەۋرىدە ئىچكى موڭغۇل قويۇن كۆلى ئەتراپلىرى، غەربىي كۆل ۋىلايىتى دەپ كۆرسىتىلگەن؛ 4) باغراش كۆلى غەربىي كۆل دېيىلگەن؛ 5) ئوتتۇرا دېڭىز غەربىي كۆل دېيىلگەن. بۇيەردە ئارال كۆلى ياكى كاسپىي دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

(«سىخەي» 4196 – بەت)

[11] لوپنۇر كۆلى (盐泽)، تۇزلۇق كۆل، شورلۇق كۆل — «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ پەرغانە تەزكىرىسىدە: «سۈيى شورلۇق بولغاچقا، لوپنۇر كۆلى تۇزلۇق (شورلۇق) كۆل دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

(«سىخەي» 3863 – بەت)

[12] سەددىچىن (长城) — جۇنچىۇ، يىغىلىق دەۋرىدە بەگلىكلەر ئۆز ئارا مۇداپىئە يۈزىسىدىن، جۇغراپىيە ئورنى مۇھىم يەرلەرگە ئۇزۇن قورغانلار سالدى. م. ب. 657 ـ يىلى چۇ بەگلىكىدە قورغان سالغانلىق ھەققىدە «زوجۇەن تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەر بار. بۇ سەددىچىننىڭ دەسلەپكى قىسمەن قۇرۇلۇشى. يىغىلىق دەۋرلىرىدە چى، چۇ، يەن، جاۋ، چىن ۋە جۇڭشەن قاتارلىق بەگلىكلەر ئارقىمۇ ـ ئار قاسىپىل سېلىشقا باشلىدى. چىن شىخۇاڭ ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، مەملىكەتنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىنى توسۇش ئۈچۈن، م. ب. 214 ـ يىلى چىن، جاۋ، يەندىن ئىبارەت ئۈچ بەگلىكنىڭ شىمالدىكى سېپىللىرىنى رېمونت قىلدۇرغۇزۇپ تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن غەربتە لىڭتاۋ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مىنشيەن ناھىيىسى) دىن باشلاپ، شىمالدا يىنشەنگىچە، شەرقتە لياۋ دۇڭغىچە تۇتاشتۇرۇلدى. بۇ ئادەتتە «تۈمەن يوللۇق ئۇزۇن سېپىل» دېيىلىدۇ. كېيىن خەن، شىمالىي ۋېي، چى، شىمالىي جوۇ، سۇي سۇلالىلىرى دەۋرىدە، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەرگە چېگرىداش بولغان يەرلەرگىمۇ سېپىل سوقۇلدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، تاتارلار، ئويراتلارنىڭ بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، مىلادى 1368 ـ 1620 ـ يىللىرىغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر 18 قېتىم رېمونت قىلىندى. غەربتە جيايۈگۇەندىن شەرقتە شەنخەيگۇەنگىچە «چېگرا تام» دەپ ئاتالدى. جەمئىي ئۇزۇنلۇقى 6700 كىلومېتىر كېلىدۇ. بەزى يەرلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 8.5 مېتىر، كەڭلىكى 6.5 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 5.7 مېتىر بولۇپ، قوۋقىسىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. دۇنيا تارىخىدا ئەڭ زور قۇرۇلۇشلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(«سىخەي» 158 ـ بەت)

[13] ئائورسى، ئالان، ئەنسەي (奄蔡) — سوغدلارنىڭ قەدىمكى ئىسمى دېگۈچىلەرمۇ بار. ئۆز دەۋرىدىلا بۇلار شىمالىي كاپكاز، دون دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىمىدا ياشىغان. تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىدى.

(«غەربىي ئەل يەرنامىلىرى» 5 ـ بەت)

[14] بېيخەي (北海) — مەنبەلەردە بېيخەي تۈرلۈكچە ئىزاھلانماقتا: جۇنچىۇ، يىغىلىق دەۋرلىرىدە بوخەي دېگىنىزى، «پەرغانە تەزكىرىسى» دە كاسپىي دېگىنىزى، «خەننامە» «سۇۋۇ تەز كىرىسى» دە بايقال كۆلى، بەزى كىتابلاردا بالقاش كۆلى بېيخەي دەپ كۆرسىتىلگەن.

(«سىخەي» 759 ـ بەت)

[15] ئامۇدەريا، ۋېيشۇي (妫水阿姆河) — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر دەريا. پامىر تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ دەريانى ئەرەبلەر جەيھۇن، ياۋروپالىقلار ئوكسوس (Oxus) دەپ ئاتىشاتتى. ئوكسوس قەدىمكى خەنزۇچىدا (妫水، 乌浒) دېيىلەتتى.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 1565 ـ بەت)

[16] ئارشاك (پاتىيا، پارتىيە) (安息) — غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلىتى. ئەسلىدە ئىراننىڭ بىر مەمۇرى ئۆلكىسى. ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسىگە قارىغان. م. ب. ئىككىنچى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پۈتۈن ئىران ئېگىزلىكى، ماۋەرائۇننەھر ۋادىسى ئارشاكقا قارىغانىدى.

(«سىخەي» 2291 ـ بەت)

[17] دۇڭخۇاڭ (دۇخان)، داكشاتا، دەشت (敦煌) — گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى، داڭخې دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا چېگرىداش. شەھەردىن شەرقىي جەنۇبىدا 25 كىلو مېتىر يەردە مىڭ ئۆي بولۇپ، IV ئەسىردىن XIV ـ ئەسىرگىچە بولغان مىنىياتۇرلار، ئويما نەقىشلەر قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرى بار.

(«سىخەي» 3371 ـ بەت)

[18] تاجىك، تەزىك (条支) — «تاجىك» سۆزى ئەسلىدە ئەرەب «تاي» قەبىلىسى ئىسمىدىن ئېلىنغان ۋە «ئەرەبلەر» مەنىسىدە قوللىنىلغان بىر ئىسىم. تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئەرەبلەرنى ۋە مۇسۇلمانلارنى «تاجىك، تەزىك» دېگەندەك. خەنزۇلار «داشى» (大食) ياكى «تياۋجىژ» (条支) دەپ ئاتىغانىدى. ھەر ئىككى سۆز «تاجىك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى. كېيىنچە، ئەرەبلەر ۋە ئۇلار بىلەن غەربتىن كەلگەن ئىرانلىق قەۋملەرنىڭ ھەممىسى پارسچە سۆزلەشكەنلىكى ئۈچۈن «تاجىك» ئىسمى «فارسىي» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇ ئاتالما ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى ھەرخىلدۇر.

(«سىخەي» 1912 ـ 1913 ـ بەتلەر)

[19] رىم، رۇم، ئۇرۇم (犁靬) — قەدىمكى دۆلەت، رىم ئىمپېرىيىسى. بەزىلەر نىل دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇشىدىكى ئىسكەندەرىيىنى رىم (رۇم، ئۇرۇم)

دېبە، ئىسلام ئەللىرى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بولغان ئاناتولىي ۋە رۇم ئېلىنى رىم (رۇم، ئۇرۇم) دەيتتى.

(«سىخەي» 3317 ـ بەت؛ «ئوكيانۇس» 2438 ـ بەت)

[20] غەربىي دېڭىز (西海) ـــ بۇيەردىكى غەربىي دېڭىز بەسرە قولتۇقىغا قارىتىلغان.

[21] روشۈي (弱水) ـــ رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى بىر دەريانىڭ ئىسمى ئىمىش.

(«سىخەي» 2498 ـ بەت)

[22] غەربىي خان ئانا (西王母) ـــ ئەپسانىۋى مەسىلىلەردىكى شەخس. «تىللا ئانا»، «خان ئانا»، «غەربىي موما» ھەم دېيىلىدۇ. «تاغ ـ دەريالار قامۇسى» دا قاپلان قۇيرۇقلۇق، يولۋاس چىشلىق، ھۇشقۇيتىدىغان ئاجايىپ بىر مەخلۇق قىلىپ كۆرسىتىلگەن. «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى» دە، ھەلىم، غەزەلخان بىر ئايال قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «خەن خاقانلىقى ئىچ تەزكىرىسى» دە، تەخمىنەن 30 ياشلار ئەتراپىدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بىر مەلەك كۆرسىتىپ، 3000 يىلدا بىر قېتىم پىشىدىغان يېسى (خاسىيەتلىك) شاپتۇلنى خەن خاقانى ۋۇدىغا ھەدىيە قىلغانلىقى يېزىلغان. «ئىلاھلار غەيرى خاتىرىسى» دە: ئۇنىڭغا بىر ھەمراھ ـــ شەرقىي خان بەگ ئوبرازى يارىتىلىپ، يىلدا بىرلا قېتىم كۆرۈشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. كېيىنكى زامانلاردا رومان ۋە تىياتىرلاردا «ھېكمەتلىك كۆلدىكى تىللا ئانا» (بۇكۆل قارا قۇرۇم تاغلىرىدا ئىمىش) دەپ ئاتالغان.

(«سىخەي» 4197 ـ بەت)

[23] باگىلان، بەلخ (兰市城) ـــ باكتېرىيا (باغتار) نىڭ مەركەز شەھىرى بولۇپ، شىمالىي ئافغانىستاندىكى قۇندۇز دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. «غەرب ساياھەتنامىسى» دا (缚加浪)، «يېڭى تاڭ نامە» دە (钵罗州) دەپ يېزىلغان.

(«غەربىي ئەلناملىرى» 9 ـ بەت)

[24] ھىند، ئەنەتكەك (身毒) ـــ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «جۇڭگو تارىخىدىن تاللانمىلار» دا «جۈەندۇ» خەنزۇچە «ئوكيانۇس» تا «يۈەندۇ»، «قەدىمكى ئۇيغۇر سۆزلۈكى» دە «ئەنەتكەك» دەپ يېزىلغان. ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلەتلىرىدىن بىرى. ئۇرنى جەنۇبىي ئاسىيادا بولۇپ، جۇڭگو، بىرما،

بېنگال، بوتان، سىككىم، پاكىستان، نېپال قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىداش.

(«سىخەي» 928 ـ بەت)

[25] چيەنۋېي (犍为) ـــ شەرقىي خەن دەۋرىدە سىچۈەندىكى بىرۋىلايەتنىڭ ئىسمى. ھازىر بۇ ناھىيە بولۇپ، سىچۈەننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مىنجىياڭ ۋە مابيەن دەريالىرى بۇناھىيە تېررىتورىيىسى ئىچىدە قوشۇلىدۇ.

(«سىخەي» 3317 ـ بەت)

[26] ماڭ (駹) ـــ بۇجاي رۇڭجوۋنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 4320 ـ بەت)

[27] رەن (冉) ـــ بۇ جايمۇ رۇڭجوۋنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 446 ـ 447 ـ بەت)

[28] شى (徙) ـــ سىچۈەندىكى قەدىمقى بىر ناھىيە (قەبىلە)، يەن شىڭۇ سى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

(«سىخەي» 3167 ـ بەت)

[29] زو (筰) ـــ قەدىمقى ناھىيە ھەم قەبىلە. سىچۈەن خەنيۈەننىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 1345 ـ بەت)

[30] شى (巂) ـــ ناھىيە. م. ب. 109 ـ يىلى قۇرۇلغان. بۈگۈنكى يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ يۈنلۇڭ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي 1820 ـ بەت)

[31] دىيەنيۈ دۆلىتى (滇越国) ـــ غەربىي جەنۇبتىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ بىرى. ھازىرقى يۈننەننىڭ شەرقىدىكى دىيەنچى كۆلى ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 2246 ـ بەت)

[32] چېرىكچى بەگ (校尉) ـــ خەن دەۋرىدە سەنگۈندىن كىچىكرەك بىر ھەربىي ئەمەل.

(«سىخەي» 2979 ـ بەت)

[33] چوڭ سەنگۈن (大将军) ـــ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە چوڭ سەنگۈن، سەنگۈنلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋانى بولۇپ، قوشۇننى ۋە جەڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 2979 ـ بەت)

[34] چەۋەنداز سەنگۈن (骑将军) ــ ئاتلىق قوشۇنلار سەنگۈنى. (بىرتوملۇق «سىيۇەن» (骑将军) ماددىسىغا قاراڭ. 1660 ـ بەت)

[35] جىنچېڭ (金城) ــ قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجوۋ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سخەي» 3872 ـ بەت)

[36] خېشى (دەريا غەربى) (河西) ــ قەدىمكى رايون. يېغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئىككى ئۆلكە ئارىلىقىدىكى ئېقىمىنىڭ جەنۇب قىسمىنىڭ غەربى. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكە دا ئىرىسىدىكى خۇاڭخې ئېقىمىنىڭ غەربى يەنى دەريا غەربى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۇي ۋادىسى؛ شىمالىي سۇلالە دەۋرىدە ئومۇمەن ھازىرقى سەنشى لۇلياڭشەن غەربىدىكى خۇاڭخېنىڭ شەرق ـ غەرب ئىككى قىرغىقى.

(«سخەي» 2084 ـ بەت)

[37] كۈنبەك، كۈنبىي (昆莫) ــ قەدىمكى ئۈيسۇن خانىنىڭ نامى.

(«سخەي» 3171 ـ بەت)

[38] خانىكچە، قۇنچۇي (翁主) ــ پادىشا، خاقان، سۇلتانلار ئۇرۇق جەمەتىنىڭ قىزى. پادىشا، خاقان، سۇلتانلارنىڭ ئاچا ـ سىڭىللىرى چوڭ خانىكە، ھامملىرى باش چوڭ خانىكە دېيىلىدۇ.*

[39] دارۇ (大禄) ــ ئۈيسۇن خانى كۈنبەكنىڭ ئون نەچچە ئوغلىنىڭ بىرى.*

[40] سەنچۇر (岑娶) ــ ئۈيسۇن خانى كۈنبەكنىڭ نەۋرىسى.*

[41] تۇلپار (神马，天马) ــ خەن خاقانلىقى دەۋرىدە پەرغانە تەرەپلەردە ياخشى ئاتلار چىقاتتى. بۇ ئاتلار تۇلپار ئات دەپ ئاتىلاتتى.*

[42] لىڭجۇ (令居) ــ قەدىمكى ناھىيىلەردىن بىرى. غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«سخەي» 715 ـ بەت)

[43] غەربىي جەنۇبتىكى يىلار (西南夷) ــ خەن دەۋرىدە بۈگۈنكى گەنسۇنىڭ غەربى، سىچۈەننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرى ھەم

يۈننەن، گۈيجوۋ ئەتراپلىرىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

(«سخەي» 4199 ـ بەت)

[44] يىجوۋ (益州) ــ 1) ئايماق. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، سىچۈەننىڭ كۆپرەك يېرىنى، گەنسۇ، شەنشى، خۇبېي گۈيجوۋ، يۈننەن ئۆلكىلىرىنىڭ قىسمەن يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 2) ۋىلايەت. غەربىي خەن دەۋرىدە يەنى مىلاددىن بۇرۇن 109 ـ يىلدا يۈننەن دائىرىسىدىكى ديەنچىدە تەسىس قىلىنغان. ئوچ پادىشاھلىق دەۋرىدە جيەننىڭجۇڭغە ئۆزگەرتىلدى. يىجوۋ ھازىرقى چېڭدۇغا كۆچۈرۈلگەنىدى.

(«سخەي» 675 ـ بەت)

[45] يۈشى (越巂) ــ ۋىلايەت. غەربىي خەن (م. ب. 111 ـ يىلى) دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى چيۇڭدۇ (بۈگۈنكى سىچۈەن شىچاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى). ھازىرقى يۈننەن لىجياڭ بىلەن سۇيجياڭ ئىككى ناھىيە ئارىلىقىدىكى جىنشاجياڭ دەرياسىنىڭ شەرقى، غەربىدىكى شياگۇەن، داياۋنىڭ شىمالى ھەم سىچۈەننىڭ دۇلى، شىميەن، گەنلۇ، لېيبو جەنۇبىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«سخەي» 4459 ـ بەت)

[46] چېنلى (沈黎) ــ ئايماق. م. ب. 111 ـ يىلى غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى خەنيۈەننىڭ شەرقىي ـ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سخەي» 2068 ـ بەت)

[47] زاڭكې (牂柯) ــ غەربىي خەن دەۋرىدە ھازىرقى گۈيجوۋ ئۆلكىسىدە بىر ناھىيىنىڭ ئىسمى. زاڭكېجياڭ دەرياسى نامىدىن ئېلىنىپ، كېيىنچە ئايماق تەسىس قىلىنغان.

(«سخەي» 2024 ـ بەت)

[48] ئەگەشبەگ، ئەگەشكۈچى بەگ (从骠侯) ــ يۈرۈشلەرگە بىرگە بارغۇچى تۆرە.*

[49] جاۋپونۇ (赵破奴) ــ جيۇيۈەنلىك. خاقان ۋۇدى دەۋرىدىكى سەركەردىلەردىن بىرى. روران خانىنى ئەسىر ئېلىپ، جويې تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن. 20000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چىققان.

بىر جەڭدە ھۇنلارغا ئەسىر چۈشۈپ قالىدۇ. ھۇن ئېلىدە ئون يىلدىن ئارتۇقراق تۇرۇپ، ئەنگۈر تېكىنتى ئېلىپ، خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ. پىرىخۇنلۇق بىلەن ئەيىبلىنىپ، پۇتكۈل جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1408 ـ بەت)

[50] قاشتېشۋۇق (玉门关) — گەنسۇ ئۆلكىسى خىشى كارىدورىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان خوتەن قاشتاشلىرى مۇشۇ يەر ئارقىلىق توشۇلغاچقا، «قاشتېشۋۇق» نامى بېرىلگەن.

(«سىخەي» 3698 ـ بەت)

[51] خانىش، ئۇلۇغ قاتۇن (皇后) — پادىشاھ، خاقان، سۇلتانلارنىڭ رەسمىي خوتۇنى، قاتۇن.*

[54] خارەزم ([illegible]) — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت. ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، مەركىز شەھىرى ئۈرگەنج ئىدى. مىلادى VI ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. 11 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە سەلجۇق تۈركلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىدى. تېررىتورىيىسى ئافغانىستان ۋە ئىران زېمىنىغىچە كېڭەيدى. 1208 ـ ۋە 1220 ـ يىللىرى چىڭگىزخان ئىستىلاسىغا ئۇچرىغانىدى. 1388 ـ يىلى تۆمۈرلەڭ بېسىۋالدى. 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆزبېك خانلىرىغا قارىدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پايتەختىنى خىۋىگە كۆچۈردى. 1873 ـ يىلى چار روسىيە ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

(«سىخەي» 1276ـ1277ـ بەت)

[53] كېش (史国) — «مىڭ خانىدانلىقى تارىخى» دا «كېش» (碣石) دەپمۇ يېزىلغان. كاسانمۇ دېيىلىدۇ. ھازىر سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى شەھرىسەبزدىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 1658ـبەت، «غەربىي ئەل يەر ناملىرى»ـ48ـبەت)

[54] ئېرشى (سۇترىشانا) (贰师城) — 1) پەرغانەنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، «خەننامە. غەربىي ئەل تەزكىرىسى» دىكى «يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈش» ناملىق ئەسەردە، سۇترىشانانىڭ ئورنى ھازىرقى ئۆرە ـ تۆپە ۋە جىززاقتا دېيىلگەن، («خەننامە. غەربىي ئەل تەزكىرىسى» دىكى «يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈش» 299ـبەت)؛ 2) سۇترىشانا — پەرغانەنىڭ

قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بولۇپ، ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى مەرخەمەت دېگەن يەردە خارابىسى بار.

(«سىخەي» 1648ـبەت)

[55] زەر ئات (金马) — ئوردا ھەم ھەرەم دەرۋازىلىرىنىڭ ئىشىكلىرىنىڭ ئىككى يېنىغا قويۇلغان مىستىن قۇيۇلغان ئات ھەيكەللىرى «زەر ئات» دېيىلەتتى.

(«سىخەي» 3870ـبەت)

[56] چىلىك (车令) — پەرغانەگە ئات ئالغىلى بارغان خەن خاقانلىقى باتۇرلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6ـتوم 3174ـبەت)

[57] ئۆزكەنت (郁成) — جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھانكۇشا» سىدا: «ئىككى ئۆزكەنت بار. بىرى سىردەريانىڭ بويىدا بولۇپ، كۆرستىلگەن ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۈگۈنكى قاراتاۋدا بولۇشى ئېھتىمال؛ يەنە بىرى پەرغانە يەنى قىرغىزستاندىكى ئۆزكەنتتىن ئىبارەت» دېيىلگەن.

(«غەربىي ئەل يەر ناملىرى» 73ـبەت)

[58] لى گۇاڭلى (李广利)، م. ب. ? — 88ـيىللار) — غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان. جۇڭشەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشيەن ناھىيىسى) دىن. خەن خاقانى ۋۇدى زامانىدا ئېرشى سەنگۈن بولۇپ، قوشۇن بىلەن پامىردىن ئېشىپ، پەرغانەنى يېڭىپ، 3000 تۇياق ئات ئالغان. كېيىن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشتە يېڭىلىپ تەسلىم بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇن بەگلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 2894ـبەت)

[59] ئېرشى (سۇترىشانا) سەنگۈن (贰师将军) — سۇترىشانا يۈرۈشىگە سەنگۈن لى گۇاڭلى تەيىنلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئېرشى سەنگۈن دەپ ئاتالغان (لى گۇاڭلى ماددىسىغا قارالسۇن).

(«سىخەي» 1648ـبەت)

[60] ھەربىي ھەكەم، ھەربىي يارغۇچى (军正) — قوشۇننىڭ ھەربىي ئىشلار سوتچىسى.

(بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1438ـبەت)

[61] گۇەندۇڭ (قوۋۇق شەرقى) (关东) — قوۋۇق (ئۆتكەل) شەرقى

مەنسىدە بولۇپ، چىن، خەن، تاڭ دەۋرىدە پايتەختلىرىنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدە قورغان سۇلالىلەر خەنگۇگۇەن (函谷关) بىلەن تۇڭگۇەن (潼关)نىڭ سىرتىدىكى رايونلارنى گۇەندۇڭ دېيىشەتتى.

(«سخەي» 649-بەت)

[62] بۈگۈر (仑头) — ھازىر لۇنتەي (轮台) دەپ يېزىلىدۇ. غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بۈگۈر ئېلىدە ئىدى.

(«سخەي» 711-بەت)

[63] جاڭچيەن (张骞) — م. ب. 111-يىلى تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سخەي» 2483-بەت)

[64] جۈيەن (居延) — قەدىمكى ناھىيە. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ يېرى بولۇپ، جۈيەن سازلىقىنىڭ ئەتراپلىرى ئۆزدەۋ-رىدە خېشى رايونى بىلەن قوملۇق ئارىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولى ئىدى.

(«سخەي» 2455-بەت)

[65] شۇتۇق سازلىقى (休屠泽) — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ۋىلايىتى مىنچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى بىر سازلىقنىڭ ئىسمى. غەربىي خەن دەۋرىدە بۇيەر ھۇن قانى (خانى) شۇتۇقنىڭ ئىدارىسىدىكى يەر بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى.

(«سخەي» 494-بەت)

[66] مۇراسىم بەگ (鸿胪) — دىنىي مۇراسىم ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(«بىرتوملۇق «سىيۇەن» 1693-بەت)

[67] تەمىنات تۇتۇق بېگى (搜粟都尉) — خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، ھەربىي تەمىنات ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 643-بەت)

[68] دانىش بەگ (光禄大夫) — مەشۇرەت-كېڭەش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 150-بەت)

[69] خەزىنە بەگ (少府) — يىغلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، چىن، خەن دەۋرىدە داۋام ئەتتۈرۈلگەن توققۇز ۋەزىرلىكنىڭ بىرى. تاغ-دېڭىز مەھسۇلاتلىرىنىڭ كىرىمگە، خاقان جەمەتىگە قاراشلىق قول ساناەتلىرىگە مەسئۇل ئىدى. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئوردىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى، جاۋا-ھىرات قاتارلىق نەرسىلەرگىمۇ مەسئۇل قىلىندى.

(بىرتوملۇق «سىيۇەن» 474-بەت)

[70] توققۇز ۋەزىرلىك (九卿) — چىن ۋە خەن خاقانلىقى دەۋرىدە مۇراسىم بەگ (太常)، كەپتاۋۇل (郎中)، ياساۋۇل بەگ (卫尉)، مىراخۇر (太仆)، خان جەمەت ئىشلىرى بېگى (宗正)، خەزىنە بۇيرۇقى (少府)، ئەدلىيە بۇيرۇقى (廷尉)، مىللىي ئىشلار بۇيرۇقى (典客)، مالىيە-ئىقتىسات بۇيرۇقى (大司农)ھەم (治粟内史)لاردىن ئىبارەت توققۇز ۋە زارەت مەركەزلىك مەمۇرىي ئىدارىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى ئىدى.

(«بىر توملۇق «سىيۇەن» 57-بەت)

[71] سۇيۇرغال (封地) — قەدىمكى زامانلاردا ھەم كېيىنكى زامانلار خېجىلىك سىپاھلارغا ئۇرۇشلارغا كەتكەن قوماندان-تۆرىلەرگە ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئۆشرىنى ئېلىش ئۈچۈن ئايرىلغان يەر.

(«سخەي» 4231-بەت)

[72] مەساي (昧蔡) — پەرغانە خانى ئۇگە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پەرغانىگە خان بولغان خەنپەرەست بەگلەردىن بىرى. ئەسلىدە پەرغانە سەنگۈنلىرىدىن ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3177-بەت)

[73] چانپان (蝉封) — پەرغانەنىڭ خەنپەرەست خانى مەساي ئۆلتۈ-رۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغان. ئۇگەنىڭ نەۋرە ئىنىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

[74] شەرۋەت بۇلىقى (醴泉) — «شىيايۇ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «قارا قۇرۇم تاغلىرىدا خۇشپۇراقلىق شەرۋەت بۇلىقى بار» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

[75] قاشتاشكۆل (瑶池) — «شىيايۇ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «قارا قۇرۇم تاغلىرىدا قاشتېشى چىقىدىغان كۆل بار» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

خۇشامەتگۇيلار تەزكىرىسى

شۇكۈنلەردە خەن ۋۇدىنىڭ ھۇزۇرىدا خاقانغا يېقىن ئەمەلدار-
لاردىن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەردىن خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ
چەۋرىسى خەن يەن، ئاغۋات لى يەننىيەنلەر بولۇپ، خەن يەن
بولسا، گۇڭگاۋ تۆرىسى خەن تۇيداڭنىڭ كىچىك ئاغىچىسى تەرەپتىن
بولغان ئەۋرىسى ئىدى. خەن ۋۇدى جياۋدۇڭ[1] بېگى ۋاقتىدا،
خەن يەن ۋۇدى بىلەن بىللە ئوقۇپ، ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئامراق
بولۇپ قېلىشقانىدى. خەن ۋۇدى ۋەلىئەھد بولۇپ تەيىنلەنگەندىن
كېيىن، خەن يەنگە تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كەتكەن. خەن يەن
ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا ھەم شېرىن سۆزلەر بىلەن كىشىگە
خۇشامەت قىلىشقىمۇ ئادەتلەنگەنىدى. ۋۇدى تەختكە چىققاندىن
كېيىن، ھۇنلار ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. خەن
يەن بۇرۇندىنلا ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان
بىلگەنلىكى ئۈچۈن، خەن ۋۇدىنىڭ تېخىمۇ ئېتىۋارىغا سازاۋەر
بولۇپ، چوڭ تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتىرىلىدۇ. ئوخۇددى
خاقان ۋېندىنىڭ ئامراق ۋەزىرى دېڭ تۇڭغا[2] ئوخشاش ئىنئام-
لارغا ئىگە بولىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 3194 ـ بەت)

---

[1] جياۋدۇڭ (敌东) ـ بەگلىك ئىسمى. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى پىڭدۇ، لەييالڭ، لەيشى قاتارلىق ناھىيىلەردە.

(«سىخەي» 3463 ـ بەت)

[2] دېڭ تۇڭ (邓通) ـ كىشى ئىسمى. شۇ ۋىلايىتىدىن بولۇپ، خاقان ۋېندى ۋاقتىدا كېمىلەر بېگى بولغان. كېيىن ۋېندىنىڭ ئېتىۋارىغا سازاۋەر بولۇپ، ئالىي تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 110 ـ بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 128 - جىلد

پالچىلار تەزكىرىسى

بەدەۋى قەبىلىلەر (蛮)، يىلار (夷)، ۋە دى (氐)، چياڭ (羌) قەبىلىرىنىڭ خان ۋە ۋەزىرلىرىدە قائىدە - يوسۇن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردىمۇ گۇمانلىق ۋە مۇشكۇل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان پال سېلىش ئۇسۇلى بار ئىدى. بەزىلەر پال سېلىشقا مەدەن، تاش ئىشلەتسە، بەزىلەر ياغاچ ئىشلىتەتتى. ھەرقايىسى ئەلنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئومۇمەن پال ئارقىلىق ئۇرۇش ئېلىپ باراتتى. ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشىنى تەتقىق قىلىپ ۋە شۇ ئارقىلىق غەلىبىگە ئىنتىلەتتى. ھەر قايسىسى ئۆز ئىلاھىغا ئېتىقاد قىلىپ، پالغا قاراپ كەلگۈسىنى مۆلچەرلەيتتى...

* * *

خاقان ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۈنەرۋەنلەرگە كەڭ يول ئېچىپ بېرىلدى. خىلمۇ - خىل ئالىملارنى ئومۇميۈزلۈك تەكلىپ قىلدى. بىرەر خىل ھۈنەر بىلىدىغانلا كىشى دۆلەتكە خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتىگە ئېرىشەتتى. ئۇنىڭ ھۈنىرى ئامما دىن زىيادە بولسىلا، قەدىرلىنىپ، چەتكە قېقىلمايتتى. بىرنەچچە يىل ئىچىدە قۇرئەندازلار پايتەختكە كۆپلەپ توپلاندى. ۋۇدى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى، غەربدە پەرغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى، جەنۇبدا بەييۆلەرنى يىغىشتۇرماقچى بولغاندا، پال ئارقىلىق كۆرۈلگەن بىشارەت بويىچە، غەلىبىنى قانداق قولغا كەلتۈرۈشنى ئالدىن مۇھاكىمە قىلىشقا مۇمكىنچىلىك بولغاندى.

تارىخىي خاتىرىلەر 129 - جىلد

سودا - تىجارەت تەزكىرىسى

ۋۇجۇ (乌氏) لىق لو (倮) دېگەن كىشى چارۋا - مال باقاتتى. چارۋا - ماللىرى كۆپەيگەندە، ئۇنى سېتىپ، رەڭدار، كۆركەم يىپەك ماللارنى ئالاتتى ۋە ئۇنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلاتتى. رۇڭ خانى ئۇنى ئەسلى باھاسىدىن ئون باراۋەر ئۈستۈن باھادا ئېلىپ، چارۋا مال بېرەتتى. كېيىن ئۇنىڭ چارۋا ماللىرى شۇنچىلىك كۆپىيىپ كەتكەن ئىدىكى، ئات - كالىنىڭ سانىنى جىلغا بويىچە ھېسابلايتتى. چىن شىخۇاڭ بۇ، لو دېگەن كىشىنى سۆيۈرغال ئالغان ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇش ۋە ۋاقتى - ۋاقتىدا ۋەزىر بىلەن بىللە ئوردىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇشنى بۇيرۇغاندى...

(ئەسلى كىتاب 3261 - بەت)

تيەنشۈي، لوڭشى، بېيدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى گۇەنجۇڭغا ئوخشاش ئىدى. ئەمما غەربدە چياڭلارنىڭ قوي - كالىلىرى، شىمالدا بولسا، رۇڭ، دىلارنىڭ چارۋا ماللىرى بار ئىدى. شۇڭا، بۇ رايونلارنىڭ چارۋىچىلىقى پۈتۈن ئەل بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن يەر شارائىتى چەت - ياقا، خېيىم - خەتەرلىك بولۇپ، پەقەت پايتەختكە كېلىدىغان يولىلا بار ئىدى. گۇەنجۇڭنىڭ يەر كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىنى، ئاھالىسى $\frac{3}{10}$ قىسمىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن گۇەنجۇڭ خەلقىنىڭ بايلىقى

پۈتۈن مەملىكەت بايلىقىنىڭ $\frac{6}{10}$ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى...

(ئەسلى كىتاب 3262 ـ بەت)

ياڭشيەن[1] ۋە پىڭياڭدىن ئىبارەت بۇ ئىككى ناھىيىنىڭ كىشىلىرى غەربكە بېرىپ، چىن ۋەدىلار بىلەن تىجارەت قىلاتتى. جۇڭ[2]، دەي دېگەن يەرلەر شىيى (石邑) شەھىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ھۇنلار بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، دائىم ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ خەلقى قەيسەر ۋە تەرسا ئىدى. ئۆزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى مەردانە ھېساپلايتتى. قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى قىلىۋېرەتتى. تىجارەتچىلىك، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالىمايتتى. ئۇلار شىمالدىكى قەۋملەرگە يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، دائىم قوشۇن ماڭدۇرۇپ ئۇرۇش قىلىپ تۇراتتى. بۇ خەن خاقانلىقى ئەۋەتكەن تەمىنات دائىم ئېشىپ قالاتتى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قەيسەرلىككە ئىگە ئىدى. چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى (晋国) ئۆزىنىڭ راسا قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىدىمۇ، ئۇلارنىڭ قەيسەرلىكىدىن بېشى قاتقانىدى. يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋۇلىڭۋاڭ بولسا، ئۇلارنىڭ مۇنداق خۇسۇسىيىتىگە تېخىمۇ ئىلھام بەرگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇ يەردىكى قوشاق ـ ماقاللار، ئۆرپ ـ ئادەتلەردە جاۋ بەگلىكى دەۋرىدىن قالغان تەسىرلەر بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭشيەن ۋە پىڭياڭ ناھىيىلىرىنىڭ سودىگەرلىرى بۇ يەردە تىجارەت قىلىپ پايدا ئېلىپ، ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتەتتى...

(ئەسلى كىتاب 3263 ـ بەت)

......

يەن بولسا، بوخەي بىلەن جېشى ئارىلىقىدىكى بىر شەھەر ئىدى. بۇ يەرنىڭ جەنۇبىي چى بەگلىكى، جاۋ بەگلىكى بىلەن تۇتىشاتتى. شەرق شىمالى ھۇنلار بىلەن چېگرىلىناتتى. شاڭگۇدىن لياۋدۇڭغىچىلىك بولغان ئارىلىق يىراق، ئاھالە شالاڭ بولۇپ،

ھەمىشە ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئاساسەن جاۋ بەگلىكى، دەي بەگلىكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئەمما كىشىلىرى قەيسەر بولسىمۇ، لېكىن مەسىلىگە كەلگەندە كاللىسىنى ئىشلىتىپ ئويلاپ باقمايتتى. بۇ يەردىن بېلىق، تۇز، چىلان، كەشتانە كۆپ چىقاتتى. شىمال تەرەپتە ئۇغان، فۇيۇ[3] ئەللىرى بىلەن چېگرىداش ئىدى. شەرق تەرەپتە خۇيىخې، چاۋشيەن ۋە جېنپەن[4] قاتارلىق يەرلەر بىلەن سودا ـ مۇئامىلىدە باغلىناتتى.

(ئەسلى كىتاب 3304 ـ بەت)

---

[1] ياڭشيەن (扬县) ـ ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇڭتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ توم 3263 ـ بەت)

[2] جۇڭ (种) ـ يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 ـ توم 3263 ـ بەت)

[3] فۇيۇ (夫余) ـ خانلىق. ھازىرقى سۇڭخۇاجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 700 ـ بەت)

[4] جېنپەن (真番) ـ ۋىلايەت. م. ب. 108 ـ يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) چاۋشيەن تىنچىتىلغاندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان. ئورنى چاۋشيەندە.
(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن» 2210 ـ بەت)

شيا (夏) خانىدانلىقى

شيا خانىدانلىقى سى (姒) فامىلىلىك بولۇپ، مەركىزى ئەنيى (安邑) هازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شياشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى)، ياڭدى (阳翟 هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈشيەن ناھىيىسى) قاتارلىق جايلار. (بۇ مەلۇمات «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «ئۈچ خاندان يىلنامىسى»دىن ئېلىندى).

称号	姓　名	سەلتەنەت يىلى ميلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	启	2189—2197 تەخمىنەن	چى		1
	太康	2160—2188 〃	تەيكاڭ		2
	中康	2147—2159 〃	جۇڭكاڭ		3
	相	2118—2146 〃	شياڭ		4
	寒促	2080—2118 〃	خەنجو		5
	少康	2058—2079 〃	شاۋكاڭ		6
	杼	2041—2057 〃	جۇ		7
	槐	2015—2014 〃	خۇەي		8
	芒	1997—2014 〃	ماڭ		9
	泄	1981—1996 〃	شيې		10
	不降	1922—1980 〃	بۇجياڭ		11
	扃	1901—1921 〃	جيۇڭ		12
	廑	1880—1900 〃	جىن		13
	孔甲	1849—1879 〃	كۇڭجيا		14
	皋	1838—1848 〃	گاۋ		15
	发	1819—1837 〃	فا		16
	履癸(桀)	1766—1818 〃	لۈگۈي		17

شاڭ (商) خاندانلىقى

شاڭ خاندانلىقى زى (子) فامىلىلىك بولۇپ، مەركىزى بو (亳) هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭچيۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالى) دۇر. (بۇ مەلۇمات «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «ئۈچ خاندان يىلنامىسى» دىن ئېلىنغان).

谥号	姓名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلىق ئۇنۋانى	№
大乙（汤）	履	تەخمىنەن 1754–1765	لۈ	چېڭتاڭ	1
外丙		1752–1753 〃		ۋەيبىڭ	2
中壬		1748–1751 〃		جۇڭرېن	3
太甲	至	1721–1747 〃	جۇ	تەيجيا	4
沃丁	绚	1692–1720 〃	شۈن	ۋودىڭ	5
太庚	辨	1667–1691 〃	بيەن	تەيگېڭ	6
小甲	高	1650–1666 〃	گاۋ	شياۋجيا	7
雍己	佃	1638–1649 〃	ديەن	يۇڭجى	8
太戊	密	1563–1637 〃	مى	تەيۋۇ	9
中丁	庄	1550–1562 〃	جۇاڭ	جۇڭدىڭ	10
外壬	发	1535–1549 〃	فا	ۋەيرېن	11
河亶甲	整	1526–1534 〃	جېڭ	خېدەنجيا	12
祖乙	滕	1507–1525 〃	تېڭ	زۇيى	13
祖辛	旦	1491–1506 〃	دەن	زۇشىن	14
沃甲	谕	1466–1490 〃	يۈ	ۋوجيا	15
祖丁	新	1434–1465 〃	شىن	زۇدىڭ	16
南庚	更	1409–1433 〃	گېڭ	نەنگېڭ	17
阳甲	和	1402–1408 〃	خې	ياڭجيا	18

شاڭ (يىن) 商 (殷) خاندانلىقى

پەنگېڭ (盘庚) مەركەزنى (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى ئەنياڭ شياۋتۇن كەنتىگە) كۆچۈرگەندىن كېيىن شاڭ خاندانلىقى دەپ ئاتالغان ئىدى.

谥号	姓名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلىق ئۇنۋانى	№
盘庚	旬	تەخمىنەن 1374–1401	ديەن	پەنگېڭ	19
小辛	颂	1353–1374 〃	سۇڭ	شياۋشىن	20
小乙	敛	1325–1352 〃	ليەن	شياۋيى	21
武丁	昭	1266–1324 〃	جاۋ	ۋۇدىڭ	22
祖庚	曜	1259–1265 〃	ياۋ	زۇگېڭ	23
祖甲	载	1226–1258 〃	زەي	زۇجيا	24
廪辛	先	1220–1225 〃	شيەن	لىنشىن	25
庚丁	嚣	1199–1219 〃	شياۋ	گېڭدىڭ	26
武乙	瞿	1195–1198 〃	چۇ	ۋۇيى	27
太丁	託	1192–1194 〃	تو	تەيدىڭ	28
帝乙	羡	1155–1191 〃	شيەن	دىيى	29
纣辛	受	1122–1154 〃	شوۋ	جوۋشىن	30

جوۋ (周) خانىدانلىقى

جوۋ خانىدانلىقىنىڭ فامىلىسى جى (姬) مەركىزى خاۋ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، غەربىي جوۋ (西周) خانلىقى دەپ ئاتىلاتتى).

№	خانلىق ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	يىللى مىلاددىن بۇرۇن	姓 名	谥 号
1	ۋۇۋاڭ	فا	تەخمىنەن 1122–1116	发	武王
2	چېڭۋاڭ	سۇڭ	〃 1115–1079	诵	成王
3	كاڭۋاڭ	جاۋ	〃 1079–1053	钊	康王
4	جاۋۋاڭ	شيا	〃 1052–1002	瑕	昭王
5	مۇۋاڭ	مەن	〃 1001–947	满	穆王
6	گوڭۋاڭ	يىخۇ	〃 946–935	繄扈	共王
7	يىۋاڭ	شى	〃 934–910	囏	懿王
8	شياۋۋاڭ	بىفاڭ	〃 909–895	辟方	孝王
9	يىۋاڭ	شيې	〃 894–887	燮	夷王
10	لىۋاڭ	خۇ	〃 878–842	胡	厉王
	جۇمھۇرىيەت①		〃 ②841–828		共和
11	شۈەنۋاڭ	جىڭ	〃 827–782	静	宣王
12	يوۋۋاڭ	گوڭشىڭ	〃 781–771	宫涅	幽王

① جۇمھۇرىيەت — جوۋ خانلىقىنىڭ خانى لىۋاڭنىڭ ئوغلى جوۋشۈەنۋاڭ-نىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ ۋەزىرلەر خانلىقنى 14 يىل بامەسلىھەت ئىدارە قىلغاچقا جۇمھۇرىيەت نامى قوللىنىلغاندى.

② مىلاددىن 841 يىل بۇرۇنقى تارىخ يىللىرى مەنبەلەردە تەخمىنى بېرىلىدۇ. مىلاددىن بۇرۇن 841-يىلدىن باشلاپ تارىخ يىللىرىنى ئېنىق توغرا يېزىش باشلانغان.

جوۋخانى پىڭۋاڭ پايتەختنى لوياڭغا كۆچۈرگەندىن كېيىن شەرقىي جوۋ (东周) خانلىقى دەپ ئاتالدى.

م. ب. 770-يىلدىن 475-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگو تارىخىدا "چۈنچيۇ (باھار-كۈز)" دەۋرى دېيىلىدۇ.

"چۈنچيۇ (春秋)" ئاتالمىسى ئەسلىدە كۇڭزى ئەسەرى لۇبەگ-لىكى تارىخى "چۈنچيۇ"دىن ئېلىنغان. "چۈنچيۇ" دەۋرى م. ب. 722-يىلدىن باشلىنىپ، م. ب. 481-يىلغىچە داۋام قىلغان. بىراق ھازىر كۆپ تارىخچىلار "چۈنچيۇ" دەۋرىنى م. ب. 770-يىلدىن م. ب. 475-يىلغىچە داۋام قىلغان دېيىشمەكتە.

13	پىڭۋاڭ	يىجيۇ	تەخمىنەن 770–720	宜臼	平王
14	خۈەنۋاڭ	لىن	〃 719–697	林	桓王
15	جۋاڭۋاڭ	تو	〃 696–682	佗	庄王
16	لىۋاڭ	خۇچى	〃 681–677	胡齐	釐王
17	خۇيۋاڭ	لاڭ	〃 676–652	阆	惠王
18	شياڭۋاڭ	جېڭ	〃 651–619	郑	襄王
19	چىڭۋاڭ	رېنچېن	〃 618–613	壬臣	顷王
20	كۇاڭۋاڭ	بەن	〃 612–607	班	匡王
21	دىڭۋاڭ	يۈ	〃 606–586	瑜	定王
22	جيەنۋاڭ	يى	〃 585–572	夷	简王
23	لىڭۋاڭ	شيېشىن	〃 571–545	泄心	灵王
24	جىڭۋاڭ	گۈي	〃 544–520	贵	景王
25	جىڭۋاڭ	گەي	〃 781–477	丐	敬王

元王	仁	469_476 تەخمىنەن	رېن	يۈەنۋاڭ	26
定王	介	441_468 〃	جيې	دىڭۋاڭ	27
考王	嵬	426_440 〃	ۋېي	كاۋۋاڭ	28
威王	午	402_425 〃	ۋۇ	ۋېيۋاڭ	29
安王	骄	376_401 〃	جياۋ	ئەنۋاڭ	30
烈王	喜	369_375 〃	شى	ليېۋاڭ	31
显王	扁	321_368 〃	بيەن	شيەنۋاڭ	32
慎靓王	定	315_320 〃	دىڭ	شېنجىڭۋاڭ	33
赧王	延	356_314 〃	يەن	نەنۋاڭ	34

م. ب. 475 ـ يىلدىن م. ب. 221 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا
يېغىلىق① (战国) دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

① «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى «ئالتە بەگلىك يىلنامىسى» م.ب. 476 ـ يىلدىن باشلىنىپ، م.ب. 207 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئىلمىزنىڭ كۆپىنچە تارىخچىلىرى يېغىلىق دەۋرىنى م.ب. 475 ـ يىلدىن م.ب. 221 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان دېگەن كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەرمۇ باردۇر.

12 بەگلەر [جوۋ (周)، چۈنچيۇ (春秋)] خاندانلىرى

بۇ يىلنامە جوۋ (周) خانلىقىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ، م. ب. 477 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلاددىن 841 يىل بۇرۇنقى خاندانلار "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ مۇناسىۋەتلىك "تەزكىرىلىرى"گە؛ مىلاددىن بۇرۇن 841 ـ يىلدىن كېيىنكى خاندانلار «تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "12 بەگلەر يىلنامىسى"گە ئاساسلىنىلدى.

لۇ (鲁) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى گۇڭ دەن (旦) نىڭ ئوغلى بوچىنغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىك، فامىلىسى جى (姬)، ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى. مەركىزى چۈفۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۈفۇ (曲阜) ناھىيىسى) ئىدى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	伯禽	1063_? تەخمىنەن	بوچىن		1
考公	酋	1059_1062 〃	چيۇ	كاۋگۇڭ	2
炀公	熙	1053_1058 〃	شى	ياڭگۇڭ	3
幽公	宰	1039_1052 〃	زەي	يۇگۇڭ	4
魏公	濆	989_1038 〃	فېي	ۋېيگۇڭ	5
厉公	擢	952_988 〃	جو	لىگۇڭ	6
献公	具	920_951 〃	جۈ	شيەنگۇڭ	7
真公	濞	826_①855 〃	بى	جېنگۇڭ	8
武公	敖	816_825 〃	ئاۋ	ۋۇگۇڭ	9

10	يىگۇڭ	شى	〃	807 - 815	戏	懿公
		بويۇ	〃	796 - ②806	伯御	
11	شياۋگۇڭ	چېڭ	〃	769 - 795	称	孝公
12	خۇيگۇڭ	فۇخۇاڭ	〃	723 - 768	弗湟	惠公
13	يىنگۇڭ	شىگۇ	〃	712 - 722	息姑	隐公
14	خۇەنگۇڭ	يۈن	〃	694 - 711	允	桓公
15	جۇاڭگۇڭ	تۇڭ	〃	662 - 693	同	庄公
16	مىنگۇڭ	كەي	〃	660 - 661	开	湣公
17	لىگۇڭ	شېن	〃	627 - 659	申	厘公
18	ۋېنگۇڭ	شىڭ	〃	609 - 626	兴	文公
19	شۈەنگۇڭ	تو	〃	591 - 608	倭	宣公
20	چېڭگۇڭ	خېيخۇڭ	〃	573 - 590	黑肱	成公
21	شياڭگۇڭ	ۋۇ	〃	542 - 572	午	襄公
22	جاۋگۇڭ	چوۋ	〃	510 - 541	裯	昭公
23	دىڭگۇڭ	سۇڭ	〃	495 - 509	宋	定公
24	ئەيگۇڭ	جياڭ	〃	468 - 494	将	哀公

① بۇ ھەقتە "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "لۇ بېگى جوۋگۇڭ تەزكىرىسى"دە ئوخشىماسلىق بار. "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ 1526 - بېتىگە قارالسۇن.

② "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "12 بەگلىك يىلنامىسى"دا مىلاددىن بۇرۇن 806 - يىلنى لۇ بېگى شياڭگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

چى (齐) بەگلىكى

جياڭ تەيگۇڭ لۈشاڭغا بېرىلگەن سۆيۈرغال بەگلىك. فامىلىسى جياڭ (姜). ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمى. مەركىزى يىڭچيۇ بولۇپ، ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى زىبو شەھىرى ئىدى.

1	تەيگۇڭ	لۈشاڭ①	تەخمىنەن	1078 - 1122	吕尚	太公
2	دىڭگۇڭ	جى	〃	1052 - 1077	伋	丁公
3	يىگۇڭ	دې	〃	1006 - 1051	得	乙公
4	گۈيگۇڭ	سىمۇ	〃	935 - 1000	慈母	癸公
5	ئەيگۇڭ	بۇچېن	〃	894 - 934	不辰	哀公
6	خۇگۇڭ	جىڭ	〃	860 - 893	静	胡公
7	شيەنگۇڭ	شەن	〃	851 - 859	山	献公
8	ۋۇگۇڭ	شوۋ	〃	825 - 850	寿	武公
9	لىگۇڭ	ۋۇجى	〃	816 - 824	无忌	厉公
10	ۋېنگۇڭ	چژ	〃	804 - 815	赤	文公
11	چېڭگۇڭ	شو	〃	795 - 803	说	成公
12	جۇاڭگۇڭ	شۇ	〃	731 - 794	赎	庄公
13	لىگۇڭ	لۇفۇ	〃	698 - 730	禄父	厘公
14	شياڭگۇڭ	جۇئەر	〃	686 - 697	诸儿	襄公
15	خۇەنگۇڭ	شياۋبەي	〃	643 - 685	小白	桓公
16	شياۋگۇڭ	جاۋ	〃	633 - 642	昭	孝公
17	جاۋگۇڭ	پەن	〃	613 - 632	潘	昭公

① لۇ فامىلىلىككە سۆيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، لۇ فامىلە قىلىنغانىدى.

18	يىگوڭ	شاڭرېن	〃	609_ 612	商人	懿公
19	خۇيگوڭ	يۈەن	〃	599_ 608	元	惠公
20	چىڭگوڭ	ۋۇيې	〃	582_ 598	无野	顷公
21	لىڭگوڭ	خۇەن	〃	554_ 581	环	灵公
22	جۇاڭگوڭ	گۇاڭ	〃	548_ 553	光	庄公
23	جىڭگوڭ	چۇجيۇ	〃	490_ 547	杵臼	景公
	يەن رۇزى	تۇ	〃	489_ 489	荼	晏孺子
24	داۋگوڭ	ياڭشېڭ	〃	485_ 488	阳生	悼公
25	جيەنگوڭ	رېن	〃	481_ 484	壬	简公
26	پىڭگوڭ	ئاۋ	〃	456_ 480	骜	平公

جىن (晋) بەگلىكى

جوۋخانى ۋۇ (武) ۋاڭنىڭ ئوغلى تاڭشۇيۇگە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فامىلىسى جى (姬) ، ئورنى ھازىرقى شەنشىدە. مەركىزى يى (翼) بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يىچېڭ ئىدى.

1	تاڭشۇ	يۈ			虞	唐叔
2	جىنخوۋ	شې			燮	晋侯
3	ۋۇخوۋ	نىڭزۇ			宁族	武侯
4	چېڭخوۋ	فۇرېن			服人	成侯
5	لىخوۋ	فۇ			福	厉侯
6	جىڭخوۋ	يىجيۇ		841_ 858	宜臼	靖侯
7	لىخوۋ	سىتۇ		823_ 840	司徒	釐侯
8	شيەنخوۋ	جى		812_ 822	籍	献侯
9	مۇخوۋ	فۇشېڭ		785_ 811	弗生	穆侯
		شاڭشۇ		781_ 784	殇叔	

10	ۋېنخوۋ	چوۋ		746_ 780	仇	文侯
11	جاۋخوۋ	بو		739_ 745	伯	昭侯
12	شياۋخوۋ	پىڭ		724_ 738	平	孝侯
13	ئېخوۋ	چۈ		718_ 723	郄	鄂侯
14	ئەيخوۋ	گۇاڭ		709_ 717	光	哀侯
15	شياۋزىخوۋ	شياۋزى	〃	706_ 709	小子	小子侯
16	جىنخوۋ	مىن		679_ 706	湣	晋侯
17	ۋۇگوڭ	چېڭ		677_ 678	称	武公
18	شيەنگوڭ	گۈيجۇ		651_ 676	诡诸	献公
19		داۋزى		651	悼子	
20	خۇيگوڭ	يىۋۇ		637_ 650	夷吾	惠公
21	خۇەيگوڭ	يۈ		637	圉	怀公
22	ۋېنگوڭ	چۇڭئېر		628_ 636	重耳	文公
23	شياڭگوڭ	خۇەن		621_ 627	欢	襄公
24	لىڭگوڭ	يىگاۋ		607_ 620	夷皋	灵公
25	چېڭگوڭ	خېيتۈن		600_ 606	黑臀	成公
26	جىڭگوڭ	جۇ		581_ 599	据	景公
27	لىگوڭ	شۇۋمەن		573_ 580	寿曼	厉公
28	داۋگوڭ	جوۋ		558_ 572	周	悼公
29	پىڭگوڭ	بياۋ		532_ 557	彪	平公
30	جاۋگوڭ	يى		526_ 531	夷	昭公
31	چىڭگوڭ	چۇجى		512_ 525	去疾	顷公
32	دىڭگوڭ	ۋۇ		475_ 511	午	定公

چىن (秦) بەگلىكى

چىن بەگلىكى يىڭ (嬴) فامىلىلىك. فېيزى (非子)دىن بۇرۇنقى خانىدانىنى ئېنىقلاش قىيىن. جوۋ (周) خانى شياۋۋاڭ، چىن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنشۈي شەھىرى) دېگەن يەرنى فېيزىغا سۇيۇرغال قىلىپ، بەرگەچكە، بۇ خانىدان چىن نامى بىلەن ئاتالغانىدى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	非子	858– 897 تەخمىنەن	فېيزى		1
秦侯		848– 857 〃		چىنخوۋ	2
公伯		845– 847 〃		گوڭبو	3
	秦仲	822– 844 〃	چىنجۇڭ		4
庄公		778– 821 〃		جۇاڭگوڭ	5
襄公		766– 777 〃		شياڭگوڭ	6
文公		716– 765 〃		ۋېنگوڭ	7
宁公		704– 715 〃		نىڭگوڭ	8
	出子	689– 703 〃	چۇزى		9
武公		678– 697 〃		ۋۇگوڭ	10
德公		676– 677 〃		دېگوڭ	11
宣公		664– 675 〃		شۈەنگوڭ	12
成公		660– 663 〃		چېڭگوڭ	13
穆公	任好	621– 659 〃	رېنخاۋ	مۇگوڭ	14
康公	罃	609– 620 〃	يىڭ	كاڭگوڭ	15
共公	和	604– 608 〃	خې	گوڭگوڭ	16
桓公		577– 603 〃		خۇەنگوڭ	17

景公		537– 576 〃		جىڭگوڭ	18
哀公		501– 536 〃		ئەيگوڭ	19
惠公		491– 500 〃		خۇيگوڭ	20
悼公		477– 490 〃		داۋگوڭ	21

چۇ (楚) بەگلىكى

چۇ بەگلىكى مى (芈) فامىلىلىك. يۇشيۇڭ (鬻熊) دىن كېيىن شيۇڭ (熊) فامىلىسىنى قوبۇل قىلدى. چۇ بېگى ۋېنۋاڭ دەۋرىدە يىڭ (郢) ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىڭ ناھىيىسى دېگەن يەرنى مەركەز قىلىشقانىدى.

谥 号	姓 名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	绎	1079–1115 تەخمىنەن	يى		1
	艾	1053–1078 〃	ئەي		2
	䵣	1002–1052 〃	دەن		3
	胜	947–1001 〃	شېڭ		4
	杨	888– 946 〃	ياڭ		5
	渠	878– 887 〃	چۈ		6
	挚	877 〃	جۈ		7
	延	848– 876 〃	يەن		8
	勇	838– 847 〃	يۇڭ		9

	严	828_ 837 〃	يەن		10
	霜	822_ 827 〃	شۋاڭ		11
	徇	800_ 821 〃	شۈن		12
	鄂	791_ 799 〃	ئې		13
若敖	仪	764_ 790 〃	يى	رونئاۋ	14
霄敖	坎	758_ 763 〃	كەن	شياۋ ئاۋ	15
蚡冒	眴	741_ 757 〃	شۈن	فېنماۋ	16
武王	通	690_ 740 〃	تۇڭ	ۋۇ ۋاڭ	17
文王	赀	677_ 689 〃	زى	ۋېنۋاڭ	18
庄敖	艰	672_ 676 〃	شى	جۇاڭئاۋ	19
成王	恽	626_ 671 〃	يۈن	چېڭۋاڭ	20
穆王	商臣	614_ 625 〃	شاڭچېن	مۇۋاڭ	21
庄王	侣	591_ 613 〃	لۈ	جۇاڭۋاڭ	22
共王	审	560_ 590 〃	شېن	گوڭۋاڭ	23
康王	招	545_ 559 〃	جاۋ	كاڭۋاڭ	24
郏敖	员	541_ 544 〃	يۈەن	جيا ئاۋ	25
灵王	围	529_ 540 〃	ۋېي	لىڭۋاڭ	26
平王	居	516_ 528 〃	جۈ	پىڭۋاڭ	27
昭王	珍	489_ 515 〃	جېن	جاۋۋاڭ	28
惠王	章	432_ 488 〃	جاڭ	خۇيۋاڭ	29

سۇڭ (宋) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى چېڭۋاڭ دەۋرىدە يىن (殷) خانى جوۋ (周) ۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ۋېيزى (微子) چى (启) غا سۇڭ دېگەن يەر سۇ يۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. فامىلىسى زى (子) بولۇپ، مەركىزى شاڭچيۇ (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭچيۇ 商丘) ئىدى.

谥号	姓名	يىلى (مىلاددىن بۇرۇن)	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
	微子启	1078_1111 تەخمىنەن	ۋېيزى چى		1
	微仲	1054_1077 〃	ۋېيجۇڭ		2
宋公	稽	1001_1053 〃	جى	سۇڭگوڭ	3
丁公	申	936_1000 〃	شېن	دىڭگوڭ	4
湣公	共	909_ 935 〃	گوڭ	مىنگوڭ	5
炀公	熙	894_ 908 〃	شى	ياڭگوڭ	6
厉公	鲋祀	859_ 893 〃	فۇسى	لىگوڭ	7
厘公	举	831_ 858 〃	جۈ	لىگوڭ	8
惠公	覵	800_ 830 〃	گەن	خۇيگوڭ	9
哀公		800 〃		ئەيگوڭ	10
戴公		766_ 799 〃		دەيگوڭ	11
武公	司空	748_ 765 〃	سىكوڭ	ۋۇگوڭ	12
宣公	力	729_ 747 〃	لى	شۈەنگوڭ	13
穆公	和	720_ 728 〃	خې	مۇگوڭ	14
殇公	与夷	711_ 719 〃	يۈيى	شاڭگوڭ	15
庄公	冯	692_ 710 〃	فېڭ	جۇاڭگوڭ	16
湣公	捷	682_ 691 〃	جيې	مىنگوڭ	17
桓公	御说	651_ 681 〃	يۈشو	خۇەنگوڭ	18

谥号	姓名	يىلى		بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
襄公	兹父	637—650	〃	زىڭفۇ	شياڭگۇڭ	19
成公	壬臣	620—636	〃	ۋاڭچېن	چېڭگۇڭ	20
昭公	杵白	611—619	〃	چۇجيۇ	جاۋگۇڭ	21
文公	鲍	589—610	〃	باۋ	ۋېنگۇڭ	22
共公	瑕	576—588	〃	شيا	گۇڭگۇڭ	23
平公	成	532—575	〃	چېڭ	پىڭگۇڭ	24
元公	佐	517—531	〃	زو	يۈەنگۇڭ	25
景公	头曼	453—516	〃	تۇۋمەن	جىڭگۇڭ	26

ۋېي (卫) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى جى فېڭ (姬封) غا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فامىلىسى جى (姬)، مەركىزى چاۋگې (朝歌) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى چىشيەن (淇 ناھىيىسى) ئىدى.

谥号	姓名	يىلى (ميلاددىن بۇرۇن)		بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
康叔	封	1079—1115	تەخمىنەن	فېڭ	كاڭشۇ	1
康伯		1053—1078	〃		كاڭبو	2
考伯		1017—1052	〃		كاۋبو	3
嗣伯		936—1016	〃		سىبو	4
疌伯		910—935	〃		جىيبو	5
靖伯		895—909	〃		جىڭبو	6
贞伯		867—894	〃		جېنبو	7
顷侯		855—866	〃		چىڭخوۋ	8
厘侯		813—854	〃		لىخوۋ	9
共伯	余	813	〃	يۈ	گۇڭبو	10
武公	和	758—812	〃	خې	ۋۇگۇڭ	11

庄公	杨	735—757	〃	ياڭ	جۇاڭگۇڭ	12
桓公	完	719—734	〃	ۋەن	خۇەنگۇڭ	13
宣公	晋	700—718	〃	جىن	شۇەنگۇڭ	14
惠公	朔	696—699	〃	شو	خۇيگۇڭ	15
	黔牟	688—695	〃	چيەنمۇ		16
惠公	朔	669—687	〃	شو	خۇيگۇڭ	15
懿公	赤	660—668	〃	چىژ	يىگۇڭ	17
戴公	中	660	〃	شېن	دەيگۇڭ	18
文公	毁	635—659	〃	خۇي	ۋېنگۇڭ	19
成公	郑	600—634	〃	جېڭ	چېڭگۇڭ	20
穆公	遬	589—599	〃	سۇ	مۇگۇڭ	21
定公	臧	577—588	〃	زاڭ	دىڭگۇڭ	22
献公	衎	559—576	〃	كەن	شيەنگۇڭ	23
殇公	狄	547—558	〃	دى	شاڭگۇڭ	24
献公	衎	544—546	〃	كەن	شيەنگۇڭ	25
襄公	恶	335—543	〃	ئې	شياڭگۇڭ	26
灵公	元	493—534	〃	يۈەن	لىڭگۇڭ	27
出公	辄	481—492	〃	جې	چۇگۇڭ	28
庄公	蒯聩	478—480	〃	كۇەيكۇي	جۇاڭگۇڭ	29
卫君	起	477	〃	چى	ۋېيجۈن	30

چېن (陈) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى ۋۇۋاڭنىڭ شۇن (舜) ئاۋلادى گۇي مەن (妫满) گە بەرگەن سۇيۇرغاللىقى چېن (陈) دېگەن يەردە بولۇپ، فامىلىسى گۇي، مەركىزى ۋەنچيۇ (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى خۇەيياڭ) ئىدى.

					谥号	姓名
1	خۇگوڭ	مەن	تەخمىنەن	؟ –1122	胡公	满
2	شېنگوڭ	شىخۇۋ	〃		申公	犀侯
3	شياڭگوڭ	گاۋياڭ	〃		相公	皋羊
4	شياۋگوڭ	تۇ	〃		孝公	突
5	شېن گوڭ	يۈرۇڭ	〃		慎公	圉戎
6	يوۋگوڭ	نىڭ	〃	832–854	幽公	宁
7	لىگوڭ	شياۋ	〃	796–831	厘公	孝
8	ۋۇگوڭ	لىڭ	〃	781–795	武公	灵
9	يىگوڭ	شو	〃	778–780	夷公	说
10	پىڭگوڭ	شيې	〃	755–777	平公	燮
11	ۋېنگوڭ	يۈ	〃	745–754	文公	圉
12	خۇەنگوڭ	باۋ	〃	707–744	桓公	鲍
13	لىگوڭ	تا	〃	700–706	厉公	他
14	لىگوڭ	يۆ	〃	700	利公	跃
15	جۇاڭگوڭ	لىن	〃	693–699	庄公	林
16	شۇەنگوڭ	چۇجيۇ	〃	648–692	宣公	杵臼
17	مۇگوڭ	كۇەن	〃	632–647	穆公	款
18	گوڭگوڭ	شو	〃	614–631	共公	朔
19	لىڭگوڭ	پىڭگو	〃	599–613	灵公	平国
20	چېڭگوڭ	ۋۇ	〃	569–598	成公	午
21	ئەيگوڭ	رو	〃	534–568	哀公	弱
22	خۇيگوڭ	ۋۇ	〃	506–533	惠公	吴
23	خۇەيگوڭ	ليۇ	〃	502–505	怀公	柳
24	مىنگوڭ	يۆ	〃	479–501	湣公	越

سەي (蔡) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇ ۋاڭنىڭ ئىنىسى سەي شۇدۇ (蔡度) غا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فەمىلىسى جى (姬)، مەركىزى شاڭسەي (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شاڭسەي (上蔡) ناھىيىسى) ئىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى (مىلاددىن بۇرۇن)		谥号	姓名
1	سەيشۇ	دۇ	تەخمىنەن	1109–1122	蔡叔	度
2	سەيجوڭ	خۇ	〃	1054–1108	蔡仲	胡
3	سەيبو	خۇاڭ	〃	948–1053	蔡伯	荒
4	گوڭخوۋ		〃	894–947	宫侯	
5	لىخوۋ		〃	864–893	厉侯	
6	ۋۇخوۋ		〃	838–863	武侯	
7	يىخوۋ		〃	810–837	夷侯	
8	لىخوۋ	سوشى	〃	762–809	厘侯	所事
9	گوڭخوۋ	شىڭ	〃	760–761	共侯	兴
10	دەيخوۋ		〃	750–759	戴侯	
11	شۈەنخوۋ	سوفۇ	〃	715–749	宣侯	措父
12	خۇەنخوۋ	فېڭرېن	〃	695–714	桓侯	封人
13	ئەيخوۋ	شيەنۋۇ	〃	675–694	哀侯	献午
14	مۇخوۋ	شى	〃	646–674	穆侯	肸
15	جۇاڭخوۋ	جياۋۇ	〃	612–645	庄侯	甲午
16	ۋېنخوۋ	شېن	〃	592–611	文侯	申
17	جىڭخوۋ	گۇ	〃	543–591	景侯	固
18	لىڭخوۋ	بەن	〃	①531–542	灵侯	班
19	پىڭخوۋ	لۇ	〃	522–528	平侯	庐
20	داۋخوۋ	دۇڭگو	〃	519–521	悼侯	东国
21	جاۋخوۋ	شېن	〃	491–518	昭侯	申
22	چېڭخوۋ	شو	〃	472–490	成侯	朔

ساۋ (曹) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى ساۋشۇ جېندوغا بېرىلگەن سۈيۈر- غاللىق. فامىلىسى جى (姬) ، مەركىزى تاۋچيۇ (هازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى دىڭتاۋنىڭ غەربىي جەنۇبى) ئىدى.

曹叔	振铎	1053_1122	تەخمىنەن	جېندو	ساۋشۇ	1
曹太伯		1002_1052	〃		ساۋتەيبو	2
仲君	平	935_1001	〃	پىڭ	جۇڭجۈن	3
宫伯	侯	895_934	〃	خوۋ	گۇڭبو	4
孝伯	云	865_894	〃	يۈن	شياۋبو	5
夷伯	喜	835_864	〃	شى	يىبو	6
幽伯	强	826_834	〃	جياڭ	يۇبو	7
戴伯	鲜	796_825	〃	شيەن	دەيبو	8
惠公	雉	760_795	〃	جى	خۇيگوڭ	9
	石甫	760	〃	شىپۇ		10
穆公	武	757_759	〃	ۋۇ	مۇگوڭ	11
桓公	终生	702_756	〃	جۇڭشېڭ	خۇەنگوڭ	12
庄公	射姑	671_701	〃	شېگۇ	جۇاڭگوڭ	13
厘公	夷	662_670	〃	يى	لىگوڭ	14
昭公	班	653_661	〃	بەن	جاۋگوڭ	15
共公	襄	618_652	〃	شياڭ	گۇڭگوڭ	16
文公	寿	595_617	〃	شوۋ	ۋېنگوڭ	17
宣公	庐	578_594	〃	لۇ	شۈەنگوڭ	18
成公	负	555_577	〃	فۇ	چېڭگوڭ	19
武公	胜	528_554	〃	شېڭ	ۋۇگوڭ	20
平公	须	524_527	〃	شۈ	پىڭگوڭ	21
悼公	午	515_523	〃	ۋۇ	داۋگوڭ	22
襄公	野	510_514	〃	يې	شياڭگوڭ	23
隐公	通	506_509	〃	تۇڭ	يىنگوڭ	24
靖公	路	502_505	〃	لۇ	جىڭگوڭ	25
曹伯	阳	487_501	〃	ياڭ	ساۋبو	26

جېڭ (郑) بەگلىكى

جوۋ (周) شۈەنۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى جى يوۋغا بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق. فامىلىسى جى (姬) . مەركىزى جېڭ، ئورنى (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇاشيەن ناھىيىسى). جوۋخانىدانى شەرققە- لوياڭغا كۆچكەندىن كېيىن جېڭ بېگى ۋۇگوڭ مۇ يېڭى جېڭ بەگلىكى (هازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جېڭجوۋ)گە كۆچكەندى.

谥号	姓名	يىلى (مىلاددىن بۇرۇن)	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
桓公	友	771_806	يوۋ	خۇەنگوڭ	1
武公	掘突	744_770	جۆتۇ	ۋۇگوڭ	2
庄公	寤生	701_743	ۋۇشېڭ	جۇاڭگوڭ	3
昭公	忽	701	خۇ	جاۋگوڭ	4
厉公	突	697_700	تۇ	لىگوڭ	5
昭公	忽	695_696	خۇ	جاۋگوڭ	4
	亹	694	مېن		6
	婴	680_693	يىڭ		7
厉公	突	673_679	تۇ	لىگوڭ	5
文公	捷	628_672	جيې	ۋېنگوڭ	8
穆公	兰	606_627	لەن	مۇگوڭ	9
灵公	夷	605	يى	لىڭگوڭ	10
襄公	坚	587_604	جيەن	شياڭگوڭ	11
悼公	沸	585_586	فېي	داۋگوڭ	12

成公	睔	571－584	گۇن	چېڭگۇڭ	13
匡公	侔	566－570	يۇن	لىگۇڭ	14
简公	嘉	530－565	جيا	جيەنگۇڭ	15
定公	宁	514－529	نىڭ	دىڭگۇڭ	16
献公	蛋	501－513	چەي	شيەنگۇڭ	17
声公	胜	464－500	شېڭ	شېڭگۇڭ	18

يەن (燕) بەگلىكى

جوۋ (周) بىلەن قامىلداش جاۋگۇڭ جى شىگە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. مەركىزى جى (蓟، بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرى) ئىدى.

谥号	姓名	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلىك ئۇنۋانى	№
召公	奭	تەخمىنەن 1122－؟	شى	جاۋگۇڭ	1
惠侯		827－864		خۇيخوۋ	10
厘侯		791－826		لىخوۋ	11
顷侯		767－790		چىڭخوۋ	12
哀侯		765－766		ئەيخوۋ	13
郑侯		729－764		جېڭخوۋ	14
穆侯		711－728		مۇخوۋ	15
宣侯		698－710		شۈەنخوۋ	16
桓侯		691－697		خۇەنخوۋ	17
庄公		658－690		جۇاڭگۇڭ	18
襄公		618－657		شياڭگۇڭ	19
桓公		602－617		خۇەنگۇڭ	20
宣公		587－601		شۈەنگۇڭ	21
昭公		574－586		جاۋگۇڭ	22
武公		555－573		ۋۇگۇڭ	23

文公		549－554		ۋېنگۇڭ	24
懿公		544－548		يىگۇڭ	25
惠公		536－543		خۇيگۇڭ	26
悼公		529－535		داۋگۇڭ	27
共公		524－528		گۇڭگۇڭ	28
平公		505－523		پىڭگۇڭ	29
简公		493－504		جيەنگۇڭ	30
献公		465－492		شيەنگۇڭ	31

يېغىلىق (战国) دەۋرىدىكى بەگلەر خانىدانى

"تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "ئالتە بەگلىك يىلنامىسى"م. ب. 476-يىلدىن م. ب. 207-يىلغىچە داۋام قىلىدۇ. يىلنامىمىز م. ب. 476-يىلدىن م. ب. 221-يىلغىچە بولغان بەگلەر خانىدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يىلنامە "بامبۇك كىتابلەر يىلنامىسى"غا ھەمدە "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "ئالتە بەگلىك يىلنامىسى"، "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ مۇناسىۋەتلىك تەزكىرىلىرى ھەم كېيىنكى ئالىملار-نىڭ تۈزەتىشلىرىگە ئاساسەن ئىشلەندى.

چىن (秦) بەگلىكى

(چۈنچيۇ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ داۋامى)

厉共公		443－476		لىگۇڭگۇڭ	22
躁公		429－442		زاۋگۇڭ	23
怀公		425－428		خۇەيگۇڭ	24

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى (مىلاددىن بۇرۇن)	姓名	谥号
25	لىڭگوڭ		415_ 424		灵公
26	جىەنگوڭ		406_ 414		简公
27	جىڭگوڭ		394_ 405		敬公
28	خۇيگوڭ		387_ 393		惠公
29	چۇگوڭ		385_ 386		出公
30	شيەنگوڭ		362_ 384		献公
31	شياۋگوڭ		338_ 361		孝公
32	خۇيۋېنۋاڭ		311_ 337		惠文王
33	ۋۇۋاڭ		307_ 310		武王
34	جاۋشياڭۋاڭ		251_ 306		昭襄王
35	شياۋ ۋېنۋاڭ		250		文王
36	جۇاڭشياڭۋاڭ	چۇ	247_ 249	楚	庄襄王
37	چىن شىخۇاڭ	جېڭ	210_ 246	政	始皇帝

ۋېي (魏) بەگلىكى

ۋېي (魏) نىڭ ئەجدادى جى گاۋ (姬高) نىڭ فامىلىسى جى (姬) بولۇپ، جوۋ (周) خاندانى بىلەن فامىلىداشدۇر. جوۋ (خانى) ۋۇۋاڭ جوۋ (纣) غا يۈرۈش قىلغاندا، جى گاۋغا بى (毕) دېگەن يەرنى سوۋغا قىلىپ بەرگەچكە، فامىلىسىنى بى (毕) دەپ ئاتاشتى. كېيىن ئەۋلادى بى ۋەن جىن (بېگى) شيەنگوڭغا خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بى ۋەنگە ۋېي (魏) ئېلىنى سوۋغا قىلىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن فامىلىسى ۋېي (魏) بولۇپ قالىدۇ. مەركىزى ئەنيې (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شيا (夏) ناھىيىسى) ئىدى.

م. ب. 376-يىلى خەن (韩)، جاۋ (赵) بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە جىن (晋) ئېلىنى بۆلۈپ ئالدى، تارىختا بۇ ۋەقەگە "ئۈچ خاندان-نىڭ جىن ئېلىنى بۆلۈپ ئېلىشى"دېيىلىدۇ.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى (مىلاددىن بۇرۇن)	姓名	谥号
1		بى ۋەن		毕万	
2		ۋۇزى		武子	
3		داۋزى		悼子	
4		جياڭ		绛	
5		يىڭ		嬴	
6		شيەنزى		献子	
7		چىز		侈	
8		خۇەنزى		桓子	
9	ۋېنخوۋ	سى ①	396_ 445	斯	文侯
10	ۋۇخوۋ	جى	370_ 395	击	武侯
11	خۇيۋاڭ	يىڭ	318_ 369	䓨	惠王
12	شياڭۋاڭ	سى	296_ 318	嗣	襄王
13	جاۋۋاڭ	سۇ	277_ 295	遬	昭王
14	ئەنلىۋاڭ	يۇ	243_ 276	圉	安釐王
15	جىڭمىنۋاڭ	زېڭ	228_ 242	增	景湣王
16	ۋېيۋاڭ	جيا	225_ 227	假	魏王

① م.ب. 403-يىلى ۋېي (魏)، جاۋ (赵)، خەن (韩) بەگلىكلىرى بەگ-لىكلەر قاتارىغا كىردى.

خەن (韩) بەگلىكى

خەن (韩) نىڭ ئەجدادى جى (姬) فامىلىلىك بولۇپ، جوۋ (周) خانىدانى بىلەن فامىلىداشدۇر. كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادى جىن (晋) بەگلىكىگە خىزمەت قىلىپ، خەنيۈەن (韩原) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەچكە، خەن (韩) فەمىلىلىك بولۇپ قالدى. مەركىزى پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىنفېن (临汾) شەھىرى ئىدى.

献子	厥		چۈ	شيەنزى	1
宣子	启		چى	شۈەنزى	2
贞子	须		شۈ	جېنزى	3
简子	不信		بۇشىن	جيەنزى	4
庄子	庚		گېڭ	جۇاڭزى	5
康子	虎		خۇ	كاڭزى	6
武子	启章	409_ 424	چىجاڭ	ۋۇزى	7
景侯	虔	337_ 408	چيەن	جىڭخوۋ	8
哀侯		375_ 376		ئەيخوۋ	9
懿侯	若山	363_ 374	روشەن	يىخوۋ	10
昭侯		333_ 362		جاۋخوۋ	11
宣惠王		312_ 332		شۈەنخۈيۋاڭ	12
襄王	仓	296_ 311	ساڭ	شياڭۋاڭ	13
厘王	咎	273_ 295	جيۇ	لىۋاڭ	14
桓惠王		239_ 272		خۇەن خۈيۋاڭ	15
韩王	安	230_ 238	ئەن	خەنۋاڭ	16

جاۋ (赵) بەگلىكى

جاۋ (赵) بىلەن چىن (秦) نىڭ ئەجدادى بىر. كېيىنكى ئەۋلادى زاۋفۇغا جوۋخانى مۇۋاڭ جاۋچېڭ شەھىرىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، جاۋ فامىلە بولۇپ قالدى. مەركىزى جىنياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى تەييۈەن شەھىرى) ئىدى.

	造父		زاۋفۇ		1
					2
					3
					4
					5
	奄父		يەنفۇ		6
	叔带		شۇدەي		7
					8
					9
					10
	夙		سۇ		11
	共孟		گوڭمېڭ		12
	衰		چۇ		13
	盾		دۇن		14
	朔		شو		15
文子	武		ۋۇ	ۋېنزى	16
景叔	成		چېڭ	جىڭشۇ	17
简子	鞅		ياڭ	جيەنزى	18
襄子	毋卹	425_ 475	ۋۇشۇ	شياڭزى	19
桓子		424		خۇەنزى	20
献侯	浣	409_ 423	خۇەن	شيەنخوۋ	21

22	ليېخوۋ	جى		387_ 408	籍	烈侯
23	جىڭخوۋ	جاڭ		375_ 386	章	敬侯
24	چېڭخوۋ	جۇڭ		350_ 374	种	成侯
25	سۇخوۋ	شيې		326_ 349	渫	肃侯
26	ۋۇلىڭۋاڭ	يۇڭ		299_ 325	雍	武灵王
27	خۇيۋېنۋاڭ	خې		266_ 298	何	惠文王
28	شياۋچېڭۋاڭ	دەن		245_ 265	丹	孝成王
29	داۋشياڭۋاڭ	يەن		236_ 244	偃	悼襄王
30	يۇمۇۋاڭ	چيەن		228_ 235	迁	幽穆王
31	دەيۋاڭ	جيا		222_ 227	嘉	代王

چۇ (楚) بەگلىكى

(جۇنچيۇ دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكىنىڭ داۋامى)

30	جيەنۋاڭ	جۇڭ		408_ 431	仲	简王
31	شېڭۋاڭ	داڭ		402_ 407	当	声王
32	داۋۋاڭ	يى		381_ 401	疑	悼王
33	سۇۋاڭ	زاڭ		370_ 380	臧	肃王
34	شۈەنۋاڭ	لياڭفۇ		340_ 369	良夫	宣王
35	ۋېيۋاڭ	شاڭ		229_ 339	商	威王
36	خۇەيۋاڭ	خۇەي		299_ 328	槐	怀王
37	چىڭشياڭۋاڭ	خېڭ		263_ 298	横	顷襄王
38	كاۋلېۋاڭ	يۈەن		238_ 262	元	考烈王
39	يۇۋاڭ	داۋ		228_ 237	悍	幽王
40	ئەيۋاڭ	يۇ		228	犹	哀王
41	چۇۋاڭ	فۇچۇ		223_ 227	负刍	楚王

يەن (燕) بەگلىكى

(جۇنچيۇ دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ داۋامى)

32	شياۋگۇڭ①			455_ 476		孝公
33	چېڭگۇڭ			439_ 454		成公
34	ۋېنگۇڭ			415_ 438		文公
35	جيەنگۇڭ			370_ 414		简公
36	خۇەنگۇڭ			362_ 369		桓公
37	چېڭخوۋ	زەي		333_ 361	载	成侯
38	يىۋاڭ			321_ 332		易王
39	يەنۋاڭ	كۋەي		312_ 320	哙	燕王
40	جاۋۋاڭ	پىڭ		279_ 311	平	昭王
41	خۇيۋاڭ			272_ 278		惠王
42	ۋۇچېڭۋاڭ			258_ 271		武成王
43	شياۋۋاڭ			255_ 257		孝王
44	يەنۋاڭ	شى		222_ 254	喜	燕王

① بۇ مەلۇمات "بامبۇك كىتابلەر يىلنامىسى" دىن ئېلىندى. "تارىخىي خاتىرىلەر"نىڭ "بەگلىك يىلنامىسى" غا ئوخشىمايدۇ.

چى (齐) بەگلىكى

(جۇنچيۇ دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ داۋامى)

26	پىڭگۇڭ	ئاۋ		456_ 480	骜	平公
27	شۈەنگۇڭ	جى		405_ 455	积	宣公
28	كاڭگۇڭ	دەي		397_ 404	贷	康公

تيەن چى (田齐) بەگلىكى

چى (بېگى) خۇەنگوڭ زامانىدا چېن (陈) لىگوڭ گوي تانىڭ ئوغلى، گوي ۋەن چى بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، فامىلىسىنى تيەن (田) گە ئۆزگەرتكەنىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن تيەن خې، ۋېي (魏) ۋېنخوۋ ئارقىلىق جوۋ (周) خانىدىن بەگلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنى ئۆتۈنگەچكە، جوۋخانى تيەن خېنى چى (齐) بېگى قىلدى. تارىختا بۇ بەگلىك تيەن چى دەپ ئاتىلىدۇ. مەركىزى لىنزى (临淄 ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى لىنزى شەھىرى) ئىدى.

1		ۋەن		完	
2		جىز		稺	
3		مىن		湣	
4	ۋېنزى	شۈ ۋۇ		须无	文子
5	خۇەنزى	ۋۇ يۈ		无宇	桓子
6	لىزى	چى		乞	釐子
7	چېڭزى	چاڭ		常	成子
8	شياڭزى	پەن		盘	襄子
9	جۇاڭزى	بەي		白	庄子
10	داۋزى		405 – 410		悼子
11	چى بېگى	خې	384 – 404	和	齐侯
12	چى بېگى	يەن	375 – 383	剡	田侯
13	خۇەنگوڭ	ۋۇ	357 – 374	午	桓公
14	ۋېيۋاڭ	يىنچى	320 – 356	因齐	威王
15	شۈەنۋاڭ	پىجياڭ	301 – 319	辟疆	宣王
16	مىنۋاڭ	دى	284 – 300	地	湣王
17	شياڭۋاڭ	فاجاڭ	265 – 283	法章	襄王
18	چى بېگى	جيەن	221 – 264	建	齐王

چىن (秦) خاقانلىقى

م. ب. 221-يىلى چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى مۇنقەرز قىلىپ، بىرلەشكەن، كۆپ مىللەتلىك، مەركەزلەشكەن تۈزۈمدىكى مۇستەبىد فېئودال خاقانلىق قۇردى. پايتەختى شيەنياڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شيەنياڭ شەھىرىدە) ئىدى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى	姓名	庙号
			مىلاددىن بۇرۇن		
1	باش خاقان	يىڭجىڭ	210 – 246	嬴政	始皇帝
2	11-خاقان	خۇخەي	207 – 209	胡亥	二世
3		زىيىڭ	207	子婴	

خەن (汉) خاقانلىقى

م. ب. 207-يىلى لىيۇ باڭ شيەنياڭغا يۈرۈش قىلىپ، چىن خاقانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى. م. ب. 202-يىلى لىيۇ باڭ شياڭيۈنى مەغلۇب قىلىپ، خاقان بولدى. چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خاقانلىق غەربىي خەن (西汉) ياكى ئالدىنقى خەن (前汉) خاقانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى	姓名	庙号
			م. ب. ۋە م. ك.		
1	گاۋزۇ	لىيۇ باڭ	195 – 206	刘邦	高祖
2	خۇيدى	لىيۇ يىڭ	188 – 194	刘盈	惠帝
3	گاۋخانىش	لۈجى	180 – 187	吕雉	高后

4	ۋېندى	ليۇ خېڭ		157_ 179	刘恒	文帝
5	جىڭدى	ليۇ چى		141_ 156	刘启	景帝
6	ۋۇدى	ليۇ چې		87_ 140	刘彻	武帝
7	جاۋدى	ليۇ فۇلىڭ		74_ 86	刘弗陵	昭帝
8	شۈەندى	ليۇ شۈن		49_ 73	刘询	宣帝
9	يۈەندى	ليۇ شى		33_ 48	刘奭	元帝
10	چېڭدى	ليۇ ئاۋ		7_ 32	刘骜	成帝
11	ئەيدى	ليۇ شىن		1_ 6	刘欣	哀帝
12	پىڭدى	ليۇ يەن	م. ك.	5_ 1	刘衎	平帝
13	رۇزىيىڭ	ليۇ يىڭ	〃	8_ 6	刘婴	孺子

شىن (新)

مىلادى سەككىزىنچى يىلى ۋاڭ ماڭ (王莽) تەشكىل قىلغان قىسقا ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت.

		ۋاڭ ماڭ	23_ 9	王莽	
	خۇەيياڭ بېگى	ليۇشۈەن	25_ 23	刘玄	淮阳王

خەن (汉) خانىدانلىقى

غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانزادىلىرىدىن ليۇشيۇ، ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى دېھقانلار چوڭ قوزغىلىڭى پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەن خاقانلىقىنى قايتىدىن تەسىس قىلدى. لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خاقانلىقنى شەرقىي خەن (东汉) ياكى كېيىنكى خەن (后汉) خاقانلىقى دېيىلىدۇ.

1	گۇاڭۋۇدى	ليۇ شيۇ	م. ك.	57_ 25	刘秀	光武帝
2	مىڭدى	ليۇ جۇاڭ		75_ 58	刘庄	明帝
3	جاڭدى	ليۇ خۈەن		88_ 76	刘炟	章帝
4	خېدى	ليۇ جاۋ		105_ 89	刘肇	和帝
5	شاڭدى	ليۇ لۇڭ		106	刘隆	殇帝
6	ئەندى	ليۇ يوۋ		125_ 107	刘祜	安帝
7	شۇندى	ليۇ باۋ		144_ 126	刘保	顺帝
8	چۇڭدى	ليۇ بىڭ		145	刘炳	冲帝
9	جىدى	ليۇ زەن		146	刘缵	质帝
10	خۇەندى	ليۇ جى		167_ 147	刘志	桓帝
11	لىڭدى	ليۇ خۇڭ		189_ 168	刘宏	灵帝
12	شاۋدى	ليۇ بيەن		189	刘辩	少帝
13	شيەندى	ليۇ شيې		220_ 189	刘协	献帝

ئۈچ (三国) خانلىق

ۋېي (魏)، شۇ (蜀)، ۋۇ (吴) خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ خانلىق ئەينى ۋاقىتتا سەلتەنەت سۈرگەنلىكى ئۈچۈن، تارىختا "ئۈچ خانلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋېي (魏) خانلىقى

مىلادى 220-يىلى ساۋساۋنىڭ ئوغلى ساۋپېي خەن خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ لوياڭنى پايتەخت قىلدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
文帝	曹丕	226-220	ساۋپېي	ۋېندى	1
明帝	曹叡	239-227	ساۋرۇي	مىڭدى	2
邵陵厉公	曹芳	254-240	ساۋفاڭ	شاۋلىڭ لىگوڭ	3
高贵乡公	曹髦	260-254	ساۋماۋ	گاۋگۇي شياڭگوڭ	4
元帝	曹奂	265-260	ساۋخۇەن	يۈەندى	5

شۇ (蜀) خانلىقى

مىلادى 221-يىلى ليۇبېي شۇ خەن (蜀汉) خانلىقىنى تەسىس قىلىپ، چېڭدۇ (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى چېڭدۇ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ئىدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
昭烈帝	刘备	223- 221	ليۇبېي	جاۋلىيېدى	1
后主	刘禅	263- 223	ليۇچەن	كېيىنكى خان	2

ۋۇ (吴) خانلىقى

مىلادى 222-يىلى سۈن چۈەن ۋۇ (吴) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى نەنجىڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
大帝	孙权	252-222	سۈن چۈەن	چوڭ خان	1
侯官侯	孙亮	258-252	سۈن لياڭ	خوۋگۇەنخوۋ	2
景帝	孙休	264-258	سۈن شيۇ	جىڭدى	3
归命侯	孙皓	280-264	سۈن خاۋ	گۈيمىڭخوۋ	4

جىن (晋) خانلىقى

مىلادى 265-يىلى سىمايەن ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىغا جىن خانلىقىنى قۇرۇپ، لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. بۇ خانلىق تارىختا "غەربىي جىن" (西晋) خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
武帝	司马炎	290-265	سىمايەن	ۋۇدى	1
惠帝	司马衷	306-290	سىماجۇڭ	خۈيدى	2
怀帝	司马炽	313-307	سىماچى	خۇەيدى	3
湣帝	司马邺	317-313	سىمايې	مىندى	4

جىن (晋) خاقانلىقى

مىلادى 317-يىلى سىماروۋي خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، 318-يىلى خاقان بولىدى، جيەنيې (建业 بۇگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. بۇ خاقانلىقنى تارىختا شەرقىي جىن (东晋) خاقانلىقى دېيىلىدۇ.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خاقانلارنىڭ ئىسمى	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
元帝	司马睿	323_317	سىماروۋي	يۈەندى	5
明帝	司马绍	326_323	سىماشاۋ	مىڭدى	6
成帝	司马衍	342_326	سىمايەن	چېڭدى	7
康帝	司马岳	344_343	سىمايۆ	كاڭدى	8
穆帝	司马聃	361_345	سىمادەن	مۇدى	9
哀帝	司马丕	365_362	سىماپېي	ئەيدى	10
海西公	司马奕	371_366	سىمايى	خەيشىگوڭ	11
简文帝	司马昱	372_371	سىمايۇ	جيەنۋېندى	12
孝武帝	司马昌明	396_373	سىماچاڭمىڭ	شياۋ ۋۇ دى	13
安帝	司马德宗	418_397	سىمادېزۇڭ	ئەندى	14
恭帝	司马德文	420_419	سىمادېۋېن	گوڭدى	15

جەنۇپ (南朝) خانلىقلىرى

سۇڭ (宋)، چى (齐)، لياڭ (梁)، چېن (陈) خانلىقلىرىنى تارىختا جەنۇب خانلىقلىرى دېيىلىدۇ.

سۇڭ (宋) خانلىقى

مىلادى 420-يىلى ليۇ يۇ (刘裕) جىن خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا سۇڭ خانلىقىنى قۇردى، پايتەختى جيەنيې (建业 بۇگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ) شەھىرى ئىدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
武帝	刘裕	422_420	ليۇ يۇ	ۋۇدى	1
少帝	刘义符	424_423	ليۇ يىفۇ	شاۋدى	2
文帝	刘义隆	453_424	ليۇ يىلوڭ	ۋېندى	3
孝武帝	刘骏	464_454	ليۇ جۈن	شياۋ ۋۇ دى	4
废帝	刘子业	465_465	ليۇ زىيې	فېيدى	5
明帝	刘彧	472_465	ليۇ يۇ	مىڭدى	6
苍梧王	刘昱	477_473	ليۇ يۇ	ساڭۋۇۋاڭ	7
顺帝	刘准	479_477	ليۇ جۈن	شۇندى	8

چى (齐) خانلىقى

مىلاددىن كېيىن 479-يىلى شياۋ داۋچېڭ (肖道成) سۇڭ (宋) خانلىقىنىڭ ئورنىغا چى (齐) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (建业 ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
高帝	肖道成	482_479	شياۋ داۋچېڭ	گاۋدى	1
武帝	肖赜	493_483	شياۋ زې	ۋۇدى	2
郁林王	肖昭业	494	شياۋ جاۋيې	يۈلىنۋاڭ	3
海陵王	肖昭文	494	شياۋ جاۋۋېن	خەيلىڭۋاڭ	4

明帝	肖鸾	498 _ 494	شياۋنەن	مىڭدى	5
东昏侯	肖宝卷	501 _ 499	شياۋ باۋجۈەن	دۇڭخۇنخوۋ	6
和帝	肖宝融	502 _ 501	شياۋ باۋرۇڭ	خېدى	7

لياڭ (梁) خانلىقى

مىلادى 502 ـ يىلى شياۋيەن (肖衍) چى خانلىقىنىڭ ئورنىغا لياڭ (梁) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (建业 ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى.

武帝	肖衍	549 _ 502	شياۋ يەن	ۋۇدى	1
简文帝	肖纲	551 _ 550	شياۋگاڭ	جيەنۋېندى	2
豫章王	肖栋	552 _ 551	شياۋ دۇڭ	يۈجاڭۋاڭ	3
元帝	肖绎	555 _ 552	شياۋ يى	يۈەندى	4
贞阳侯	肖渊明	555	شياۋ يۈەنمىڭ	جېن ياڭخوۋ	5
敬帝	肖方智	557 _ 555	شياۋ فاڭجىر	جىڭدى	6

چېن (陈) خانلىقى

مىلادى 557 ـ يىلى چېن باشيەن (陈霸先) لياڭ خانلىقىنىڭ ئورنىغا چېن (陈) خانلىقىنى قۇرۇپ، جيەنيې (建业 ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى.

武帝	陈霸先	559 _ 557	چېن باشيەن	ۋۇدى	1
文帝	陈蒨	566 _ 560	چېن شى	ۋېندى	2
临海王	陈伯宗	568 _ 567	چېن بوزۇڭ	لىنخەيۋاڭ	3
宣帝	陈顼	582 _ 569	چېن شۈ	شۈەندى	4
后主	陈叔宝	589 _ 583	چېن شۇباۋ	كېيىنكى خان	5

كېيىنكى لياڭ (梁) خانلىقى

مىلادى 555 ـ يىلى شياۋچا (肖詧) كېيىنكى لياڭ (梁) خانلىقىنى قۇرۇپ، جياڭلىڭ (江陵 ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىڭ) ناھىيىسىنى پايتەخت قىلغانىدى.

明宣	肖詧	562 _ 555	شياۋ چا	شۈەندى	7
帝帝	肖岿	585 _ 562	شياۋ كۇي	مىڭدى	8
莒公	肖琮	587 _ 586	شياۋ سۇڭ	جۈگۇڭ	9

شىمال (北朝) خانلىقلىرى

شىمالىي ۋېي (北魏)، شەرقىي ۋېي (东魏)، غەربىي ۋېي (西魏)، شىمالىي چى (北齐)، شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقلىرىغا تارىختا "شىمال خانلىقلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ.

شىمالىي ۋېي (北魏) خانلىقى

مىلادى 386 ـ يىلى سىيانبىلاردىن توباگۇي (拓跋珪) شىمالىي ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ، شېڭلې (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ خېلىنگىر ناھىيىسى)نى پايتەخت قىلدى. شياۋ ۋېندى توباقۇن

سەلتەنەت دەۋرىدە پايتەختنى لوياڭغا كۆچۈرۈپ، توبا نامىنى يۈەن (元) گە ئۆزگەرتتى. تارىختا بۇنىڭغا شىمالىي ۋېي (北魏) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙 号	姓 名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى	№
道武帝	拓跋珪	409－386	توباگۇي	داۋ ۋۇ دى	1
明元帝	拓跋嗣	423－409	توباس	مىڭيۈەندى	2
太武帝	拓跋焘	452－424	توباتاۋ	تەيۋۇدى	3
南安王	拓跋余	452	توبايۇ	نەنئەنۋاڭ	4
文成帝	拓跋浚	465－452	توباجۈن	ۋېنچېڭدى	5
献文帝	拓跋弘	471－466	توباخۇڭ	شيەنۋېندى	6
孝文帝	拓跋宏	499－471	توباقۇڭ يۈەن قۇڭ	شياۋۋېندى	7
宣武帝	元恪	515－500	يۈەن كې	شۈەنۋۇدى	8
孝明帝	元诩	528－516	يۈەن شۇ	شياۋمىڭدى	9
孝庄帝	元子攸	530－528	يۈەن زىيۇ	شياۋجۇاڭدى	10
东海王	元晔	531－530	يۈەن يې	دۇڭخەيۋاڭ	11
节闵帝	元恭	532－531	يۈەن گۇڭ	جېيمىندى	12
安定王	元朗	531－532	يۈەن لاڭ	ئەندىڭۋاڭ	13
孝武帝	元修	534－532	يۈەن شيۇ	شياۋۋۇدى	14

شەرقىي ۋېي (东魏) خانلىقى

مىلادى 534-يىلى يۈەن شىەنجيەن يې (邺 ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ سىشيەن (磁县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتىدە) دېگەن جايدا ۋېي خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىققا "شەرقىي ۋېي" خانلىقى دېيىلىدۇ.

孝静帝	元善见	550－534	يۈەن شەنجيەن	شياۋ جىڭدى	15

غەربىي ۋېي (西魏) خانلىقى

مىلادى 535-يىلى يۈەن باۋجۇ چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى)دە قۇرغان ۋېي خانلىقى. تارىختا بۇ خانلىققا "غەربىي ۋېي" (西魏) خانلىقى دېيىلىدۇ.

文帝	元宝炬	551－535	يۈەن باۋجۇ	ۋېندى	16
废帝	元钦	554－552	يۈەن چىن	فېيدى	17
恭帝	元廓	556－554	يۈەن كو	گۇڭدى	18

شىمالىي چى (北齐) خانلىقى

مىلادى 550-يىلى گاۋياڭ (高洋) شەرقىي ۋېي (东魏) خانلىقىنىڭ ئورنىغا چى (齐) خانلىقىنى قۇرۇپ، يې (邺 ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ سىشيەن (磁县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتىدە) دېگەن جايدا چى (齐) خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىققا شىمالىي چى (北齐) دېيىلىدۇ.

文宣帝	高洋	559－550	گاۋياڭ	ۋېنشۈەندى	1
废帝	高殷	560	گاۋيىن	فېيدى	2
孝昭帝	高演	561－560	گاۋيەن	شياۋجاۋدى	3
武成帝	高湛	565－561	گاۋجەن	ۋۇچېڭدى	4
温公	高纬	577－565	گاۋۋېي	ۋېنگۇڭ	5
安德王	高延宗	576	گاۋيەنزۇڭ	ئەندېۋاڭ	6
幼王	高恒	577	گاۋخېڭ	بالا خان	7

شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقى

مىلادى 557-يىلى سىيانبىلاردىن يۈ ۋېنجۆ غەربىي ۋېي (西魏) خانلىقىنىڭ ئورنىغا جوۋ (周) خانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇنىڭغا "شىمالىي جوۋ" (北周) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	مىندى	يۈ ۋېنجۆ	557	宇文觉	闵帝
2	مىڭدى	يۈ ۋېنيۈ	560-557	宇文毓	明帝
3	ۋۇدى	يۈ ۋېنيۇڭ	578-561	宇文邕	武帝
4	شۈەندى	يۈ ۋېنيۈن	579	宇文赟	宣帝
5	جىڭدى	يۈ ۋېنيەن	581-579	宇文衍	静帝

سۈي (隋) خاقانلىقى

مىلادى 581-يىلى ياڭ جيەن (杨坚) شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقىنىڭ ئورنىغا سۈي (隋) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	姓名	庙号
1	ۋېندى	ياڭ جيەن	604-581	杨坚	文帝
2	ياڭدى	ياڭ گۇاڭ	617-605	杨广	炀帝
3	گۇڭدى	ياڭ يوۋ	618-617	杨侑	恭帝

تاڭ (唐) خاقانلىقى

مىلادى 618-يىلى لى يۈەن (李渊) سۈي (隋) خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا تاڭ (唐) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安 ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن)نى پايتەخت قىلدى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	姓名	庙号
1	گاۋزۇ	لى يۈەن	626-618	李渊	高祖
2	تەيزۇڭ	لى شىمىن	649-627	李世民	太宗
3	گاۋزۇڭ	لى جى	683-650	李治	高宗
4	جۇڭزۇڭ	لى شيەن	684	李显	中宗
5	رۇيزۇڭ	لى دەن	684	李旦	睿宗

ۋۇجوۋ

	تاڭ خاقانچەسى زېتيەن خانىش	ۋۇجاۋ①	705-684	武曌	则天后
4	جۇڭزۇڭ	لى شيەن	710-705	李显	中宗
6	ۋېنۋاڭ	لى چۇڭماۋ	710	李重茂	温王

---

① ۋۇجاۋ (武曌) - تاڭ خاقانى گاۋزۇڭنىڭ خانىشى بولۇپ، زېتيەن خانىش دېيىلەتتى. مىلادى 683-يىلى گاۋزۇڭ ئۆلدى. 684-يىلى زېتيەن خانىش خاقانلىقنىڭ ۋاقىتلىق ئىدارىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

مىلادى 690-يىلى خاقانچە لىقىنى ئېلان قىلىپ، خاقانلىقنىڭ نامىنى جوۋغا (周) ئۆزگەرتتى. بۇنىڭغا تارىختا ۋۇ-جوۋ (武周) دېيىلىدۇ.

睿宗	李旦	712_710	لى دەن	رۇيزۇڭ	5
玄宗	李隆基	756_712	لى لۇڭجى	شۈەنزۇڭ	7
肃宗	李亨	763_756	لى خېڭ	سۇزۇڭ	8
代宗	李豫	779_763	لى يۈ	دەيزۇڭ	9
德宗	李适	805_780	لى شى	دېزۇڭ	10
顺宗	李诵	805	لى سۇڭ	شۇنزۇڭ	11
宪宗	李纯	820_806	لى چۇن	شيەنزۇڭ	12
穆宗	李恒	824_821	لى خېڭ	مۇزۇڭ	13
敬宗	李湛	827_825	لى جەن	جىڭزۇڭ	14
文宗	李昂	840_827	لى ئاڭ	ۋېنزۇڭ	15
武宗	李瀍	846_841	لى چەن	ۋۇزۇڭ	16
宣宗	李忱	860_847	لى چېن	شۈەنزۇڭ	17
懿宗	李漼	874_860	لى سۇي	يىزۇڭ	18
僖宗	李儇	888_874	لى خۈەن	شىزۇڭ	19
昭宗	李晔	904_889	لى يې	جاۋزۇڭ	20
昭宣帝	李柷	907_905	لى چۇ	جاۋشۈەندى	21

بەش خانىدانلىق (五代)

كېيىنكى لياڭ (后梁) ، كېيىنكى تاڭ (后唐) ، كېيىنكى جىن (后晋) ، كېيىنكى خەن (后汉) ، كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقلىرىغا تارىختا "بەش خانىدانلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقى

مىلادى 907 ـ يىلى جۇۋېن (朱温) تاڭ خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا لياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ، بيەنلياڭ (汴梁 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى، تارىختا بۇنىڭغا كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى	خانلارنىڭ	خانلارنىڭ	№
		مىلاددىن كېيىن	ئىسمى	ئۇنۋانى	
太祖	朱温	912_907	جۇۋېن	تەيزۇ	1
庶人	朱友珪	913	جويوۋگۈي	شۇرېن	2
末帝	朱友贞	923_913	جويوۋجېن	مودى	3

كېيىنكى تاڭ (后唐) خانلىقى

مىلادى 923 ـ يىلى شاتو تۈركلىرىدىن لى سۇنشۇ (李存勗) كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقىنى يوقىتىپ، 'تاڭ (唐) خانلىقىنى قۇردى' پايتەختى لوياڭ (洛阳 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ شەھىرى) ئىدى. تارىختا شاتولار قۇرغان بۇ خانلىققا كېيىنكى تاڭ (后唐) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى	خانلارنىڭ	خانلارنىڭ	№
		مىلاددىن كېيىن	ئىسمى	ئۇنۋانى	
庄宗	李存勗	926_923	لى سۇنشۇ	جۇاڭزۇڭ	1
明宗	李嗣源	933_926	لى سىيۈەن	مىڭزۇڭ	2
闵帝	李从厚	934	لى سۇڭخوۋ	مىندى	3
潞王	李从珂	936_934	لى سۇڭكې	لۇۋاڭ	4

كېيىنكى جىن (后晋) خانلىقى

مىلادى 936-يىلى قىتانلار شاتو تۈركلىرىدىن شى جىڭتاڭنى خان قىلىپ، خانلىقنى جىن (晋) دەپ ئاتىدى. داليالڭ (大梁) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى)نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خانلىققا "كېيىنكى جىن" (后晋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№					
1	گاۋزۇ	شى جىڭتاڭ	941-936	石敬瑭	高 祖
2	چۇدى	شى جۇڭگۇي	946-942	石重贵	出 帝

كېيىنكى خەن (后汉) خانلىقى

مىلادى 947-يىلى شاتو تۈركلىرىدىن ليۇ جىيۈەن جىن (晋) خانلىقىنىڭ ئورنىغا خەن (汉) خانلىقىنى قۇرۇپ، بىيەنلياڭ (ھازىرقى كەيفېڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى. تارىختا بۇ خانلىققا "كېيىنكى خەن" (后汉) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№					
1	گاۋزۇ	ليۇجىيۈەن	948-947	刘知远	高 祖
2	يىندى	ليۇ چېڭيوۋ	950-948	刘承祐	隐 帝

كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقى

مىلادى 951-يىلى گوۋېي كېيىنكى خەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، جوۋ (周) خانلىقىنى قۇردى. پايتەختى بىيەن (汴 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرى) ئىدى. تارىختا بۇ خانلىققا "كېيىنكى جوۋ" (后周) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№					
1	تەيزۇ	گوۋېي	954-951	郭 威	太 祖
2	شىزۇڭ	چەي رۇڭ	959-954	柴 荣	世 宗
3	گوڭدى	گوزۇڭشۈن	960-959	郭宗训	恭 帝

سۇڭ (شىمالىي سۇڭ) 宋 (北宋) خانلىقى

مىلادى 960-يىلى جاۋكۇاڭيىن (赵匡胤) كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقىنىڭ ئورنىغا سۇڭ (宋) خانلىقىنى قۇردى. پايتەختى كەيفېڭ (开封 ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ) شەھىرى ئىدى. تارىختا بۇ خانلىققا "شىمالىي سۇڭ" (北宋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	姓 名	庙 号
1	تەيزۇ	جاۋ كۇاڭيىن	976-960	赵匡胤	太 祖
2	تەيزۇڭ	جاۋ گۇاڭيى	997-976	赵光义	太 宗
3	جېنزۇڭ	جاۋ خېڭ	1022-998	赵 恒	真 宗
4	رېنزۇڭ	جاۋ جېن	1063-1023	赵 祯	仁 宗
5	يىڭزۇڭ	جاۋ شۇ	1067-1064	赵 曙	英 宗
6	شېنزۇڭ	جاۋ شۈ	1085-1068	赵 顼	神 宗
7	جېزۇڭ	جاۋ شۈ	1100-1086	赵 煦	哲 宗
8	خۇيزۇڭ	جاۋ جى	1125-1101	赵 佶	徽 宗
9	چىنزۇڭ	جاۋخۇەن	1127-1126	赵 桓	钦 宗

سۇڭ (جەنۇبىي سۇڭ) 宋 (南宋) خانلىقى

مىلادى 1126-يىلى جىن قوشۇنلىرى كەيفېڭگە بېسىپ كىردى، مىلادى 1127-يىلى جاۋگوۋ (赵构) نەنجىڭ (南京 ھازىرقى خېنەن شاڭچيۇ (商丘) شەھىرى) دە خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. مىلادى

1138 ـ يىلى پايتەختنى لىنئەن (临安 ـ ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكـ ـسىدىكى خاڭجوۋ) شەھىرىگە كۆچۈردى. تارىختا بۇ خانلىقنى جەنۇبىي سۇڭ (南宋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
高宗	赵构	1162 ـ 1127	جاۋ گوۋ	گاۋزۇڭ	10
孝宗	赵昚	1189 ـ 1163	جاۋ شېن	شياۋزۇڭ	11
光宗	赵惇	1194 ـ 1190	جاۋ دۇن	گۇاڭزۇڭ	12
宁宗	赵扩	1224 ـ 1195	جاۋ كوۋ	نىڭزۇڭ	13
理宗	赵昀	1264 ـ 1225	جاۋ يۈن	لىزۇڭ	14
度宗	赵禥	1274 ـ 1265	جاۋ جى	دۇزۇڭ	15
恭帝	赵㬎	1276 ـ 1275	جاۋ شيەن	گۇڭدى	16
端宗	赵昰	1278 ـ 1276	جاۋ شى	دۇەنزۇڭ	17
帝昺	赵昺	1279 ـ 1278	جاۋ بىڭ	دىبىڭ	18

قىتان (契丹) لياۋ (辽) لار خانلىقى

مىلادى 907 ـ يىلى قىتانلارنىڭ باشلىقى يەل ئاباۋگى قىتانلار خانلىقىنى قۇردى. مىلادى 947 ـ يىلى خانلىقنىڭ نامى لياۋغا ئۆزگەرتىلدى. مىلادى 982 ـ يىلى قىتانلار دەپ ئاتالدى. مىلادى 1066 ـ يىلى قايتا لياۋغا ئۆزگەرتىلدى. پايتەختى لىنخۇاڭ (临潢 ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ بالىنيوۋ ئايمىقى) ئىدى.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
太祖	耶律阿保机	926 ـ 907	يەل ئاباۋگى	تەيزۇ	1
太宗	耶律德光	947 ـ 927	يەل دېگان	تەيزۇڭ	2

世宗	耶律兀欲	951 ـ 947	يەل ئۇيۇ	شىزۇڭ	3
穆宗	耶律述律	969 ـ 951	يەل شۇلۇ	مۇزۇڭ	4
景宗	耶律贤	983 ـ 969	يەل شان	جىڭزۇڭ	5
圣宗	耶律隆绪	1031 ـ 983	يەل لۇڭشۈ	شېڭزۇڭ	6
兴宗	耶律宗真	1055 ـ 1031	يەل زۇڭجېن	شىڭزۇڭ	7
道宗	耶律洪基	1101 ـ 1055	يەل قۇنجى	داۋ زۇڭ	8
天祚帝	耶律延禧	1125 ـ 1011	يەل يانشى	تيەن زودى	9

غەربىي قىتانلار (西辽) خانلىقى

جىن (金) خاندانى قىتانلارنى مۇنقەرز قىلىش ئەرپىسىدە يەل تاش بىر تۈركۈم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. مىلادى 1124 ـ يىلى ھاكىمىيەت قۇردى. پايتەختى قۇزئوردا ئىدى. تارىختا بۇ خانلىقنى غەربىي قىتانلار (غەربىي لياۋ) خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

庙号	姓名	سەلتەنەت يىلى (مىلاددىن كېيىن)	خانلارنىڭ ئىسمى	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
德宗	耶律大石	1143 ـ 1124	يەل تاش	دېزۇڭ	1
感天后	肖氏	1150 ـ 1144	شياۋ خانىم	گەنتيەن خانىش	2
仁宗	耶律夷列	1163 ـ 1151	يەلىيل	رېنزۇڭ	3
承天后	耶律氏	1177 ـ 1164	يەل خانىم	چېڭتيەن خانىش	4
末主	耶律直古鲁	1211 ـ 1178	يەل جىگلۇق	كېيىنكى خان	5

جىن (金 جۇرجىتلەر) خاقانلىقى

مىلادى 1115 ـ يىلى جۇرجىتلەر (女真) نىڭ باشلىقى ئاگۇدا (阿骨打) جىسن (金) خاقانلىقىنى قۇردى، پايتەختنى خۇيىنىڭ (会宁ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىدىكى ئاچېڭشان) شەھىرى ئىدى. مىلادى 1152 ـ يىلى پايتەختنى جۇڭدۇ (بۇ گۈنكى بېيجىڭ) شەھىرىگە كۆچۈردى. مىلادى 1214 ـ يىلى پايتەختنى بيەنجىڭ (汴京 خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھىرى)گە يۆتكىدى.

1	تەيزۇ	ۋەن يەنمىن ـ ۋەن يەن ئاگۇدا	1123–1115	太祖	完颜旻
2	تەيزۇڭ	ۋەن يەن شېڭ ـ ئۇچىماي	1135–1123	太宗	完颜晟
3	شىزۇڭ	ۋەنيەن دەن ـ ۋەنيەن قاسى	1149–1135	熙宗	完颜亶
4	خەيلىڭۋاڭ	ۋەنيەن لياڭ ـ ۋەنيەن دىنەيگۇ	1161–1149	海陵王	完颜亮
5	شىزۇڭ	ۋەنيەن يۇڭ ـ ۋەنيەن مارۇ	1189–1161	世宗	完颜雍
6	جاڭزۇڭ	ۋەنيەن جىڭ ـ ۋەنيەن ماداگ	1208–1190	章宗	完颜璟
7	ۋېيشاۋۋاڭ	ۋەنيەن يۇڭجى ـ ۋەنيەن يۇڭجى	1213–1209	卫绍王	完颜永济
8	شۈەنزۇڭ	ۋەنيەن شۈن ـ ۋەنيەن ئۇدۇ	1223–1213	宣宗	完颜珣
9	ئەيزۇڭ	ۋەنيەن شوۋشۇ ـ ۋەنيەن نىڭجاس	1234–1224	哀宗	完颜守绪
10	كېيىنكى خان	ۋەنيەن چېڭلىن	1234–1234	末帝	完颜承麟

موڭغۇل (蒙古) يۈەن (元) خاقانلىقى

مىلادى 1206 ـ يىلى موڭغۇل شىرۋىيى قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بورتىجىگىن تىمۇچىن موڭغۇل خاقانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1235 ـ يىلى قاراقۇرۇم (哈拉和林) نى پايتەخت قىلدى. مىلادى 1260 ـ يىلى قۇبىلايخان كەيپىڭ (كېيىن يۇقىرى پايتەخت (上都) گە ئۆزگەرتتى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ جېڭلەن چىغولىغان دائىرىسى) دە تەختكە چىقتى. مىلادى 1271 ـ يىلى خاقانلىق نامىنى يۈەن (元) گە ئۆزگەرتتى. كېيىن پايتەختنى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) قا كۆچۈردى.

№	خاقانلىق ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	庙号	姓名
1	تەيزۇ	تىمۇچىن	1227–1206	太祖	铁木真
2	رۇيزۇڭ	تولى	1228	睿宗	拖雷
3	تەيزۇڭ	ئۆگداي	1241–1229	太宗	窝阔台
4	تەيزۇڭ خانىش	نەيىما چىن خانىش	1245–1242	太宗后	乃马真氏
5	دىڭزۇڭ	گۈيۈك	1248–1246	定宗	贵由
6	دىڭزۇڭ خانىش	ئۇۋۇ خانىش	1250–1249	定宗后	斡兀
7	شيەنزۇڭ	مۆڭكا	1260–1251	宪宗	蒙哥
8	شىزۇ	قۇبىلاي	1294–1260	世祖	忽必烈
9	يۈەن چېڭزۇڭ	تۆمۈر	1307–1295	成宗	铁木耳
10	ۋۇزۇڭ	قايشان	1311–1308	武宗	海山

仁　宗	爱育黎拔力八达	1320－1312	ئەيىۇلبالبادا	رىنزۇڭ	11
英　宗	硕德八剌	1323－1321	شۇدبالا	يىڭزۇڭ	12
泰定帝	也孙铁木耳	1328－1324	ئىسەن تۆمۈر	تەيدىڭ قاغان	13
幼　主	阿速吉八	1328	ئاسۇجىبا	بالاقاغان	14
明　宗	和世㻋	1329	خىشىسۇ	مىڭزۇڭ	15
文　宗	图铁木耳	1332－1328	تو تۆمۈر	ۋېنزۇڭ	16
宁　宗	懿宁质班	1332	ئىلىنجىبان	نىڭزۇڭ	17
顺　帝	妥懽铁木耳	1368－1333	توقا تۆمۈر	شۇندى	18

مىڭ (明) خاقانلىقى

مىلادى 1368 ـ يىلى جۇيۈەنجاڭ (朱元璋) موڭغۇل (元) خاقانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، مىڭ (明) خاقانلىقىنى قۇردى، جيەنكاڭ (ھازىرقى جياڭسۇ نەنجىڭ شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. 1409 ـ يىلى مىڭ خاقانى چېڭزۇ جۇدى (朱棣) پايتەختنى بېيجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ)غا كۆچۈردى.

庙　号	姓　名	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	خاقانلارنىڭ ئىسمى	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	№
太　祖	朱元璋	1398－1368	جۇ يۈەنجاڭ	تەيزۇ	1
惠　帝	朱允炆	1402－1399	جۇ يۈنۋېن	خۇيدى	2
成　祖	朱　棣	1424－1402	جۇ دى	چېڭزۇ	3
仁　宗	朱高炽	1425	جۇ گاۋجى	رىنزۇڭ	4
宣　宗	朱瞻基	1435－1426	جۇ جەنجى	شۈەنزۇڭ	5
英　宗	朱祁镇	1449－1436	جۇ چىجېن	يىڭزۇڭ	6

代　宗	朱祁钰	1456－1450	جۇ چىيۈ	دەيزۇڭ	7
英　宗	朱祁镇	1464－1457	جۇ چىجېن	يىڭزۇڭ	6
宪　宗	朱见深	1487－1465	جۇ جيەنشېن	شيەنزۇڭ	8
孝　宗	朱祐樘	1505－1488	جۇ يوۋتاڭ	شياۋزۇڭ	9
武　宗	朱厚照	1521－1506	جۇ خوۋجاۋ	ۋۇزۇڭ	10
世　宗	朱厚熜	1566－1522	جۇ خوۋسۇڭ	شىزۇڭ	11
穆　宗	朱载垕	1572－1567	جۇ زەيخوۋ	مۇزۇڭ	12
神　宗	朱翊钧	1620－1573	جۇ يىجۈن	شېنزۇڭ	13
光　宗	朱常洛	－1620	جۇ چاڭلو	گۇاڭزۇڭ	14
熹　宗	朱由校	1627－1621	جۇ يوۋشياۋ	شىزۇڭ	15
思　宗	朱由检	1644－1628	جۇ يوۋجيەن	سىزۇڭ	16

جەنۇبىي مىڭ (南明) خانلىقلىرى

مىلادى 644 ـ يىلى مانجۇر قوشۇنلىرى بېيجىڭنى بېسىپ ئېلىش بىلەن مىڭ خانىدانلىقى مۇنقەرز بولدى. مىڭ خانزادىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن جەنۇبدا قىسقا ئۆمۈرلۈك بىر نەچچە ھاكىمىيەت قۇرۇشقاندى. تارىختا بۇ خانلىقلارغا ”جەنۇبىي مىڭ خانلىقلىرى“ دېيىلىدۇ.

福　王	朱由崧	1645	جۇ يوۋسۇڭ	فۇۋاڭ	1
唐　王	朱聿键	1646－1645	جۇ لىجيەن	تاڭ ۋاڭ	2
	朱聿𨮁	1646	جۇ لىيۈ		3
鲁　王	朱以海	1655－1646	جۇ يىخەي	لۇۋاڭ	4
桂　王	朱由榔	1661－1647	جۇ يوۋلاڭ	گۈيۋاڭ	5
淮　王	朱常清	1648	جۇ چاڭچىڭ	خۇەيۋاڭ	6

چىڭ (清) خاقانلىقى

مىلادى 1616 ـ يىلى مانجۇرلارنىڭ باشلىقى ئەيشىنجۇلو نۇرخاچى جىن (金) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، خىتۇئالا (赫图阿拉) ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى شىنبىڭ ناھىيىسى)نى پايتەخت قىلدى. كېيىن لياۋياڭ (辽阳) ۋە شېنياڭ (ھازىرقى لياۋنىڭ شېنياڭ (沈阳) شەھىرى)لارنى پايتەخت قىلدى. مىلادى 1636 ـ يىلى خاقانلىق نامىنى چىڭ (清) گە ئۆزگەرتتى. مىلادى 1644 ـ يىلى يەنجىڭ (燕京) ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	姓　　名	庙号
1	تەيزۇ	نۇرخاچى	1626_1583	努尔哈赤	太祖
2	تەيزۇڭ	خۇاڭ تەيجى	1643_1627	皇太极	太宗
3	شىزۇ	فۇلىن	1661_1644	福临	世祖
4	شېڭزۇ	شۇەن يې	1722_1662	玄烨	圣祖
5	شىزۇڭ	يىن جېن	1735_1723	胤禛	世宗
6	گاۋزۇڭ	خوڭ لى	1795_1736	弘历	高宗
7	رېنزۇڭ	يوڭ يەن	1820_1796	颙琰	仁宗
8	شۇەنزۇڭ	مىن نىڭ	1850_1821	旻宁	宣宗
9	ۋېنزۇڭ	يى نىڭ	1861_1851	奕宁	文宗
0	مۇزۇڭ	زەي چۇن	1874_1862	载淳	穆宗
11	دېزۇڭ	زەي تيەن	1908_1875	载湉	德宗
12		فۇيى	1911_1909	溥仪	

ھۇن (匈奴) خانىدانى

(ئالدىنقى خەن دەۋرى)

№	تەڭرىقۇتلەرنىڭ ئۇنۋانى	تەڭرىقۇتلەرنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىللىرى م. ب. ۋە م. ك.	姓　名	称　号
1	تۇمەن تەڭرىقۇت		م. ب. 209 ـ ?		头曼单于
2	باتۇر تەڭرىقۇت		170_209 〃		冒顿单于
3	ئاغا تەڭرىقۇت		161_173 〃	稽粥	老上单于
4	كۈن تەڭرىقۇت	قايۇق، كىشۇك	126_160 〃		军臣单于
5	ئۈچىنچىسە تەڭرىقۇت		114_125 〃		伊稚斜单于
6	ئۇۋۇبي تەڭرىقۇت		105_113 〃		乌维单于
7	ئۇشلو تەڭرىقۇت		102_104 〃		乌师卢儿单于
8	گۈيلقۇ تەڭرىقۇت		101_101 〃		呴犁湖单于
9	چەتقۇ تەڭرىقۇت		96_100 〃		且鞮侯单于

狐鹿姑单于		85_ 95 〃		قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت	10
壶衍鞮单于		68_ 84 〃		قوياندى تەڭرىقۇت	11
虚闾权渠单于		60_ 67 〃		شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت	12
握衍朐鞮单于	屠耆堂	58_ 59 〃	تۇغتان	ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت	13
呼韩邪单于	稽侯珊	31_ 57 〃	جىخۇشان	خوخانيې تەڭرىقۇت	14
复株累若鞮单于	雕陶	20_ 30 〃	دياۋتاۋ	فۇجۇرجوتى تەڭرىقۇت	15
搜谐若鞮单于	且糜胥	12_ 19 〃	چەمىش	سۇشجوتى تەڭرىقۇت	16
车牙若鞮单于	且莫车	8_ 11 〃	چەمچە	چەياجوتى تەڭرىقۇت	17
乌珠留若鞮单于	囊知牙斯	13 .م. ك. 7 م. ب	نانكىياس	ئۇجرۇجوتى تەڭرىقۇت	18
乌累若鞮单于	咸	18_ 14 م. ك.	شيەن	ئۇلجۇتى تەڭرىقۇت	19
呼都而尸道皋单于	舆	46_ 18 〃	يۇ	قۇتارشى داۋگاۋ تەڭرىقۇت	20

ئۇيسۇنلار (乌孙) خانىدانى

称号	姓名	سەلتەنەت يىللىرى مىلاددىن بۇرۇن	بەگلەرنىڭ ئىسمى	بەگلەرنىڭ ئۇنۋانى	№
难兜靡		177_ ? م. ب.		ناندو بىي (بەك)	1
猎骄靡		104_177		لبي جياۋ بەك	2
军须靡	岑陬	72_103	سەنچۇر	كۈنە شبەك	3
翁归靡	肥王	60_ 71	سېمىزخان	ئۇڭگۇر بەك	4
泥靡	狂王	53_ 59	قۇترا شخان	نىبەك	5

چوڭ (大昆弥) كۈنبەكلەر

元贵靡		51_ 53 م. ب.		يانقۇيبەك	1
星靡		51_ 51		شىڭبەك	2
雌栗靡		11_ 51		سىلىبەك	3
伊秩靡		? _ 11		ئىچبەك	4

كىچىك (小昆弥) كۈنبەكلەر

	乌就屠	21_ 53 م. ب.	ئۇجۇت		1
	附离	21_ 21	بۇرى		2
	安日	11_ 20	ئانرى		3
	末振将	? _ 11	موجىنجان		4

ئەسكەرتىش: كۈنەشبەك (سەنچۇر)دىن كېيىنكى يىلنامىلەر لىن گەن، لۇجۇنلىڭلارنىڭ بىرلىكتە تۈزگەن «جۇڭگو تارىخىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامىلىرى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى) ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. ئەمما ۋاڭ مىڭ جې، ۋاڭ بىڭخۇالار يازغان «ئۇيسۇنلار ھەققىدە تەتقىقات» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى) ناملىق ئەسەردە كۆرسىتىلگەن يىللار بىلەن ئوخشاشمايدۇ.